

YU ISSN 0027-8084
UDK 808.61./.62

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

НАШ ЈЕЗИК

XXIX/1-2

БЕОГРАД
1991.

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР:

др Татјана БАТИСТИЋ, мр Милица ВУЈАНИЋ, др Даринка ГОРТАН-ПРЕМК,
др Бранислав МИЛАНОВИЋ, др Драгана МРШЕВИЋ-РАДОВИЋ, др Мирослав
НИКОЛИЋ, др Асим ПЕЦО, др Митар ПЕШИКАН, др Љубомир ПОПОВИЋ, др
Живојин СТАНОЈЧИЋ, др Драго ЂУПИЋ, др Егон ФЕКЕТЕ

У ж а р е д а к ц и ј а:

Секретари: др ДАРИНКА ГОРТАН-ПРЕМК и др МИРОСЛАВ НИКОЛИЋ

Уредник др МИТАР ПЕШИКАН

НАШ ЈЕЗИК је покренуто 1933. године Лингвистичко друштво у Београду на челу са Александром Белићем, који је уредио седам књига предратне серије, као и девет књига и преи двоброј десете књиге у новој послератној серији часописа. Од књ. X/3-4 до XXI/1-2 уредник часописа је био Михаило Стевановић. — НАШ ЈЕЗИК излази у свескама, које се обједињују у књиге. Издаје и прима рукописе и претплату Институт за српскохрватски језик, Београд, Кнез-Михаилова 35.

НАШ ЈЕЗИК

Књига XXIX (нова серија)

Св. 1-2 (1991)

САДРЖАЈ

Правила писања великог слова (МИТАР ПЕШИКАН)	1
Приноси српскохрватској етимологији (ВЈЕСЛАВ БОРИШ)	35
О термилошким јединицама и њиховој обради у Речнику САНУ (ДАРИНКА ГОРТАН-ПРЕМК)	49
Гранање значења речи које означавају кућу и њене делове (РАЈНА МАРКО- ВИЋ)	55
Однос околишних јединицама према времену (ЂОРЂЕ ОТАШЕВИЋ и БИЉАНА СИКИМИЋ)	77
О једном значењу речи "насељеник" (ВЕСНА ЛОМПАР)	82
Придеви одређеног и неодређеног вида у делима Тамиле Сијарића (ХАСНИЈА МУРАТАГИЋ-ТУНА)	84
Гласовна структура стиха (МИЛОСАВ ЧАРКИЋ)	96
Два прилога Стојана Новаковића нашој акцентологији (АСИМ ПЕЦО)	112
О мењању географских имена и урбаних микропонима (МИТАР ПЕШИ- КАН)	123

Митар Пешикан

(Институт за српскохрватски језик, Београд)

ПРАВИЛА ПИСАЊА ВЕЛИКОГ СЛОВА

У прошлом двоброју Нашег језика (XXVIII/4-5) објављен је прилог "Рад на осавремењивању наше правописне норме", у којем су изложене најбитније иновације и допуне до којих се дошло и предочене основе на којима се темељи наша осавремењена правописна норма. То су: "Правопис српскохрватскога књижевног језика" из 1960 (II), "Прилози Правопису" – приручник једанаест аутора који је 1989. објавила Матица српска (III) и анализа и расправа коју је извршио Међуакадемијски одбор пет академија 1989-90. г. (MO); разуме се, битни је основ и обичајна норма и општа правописна логика. – Овај текст је настао у оквиру припрема будућег Матичиног правописног приручника, који треба да доради "Прилоге Правопису" и послужи као општи правописни приручник. Како ће требати још времена да се сачини и објави тај приручник, сматрали смо корисним да се одељак о великом слову објави у часопису, да би био доступан заинтересованима и пре појаве приручника. Текст је формулисао потписани, полазећи од наведених основа и неких допунских консултација. Планира се да се предвиђени приручник изда у екавској и ијекавској верзији (као што су издати и "Прилози Правопису").

1. Велика слова служе да се нешто у тексту посебно истакне. У посебним одјељцима приказале се употреба великих слова као посебног, обиљеженог типографског слога (верзала) и њихова употреба у скраћеницама, а овдје се обрађује употреба великог слова као почетног.

2. Већ од почетка словенске писмености – глагољске и ћирилске, а у друга два европска писма још и раније, налазимо примјере посебног маркирања почетног слова, само не као данас на почетку речнице и посебно издвојених ријечи, него на почетку већих смисаоних одјељака текста. У

таквом положају слово се писало крупније и уочљивије од осталих слова у тексту, а често се и посебно украшавало и добијало вид маштовитих цртежа. У доба хуманизма, већ у првом столећу штампарства (тј. у XV вијеку), усталила се служба почетних великих слова слична данашњој: да укажу на почетак реченице и на посебан карактер или значење појединих ријечи у њој. Мада је таква употреба убрзо почела проширивати и у ћирилицу, нарочито у штампаним књигама, она се у ћириличкој писмености уређује тек у XVIII вијеку, након увођења грађанице.

Иако су правила употребе великог слова у многим језицима слична нашим, ипак има међу појединим језицима и знатних разлика. На примјер, у руском језику малим словима пишу се имена народа и становника одређених мјеста, док се у њемачком великим словом пише свака именица, а у енглеским насловима свака ријеч изузев помоћних ријечца.

3. У нашој постојаној правописној норми почетно велико слово има двије главне службе:

а. Велико слово пише се на почетку реченице, као и разних издвојених дијелова текста (наслова, натписа и сл.). Стојећи на почетку цјеловитих реченица, оно битно доприноси прегледности текста и омогућава да се лакше и брже уочи садржајна и смисаона рашчлањеност казивања.

б. Великим почетним словима обиљежавају се властита имена као ријечи посебног, пропријативног карактера. Посебна природа властитих имена огледа се и у томе што се њихови главни, традиционални видови по правилу не преводe с једног језика на други.

4. Почетно велико слово има каткад и пригодну службу, тј. пише се као знак посебне куртоазије, почасте, поштовања.

5. У писању великог слова на почетку реченице нема никаквих битних колебања и недоумица. Постојана је правописна норма и изражајни узус или обичај писања великог слова и на почетку несумњивих властитих имена. Међутим, властита имена, у својим многобројним видовима, нису строго и јасно одијелена од општих назива, него многи називи имају дијелом једну а дијелом другу природу. Чак и назив истог склопа писаца може у једној прилици употријебити као дио свог слободног описног израза (па га писати малим словом), а у другој га навести као утврђено или устаљено име неког појма (што повлачи писање великим словом). Двојака природа нарочито је уочљива у оним именима која се не надијевају (тј. одабирају вољним чином), него настају поступним устаљивањем првобитног описног или фигуративног назива и његовим пресосмишљавањем из општег назива у посебно име; кад тај процес још није довршен,

остаје за слободно одјекљивање или договорно нормирање (установљивање конвенције) треба ли писати велико или мало слово. Отуда долазе велика колебања и неуједначености и у формулисању норме и у изражајном обичају. Колебања се увећавају због оних вишечланих израза који као цјелина имају природу властитог имена, а састављени су од обичних, општих ријечи; остаје најиме отворено питање је ли такво име довољно маркирати једним великим словом — или треба појачати његову обиљежност, пишући га свим великим почетним словима (осим у помоћним ријечима унутар назива).

У граничним случајевима, кад израз по својој језичкој природи није потпуно изјашњен између властитог имена и општег назива, оправдано је уважавати право писца да сам одабере начин писања, не спутавајући га формалним обавезама.

6. Општа је тежња савременог правописа да се ослобађа непотребне, манирске графике, да се пише само оно што доприноси вјерности преношења говора и јасноћи и прегледности излагања. У складу с тим, оправдана је тежња умјереној употреби великих слова, јер претрпавање текста њима смањује његову прегледност, јасну уочљивост подјеле на реченице и маркираност правих властитих имена. Осим тога, употреба великих слова успорава писање, нарочито машинско. Зато треба тежити функционалној — а не манирској, формалној или пригодној, манифестационој употреби великог слова, У примјени то се огледа у овоме:

— одлучно се ограничава куртоазна употреба великог слова, која је у ранијим правописним обичајима била врло честа;

— тежи се томе да се за властита имена не проглашавају ријечи и изрази у којима преовлађује општа, описна, апелативна природа;

— у оним вишечланим изразима који тек као цјелина добијају карактер властитог имена тежи се томе да се што више обиљежавају само једним великим словом, а понављање великог слова на почетку свакога члана да се ограничи на мањи број специфичних случајева.

7. Властита имена могу бити једночлана и вишечлана.

а. У људским именима поједини њихови видови могу се употребљавати и као једночлани и удружени у именску формулу. Видови вишечлане формуле људских имена разликују се и у хронолошком, историјском смислу (зато што се именословни систем временом мијењао) и зависно од језичке и етнографске средине у којој су настали. У нашем језичком систему данас су главни облици име и презиме; они се могу употребљавати

и самостално и удружено, при чему је нормални редослијед име на презиме (од тога је оправдано одступати само у азбучним списковима). У средњем вијеку, међутим, презимена код нас нису била у широком обичају, него се лично име допуњавало именом по оцу (очинством), које је имало наставак *-ић* (нпр. *Вук Лазаревић* = син Лазарев).

б. У осталим традиционалним властитим именима (географским и другим) једночлана имена су именичка, нпр. *Игман, Божић, Грчка* (поименичени придјев), а главни је облик за вишечлана имена придјевско-именички, нпр. *Нови Сад, Стара планина, Бадњи дан*, док су знатно рјеђи (и у ствари изузетни) други вишечлани обрасци. И новији видови властитих имена теже тим типичним обличким обрасцима; у процесу претварања општих израза у властита имена типичан облик властитог имена битно утиче да се неки израз у језичкој свијести схвати као посебно име, а не слободни, описни назив.

8. Остављајући за даље одјељке питање понављања великог слова у вишечланим именима, као и посебна питања разликовања и разграничавања властитих имена и општих назива, набројићемо главне групе властитих имена, у којима се постојано и неспорно пише велико слово.

а. Сви видови људских имена, било да се наводе посебно или заједно (лично име, презиме, друго лично име, друго презиме, име одмила или хипокористик, надимак лични или породични, име по оцу, устаљени додатак имену), нпр.: *Мирослав, Мирковић (Мирковићу), Змај, Његош, Миша, Мујо, Црни; Петар Петровић Његош, Јован Јовановић Змај, Силвије Страхимир Краљчевић* итд. Тако се пишу и посебна имена бића из вјерског и митолошког појмовника, као *Јехова* или *Јахве, Јупитер, Каин, Ноје (= Ноа)*.

б. Имена народа и других етничких и етнографских јединица и заједница (као и називи њихових припадника); житељска имена, тј. називи људи изведени од географских имена да означе припадност по мјесту живљења, завичајности, поријеклу: *Словени (= Славени), Хуни, Арапи* — као народ или група народа (и *Арапин, Арапкиња* или *Арапка, Арапче, Арапчад*), *Анти, Леси, Цинцари, Буђевици, Роми* или *Цигани, Индијанци; Банаћани, Ресавци, Далматинци, Мачвани, Пивљани, Гласинчани, Кордунаши, Мостарци, Новосаћани* (и *Банаћанин, Банаћанка* итд.). У ово не спадају називи по вјерској, расној и антрополошкој припадности, типа *хришћани, црнци, неандерталци, кромањонци* итд.

с. Географска и локална топографска имена: *Европа, Балкан, Славонија, Романија, Неретва, Цетиње, Горобиље* (село), *Славија* (београдски

трг), *Илица* (загребачка улица), *Капешница* (пећка махала), *Орловача* (пећина), *Бјељак* (извор) итд.

d. Посебна имена небеских тијела и њихових привидних или стварних система: *Марс*, *Сиријус*, *С(ј)еверњача*, *Влашићи* (и *Плејаде*), *Козороз* (сазвјежђе), *Зодијак* (круг сазвјежђа).

e. Појединачно надјенута имена животиња: *Јабучило*, *Шарац*, *Караман* (коњи и пас из нар. пјесама), *Брундо* (медвјед), *Вихор* (тркаћи коњ) *Вучко* итд. Уп. и т. 25.

f. Имена празника: *Пасха*, *Божих*, *Бајрам*, *Ђурђевдан*.

g. Посебна имена установа, предузећа, организација, друштва, клубова и сл.: *Ермитаж*, *Прадо*, *Одеон*, *Нолит*, *Југопетрол*, *Ској*, *Динамо*, *Спартак* итд.

h. Имена периодичних гласила, умјетничких, стручних и других ауторских дјела и остварења: *Политика* (лист), *Стварање* (часопис), *Сеобе* (роман), *Мачевање* (слика), *Илијада*, *Енејида*.

i. Посебна имена појединачних грађевина, објеката, предмета, уопште нечег уникалног: *Партенон*, *Девич*, *Биљарда* (зграда на Цетињу), *Газела* (мост у Београду), *Титаник* (брод), *Кохинор* (дијамант) итд.

9. Почетним великим словом пишу се и присвојни придјевни на -ов (-ев) и -ин кад год су изведени од имена које се пише великим словом: *Мирков*, *Петровићев*, *Десанкин*, *Змајев* (пјесника Ј. Ј. Змаја), *Сатурнов*, *Спартак*, *Титаников* итд. Придјевни изведени од властитих имена другим наставцима пишу се малим словом: *српски*, *сарајевски*, *његошевски*, *вуковски*, *божићни*, *укршћи* итд.

Напомена. Велико слово пишемо и кад наводимо из историјске грађе присвојне придјеве који су се изводили наставком -ј- односно умекшавањем крајњег сугласника, нпр. *син Радовањ* (= Радованов), *жена Владислава* (= Владислављева) и сл. Нису исте природе наставци у придјевима *божји* и *господњи*, него припадају категорији придјева односа (уп. *човјечији*, *вучји*, *матерњи*, *судњи*), у којима је лингвистички оправдано писање малог слова. Често писање великог слова у ова два придјева (*Божји*, *Господњи*) заснива се на мотивима вјерске куртоазије, а не на лингвистичком карактеру ових творбених образаца.

Велико слово унутар вишечланих властитих имена

10. Ако се унутар вишечланог властитог имена било које врсте налази уже властито име, тј. ријеч или израз који сами по себи представљају

властито име, онда се оно пише великим почетним словом: *Велика Капела* (планина), *Слободна Далмација* (лист), *Западна Морава* (ријека), *Летопис Матице српске* (часопис). То је опште правило за сва властита имена.

11. Ријечи општег значења унутар вишечланих властитих имена (тј. изван почетне позиције) пишу се по општем правилу малим словом, осим у случајевима који се изричито изузму из овога правила.

12. Као изузеци од претходног правила, свим почетним великим словима (осим у помоћним ријечцама унутар имена) пишу се људска и слична персонификована имена, званична имена земаља (углавном посебних и савезних држава), имена насеља (градова, варошица, села), као и страна географска имена било које врсте ако опште ријечи у њима нису преведене или подударне с нашим. Сва остала вишечлана имена пишу се једним почетним великим словом, изузев кад је уже властито име уклопљено у шире (т. 10). Ближа упутства и примјери биће наведени у даљој обради.

13. *Људска и персонификована имена.* У писању вишечланих људских имена нема битнијих недоумица кад је ријеч о њиховим главним саставницама: личном имену (или хипокористику), презимену, имену по оцу, устаљеном надимку (који се нормално употребљава или умјесто имена и презимена или као њихов додатак): *Вук Стефановић Караџић*, *Стјепан Митров Љубиша*, *Јован Јовановић Змај* (или посебно *Змај*), *Славиша Вајнер Чича* (или посебно *Чича*). Проблеми се испољавају највише у томе које од општих ријечи употријебљених у именовању људи имају одлике властитих имена, те их треба писати великим словом, а које задржавају општи карактер, а тиме и норму писања малим словом.

а. Уобичајено је и усвојено да се признају као дио имена и пишу великим словом устаљени додаци иза имена, који се нарочито често јављају у именима наследних владалаца и црквених поглавара, било да долазе у облику редног броја, пригодног апозитива или надимка: *Хенрик Осми* (или *Хенрик VIII*), *Јован Павле Први* (= *Иван Павао Први*, или и овдје римским бројем), *Карло Велики*, *Душан Силни*, *Урош Нејаки*, *Стеван Високи*, *Сулејман Величанствени*, *Мехмед Освајач*, *Иван Грозни*, *Пипин Мали* итд. Тако и *Јован* (= *Иван*) *Крститељ*, *Фрањо Асишки*, *Василије Острошки* и др.

б. Именичке титуле испред имена само изузетно се схватају као дио имена и пишу великим словом: *Дон Кихот*, *Дон Жуан* (одатле и општа именица *донжуан*) или *Дон Жуан*, *фра Дијаволо* (у латиници и *Don Quijo-*

te, Don Juan, Fra Diavolo), *Хаџи Ђера*, *Хаџи Рувим*. Нормално се такве титуле пишу малим словом, јер се не схватају као дио имена: *дон Нико Луковић*, *дон Фране*, *фра Брне*, *фра Филип Лаштрић*, *хаџи Омер*, *хаџи Тома*, *бан Кулин*, *краљ Томислав*, *кнез Лазар*, *владика Данило* итд.

с. Малим словом нормално се пишу и придјевски атрибути: *племенити*, *благородни*, *преосвештени*, *преподобни*, *велечасни*, *пресв(и)јетли* итд. Ни придјиви *свети*, *блажени*, *хазрети* немају одлике саставног дијела властитог имена кад се јављају испред довољно одређеног имена, па се пишу малим словом: *свети апостол Павле*, *свети Фрањо Асишки*, *свети Симеон Мироточиви* итд. Ради једнообразности усвојено је да се тако пишу ови придјиви и кад дјелимично добијају службу дијела властитог имена (тј. кад стоје испред недовољно одређеног личног имена): *свети Петар*, *свети Сава*, *хазрети Алија*, *хазрети Фатима*, *блажени Јероним* и сл. Ово се односи на писање личног имена, а када се такво име употријеби као име богомоље, празника или географског појма, почетна ријеч пише се великим словом: *Свети арханђел Михаило*, *Свети Петар на Лиму* (цркве), *Свети Никола* (празник), *Свети Стефан* (геогр.).

д. Кад се пригодни придјев употријеби на почетку израза који је састављен од општих ријечи а као цјелина има карактер властитог имена, пише се великим словом: *Света тројица* (II), *Свето тројство* (II). По том начелу оправдано је и *Свети врачевци* или *Безмитни врачевци* (умјесто *свети Кузман и Дамјан*), *Света браћа* (умј. *свети Ђурило и Методије*), *Свети краљ* (тако се у неким историјским текстовима назива краљ Милутин); али кад се такви изрази употријебе уз имена, треба их писати малим словом: *света (солунска) браћа Ђурило и Методије*, *свети краљ Милутин*. Велико слово у придјеву испред имена оправдано је и кад се придјев схвата као дио имена, а не као пригодни атрибут: *Огњена Марија*.

По лингвистичкој аналогiji с претходним изразима вишечлане изразе којима се именује Богородица (Госпа) исправно је писати овако: *света дјев(иц)а Марија*, *пресвета богомати Марија* и сл. (кад је употријебљено и лично име), али: *Света пречиста*, *Пресвета дјевица* итд. (без личног имена). Међутим, у овоме се често примјењује узус писања свим великим почетним словима (створен у вјерски маркираном изразу, уп. т. 32), као манифестација поштовања, а не као знак посебне природе властитих имена.

е. Усвојено је да се свим великим словима пишу и фигуративни или симболични вишечлани изрази ако се употребљавају у служби људских имена: *Ричард* или *Рикард Лављег Срца* (*Лавље Срце*), *Јован (= Иван) без Земље*, а тако и симболична индијанска имена: *Црвени Облак*, *С(ј)едећи*

Бик (боље тако него "Бик Који Сједи"). Како се види из ових примјера, таква имена подложна су превођењу, што значи да немају у пуној мјери природу властитих имена, али је ради једнообразности писања људских имена усвојено (МО) да се пишу свим великим почетним словима, изузимајући помоћне ријечи. За писање помоћних ријечи у склопу вишечланих имена в. т. 17.

14. *Вишечлана имена земаља*. Вишечлана имена земаља односно држава (самосталних или саставних у оквиру неке шире заједнице) могу се јављати као службено формулисана правна имена, као географска имена и као устаљена описна, симболична или фигуративна имена.

а. Уобичајено је и нормативно усвојено да се службена, правна имена држава пишу свим великим почетним словима: *Сједињене Америчке Државе, Савез Совјетских Социјалистичких Република, Демократска Федеративна Југославија, Федеративна Народна Република Југославија, Социјалистичка Федеративна Република Југославија*. Званична имена обична су у службеном обраћању или кад се говори о историјској фази кад је држава имала такво име, а у обичном изразу, осим новинарских и других претјеривања, најчешћа су за оне државе које немају погодно (краће и рационалније) географско име (нпр. *Савез Совјетских Социјалистичких Република*, краће *Совјетски Савез*, скраћ. *СССР*, слично и *Сједињене Америчке Државе, Сједињене Државе, САД*). Званична имена могу се по потреби употребљавати за све државе, али није оправдано потискивати нормална географска имена и без праве потребе оптерећивати израз опширнијим правним именима; нормално је употребљавати нпр. имена *Италија* ("Италијанска Република"), *Мексико* ("Сједињене Мексиканске Државе"), *Либија* ("Социјалистичка Народна Арапска Либијска Цамахирија"), *Данска* ("Краљевина Данска"), *С(ј)еверна Кореја* ("Народна Демократска Република Кореја") итд.

б. Имена држава пишу се свим великим словима и кад се умјесто званичних имена узимају њихови скраћени и преиначени облици или географска имена: *Сједињене Државе* (среће се и само *Државе*), *Совјетски Савез, Уједињено Краљевство* (пуно име: *Уједињено Краљевство Велике Британије и Сјеверне Ирске*), *Јужноафричка Унија* (или *Јужноафрички Савез*, сад званично *Јужноафричка Република*).

с. Уобичајено је и усвојено да се свим великим почетним словима пишу и имена из досадашње (1990) историје послератног југословенског федерализма, не само федералних јединица (република) него и аутономија: *Народна Република Босна и Херцеговина, Социјалистичка Република Босна и Херцеговина, Народна Република Србија, Социјалистичка репу-*

блика Србија (и по општим правилима *Република Србија*), *Аутономна Косовско-Метохијска Област*, *Социјалистичка Аутономна Покрајина Косово*, *Аутономна Покрајина Косово и Метохија*, *Аутономна Покрајина Војводина* итд. Оваквим писањем, као и у званичним именима држава, истиче се званични карактер свих дијелова имена.

d. Сагласно изложеним правилима пишу се и одговарајућа имена из других земаља и државних заједница, тј. свим великим почетним словима (поред имена самосталних држава) имена савезних држава и федералних јединица: *Нови Јужни Велс* (федерална јединица у Аустралији одн. Аустралијском Савезу), *Украјинска Совјетска Социјалистичка Република*. Међутим, то није правописна обавеза кад су имена у облику обичних описних назива, него (у складу с општим правилом у т. 11) треба сматрати исправним и писање једним великим словом, нпр. *С(ј)еверна територија*, *Територија(а) главног града* (јединица у аустралијском федерализму). Исто тако, уобичајено писање имена острва можемо примијенити и на имена типа *Зеленортска острва*, *Сејшелска острва* (или *отоци*) — иако су то сад државе. Једно велико слово оправдано је писати и у свим називима јединица (и у свету и код нас) нејасног, историјски неверификованог или нестабилизованог државноправног статуса, имајући у виду да је то општа норма писања назива управних и правних заједница. Писање свим великим почетним словима само је уобичајени и прихваћени изузетак, који се као норма може узети једино за несумњиве државне заједнице и за случајеве који су се већ укоријенили у изражајном обичају.

e. Једним великим словом оправдано је писати имена држава и земаља која можемо обједињено назвати н е п р а в и м именима. Овамо спадају изражајним обичајем створена описна имена историјских држава, као и устаљени или уобичајени називи који се из стилистичких разлога употребљавају умјесто правих имена (званичних и географских), нпр.: *Источно римско (Источноримско) царство*, *Западно римско (Западноримско) царство*; *Млетачка република*, *Република светог Марка*, *Дубровачка република*, *Република светог Влаха*; *Турско царство*, *Турска царевина*, *Османско (Отманско) царство*, *Османска (Отманска) империја*; *Аустријско царство*, *Аустро-угарска царевина*, *Хабзбуршка монархија*, *Двојна монархија*; *Британско острво* (каткад и само *Острво*), *Британски оток* (умјесто Британија, Велика Британија), *Земља излазећег сунца* (Јапан), *Земља хиљаду (тисућу) језера* (Финска); *Пета република*, *Друго царство*, *Трећи рајх* (фазе устројства умјесто имена земаља). Тако треба писати и познатије називе који указују да је неки систем власти (обично у устанцима и револуцијама) имао неке одлике и функције државе, нпр. *Париска (= Паришка) комуна*, *Крушевска република*, *Лабинска република*,

Ужичка република.

Нема, међутим, потребе за великим словом кад су у питању неу-стаљени, слободни описни називи, као и слободнији фигуративни или иронични називи: *односи нове српске краљевине и црногорске кнежевине* (у доба краља Милана и књаза Николе), *британски лав, крилати лав* (Млеци), *горди Албион, црножута монархија, "црвено острво"* (Куба) и сл.

15. *Остала географска имена.* У осталим географским именима (поред имена држава) од општег правила писања једним великим словом изузимају се двије категорије имена.

а. Вишечлана имена свих насеља (градава, вароши, варошица, села) пишу се свим великим словима и кад ријеч унутар назива није само по себи властито име него ријеч општег значења (она често у именима насеља није у свом правом значењу): *Славонски Брод, Нови Сад, Дуга Реса, Бијело Поље, Орја Лука, Крива Паланка, Нова Варош, Нови Винодолски* итд.

б. Ово правило не треба примјењивати у именима дијелова насеља и градских четврти, као ни у именима локалитета на којима има покоја кућа или малена насебина без статуса села, него их треба писати по општем правилу: *Стари град, Савски вијенац* (дијелови Београда), *Други рејон; Дубоки до, Калачка прудо, Добра гора* (црногорски локалитети с покојом кућом) и сл. И кад исписујемо неко име (из историјске или друге грађе) за које не знамо је ли то само географски локалитет или и насебина, оправдано је примијенити опште правило и писати само прву ријеч великим словом (ако је друга општега типа).

с. Други случај писања вишечланих географских имена свим великим почетним словима представљају она транскрибована страна имена која су за наш језички систем немотивисана и непрозирна, те за њихове чланове можемо узети да су за нас сами по себи властита имена — макар у изворном језику имали опште значење: *Сијера Невада* (планина), *Рио Гранде* (ријека), *Ист Ривер* (канал), *Лонг Ајленд* (острво) итд. (ако није уобичајено код нас спојено писање, као у *Монблан, Тјеншан, Тјенанмен*).

д. Ово правило се не примјењује на преведена страна имена нити на словенска имена аналогна нашим, него се пишу једним почетним великим словом: *Огњена земља, Жута р(и)јека, Аралско језеро, Логарска долина, Јасна пољана* (као локалитет). Такође у транскрибованим страним именима кад нису географска (називи листова, установа, организација и сл.) треба тежити да се опште ријечи унутар имена пишу малим словом:

Форин офис, Јунајтед прес, Клајне цајтунг, Женмин жибао, Стејт департамент, Коменти франсез. (Ако не успијемо да утврдимо је ли нека ријеч у изворном језику општа или властито име, писаћемо је великим словом, узимајући да она **з а н а с** има карактер властитог имена.)

16. *Остала вишечлана имена.* Сва остала вишечлана властита имена (ако у њих није уклопљено уже властито име, уп. т. 10) пишу се једним великим словом: *Јадранско море, Балканско полуострво (= полуоток), Дуги оток, Стара планина, Фрушка гора, Босанска крајина, Тимочка крајина, Бока которска, Рисански залив, Сарајевско поље, Охридско језеро, Црна река* (ријека и предео), *Љешанска нахија, Суецки канал, Берингов мореуз; Магеланови облаци* (галаксије), *Велики меда(ј)ед, Јужна круна* (сазвјезђа), *Мл(и)јечни пут, Кумова слама, Халејева комета; Матица српска, Матица хрватска, Уједињене нације, Босанска вила* (часопис), *Свето писмо, Травничка хроника, Горски вијенац, Башчанска плоча* итд.

17. *Писање помоћних ријечи у именима.* Помоћне ријечи у властитим именима (везник, предлог, члан) пишу се великим словом само кад су на почетку имена, а у другим позицијама редовно малим словом, без обзира на врсту властитог имена: *На Логу* (мјесто у Словенији), *Ел Аламејн, Ван Гог, Де Гол, Да Винчи*; али: *Босна и Херцеговина, Петровац на Млави, Хафиз ел Асад, Винсент ван Гог, Леондардо да Винчи* итд. Почетна помоћна ријеч често се изоставља, и тим облицима (као економичнијим) треба давати предност кад год су довољно обични: *Бержерак* (умјесто *Де Бержерак, Сирано де Бержерак*), *Асад* (умј. *Ел Асад, Хафиз ел Асад*), *Велт* (умј. *Ди велт, лист*) итд.

18. *Преузимање изворног правописа у страним именима.* При изворном писању страних властитих имена заједно са изворним писањем преузима се и изворни правопис, укључујући писање великог слова: *Frankfurter allgemeine Zeitung, Kölnische Rundschau, United Press, Foreign Office, Franc-Tireur, France Observateur* итд. (у прилагођеном писању: *Франкфуртер алгемајне цајтунг, Келнише рундшау, Јунајтед прес, Форин офис, Фран тирер, Франс опсерватер*).

Разликовање властитих имена и општих назива

19. Постоји велики број назива у којима се укрштају и преплићу одлике посебних имена и одлике општих, описних, апелативних назива. Начелно се може препоручити да се тежи умјереној употреби великог слова; с тим у складу, у називима који се могу двојачко разумјети (као властито име и као дио описног казивања) писац увијек може писати

мало слово, а велико треба да пише по потреби, као знак да дати израз узима као постојеће посебно име, а не као дио свог слободног казивања. Указаћемо посебно на неке категорије у којима су се испољили проблеми писања великим или малим словима.

20. *Имена и називи административних и других подручја.* Главни видови ових назива су именичко-именички (општа именица + географско име) и придјевско-именички (придјев од географског имена + општа именица). Оцијењено је (ПП и МО) да у овом другом случају треба поправити норму П, по којој су се ови називи писали редовно малим словом.

а. Малим словом треба писати општу именицу, а великим посебно име у називима типа *жупа Брсково, санџак Срем, нахија Посавље, нахија Доња Мачва, покрајина (вилајет) Браничево, епархија Хвосно, општина Врачар, општина Стари град* итд. Исто тако треба писати називе таквог склопа кад је подручје названо по свом средишту: *санџак Зворник, нахија Доња Тузла, нахија Оногошт, кадилук Пријепоље, општина Цетиње, општина Бачка Топола* итд. У оваквим случајевима узима се да прва ријеч представља најавну општу именицу, а не почетак посебног имена.

Изузетно се и општа именица може схватити као интегрални дио имена и писати великим словом кад је назив подручја специфичан, различит од типичних назива, нпр. *Земља Херцегова, Земља Црнојевића, Вилајет Влк* (у преводима турских пописа називи за Херцеговину, Стару Црну Гору и бившу област Вука Бранковића).

б. Оправдано је великим словом писати придјевско-именичке називе подручја кад представљају постојана или систематски примијењена имена: *Средска или Сретачка жупа, Сиринићка жупа, Ријечка нахија, Катунска нахија* (некад управне јединице а сад географски појмови — велико слово оправдано је у оба значења); *Београдски пашалук, Зворнички санџак, Пријепољски кадилук, Зетска бановина, Врбаска бановина* (али: *Бановина Хрватска*, по другим начелима, в. т. 10, уп. и 20а), *Ваљевска нахија, Кршјевачка жупанија* (управне јединице из старије историје); *Јужноморавски регион, Нишки регион* (административне заједнице општина), *Скопска армијска област, Београдска армијска област* (посљератни период); *Псковска губернија, Владимирска губернија, Орловска губернија, Варшавско војводство, Катовичко војводство, Лењинградска област, Московска област* (историјске и новије управне јединице у другим земљама).

Нема потребе за великим словом у придјевско-именичким називима кад нису дио примијењеног система имена него плод слободне пишчеве стилизације; нпр.: *Не знам припада ли та улица земунској или ново-*

београдској општини (те општине се нормално зову *општина Земун* и *општина Нови Београд*). И уопште, у овим питањима неопходно је поштовати право аутора да сам оцијени наводи ли назив као име или као свој слободни описни израз, те да употријеби велико или мало слово.

21. *Имена и називи догађаја и историјских збивања*. И у овоме питању је оцијењено (ПП и МО) да треба поправити правила П, по којима се називи догађаја и збивања пишу малим словом у свим случајевима осим назива конгреса, конференција и сличних скупова, којима се обично приликом сазивања и одржавања утврђује посебно име, нпр. *Трећи међународни конгрес слависта*, *Шеста југословенска ономастичка конференција* итд. (велико слово изостаје ако се редни број напише цифрама, римским или обичним: VI *југословенска ономастичка конференција*). Великим словом оправдано је писати и називе других догађаја и збивања ако су изражајним обичајем стекли посебно име, у којему преовлађује карактер властитог имена.

Обично су у питању значајнији историјски догађаји, добро познати под тим називом у професионалним, а често и у ширим круговима. Одлике властитог имена самог назива испољавају се у томе што је његов склоп или садржај друкчији него у нормалном описном именовању, или у томе што је назив краћи и лаконичнији него што би изискивало нормално описно идентификовање — а ипак слушаоци или читаоци тачно разумеју казивање, јер им је догађај познат под тим именом. Као властита имена могу се признати само називи устаљеног типа, а не случајни и слободно стилизовани. Обично та имена имају придјевско-именички облик (уп. т. 7б).

а. У нормалним описним називима ратова именују се обје стране, а по потреби се додаје и ознака времена; такве називе треба писати малим словом, нпр. *турско-аустријски рат* (или: *рат Турске и Аустрије 1687-99*, *совјетско-фински рат*, *енглеско-бурски рат*, *ирачко-ирански рат*. У устаљеним друкчијим називима ратова преовлађује карактер властитог имена, па их треба писати великим словом; такви називи могу бити рецимо симболични, по мотиву, по попришту, по једној ратујућој страни, по трајању, нпр.: *Рат двију ружа*, *Отаџбински рат*, *Опијумски рат*, *Пољски насљедни рат*, *Кандијски рат* (за Кандију, тј. Крит, 1645-69); *Пелопонески рат*, *Морејски рат*, *Кримски рат*, *Балкански рат* (1912), *Први балкански рат* (исти), *Други балкански рат*, *Први св(ј)етски рат*, *Други св(ј)етски рат* (али, као хипотетички појам: *трећи свјетски рат*, кад се говори о његовој могућности), *Корејски рат*; *Први пунски рат* (тако и *Други*, *Трећи*), *Први крсташки (крижарски) рат* (тако и *Други*,

Трећи итд., такође са именицом *војна*), *Бурски рат*, у народним говори-ма и *Турски рат* (1912) и *Аустријски рат* (1914-18); *Седмогодишњи рат*, *Тридесетогодишњи рат*, *Стогодишњи рат*.

Називи сличног склопа јављају се и у слободном описном казивању, а описни карактер преовлађује и код наведених назива кад се јављају у множини, па је у тим случајевима оправдано писати мало слово: *страдања у четворогодишњем рату*, *доба св(ј)етских ратова*, *сва три пунска рата*, у *доба крсташких ратова*, *оба балканска рата* итд.

б. Већи број устанака, побуна и револуција имају устаљене називе које, због њихове симболичности или непотпуне информативности, не можемо сматрати обичним описним идентификацијама, него прије властитим именима, па је оправдано њихово писање великим словом; нпр. *Невесинска пушка* (назив устанка), *Сељачка буна* (многе су буне с е љ а ч к е, а једна се тако зове), *Илинденски устанак*, *Први устанак* и *Први српски устанак* (тако и *Други*), *Народно-ослободилачка борба* (тако и *рат*), *Октобарска (социјалистичка) револуција* (и само *Октобар*), *Париска (Паришка) комуна* (и као догађај и као револуционарна власт), *Осамнаести бример*. Међутим, као изразе описног карактера, малим словом треба писати називе типа *устанак 13. јула*, *устанак 1804. године*, *буна против дахија*. Не схватају се као посебна имена него као изрази описног карактера називи *српска револуција* (почев од 1804. године), *југословенска револуција*, *кинеска револуција*, *алжирска револуција*, *кубанска револуција* и сл., те се пишу малим словом. Изузетно: *Француска револуција*, као устаљено име једног одређеног догађаја, иако је у Француској било и још збивања која се могу назвати револуцијом.

с. Битке и друга критична ратна, каткад и друга збивања обично се именују географски, по мјесту збивања. Често и само географско име (нарочито ако је само по себи мало познато) посредно значи историјски догађај који се ту збио; на примјер, чешће асоцирају одговарајуће битке него саме локалитете таква имена као *Термопиле*, *Бородина*, *Ватерло*, *Велбужд*, *Мохач*, *Сигет*, *Мишар*, *Вучји До*, *Кајмакчалан*, *Сутјеска*, у одговарајућем контексту и *Косово*, *Марица* и др. У изразима типа *посл(и)је Велбужда*, *посл(и)је Бородина*, *"од Косова, а ни прије њега"* (Његош), *пр(и)је Сутјеске* итд. географско име у ствари значи догађај, а велико слово пише се и у том промијењеном значењу. И кад се географско име нађе у ширем изразу којим се именује догађај, оно остаје главни дио његовог имена, обиљежен великим словом, те нема потребе да се уводи још једно велико слово у споредном дијелу назива; треба, дакле писати: *битка код (села) Бородина*, *битка на Ватерлоу*, *бој на Иванковцу*, *битка*

код *Сигета, битка (бој) на Косову* итд.

d. Проблем писања великог слова у називима ратних или и других историјских догађаја појављује се кад се географско име преобликује у придев, који се сам по себи не пише великим словом. Оцијењено је (ПП и МО, за разлику од П) да треба великим словом писати придевско-именичка имена типа *Косовски бој, Косовска битка, Маричка битка, Крбавска битка, Мохачка битка, Сигетска битка, Колубарска битка, Церска битка, Вучедолска битка, Мојковачка битка, Боронинска битка, Курска битка, Београдска операција, Солунски фронт, Сремски фронт, Пета (непријатељска) офанзива, Игмански марш*, тако и *Сарајевски атентат*.

Ово важи за устаљена имена догађаја, а у слободним описним придевско-именичким називима догађаја и збивања треба писати мало слово, нпр. *после маричке погибије, до косовског судара, обје косовске битке* (друга је Јанка Хуњадија). Неопходно је уважавати и право аутора да сам оцијени узима ли неки назив оваквог склопа као властито име или као свој описни назив, те да се зависно од тога определијели за велико или мало слово.

e. Ако је за неки догађај ушао у обичај назив који и по свом садржају одступа од описног именовања (разни симболични и фигуративни називи), он је тиме стекао одлике властитог имена и треба га писати великим словом: *Вартоломејска (Бартоломејска) ноћ, Дуги марш, Сеоба народа, Битка народа, Ноћ дугих ножева*.

f. И поједини називи склопљеног мира, пакта, споразума и сл. стекли су постојана имена која је оправдано писати великим словом: *Тилзитски мир, Пожаревачки мир, Хрватско-угарска нагодба, Минхенски споразум, Бечки договор, Новосадски договор* и др.

g. У називима културних, духовних и друштвено-политичких покрета (ако то нису утврђена имена организација, која се пишу великим словом), као и у називима уметничких праваца и стилова задржава се норма П, тј. пишу се малим словом: *хуманизам, ренесанса или препород, реформација и противреформација (протуреформација), илиризам или илирски покрет, револуционарни покрет, покрет отпора, рационализам, романтизам, реализам, експресионизам, барок, модерна* итд.

Напомена. За разлику од писања малим словом назива *реформација, противреформација (протуреформација), илирски покрет*, које је прописано у П, ти су називи у ПП оцијењени као властита имена, која треба писати великим словом. То, међутим, није потврдио МО, па и даље треба сматрати важећом нормом П.

У ствари, кад би се посматрали изоловано такви специфични називи као *ренесанса* или *препород*, *реформација*, *противреформација*, *модерна* — нашло би се довољно разлога да се пишу великим словом. Међутим, ти су термини повезани с другима у којима несумњиво преовлађује апелативни карактер, па се велико слово не може усвојити као генерална норма, а појединачно изузимање компликовало би правописна правила и уносило неједнако писање у смисаоно повезане термилошке низове (исп. *ренесанса*, *хуманизам*, *класицизам*, *неокласицизам*... , *илирски покрет*, *илиризам*, *национални романтизам*... , *модерна*, *надреализам*, *неореализам*... и сл.). Зато је рационалније задржати норму писања малим словима, иако у пракси има доста одступања од ње.

22. *Претварање властитих имена у опште називе.* Поред помињаних појава претварања првобитних општих назива у властита имена, постоје и обрнути процеси: примјена властитих имена у именовану општих појмова. У неким случајевима то представља само примијењену употребу властитих имена, која не доводи у питање писање великог слова, а у неким случајевима долази и до промјене значења, са чиме иде и писање малог слова умјесто великог. Ова грађа није подробно обрађена у нормативистичким обрадама, а само је дјелимично захватана у правописним и другим рјечницима (општим рјечницима и рјечницима страних ријечи). Зато се препоруке морају заснивати више на обичајној норми него на изричитим изјашњењима нормативистичких тијела и приручника. Начелно се може препоручити да се мало слово пише ако је властито име добило друго (опште) значење, а велико ако је властито име, не губећи свој карактер, само примијењено у именовану општег појма (као присвојна одредба или као симбол).

Указаћемо посебно на неке изразитије случајеве.

а. Малим словом пишу се термини и општи називи настали од властитог имена ако се веза са изворним именом углавном затрла, или ако се чува само као сазнање о поријеклу термина, а не као активна мотивација и смисаона веза; нпр.: *каолин* (врста глине, према Каолинг, мјесто у Кини), *август* (према имену римског цара), *квислинг* (према норвешком политичару), *бикини* (костим, према имену острва), *боби* (разг. за енглеског полицајца, по имену некадашњег министра); *кашмир* (свила), *астрахан* (крзно), *беркшир* (раса свиња), *пожега* (сорта шљива), *бордо*, *шампањ*, *мандера* (пића, сви називи настали промјеном значења геогр. имена); *наполеон*, *боливар* (назив новца); *цепелин*, *жилет* (према изумитељима) — и др.

б. У неким случајевима симболична веза с властитим именом остаје

јасна, али пренос значења довољно оправдава писање малим словом. Таква је примјена имена научника у значењу мјерних јединица (*ом, ват, цаул, тесла*), као и имена произвођача (људи или фирми) у значењу назива производа (*форд, застава, фијат, мерцедес*), о којима ће ближе бити ријечи у т. 23г.

с. Међутим, ако је име употребљено као присвојна одредба у неком општем појму, оно по правилу не губи карактер властитог имена и пише се великим словом: *Волтин лук, Теслине струје, Фордови и Фијатови аутомобили* итд.; слично и у фигуративним називима типа *Молотовљев коктел*. Понекад се напоредо употребљава и један и други вид назива, нпр. *Фордов аутомобил и ффорд, Рендгенов апарат и рендген* (по П је име *Рентген*, а општи термин *рендген*, али нема сметње да се у прилагођеном писању прихвати једначење по звучности и у имену), *Буровљева вода* (хирург Буров) и *буров, Базедовљева болест* (љekar Базедов, Basedow) и *базедов*. Ако се, међутим, затре посесивни смисао одредбе, па се она због тога изобличи, оправдано је писати малим словом: *бурова вода, базедова болест*.

д. За имена биљака можемо преузети правила из Симоновићева Ботаничког речника. Наиме, малим словом пише се име биљне врсте кад је облички једнако с личним именом (било да је од њега постало, или је у питању накнадна персонификација, или случајна творбена подударност); нпр.: *рада, бела рада, лепа ката, славка, милица, љубица, госпа, драгољуб, љубомир, љубидраг, милун, ђурђица, јуда*. Кад се властито име јавља у генитивној присвојној одредби вишечланог биљног имена, а представља лично име, пише се великим словом: *дивљи мед светог Јована, трава светог Петра, грозђе светог Ивана, зеље свете Марије, зељице девице Марије*, аналогно и *печат цара Соломона* и сл. У свим осталим видовима биљних имена у Ботаничком речнику Драгутина Симоновића уклопљено властито име пише се и у присвојној одредби малим словом; ту можемо разликовати ове случајеве: (1) неправо лично име (општа именица у служби имена) у генитивној одредби: *сузе мајке божје, цвијет мајке божје, древце блажене дјевице*; (2) такво име у облику присвојног придјева (на -ов, -ин): *богородичин крст, богородичин лан, госпина коса, госпина трава, господинов трн*; (3) лично име у облику присвојног придјева који може упућивати и на празник посвећен неком свецу и на самог свеца: *ђурђево цвеће* (синоними: *ђурђевско цвеће, ђурђевак*), *иваново цвијеће* (и *иван-цвијет, ивање цвијеће, ивањско цвијеће*), *јованова травица* (*јованско цвеће*), *петрово* (и *петровско*) *цвеће*; (4) такође у облику присвојног придјева, име које симболично упућује на одређену личност или биће: *адамова јабука, венерине власи, давидово зрно, душаново перје, исусова*

шака, *исукрстова ружа*, *маркова сабља*, *солмонов (саламунов) печат*, *христов венац*, *христово цвеће*. У пракси писања најспорнија је ова последња група (4), гдје се (због јасне асоцијативне везе с личним именом) пише и велико слово, у складу с правилом датим горе под 22с. То не можемо сматрати погрешним, али треба имати у виду да је у именима биљних врста асоцијативна веза с властитим именом замагљенија него у примјерима под 22с (због симболичне, често и нејасне мотивације), а тиме је и оправданије писање малим словом. Ово се не односи на биљна имена типа *Панчићева оморика*, где је веза с властитим именом конкретно мотивисана, па није оправдано писање малим словом.

е. Општи називи подударни са етничким, етнографским и житељским именима пишу се малим словом: *турчин*, *латинка*, *циганка* (биљке), *мађарица* (шљива), *ваљевка* (јабука и народно коло), *врањанка* (коло), *јоркширац* (свиња), *арапин* (коњ), *далматинац* (пас) итд. Усвојено је (МО) да се овако пишу и уобичајени разговорни називи учесника у нечему везаном за одређено географско име, као: *солунац* (учесник Солунског фронта), *игманац* (учесник Игманског марша), *чилеанац* (учесник свјетског фудбалског првенства у Чилеу; *шпанци* (учесници у грађанском рату у Шпанији).

ф. Кад је пак неки назив — упркос специфично примијењеној, симболичној или фигуративној употреби — јасно сачувао карактер властитог имена, оправдано је писање великог слова, а фигуративна употреба по потреби се обилежава наводницима: *састанак Пећанаца* (некадашњих, нпр. бивших ђака пећке гимназије), *Голооточани* (некадашњи "становници" Голог отока, тј. логораши), *кисела вода "кнез Милош"*, *вино "царица Милица"*. Велика слова се задржавају и кад се нечије име употреби као симболично, меморијално име неког појма (установе, организације и др.): *друштво "Вук Караџић"*, *школа "Иво Андрић"* и сл.

23. *Имена и називи серијских и апстрактних појмова*. Иако је основна служба властитих имена да именују јединке или појединачне, уникалне предмете и појмове (за разлику од других појмова исте врсте), неке одлике властитих имена имају и називи појединих појмова који се остварују вишеструко, у серијама примјерака, или пак као апстрактни појмови и као материја без количинске одређености. Њихова је сличност с општим именицама у томе што не означавају јединку, појединачни предмет, него носиоца одређених особина, без обзира на то у коликом се броју или количини остварују; с друге стране, сличност с властитим именима огледа се у томе што настају "крштавањем", тј. утврђивањем имена вољним поступком. Овакво вољно именовање није довољан разлог

да неки назив признамо као властито име и пишемо га великим словом. На примјер, у смишљене називе спадају многа имена материја (елементи *полонијум, ајнштајнијум*, минерали *кварцит, сидерит, пирит* итд.), такође многа имена савремених или фосилних животињских и биљних категорија (*амеба, парамецијум, стегоцефал, рододендрон* итд.), али она само допуњавају и разрађују систем самониклих описних назива (*олово, сумпор, кремен, вул, гуштер, јавор* итд.), и пишу се малим словом.

Ова грађа није подробно нормирана, а по својој природи веома је разнородна, те у много случајева остаје за слободну оцјену писца да ли је неки назив властито име или је опште природе, те сходно томе да ли ће се писати великим или малим словом; при овоме треба тежити поштовању преовлађујућих правописних обичаја ако су се створили у одговарајућој литератури. Овдје ћемо указати на неке типичније случајеве, за које се могу дати одређеније препоруке, конкретизујући тиме оцјене из ПП, а донекле их и поправљајући (на основу каснијих разматрања и дискусије).

а. Великим словима пишу се наслови и посебни називи текстуалних састава, умјетничких дјела и других специфичних ауторских остварења и кад се узимају као један појам и кад је ријеч о реализованим примјерцима: *Андрићева Травничка хроника* (или "*Травничка хроника*") — купио је три *Травничке хронике* (или: "*Травничке хронике*"); *Библија* или *Свето писмо, Коран* или *Куран, Талмуд* — два *Света писма, један Талмуд; Сеоба Срба* (слика П. Јовановића) — *неко је изрезао из књиге Сеобу Срба* (репродукцију те слике). Велико слово задржава се у именима и кад се мисли на кипове и слике: *Микеланђелов Мојсије, нашли су једну Венеру*, музеј има две *Афродите* итд.

б. Међутим, кад се називи састава и дјела схватају као општи називи врсте, пишу се малим словом: *ново издање граматике, три алгебре и једна геометрија* (врсте књига); *четворојеванђеље, псалтир, јеванђеље по Марку, номоканон, октоих* (врсте састава). Ако неки примјерак има свој посебни вишечлани назив, онда се такав назив пише једним великим почетним словом, али именица којом се означава врста дјела сама по себи не изискује писање великог слова: *Зографско јеванђеље* (а не: *Зографско Јеванђеље*), *Синајски псалтир, Иловичка крмчија, Вараждински апостол, Хрвојев мисал, Хвалов зборник, Душанов законик* итд. Али ако је одредбена ријеч информативне природе а не почетак установљеног имена, онда се великим словом пише почетак правога имена дјела: *деспотово Слово љубве, тако и Божидаров Зборник за путнике, црнојевићки Октоих првогласник* (издања) итд.

с. Сличне разлике посебних имена и општих назива показују и мо-

тиви ликовних остварења. Ови називи пишу се великим словом ако представљају устаљено посебно име једног одређеног дјела и кад се не зна његов творац, нпр. *Кнез љиљана* (фреска, Кносос), *Добри пастир* (фигура, Рим). Малим словом пишу се називи типизираних ликовних остварења кад су опште природе, нпр. *мртва природа*, *каријатиде* (ово је по поријеклу етник — дјевојке из града Карије, али се претворио у општу именицу). Између ова два случаја по својој природи стоје типизирани називи мотива и садржаја који се понављају на фрескама и иконама; иако је у литератури често и њихово писање великим словом може се дати предност писању малим словом у примјерима типа *тајна вечера*, *распеће* или *распело*, *скидање с крста*, *успење Богородице*, *изгнање из раја* и сл. И неки називи који у основном значењу представљају несумњива властита имена, нпр. *Сфинга* као споменик у Египту или *Дискоболос* вајара Мирона, могу се схватити као опште именице и писати малим словом кад значе типизиране предмете; нпр.: *међу сувенирима могу се наћи сфинге, амори, дискоболоси*.

d. Називи школских предмета донекле су слични насловима ауторских дјела, али су апстрактне природе. У наставним програмима они имају утврђена имена, али су она по правилу информативне и описне природе. Зато нема сметње да се та имена схвате као дио описног казивања и пишу малим словом, нпр.: *полагао је историју језика с дијалектологијом*, *има слабе оцјене из математике и основа природе и друштва*, *имамо час технике научног рада*, *у свим смјеровима обавезан је био предмет историја југословенских народа* итд. Велико слово пише се кад је потребно нагласити или прецизирати да назив није слободна или приближно пренесена формулација, него да се предмет дословно тако зове, нпр. *пријављујем испит из предмета Општа методологија наука*. Да би се још јасније издвојило дословно име предмета, могу се поред великог слова писати и наводници. Наводницима се прибјегава и зато да се истакне дистанциран став према таквом називу (иронија, оспоравање адекватности назива и сл.).

e. Слична је употреба малог и великог слова и у називима одликовања, који могу значити и врсту одликовања (као апстрактни појам) и конкретан предмет, примјерак. Наиме, називи се обично пишу малим словом, нпр. *орден за храброст*, *медаља за храброст*, *орден рада*, *гвоздени крст*, *орден подвезице*, *орден заслуга за народ првог реда* (или *I реда*), *орден белог орла с мачевима*, *споменица 1941. године* (због карактера саме саставне ријечи пише се велико слово у називима типа *Карађорђева звезда*, *медаља Обилића* или *Обилића медаља*, *Данилов крст* и сл.). Као и у примјерима под d, велика слова и по потреби наводници пишу

се ради истицања дословне службене формулације назива, као и кад се жели показати да назив није слободно формулисао аутор текста него га наводи као преузето име или мотивацију. Кад се одликовања помињу у службеном тексту и уопште кад се говори о њима као о службено регулисаним појмовима, нормално ће се њихови називи писати великим словом и дословно, нпр.: *ранији Орден заслуга за народа I реда преименован је у Орден заслуга за народ са златном звијездом* (поред великог слова, у оваквим случајевима називи се могу издвојити и наводницима или подвлачењем). И у слободном информативном казивању називи се обично пишу великим словом ако су специфични, те се не могу схватити као описно навођење одликовања и његове мотивације или симбола, нпр. *Легија части, Таковски крст*. Као израз става писца према називу, наводници се употребљавају и без великог слова, нпр.: *имао је само медаљу "за ревносну службу"* (или: *"медаљу за ревносну службу"*), *понио се својом "храбром медаљом"* (народни назив старе црногорске медаље за храброст).

f. Називи врста робе, артикала, производа нормално се пишу малим словом и кад представљају смишљена или патентирана имена; у ово спадају и називи типова возила и авиона, као и других производа индустрије и технике кад се схватају као врсте серијских предмета: *стрептомицин, хексорал, авамигран, вегета, вегедор* (лијекови, препарати, материје); *фрушкогорски ризлинг, жилавка, манастирка, вранац* (пића); *детерџент "лабуд", вино "фрушкогорски бисер", бомбони "слатка тајна"* (фигуративни називи); *форд, фолксваген, застава, москвич, мерцедес, цип, фијат* (тако и кад су називи фигуративни или персонификовани: *фића, мерцо, стојадин, кеџ, буба*, с тим што се могу писати и наводници); *каравела, тупољев, боинг, даглас, јункерс, спитфајер, летећа терђава; шарац, бреда, збројовка, калашњиков* (али: *Дебела Берта, Крњо, Зеленко* — имена топова, као појединачна а не серијска персонификација).

g. Међутим, називи производа могу се схватати и као јединствени појмови, тј. као наслови патената и посебни називи ауторских дјела, достигнућа, остварења (индивидуалних или тимских), а такво схватање повлачи и писање великим словом. За разликовање једних и других случајева не постоје разрађена правописна правила, а питање је и могу ли се рационално направити, с обзиром на велику разноликост производа и прилика у којима се употребљавају њихови називи. У нејасним случајевима писање великог или малог слова остаје за слободну оцену писца и за равнање према спонтаним правописним обичајима уколико су се негде испољили.

Писање великог слова често срећемо у стручним текстовима, нпр. кад је ријеч о историјату достигнућа неке гране примијењене науке, технике, технологије, као и у другим приликама кад се првенствено има на уму дјело, изум, достигнуће и жели се прецизно именовати. Оправданост употребе великог или малог слова зависи и од уобличења назива. Наиме, ако је назив уобличен као именица, он је тиме прилагођен служби опште ријечи, која се нормално пише малим словом. Та прилагођеност посебно је изразита у називима разних материја, препарата и сл., који се често и творбено уобличавају као опште ријечи, примјеном одређених наставака, као *-ин, -ал, -ијум*) и сл. (*стрептомицин, апаурин, веронал, ацетисал, ванадијум* или *ванадиј* итд.); овакве називе оправдано је писати малим словом. Напротив, кад назив има вид симбола састављеног од словних скраћеница и бројки, он има утврђен начин писања; словни дио је или сав састављен од великих слова или се она комбинују с малим словима, али тако да је почетно слово велико (нпр. авиони *DC-9* или *ДЦ-9, Хе-178, Ту-110*). Ако испред овакве формуле постоји и општа именица, она се пише малим словом: *хеликоптер Ми-10, минобацач Т-13, ловац Ме 109*.

Најмање је постојан правописни обичај кад назив има облик формуле која започиње именицом а наставља се словним и бројчаним симболима. Овде се, нарочито код познатијих назива, среће и писање малим словом, кад се именица схвата као општи назив само допуњен диференцијалном сигнатуром (*месершмит Ме 109, боинг 707, јункерс 86, застава 101, фијат 1100, ами 8, рено 5*), али и писање великим словом, кад се именица схвати као интегрални дио симболичног назива или формуле (*Месершмит Ме 109, Хајнкел Хе-178, Даглас Х-3*). Ни једно ни друго писање не могу се сматрати погрешним (ако се назив сведе на саму именицу, може се препоручити писање малим словом, како је речено горе под f).

24. *Пуна и скраћена имена и подударни општи називи.* Често су посебна, утврђена имена разних појмова (установа, предузећа, правних аката и др.) описног, информативног садржаја, тако да се (у свом пуном или скраћеном облику) подударају с називом који би писац текста слободно формулисао, и кад не би знао да се тај појам званично тако зове. Такви називи могу се писати и малим и великим словом. Велико слово обавезно је ако се наводи име које се не може схватити као слободни описни назив. Указаћемо посебно на неке случајеве.

а. У називима појмова који имају шире (информативно) и уже (симболично) име уже име пише се обавезно великим словом, а шире зависно од тога да ли се текст схвата као навођење аутентичног имена или као

слободна ауторова описна формулација: *пишите Издавачком предузећу "Народна књига"* (тако можемо написати ако знамо да се предузеће тако зове), *ишао сам у издавачко предузеће "Народна књига"* (тако можемо написати и ако се зове тако или како друкчије, нпр. Издавачка радна организација "Народна књига").

б. Скраћено исказана посебна имена обично се јављају при поновном помињању појма који је већ поменут пуним именом или који је врло познат, те се и у скраћеном облику назив поуздано идентификује. Треба их редовно писати великим словом ако се и у таквом скраћеном облику схватају као имена, а не као описни, информативни називи: *овогодишње Позорје* (умј. *Стеријино позорје*), *у Његошевом Вијенцу* (*Горском вијенцу*), *закључак В(и)јећа, скупштина Матице, Академијина издања* итд.

с. Ако се тако скраћено име подудара са општим термином, те се може схватити као слободна примјена опште ријечи, може се писати и великим и малим словом. У службеним текстовима и пословној преписци уобичајено је да се и у овом случају пише велико слово, нпр. *обраћам се Факултету, закључак Комисије, према одредби Статута* итд. Међутим, у слободним текстовима обично је и оправдано писање малог слова у примјерима типа: *играју се у дворишту гимназије, чекаћу те на факултету, задржао сам се у ресторану, навратио сам у институт, дуго си се задржао у фабрици, радио сам у библиотеци, нашли су се пред позориштем, а тако и цитирао је одредбу закона, то је супротно уставу, то ћемо регулисати статутом и правилницима* итд.; иако се у сваком примјеру мисли на један одређени појам а не на било који те врсте, а употријебљене именице се садрже у официјелним именима (те би се могле схватити као скраћена имена) — оне немају карактер властитих имена него општих именица у конкретној употреби, па их свакако треба писати малим словом.

д. Кад се уз таква скраћена имена нађу ријечи које појам конкретизују и ближе одређују (а без којих би био недовољно одређен), онда она губе својства властитих имена, те их је оправдано писати малим словом: *наш институт, овај факултет, ваша академија, овдашња гимназија, тамошњи универзитет, њихов медицински факултет* итд. Треба имати у виду да овакве ближе одредбе о б и ч н о одузимају називу карактер властитог имена, али не и обавезно (ако је он и без њих одређен); нпр. назив не губи карактер властитог имена у примјерима типа: *сарађивали смо у томе с неким страним установама и с нашом Матицом српском, тај комад сам гледао у овдашњем Југословенском драмском позоришту*

(тако се зове једно од београдских позоришта) и сл.

е. И друге проблеме разликовања општег назива и пуног или скраћеног имена (и зависно од тога писања малог или великог слова) рјешавамо у духу општег начела изложеног на почетку ове тачке. Ако је назив који наводимо фигуративан, симболичан и уопште по свом склопу такав да га не бисмо примијенили као свој слободни описни израз, треба га редовно писати великим словом: *Дубровачке летње игре, Стеријино позорје, Закон о превођењу у стање покоја* (тако се некад звао закон о пензионисању), *Земаљски музеј, Народни музеј, Исламска вјерска заједница, Умјетност на тлу Југославије* (назив изложбе) итд. Ако је пак пуни или (што чешће бива) скраћени облик назива такав да бисмо тако рекли без обзира на званично име (било да га знамо или не знамо) — **м о ж е м о** га писати великим словом, али и малим, нарочито у неслужбеним текстовима; нпр. *универзитет "Кирил и Методије"* (у Скопљу), *студентски дом "Махмут Бушталија", фудбалски клуб Жељезничар, закон о научним дјелатностима, устав Србије, југословенски устав, уредба о занатским радовима, сајам књига, сајам технике, фестивал југословенског документарног и краткометражног филма* итд. — или пак: *Универзитет "Кирил и Методије", Студентски дом "Махмут Бушталија", Закон о научним д(ј)елатностима, Фудбалски клуб "Жељезничар"* и сл. (ако су таква официјелна имена).

ф. Поред званичних имена установа, каткад се као имена схватају (и пишу великим словом) и преиначени (обично двочлани) називи, направљени по обрасцу: **п р и д ј е в о д и м е н а м ј е с т а + о п ш т и н а з и в в р с т е у с т а н о в е** (то бива кад је установа у датом мјесту унікална, једина те врсте): *Загребачко свеучилиште, Београдски универзитет* (званична имена: Свеучилиште у Загребу, Универзитет у Београду), *Београдска опера* и сл. То је оцијењено (МО) као изузетно допуштен правописни поступак, за називе које можемо узети као обичајем створена имена, али не представља правописну обавезу, него се такви називи увијек могу писати малим словом.

г. Ријечи РЕПУБЛИКА и ПОКРАЈИНА схватају се понекад као скраћена имена појмова у чијем се називу јављају. На том схватању заснива се пропис П да се пишу оба велика слова у називима *Дан Републике* и *Трг Републике* (ријеч РЕПУБЛИКА схваћена као скраћено вишечлано службено име Југославије), што је прихватила и правописна пракса, а често се пише *Република* и *Покрајина* кад ти називи значе одређену федералну јединицу или аутономију. Слично томе, чести су примјери писања великог слова у ријечи ФЕДЕРАЦИЈА, схваћеној као скраћено и преиначено

име заједнице, или пак као обједињено име федералних институција.

Међу нормативистима нема потпуне сагласности колико је оправдано допуштати овакво писање, али се може констатовати да се ове ријечи у свакој прилици м о г у писати малим словом, јер се увијек могу схватити као примјена опште ријечи: *на југу републике, широм републике* (слично као "на југу земље", "широм града"), *у оквиру покрајине, однос републике и двију покрајина, буџет федерације, органи федерације* итд. Велико слово се овдје дијелом писало и у знак уважавања институције, али је погрешно у ову материју уплитати куртоазну употребу великог слова.

25. *Имена и општи називи животиња.* Ако је име појединачно смишљено за неку животињу (стварну или замишљену), оно се редовно пише великим словом: расни коњ *Муња*, пас *Леси*, медвјед *Брундо*, животиње из народних пјесама *Јабучило, Шарац, Караман* итд. У традиционалном сеоском домаћинству одржавала се у појединим нашим срединама и постојана лексика типизираних имена животиња (паса, коња, крава, волова, оваца, коза, каткад и кокошака и др.), у којој главни дио чине називи по боји и изгледу (*шаров, шароња, шаруља, мрков, зекан, вилорога, праворога* итд.); такви називи употребљавају се и описно (нпр. "*опасан је онај шаров*") и као посебна имена животиња (ради разликовања, навикавања на вабљење и сл.). У рјечницима и другим стручним обрадама и набрајањима грађе уобичајено је да се такви називи обједињено пишу малим словом, укључујући и случајеве гдје се не могу схватити описно. Тај узус може се задржати, али кад се у тексту такав назив примијени као име одређене животиње (нпр. у дјечјој књижевности), треба да писати великим словом: *напојио је Вранца, чусмо како залаја Гаров.*

26. *Земља, сунце и мјесец.* Властита имена су по правилу посебна имена појмова за разлику од других и с т е врсте (нпр. посебно *Морача, Сава*, а општи назив врсте р и ј е к а). Међутим, ријечи ЗЕМЉА, СУНЦЕ и М(Ј)ЕСЕЦ традиционално су схватане као називи појмова јединих у својој врсти, а ријечи таквог значења не идентификују се у језичкој свијести као властита имена, нпр. *св(и)јет, небо, васиона, свемир*. Са ширењем образовања мијењала се и представа о овим тијелима: схватило се да је ЗЕМЉА једна од планета и СУНЦЕ једна од звијезда, а да постоје нпр. и Марсови и Јупитерови м ј е с е ц и. Нарочито се често говори о ЗЕМЉИ као једној од планета, па како друге планете имају своја властита имена, и ријеч ЗЕМЉА се тако схвата и пише великим словом: *Меркур, Венера, Земља, Марс* итд.; обично је писање великих слова и у примјерима као "*Сиријус, Вега и Сунце су звијезде патуљци*", или "*утицај Венере, Месеца и Марса на Земљину путању*". Ипак, ни у оваквом

стручном изразу ове именице не постају права властита имена, него су у ствари опште ријечи у служби властитих имена. Њихов општи карактер још је уочљивији у разним фигуративним и слободним примјенама, па не треба вјештачки сузбијати писање малог слова.

Према II ове именице се пишу великим словом као називи небеских тијела, а малим као заједничке именице. Разрађујући ову уопштену одредбу и отварајући више могућности за писање малог слова, можемо препоручити ово:

а. Само малим словом треба писати именице *сунце*, *м(ј)есец* кад значе врсту небеских тијела (*наш мјесец*, *Марсови мјесеци*, *планетарни систем са два сунца*), као и у свим случајевима кад не значе небеска тијела. Може се препоручити мало слово и за називе облика и фаза мјесеца: *млад м(ј)есец* (или *млађак*), *пун м(ј)есец* (*уштан*); тако и *полум(ј)есец*.

б. Треба сматрати допуштеним двојако писање ријечи СУНЦЕ и М(Ј)ЕСЕЦ у значењу назива одређених небеских тијела. При томе се може дати предност малом слову кад се називи тих тијела узимају у вези с њиховим изгледом и видљивошћу или са свјетлосним и топлотним приликама: *излазак и залазак сунца* и *м(ј)есеца*; *сунчев одсјај*, *зрак*, *ход*, *м(ј)есечев сјај*, *срп*, *лик*; *м(ј)есечеве м(и)јене*, *помрачење сунца* и *м(ј)есеца* и сл.

с. Израженије је потреба за писањем великим словом ријечи ЗЕМЉА у значењу планете, јер се тиме диференцира од значења 'површина планете' (*авион се дигао са земље*, *посматрања са земље* и *из ваздуха*), као и од значења 'свијет', 'човјеково боравиште', 'овај свијет' и сл. ("*Са плачем ће на земљу падати*, *са плачем ће на земљи живити*" — Његош). Зато се може одређеније препоручити да се ријеч ЗЕМЉА пише великим словом кад се може допунити термином "планета" (*планета Земља*) или замијенити изразом "наша планета".

27. *Звања умјесто имена.* У слободном изразу често се поједине особе не именују именом и (или) презименом него звањем, нпр. *професор*, *доктор*, *командир*, *предсједник* итд. Употријебљене именице при томе не губе општи карактер и пишу се малим словом. То важи и у случајевима кад је одређена особа једини носилац тога звања у своје времену: *papa*, *микадо*, *шах*, *негус*, а такође кад се догоди да се звање веже само за једну личност, без историјског понављања: *вожд* (уобичајено само као Карађорђево звање). Нека једнократно примијењена звања (која се сад узимају из стилистичких разлога, најчешће у ироничном изразу) схватају се понекад и као лични надимци, па се пишу великим словом, али је и

овдје оправданије писање малим словом: *фирер, дуче, каудиљо, поглавник* (по потреби и с наводницима).

О куртоазном писању великог слова у челним државничким звањима в. т. 33d.

28. *Имена и називи бића из религиозног и митолошког појмовника.* Властита имена бића која представљају вјерске појмове и митолошких бића по својој језичкој природи слична су људским именима (антропонимима), па се и писање великог слова у њима слично регулише. Ипак за дио ове материје немамо разрађену правописну норму нити постојане правописне обичаје.

а. Називи митолошких бића, као и називи бића из вјерског појмовника многобожачких религија пишу се великим словом ако значе једно одређено биће, а малим ако се схватају као назив врсте бића: *Зевс, Јупитер, Аполон, Дијана, Озирис, Индра, Перун, Дајбог, Полифем, Равијојла*; али: *сатир, нимфа, киклоп, вила* итд. (врсте бића), а тако и хришћански појмови *анђео, арханђео, муслиманско хурија* и сл. Примичењене у оквиру оваквих схватања, ријечи *бог* и *богиња* значе називе врсте бића, које је оправдано писати само малим словом. Такво, опште значење ових ријечи наслијеђено је из словенске старине и одржало се у нашем језику до данас, само код прве од њих не као једино значење.

б. С прихватањем хришћанства ријеч БОГ добила је и друго значење, схваћено као назив појма јединог у својој врсти, а тиме је омогућено да се схвата и као властито име. Наиме, и у монотеистичком (једнобожачком) поимању називи божанства схватају се као властита имена и пишу великим словом: *Бог, Јехова* или *Јахве, Алах*; нормално се овакво писање преноси и на устаљене пригодне замјене имена: *Господ* или *Господин, Свевишњи*. Именица БОГ, међутим, лингвистички се издваја из ових назива, јер има и уопштеније значење, којему одговара писање малим словом. У примјерима типа: *његова филозофија може се схватити као некакво тражење бога, за тај вид браманизма спас душе је у сједињењу с богом схваћеним као општи принцип природе, муслимански бог назива се Алах* — ријеч БОГ је уопштеније природе и не може се замјењивати синонимичним називима (неће се рећи нпр. "некакво тражење Свевишњег" или "некакво тражење Јехове", нити "хришћански алах назива се Бог" итд.). Разлика је у томе што су ријечи *Јехова* и *Алах* допрле у нашу језичку средину у оквиру једнобожачких вјеровања и схваћене као имена једног божанства, док је БОГ традиционална општа ријеч која је накнадно добила и службу посебног имена, али не губећи ни своје општије значење. Зато правописна норма мора признавати оба начина писања — *Бог* и *бог*

— зависно од значења и схватања. На правописну праксу реално утичу и тежње да се велико слово пише из поштовања, као и узуси прихваћени у вјерски маркираним текстовима (в. т. 32).

с. Други разлог за писање ријечи *бог* малим словом јесте фигуративно или изблиједјело и затрто значење у многим узречицама и изразима, чиме она губи карактер властитог имена (уп. т. 22); на примјер: *видјеће он свога бога, убио је бога у њему, бог га његов убио*. Може се начелно препоручити да се у сличним изразима ријеч *бог* пише малим словом (такође и синонимични називи ако се јављају у таквим изразима, нпр. *господ га његов знао* и сл.).

Писање малог слова у оваквим слободнијим примјенама ријечи *бог* нарочито се досљедно примјењивало послје Другог свјетског рата, али је било доста обично и у предратним издањима, само без досљедности — напоредо с писањем великог слова. У предратној грађи објављеној уз ријеч БОГ у Речнику САНУ, поред бројних примјера писања великог слова, налазимо доста потврда и за употребу малог слова (примјере преносимо упрошћено): *у томе је он просто бог (ненадмашан), да бог чује, мани се бога ти тога, дај боже и бог дао, бог би знао ко ће бити јачи, не дао бог, где сте ако бога знате, али ствари бог да прости (пропале су), бог му дај, бог ти брацка (братска), боже да тебе (приближно: боже мој!), боже прости, боже сахрани и сахрани боже, вјера и бог, да бог поможе (израз задовољства нечим), дао бог (тако ти је то), живи као мали бог, за име бога, знам свога бога, још и боже помози (прилично добро), и боже помози (исто), нема боже помози (нема олако), како је милом богу воља, као бог и шеширдија, краде богу дане, на права бога (и: на праведну богу), на силу бога, на ти бога и боже вјере, не ваља ни богу ни људима, не види белог бога, нема ту бога (мора тако бити), ни бога јокиног не зна, не дао јаки бог, ни род ни помози бог, од мила бога (до миле воље)*. — Иако је тада владала правописна норма да се БОГ у једнобожачком вјерском значењу пише великим словом, у овим примјерима су писци (или њихови редактори) примијенили мало слово, схватајући их као слободни сликовити израз а не као употребу властитог имена божанства. То је начелно оправдан поступак, који ни сада не треба ограничавати и сузбијати.

д. Ријечи *враг, ђаво, сотона (сатана), шејтан, белај* и сл. схватају се као називи врсте бића и пишу малим словом. Велико слово пише се кад се неки назив схвати као име појединачног бића, нпр. *Луцифер, Белзевуб* или *Белзевул* (схваћено као 'вражји старјешина' и сл.).

е. Као устаљене замјене имена, ријечи *Богородица, Богомати* и *Госпа* пишу се великим словом. Због изблиједјелог или помјереног значења дру-

ге ријечи могу се писати једним великим словом имена празника *Велика госпођа, Мала госпођа, Велика госпођина, Мала госпођина*. И уопште, кад се у служби имена вјерског појма јавља израз састављен од више општих ријечи, лингвистички је нормално писати га једним великим словом: *Света тројица, Свето тројство, Свети дух* или *Дух свети*; уп. и т. 13d.

*Писање вишечланих израза кад је одредбени дио
на другом мјесту*

29. Нормални је ред ријечи у вишечланим именима **придјевска одредба + именица** (нпр. *Босанска улица, Студентски трг*) или **именица + падежна одредба** (нпр. *Трг ослобођења, Булевар војводе Мишића*). Недоумице и колебања у писању великог слова у првом обрасцу изазивају случајеви кад се (из метричких или других стилских разлога) саставнице нађу у обратном реду (инверзији), а у другом обрасцу случајеви кад је нејасно представља ли именица почетак властитог имена или пак најавну општу ријеч иза које слиједи право име. Ова питања нису правописно нормирана (ни МО није дао одређену препоруку), па можемо само дати неке оцјене и савјете по језичкој логици.

а. Кад именица стоји на првом мјесту, а употријебљена је у облику множине — она се пише малим словом (а одредба великим): *језера Охридско и Преспанско, крашка поља Никшићко и Граховско, у океанима Атлантском и Тихом, нахије Катунска и Љешанска, бановине Савска и Приморска, војводства Варшавско и Катовичко* (за имена улица в. у т. 30).

б. И кад је у сличним обртима именица формално у једнини, али се односи на више назива (те има смисао множине) — оправдано је да се она пише малим словом: *из језера Охридског у Преспанско, из океана Атлантског у Тихи, у мору Јадранском и Јонском, из нахије Катунске у Љешанску* итд.

с. У појединачним придјевско-именичким властитим именима, кад се из стилских разлога (најчешће у пјесмама) обрне ред ријечи и именица дође на прво мјесто, пракса писања великог слова није уједначена. Посматрајући формално, именица се може схватити као почетак властитог имена и писати великим словом (нпр. *Војводство варшавско*), али би се прије могло препоручити за угледање писање типа: *мину чета низ поље Ђемовско, и спадоше на поље Никшићко, и сва листом нахија Катунска, уљегоше нахији Љешанској, док дођоше долу Репешкоме* (пријери из Речника Његошева језика).

30. Питање који члан назива писати великим словом најчешће се намеће у урбаном називљу (микротопонимији), у случајевима кад је ријеч УЛИЦА необавезни дио имена. Наиме, главни и најчешћи модели уличних имена у слободном изразу имају двојак облик — пуни (с ријечју "улица") и скраћени (у ком се та ријеч подразумејева и изоставља): БОСАНСКА УЛИЦА и само БОСАНСКА, или: УЛИЦА ИНТЕРНАЦИОНАЛНИХ БРИГАДА и само ИНТЕРНАЦИОНАЛНИХ БРИГАДА. То утиче и на праксу писања великог слова, нарочито у типизираним формулацијама и унапријед штампаним обрасцима (формуларима), у којима се име улице само попуњава.

а. У складу с препорукама под 29а и 29б, кад се ријеч "улица" у множини или у једнини множинског значења нађе испред посебних имена — треба је писати малим словом, а великим словом почетак посебног имена: *без струје су остале улице Чика Љубина, Васина и Студентски трг* (тако и у формалној једнини: ... *улица Чика Љубина, Васина и Студентски трг*, исто и кад се ријеч скрати: ... *ул. Чика Љубина, Васина и Студентски трг*); *у улицама (у улици, у ул.) Интернационалних бригада, Браничевској и Небојшиној.*

б. При попуњавању формулара и образаца, кад је ријеч УЛИЦА већ уписана, нормално је великим словом уписати краће име улице (гдје се може скраћивати), нпр.: *Кнез Михаилова (или Кнез-Михаилова), Кнеза Милоша, Незнаног јунака, Браће Рибникар, Интернационалних бригада.* Овакво исписивање погодно је и за азбучне спискове улица (у градском именуку или у другим приликама).

с. Кад се појединачни пуни назив који почиње ријечју УЛИЦА употреби у слободном тексту, нема сметње да се примијени начин писања предвиђен у II (т. 17), гдје су наведени примјери *Улица босанска, Улица социјалистичке револуције, Улица Бранка Радичевића, Улица браће Кацурића.* Међутим, будући да ријеч УЛИЦА у овим примјерима није неодвојиви дио имена, није језички погрешно ако се она схвати као најавна општа ријеч и пише малим словом, а великим словом почетак карактеристичког имена: *улица Босанска (боље: Босанска улица), улица Бранка Радичевића, улица Браће Кацурића* итд. Овом другом начину писања дата је предност у III, а он је нарочито погодан ако се ријеч "улица" скрати у "ул." (погодније је *ул. Незнаног јунака* него *Ул. незнаног јунака*). — Ријеч УЛИЦА треба писати малим словом и кад се (као термин) нађе испред именичког или придјевско-именичког назива: *улица Велике степенице, улица Мале степенице, улица Миријевски венац* (у Београду), *улица Илица* (у Загребу) итд.

d. Називи у којима нема ријечи УЛИЦА исписују се увијек као пуни називи, великим почетним словом: *Студентски трг*, *Трг ослобођења*, *Булевар војводе Путника* итд. Пуни назив, великим почетним словом, треба исписивати и кад је ријеч УЛИЦА неодвојиви дио имена: *Улица бродараца*, *Улица бреза*, *Улица платана* и сл. То треба примјењивати и у попуњавању формулара у којима је већ штампана ријеч УЛИЦА (понављајући ту ријеч) и у азбучним списковима; у набрајањима треба наћи такву стилизацију да се ријеч УЛИЦА у оваквим примјерима не одвоји од своје одредбе, јер је неприродно кад се назив сведе на сам једноструки генитив (нпр. "Бродараца", "Липа", "Платана", "Хрстова" — како видимо у једном београдском азбучном именику улица).

У ствари, називима типа *Улица липа*, иако изгледају складни и економични, недостаје она структурална гипкост коју имају два поменута главна модела уличних имена, у којима се ријеч "улица" може изостављати, што им омогућава гипку и прилагодљиву употребу. Мада то није правописно питање, може се овдје препоручити службама које утврђују нова имена улица да воде рачуна не само о симболици и садржајној мотивацији, него — и то првенствено — и о њиховој економичности, језичком складу и структуралној погодности. То практично значи да нова имена по правилу треба смишљати у оквиру стабилizованих образаца — с двочланим генитивским и поготово с још погоднијим једночланим придјевским обиљежјем (типа *Јована Цвијића*, *Цвијићева*, *Ресавска* итд.).

Куртоазна употреба великог слова

31. У ранијим правописним обичајима доста се прибјегавало писању великог слова из куртоазних разлога, као израза почаст и поштовања. То је застарио манир, и данас би његова примјена остављала утисак нападног графичког формализма, каткад чак и метанисања или удвориштва. Куртоазну компоненту израза, кад је потребна, треба остваривати ријечима, не оптерећујући њоме правопис. У ствари, можемо узети да не постоји никаква правописна **о б а в е з а** куртоазног писања великог слова, него је то само стилистичка и појашњавајућа **м о г у ћ н о с т** у неким случајевима.

32. Међутим, није предмет језикословног правописног нормирања писање великог слова у оним стиловима у којима се нарочита примјена великог слова његује као посебна маркација израза, као стилистичко средство да се постигне посебан утисак. То се прије свега односи на вјерски маркирани израз, какав се примјењује у црквеним и свештеничким текстовима, гдје су створени посебни узуси (нпр. великим словом пишу се и

именице и замјенице кад се односе на божанство). У протокол (који може обавезивати одређене службе и одређено комуницирање, али не и општи, информативни израз) — а не у правопис — спада и нарочита употреба великог слова везана за владаре и династије (нпр. писање великим словом замјеница "Ми" и "Наш"). Исто тако, правопис не одређује колико ће се писати велико слово у умјетничким текстовима, кад се оно узима као експресивно или симболично средство; одступање од опште норме допустиво је и у посебним, реторички или пригодно сроченим текстовима и формулацијама. — У таквим примјенама не оцјењује се је ли писање великог слова правилно, него да ли је одступање од опште норме његовог писања стилистички умјесно, а таква оцјена није ствар лингвистике и правописне норме.

33. Општа, неутрална правописна норма, полазећи од општих правила и општег духа савременог правописа, нигдје не прописује писање куртоазног великог слова, него га само допуста, у случајевима гдје се још довољно одржало у обичају и гдје има извјесно рационално и функционоално оправдање.

а. Најобичније је куртоазно писање великог слова у замјеницама ВИ и ВАШ кад се односе на једну особу. То није само куртоазно маркирање, него се тиме ове замјенице диференцирају од праве множинске употребе. У таквом случају у пословној преписци практично редовно се пише *Ви*, *Ваш* (за једну особу), и нема разлога да се оспорава тај обичај. Слично се може рећи и за приватну преписку, с тим додатком да није никаква грешка ни када се пише *ви*, *ваш*; а с друге стране, није грешка ни ако се, из стилистичких и експресивних разлога у писму напише великим словом и *Ти*, *Твој*. Напротив, кад се у умјетничкој књижевности наводе дијалози, уобичајено је да се *ви*, *ваш* пише малим словом и кад се односи на једну особу. Тај обичај треба поштовати, а логично га је примијенити и у новинарском и информативном навођењу нечијих ријечи.

б. Замјеницу ВАШ логично је и уобичајено писати великим словом и кад се употреби у оквиру пригодне формуле која је и својим склопом куртоазна: *Ваша светости*, *Ваше високопреосвештенство*, *Ваша екселенција*, *Ваша висости*, *Ваше величанство* и сл. Оцјењено је (МО) да треба допустити (као необавезно) писање великог слова и онда кад је у сличним формулама замјеница трећег лица: *Његова светост*, *Његова екселенција*, *Њено величанство* итд.; тиме се доприноси уочљивости куртоазне формуле и разликовању замјенице у њој од обичне, информативне употребе.

с. Кад у обраћању изостане замјеница ВАШ и остане само пригодна именица у вокативу, она је довољно маркирана самим својим каракте-

ром и вокативном употребом, те нема потребе да се пише великим словом; оправдано је, дакле, писати нпр. *"Обраћамо Вам се, екселенцијо, овим апелом"*, *"Надамо се, величанство, да ћете..."* итд.

d. Именичке титуле и звања, и ако стоје уз име и ако име изостане, треба писати малим словом: *патријарх, папа, реис-ул-улема, ајатолах, председник, краљ, краљица* итд. Не треба, дакле, примјењивати одредбу Прав. 1960 по којој "називи живих поглавара држава када се не спомињу њихова имена пишу се... великим словом" (зашто би се знак поштовања ограничавао на живе?).

e. И кад се одлучимо на куртоазно писање великог слова, довољно га је у једној формули једанпут написати: *Његова светост патријарх, Свети отац папа, Њено величанство краљица Британије* итд. (а не: "Његова Светост Патријарх", "Свети Отац Папа" и сл.). У општем изразу, немаркираном посебном етикецијом, понављање великог слова у оваквим формулама коси се с рационалним духом савременог правописа, а и с добрим укусом. Овакав поступак логично је примјењивати и у скраћеницама (*Њ. св.* или *њ. св.*, *Њ. к. в.* или *њ. к. в.* — а не "Њ. Св." и сл.).

S u m m a r y*Mitar Pešikan***ORTHOGRAPHIC RULES CONCERNING CAPITAL LETTERS**

The orthographic rules concerning capital letters presented in this paper are a part of the program (initiated in 1987) of updating and supplementing the orthographic standards of Serbocroatian which were established in 1960.

Вјеслав Борич
(Краков)

ПРИНОСИ СРПСКОХРВАТСКОЈ ЕТИМОЛОГИЈИ (I)

Поред опште оцене стања и задатака српскохрватске етимологије, аутор истражује етимологију речи *жамља*, *коњ* ('жреб, коцка'), *испрел*, *прења*, *слутан*.

Издање Скоковог речника¹ завршило је једну значајну фазу етимолошких проучавања српскохрватске лексике. Тиме није, разуме се, коначно решено питање српскохрватске етимологије, јер Скоков речник није решио нити је могао да реши сва општа и подробна питања етимолошких проучавања. Несумњиво је тај речник ваљан ослонац за даља истраживања, па се у научним часописима и појавио низ чланака и студија посвећених етимолошкој анализи појединих српскохрватских речи и лексичких породица које или немају у Скоковом ЕРХСЈ задовољавајуће етимолошко објашњење или уопште нису ушле у тај речник. А да у ЕРХСЈ цела подручја лексике немају довољну обраду, указују, на пример, изврсна Вињина студија посвећена етимолошкој анализи назива јадранске фауне² или Хадровичева књига о речима мађарског порекла у српскохрватском језику³. И у овом је случају, као што се обично дешава, објављивање етимолошког речника подстицај за нова етимолошка истраживања лексике датог језика и за искоришћавање у ту сврху нове лексичке грађе.

¹ П. Скок, Етимологијски рјечник хрватскога или српскога језика. Уредили академици М. Деановић и Љ. Јонке. Сурађивао у предрадњама и приредио за тисак В. Путанец, I-IV, Загреб 1971-1974.

² В. Виња, Јадранска фауна. Етимологија и структура назива, I-II, Сплит 1986.

³ L. Hadrovics, Ungarische Elemente im Serbokroatischen, Budapest 1985.

Нема сумње да је Скоков ЕРХСЈ огромно достигнуће сербокроатистике, један од најважнијих извора информација о општесрпскохрватској и дијалекатској лексици, о обликовању ове лексике и њеној историји. Налазимо у речнику сјајна етимолошка решења, сјајне идеје, изврсна тумачења постанка и развитка лексема и лексичких породица домаћег и страног порекла. Али има у овом речнику и извесних празнина и читих, понекад тешко разумљивих погрешака; а нису ретке недоследности у објашњавању сродних речи и нису изузетни случајеви пропуста битних резултата ранијих етимолошких радова, у томе и понеких Скокових студија. Осим ретких изузетака, није у речнику ни поменута новија етимолошка литература, настала после Скокове смрти а пре штампања дела. Нема потребе да се о оваквим недостацима речника овде подробније говори, јер се о томе писало у стручним приказима⁴.

За нас је од важности да се одреде актуални задаци етимолошких проучавања српскохрватске лексике. Ове задатке можемо да сврстамо у три обимне групе питања (која на овом месту могу само да зацртамо):

1) Поновно разматрање великог броја Скокових етимолошких решења која у светлости сада познатог српскохрватског, словенског или несловенског лексичког материјала — односно у светлости најновијих достигнућа словенске и несловенске етимологије — изискују прецизирање, ревизију или тражење потпуно новог етимолошког објашњења. Уз то, мора се скренути пажња и на чињеницу да је Скоково објашњење често само једно од могућих, прихватљивих етимолошких решења. Постојање више етимолошких верзија, више добро заснованих објашњења порекла једне лексеме обична је појава у етимологији.

2) Прилично је велики број речи, којима Скок посвећује посебне одреднице или их помиње уз друге лексеме (понекад са значајним запажањима о њиховој историји, ареалу, семантичком развоју), остао без икаквог етимолошког објашњења. Поједина би објашњења речи овог типа приређивач ЕРХСЈ могао наћи у етимолошкој литератури, али обично ово није урадио. Међутим, већина речи без етимологије код Скока јесу лексеме тешке

⁴ Упор. нарочито Ф. Безлај: Петар Скок, Етимологијски рјечник хрватскога или српскога језика, Радови, Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине књ. LX. Одјељење друштвених наука књ. 19, Сарајево 1977, с. 21-60; V. Vinja, *Romanica et Dalmatica dans le premier dictionnaire étymologique croate ou serbe. A l'occasion de la publication de Ier tome de l'ERHSJ de Petar Skok, Studia Romanica et Anglica Zagrabien-sia* 33-36, 1972-1973, с. 547-571; исти, *Romanica et Dalmatica dans le premier dictionnaire étymologique croate ou serbe. Remarques en marge des IIe et IIIe volumes de l'ERHSJ de Petar Skok, Studia Romanica et Anglica Zagrabien-sia* 37, 1974, с. 149-185.

за етимологисање, које нису ушле у стручну литературу. Свакако, етимолошка анализа ових речи мора бити предмет проучавања, и ове речи морају а ућу у будући етимолошки речник српскохрватског језика. Тим више што међу њима има и речи важних за историју српскохрватског лексикона, између осталог речи које припадају прасловенској лексичкој баштини и најстаријим слојевима позајмљеница.

3) Најважнији је задатак савремених етимолошких проучавања искоришћење раније неприступачног лексичког материјала који пружају новији извори објављени у последњим деценијама. Иако је лексичка грађа коју је Скок прикупио и увео у речник изузетно богата, ипак у његов речник није ушао велики број српскохрватских лексема, нарочито дијалекатских. Јасно је да Скок није могао да искористи лексику из лексикографских извора који за његова живота нису постојали, нпр. из Речника српскохрватског књижевног и народног језика (РСАНУ), из многобројних већих и мањих дијалекатских речника, дијалектолошких монографија. Уосталом, Скок није до краја искористио и неке од својих извора, има чак и пропусти у материјалу који је вадио из загребачког Рјечника хрватскога или српскога језика (РЈАЗУ) односно из грађе за овај речник. Релативно је слабије заступљена у ЕРХСЈ лексичка грађа из источних крајева српскохрватског језичког простора (Скок је имао на располагању углавном само Елезовићев речник косовско-метохијског говора), па и грађа из српских историјских споменика (уосталом и хрватски споменици нису потпуно искоришћени). Сада, захваљујући напорима српских и хрватских лексикографа и дијалектолога, имамо на располагању више лексикографских дела која омогућују увид у лексикон многих народних говора, између осталог и источносрбијанских. Сва ова лексикографска остварења доносе досада непознате дијалекатске речи, у томе и речи које заслужују да буду подвргнуте етимолошкој анализи, као и речи значајне за испитивање ареала, семантике или историје појединих лексема. Разумљиво је да се у етимолошким проучавањима овакве дијалекатске речи не могу мимоићи, нарочито зато што се у њима понекад скривају врло архаичне домаће или стране лексеме.

Укратко представљене категорије речи чекају на прво или поновно етимолошко проучавање и на етимолошко објашњење у циљу да се допуни и, тамо где је то потребно, коригује Скоков речник. Да се настави велико Скоково дело, потребне су већ сад парцијалне етимолошке студије, проучавања појединих лексема, као и целих семантичких група и појединих хронолошких слојева лексике. Коначан је циљ нови етимолошки речник српскохрватског језика, који би обухватио изнесене категорије

речи. Колико знам, на одговарајућем пројекту се ради у Институту за српскохрватски језик у Београду.

У вези с изложеним потребама садашњих проучавања српскохрватске лексике желим да изнесем серију етимолошких прилога посвећених анализи народних речи, углавном из источног дела српскохрватског простора, којих нема у Скоковом ЕРХСЈ или које немају у овом речнику задовољавајуће етимолошко објашњење.

1. *жамља* "свежањ, снопић"

Ова се именица јавља пре свега у војвођанским говорима: *жамља* "снопић од струкова трске, повезаних на више места" (РСАНУ: Банат и Бачка), "трска увезана у сноп, за покривање крова или појачање углава на кући од набоја"⁵, "количина накупљене, попабирчене, увезане пшеничне влати коју чине један или два рукохвата" (северна Шајкашка)⁶. Осим тога је ова лексема забележена и у источној Србији: у Црној Реци *жамља* "бусен (лука)" (Марковић 302). Од важности је потврда из говора Свинице у румунском Банату (тај говор генетски припада призренско-тимочкој дијалектној зони): *жамља* : *жамљ* : *жамља* "свежањ" (Томић 141). Колебање коренског вокала -а- : -е- у акцентованом слогу може да указује на првобитни полугласник, упор. дублете у истом говору као *оцџт* : *оцџт* "сирће" (< **осџтъ*), *сџт* : *сџт* "саће" (< **сџтъ*).

Поред именице, у Војводини постоје од ње изведени глаголи: *жамљити* : *жамљити* "правити преграде, зидове од жамља, причвршћујући их за дрвену грађу" (РСАНУ: Банат), *жамљити* "правити забат од трске"⁷.

Облик и семантика разматране именице дозвољавају да је упоредимо пре свега с чешком народном именицом *žemle* : *žemla*, која је фонетска варијанта стчеш. и чеш. дијал. *žemně* "свежањ ланених влакана припремљених за предење"⁸. Према томе морамо сх. дијал. *жамља* повезати и са словач. *žteľ* (такође дијал. *žten*) ж. "шака, прегршт, количина нечега која стане у шаку", рус. дијал. *жмѣня* ж. (ретко и *жмень* м.) "шака, прегршт и оно што се у њу смести", "свежањ лана одједном ишчупан руком; прегршт ишчупане конопље", укр. *жмѣня* (такође дијал. *жмин* м.)

⁵ Г. Вуковић, Терминологија куће и покућства у Војводини, Нови Сад 1988, с. 139.

⁶ Г. Галетин, Из лексичке проблематике северне Шајкашке, Прилози проучавању језика 16, Нови Сад 1980, с. 67.

⁷ Г. Вуковић, нав. место.

⁸ Упор. V. Machek, Etymologický slovník jazyka českého, Praha 1968, с. 725.

”шака, прегршт, количина нечега (нпр. ишчупаног лана, конопље) која стане у шаку”, брус. *жмѣня* (дијал. и *жмянѣ*) ”шака, прегршт; количина нечега која стане у шаку; рукохват ишчупаних или пожњевених биљака”.

Познавање фонетског развитка чеш. *žetně* (из пређашњег **žetňa*) у чешким говорима олакшава објашњење лика српскохрватског еквивалента ове лексеме. Народни чешки лик *žetle* (*žetla*) резултат је дисимилације сугласничке групе *tň > ml'* (*ml*). Ова нас паралела упућује да је и у сх. дијал. *жѣмља* сугласничка група *мљ* секундарна, тим пре што до разједначивања *мѣ > мљ* долази у многим српскохрватским говорима, упор. нпр. *помѣа > пољма*, *сумѣа > сумља*, *сумњати > сумљати*, *димѣак > димљак*. Према томе можемо констатовати да сх. дијал. *ж мља* наставља ранији лик *Љжамња*, који би био потпуно истоветан са стчеш. *žetně*.

Горе наведене словенске речи (али без српскохрватске именице која досад није нашла место у етимолошкој литератури) сматрају се с правом рефлексима старе лексеме прасловенског порекла. Међутим, етимолози нису сагласни какав управо прототип ове лексеме треба да се реконструише. Непотпуно подударње фонетских ликова, као и разлике у припадности деκлинацијским типовима, разлози су да се реконструишу разни прасловенски облици или се претпоставља постојање варијантних праоблика: аутори украјинског етимолошког речника реконструишу праоблик **žьтьнь*⁹, В. Махек поред **žьтьňa* и дублет **žьтьнь*¹⁰, О. Трубачев **žьтеňa* : **žьтењ* или **žьтьнь*¹¹.

За нас је битно да се сх. дијал. *жѣмља* (у свиничком говору *жѣмља* : *жѣмља*), као и чеш. *žetně* (*žetle*, *žetla*), мора изводити из **žьтьňa*. Али, имајући у виду ликове исте лексеме у другим словенским језицима, не може се искључити могућност да је облик **žьтьňa* секундаран, јер је могао да постане преобликовањем (преношењем у основе на -*ја*) ранијег лика **žьтьнь ж.* (на који указује словач. *žteň* и, с променом рода, укр. *жмин*, рус. *жнень м.*). До морфолошког преобликовања **žьтьнь > *žьтьňa* могло је доћи на делу словенске територије док су се још чували полугласници. Уосталом, из истог праоблика може се изводити и источнословенски лик *жмѣня* ако претпоставимо да је до промене деκлинације дошло на овом терену касније, после губљења слабих и вокализације јаких полугласника, тј. **жьмьнь > жнень > жмѣня*.

⁹ Етимологічний словник української мови, II, Київ 1985, с. 201.

¹⁰ V. Machek, нав. место.

¹¹ О. Н. Трубачев, Ремесленная терминология в славянских языках, Москва 1966, с. 68.

Свођење свих наведених словенских именица на један јединствени праоблик могло би се, наравно, оспоравати. Али се не може доводити у сумњу прасловенска генеза ових именица. Очито је такође да је њихов прототип (односно прототипи, ако прихватимо мишљење о постојању прасловенских творбених дублета) дериват од прасловенског глагола **žeti žyto* "стискати, сажимати" (> сх. *жѣти* : *жѣти жѣм* "гњечити, тлачити, давити; истискивати течност из нечега"). Етимолошко је значење лексеме "што се стиска, сажима, што је стиснуто (руком, у шаци), рукохват, свежањ".

Сх. дијал. *жѣмља* је, дакле, реликт архаичне словенске лексеме, који морамо убројати у слој речи наслеђених из прасловенског раздобља. Од важности је такође да је сх. *жѣмља* једини остатак размотреног прасловенског деривата на целом јужнословенском подручју. Тиме се коригује досадашњи поглед на ареал ове лексеме на словенском простору.

2. коњ "ждреб, коцка"

Српскохрватска именица *коњ* означава пре свега животињу *Equus caballus* али има и многа фигуративна значења (упор. РЈАЗУ, РСАНУ), која се коначно заснивају на извесној (иако сада већ понекад тешко уочљивој) сличности датих предмета или направа с коњем, на некој вези с понашањем или употребом ове животиње. Међутим, у тимочком говору око Књажевца записано је необично значење, које нећемо наћи у академским и другим српскохрватским речницима и које је тешко повезати с правим и пренесеним значењима именице *коњ*. Мислим на потврду *коњ* "жреб, ждреб, коцка" с напоменом »Кад више наследника деле имање, често то чине помоћу жреба-коња« и с примером *Јупре че се делимо на коњи* (Динић 125).

У тимочком говору *коњ* је, дакле, синоним општесрпскохрватске именице *жрѣб* / *ждрѣб* (ијек. *жрѣјѣб* / *ждрѣјѣб*) "коцка или какав други предмет који служи за доношење одлуке у неком спору, при подели и сл., када се о томе не одлучује договорно него на срећу" (РСАНУ, упор. РЈАЗУ, где су и историјска значења). Ова је лексема рефлекс прасл. **жербъ* "комад дрвета с нарезима за означавање броја, роваш, штапић за урезивање" > "комад дрвета (штапић, коцка) за ждребање, ждреб", упор. Скок ЕРХСЈ III, 672-673. У Скоковој одредници *ждрѣјѣб*, где се наводе и деривати од ове именице, недостаје интересантна, аутору речника очито непозната, дијалекатска варијанта *ждребе*, која омогућава да нађемо објашњење постанка неочекиваног значења именице *коњ* у тимочком говору.

Поменути облик *ждребе -ета* у значењу "ждреб, коцка" јавља се у источној Србији (РСАНУ цитира потврде из Заплања и Скопске Црне Горе), тамо је посведочен и израз *врљати ждребе* "бацати коцку" (»Ако један од браће не пристаје на деобу, онда *врлају ждребе*«, РСАНУ s.v. ждребе² из Заплања, у лесковачком говору *врљам ждребе*, Митровић 48). Тачне еквиваленте овом дијалекатском лику налазимо у македонским и бугарским говорима као и у белоруском језику: мак. дијал. (Костур) *ждребе*, *ждрепче* "ждреб"¹², буг. дијал. (Тетевен) *ждребе* "ждреб"¹³, брус. *жэрабя* ср. "ждреб", *кинуць жэрабя* "бацити коцку". Што се тиче белоруске речи, њен постанак је објашњен у белоруском етимолошком речнику (нажалост, изостављени су јужнословенски еквиваленти с истом структуром). Аутор одреднице А. Супрун изражава мишљење да је невелик размер предмета (тј. комада дрвета који служи за доношење одлуке) узрок што је континуанта прасл. **жербъ* проширена суфиксом -я (< **-ε* < **-ent*), који је градио називе младунчади и, секундарно, деминутиве од назива ствари¹⁴. Овакво би се тумачење могло прихватити и за јужнословенске ликове, тим пре што на јужнословенском терену суфикс -е < **ε* (и његова млађа варијанта -че) гради и деминутиве од назива ствари (нпр. сх. *клуче* : *клучко*, *нарамче* : *нарамак*). Међутим, прихватање овог објашњења постанка белоруског и јужнословенског (источносрбијанског, македонског и бугарског) секундарног облика значи допуштање да је иста специфичка појава (проширење рефлекса старе именице истим суфиксом из истих нетипичних разлога) спроведена независно на два удаљена подручја. Према томе, не би била неоснована претпоставка да је проширење прасл. **žerbъ* суфиксом -ε -εте заједничка иновација једног дела словенских дијалекта. Другим речима, до замене **žerbъ* > **žerb-ε* вероватно је дошло поткрај прасловенске заједнице, у доба дијалекатске диференцијације прасловенског простора. Ако је тако, није оправдан изложени узрок прелаза именице **žerbъ* у категорију деривата са суфиксом -ε, -εте, јер је овај суфикс у прасловенско доба градио практички само изведенице од назива живих бића¹⁵. Изгледа да узрок овог процеса морамо тражити у историји словенске културе. Наиме, у средњовековним хроникама налазимо податак да су се пагански Словени у гатању и доношењу одлука (тј. ждребању) служили не само одређеним предметима него и коњима (посвећеним ждрепцима)¹⁶. Ова историјска

¹² Б. Шклифов, Речник на костурекия говор, Българска диалектология VIII, София 1977, с. 234.

¹³ Български етимологичен речник, I, София 1971, с. 554.

¹⁴ Етымалагічны слоўнік беларускай мовы, III, Мінск 1985, с. 271.

¹⁵ Упор. F. Sławski, Zarzys słowotwórstwa prasłowiańskiego, *ly!* Słownik prasłowiański, III, Wrocław 1979, с. 11-19.

¹⁶ Упор. нпр. Słownik starożytności słowiańskich, II, Wrocław 1964, с. 558, 559;

чињеница дозвољава претпоставку да је до преобликовања **žerbъ* > **žerbę* долазило под утицајем именице **žerbę -ęte* "младунче коња, ждребе" (која није у етимолошкој вези с прасл. **žerbъ*), тј. да је дијалекатски облик **žerbę -ęte* "предмет који служи за доношење одлуке, ждреб" аналошког порекла.

Као што се види, има разлога за мишљење да су се на делу словенске територије појавила два хомонима: **žerbę* I "младунче коња", **žerbę* II "предмет који служи за доношење одлуке, за ждребање, ждреб", секундарна варијанта прасл. **žerbъ*. Рефлекс таквих односа постоји у источносрбијанским говорима у виду хомонима *ж(д)ребе* I "младунче коња" и *ждребе* II "ждреб, коцка" (овде су, као и у македонским и бугарским говорима, оба хомонима формално истоветна, док у белоруском постоји разлика у месту акцента и у вези с тиме у фонетским ликовима: *жарабя* "младунче коња": *жэрабя* "ждреб"). Не може се искључити да је у истим говорима поред именица *ждребе* II постојао синоним *ж(д)реб*, тј. сачувана директна континуанта прасл. **žerbъ*.

Проведена анализа једне варијанте прасловенске лексеме **žerbъ* води нас циљу, тј. објашњењу зашто у тимочком говору именица *коњ* означава "ждреб, коцку". У светлости досадашњих разматрања јасно је да неочекивано значење именице *коњ* у овом говору мора бити последица хомонимије облика *ж(д)ребе* у говорима источне Србије. Изгледа да је у тимочком говору направљен следећи корак у еволуцији ових хомонима: на основу пропорције *ж(д)ребе* I "младунче коња, млади (мали) коњ": *коњ* "одрасла (велика) иста животиња" према *ждребе* II "предмет који служи за доношење одлуке, ждреб, коцка" (хомоним који је због своје структуре био схваћен као деминутив) створен је његов парњак *коњ* II "ждреб, коцка". До истог резултата могло је доћи и на други начин: по узору на полисемантичку (у свести носилаца тимочког говора) именицу *ж(д)ребе* "младунче коња; ждреб, коцка" повезана с њом семантички именица *коњ* добила је ново значење "ждреб, коцка". До постања хомонима *коњ* II (односно новог значења именице *коњ*) дошло је можда у шали или у игри речима. Али се не може занемарити ни могућност да се у разматраној дијалекатској речи одразило чување у народној традицији успорена на >коњско ждребање<.

Мислим да се у будућем новом српскохрватском етимолошком речнику мора издвојити хомоним *коњ* II, реч двоструког порекла, јер њен облик припада сх. *кѡъ* "Equus caballus" а семантика сх. *ж(д)реб* "предмет за доношење одлуке, коцка".

3. *испрѐл* "сасушен, спарушен"

Придев *испрѐл -ла -ло* "сасушен, спарушен (о воћу, поврћу)" забележен је у пиротском говору (Живковић 58). Колико знам, ова реч нема еквивалента у осталим српскохрватским дијалектима. Нема такође мотивације у српскохрватском лексикону (као ни, уосталом, у бугарском и македонском); међутим, њену мотивацију налазимо у северним словенским језицима.

Очито је формално и семантичко подударане пиротског придева *испрѐл* с пољ. *zepszały* "покварен од влаге и тоpline; увенуо, спарушен, сасушен (нпр. о поврћу, лишћу)", рус. *сопрѐтый* "покварен од влаге и тоpline; иструо, гњию", укр. *зипрїлий* "презнојен; иструо, гњию", брус. *сапрѐлы* "покварен од влаге и тоpline; иструо, гњию; презнојен". Ови су придеви пореклом л-партиципи глагола посведочених у истим језицима: пољ. *zepszeć -przeje* "покварити се од влаге и тоpline, иструлети", дијал. "увенути, спарушити се, усахнути (нпр. о воћу, поврћу, лишћу)", рус. *сопрѐть -прѐю* "покварити се од влаге и тоpline, изгњилети, иструлети; презнојити се", укр. *зипрїти -прїю* "презнојити се; изгњилети, иструлети", брус. *сапрѐць -прѐю* "покварити се од влаге и тоpline; изгњилети, иструлети; презнојити се".

Код северних Словена постоје и одговарајући прости глаголи: пољ. *przeć -przeje* "презнојавати се од врућине; венути, трулети (нпр. о поврћу, житу); оштећивати се од влаге, од зноја, упалјивати се (о кожи); кувати јело на малој ватри с малом количином текућине", дијал. такође "палити, пећи, жећи", доњолуж. *prěś -prěju : -prějot* "сахнути, исушивати се, венути од тоpline", рус. *прѐть -прѐю* "трулети, гњилети (од влаге и тоpline)", разг. "презнојавати се; упалјивати се, дуго се не зацелјивати (о оштећеној кожи); тихо кључати (о јелу које на слабој ватри треба да се потпуно скува), крчкати", укр. *прїти -прїю* "трулети, гњилети од влаге и тоpline; кувати на слабој ватри, крчкати", разг. "презнојавати се", брус. *прѐць -прѐю* "трулети, гњилети од влаге и тоpline", разг. "презнојавати се; кувати на малој ватри, крчкати".

Цитирани глаголи су континуанте прасловенског глагола **prǣti* *prǣjō* или **prēti* *prējō* "подвргавати се деловању влаге и тоpline; кварити се, трулети, гњилети, венути, сахнути услед деловања влаге и тоpline"¹⁷.

¹⁷ О етимолошким везама глагола нпр. А. Brückner, Słownik etymologiczny języka polskiego, Kraków 1927, с. 442; М. Vasmer, Russisches etymologisches Wörterbuch, II, Heidelberg 1955, с. 430-431; Н. Schuster-Sewc, Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache, 15, Bautzen 1985, с. 1156 (реконструирше прасл. **prēti*

Као што се види, засада су познати само севернословенски рефлексии глагола **p(ь)rěti*. О томе Скок каже следеће: »Праслав. основа **per-* очувана је само у сјеверним славинама: пољ. *przeć* "erhitzen", рус. *preťь, prěju* = лит. *perėti* "brūten". Тај је глагол пропао у хрв.-срп. због хононимијске колизије са *прети* (се). Али се налази у архаичкој изведеници *пёрутац*, ген. -уца м "оспа, екцем" » (ЕРХСЈ II 605 s.v. *pārā*⁴, слично с. 644 s.v. *пёрутац*). Према томе је од важности разматрани пиротски придев *испрёл*, пореклом партицип претерита актива други **isp(ь)rěťь* глагола **isprěti* < **iz-p(ь)rěti*. Он сведочи да је префиксни глагол **iz-p(ь)rěti* постојао и на јужнословенском терену, тј. посредно проширује ареал прасл. **p(ь)rěti* (да је овај прости глагол постојао код јужних Словена, сведочи реч размотрена у следећем прилогу). Према томе је *испрёл* реликтна реч, остатак једног старог словенског глагола очуван у периферијском српскохрватском говору.

4. *прéња* "плесан"

У тимочком говору, у околини Књажевца записана је именица *прéња* "плесан" (с примером *Месђно уватила прéња*) и изведен од ње придев *прéњав* "плеснив" (Динић 226). У грађи РСАНУ именица нема потврде, посведочен је само придев *прењав*, са значењем "о хлебу кад се услед дугог стајања убуђа и укисели", из Заглавка, дакле из истог говора. У осталим српскохрватским говорима ове речи, колико знам, нису забележене. Њихових еквивалената нисам нашао у бугарским и македонским изговорима, као ни у другим словенским језицима. Будући да нема доказа да би ове речи могле бити позајмљене из неког страног језика, морамо предпоставити да је *прења* локална иновација.

На порекло сх. дијал. *прéња* "плесан" упућује укр. *прілина* "што је труло, гњило од влаге и тоpline" и "место влажно, покривено плешњу, буђаво" (дериват од *прілий* "труо, гњиво"), упор. и пољ. дијал. *zaprzęły, zaprzęny* "буђав". Ови примери сведоче да речи које припадају породици глагола **p(ь)rěti* "подвргавати се деловању влаге и тоpline; кварити се, трулети, гњилети, венути, сахнути услед деловања влаге и тоpline" могу означавати и "плеснив, буђав", "место плесниво, буђаво, плесан" (што је сасвим разумљиво, јер се нешто труло, гњило од влаге често покрива плешњу). Зато не може бити сумње да и сх. дијал. *прења* "плесан" припада истој породици речи.

prějQ); J. Pokorný, Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, Bern-München 1959, с. 809 (ие. корен **per-* : **perā-* : **prē-* "sprühen, spritzen, prusten, schnauben").

Изгледа да је разматрана српскохрватска именица заснована на партиципу претерита пасива **p(ь)гѣ-нъ* (упор. нпр. пољ. дијал. *za-przany* "буђав", *ze-przany* "увео, покварен"), иако је у словенским језицима у чешћој употреби радни придев (тј. првобитни партицип претерита активна други) **p(ь)гѣѣ*. Сх. *прења* може се изводити из ранијег **prēnja* < **p(ь)гѣn-ja*, деривата са суфиксом -*ja*, који је градио, између осталог, апстрактне именице од придева. Али не би се могла искључити и друга могућност: разматрана именица може настављати пређашњи лик **prēn* ж. < **p(ь)гѣn-ь*, тј. дериват од пасивног партиципа са суфиксом -*ь*. Овај суфикс је често градио апстрактне именице (обично конкретизоване) изведене од пасивних партиципа, упор. нпр. **pečēnъ* "печено месо" (: **pečēnъ* "печен"), **studēnъ* "студен" (: **studēnъ* "студен"). У овом другом случају морала би првобитна основа на -*i-* женскога рода прећи експанзивним основама на -*ja*.

Независно од нејасности у интерпретацији првобитне структуре именице *прења*, очито је она у крајњој линији заснована на глаголу **p(ь)гѣti*. Према томе ова именица, као и раније анализирани придев *isprel*, доказ је да и на српскохрватском терену постојао у прошлости рефлекс поманутог прасловенског глагола. Размотрене дијалекатске речи остаци су прасл. **p(ь)гѣti*, сачувани на источној периферији српскохрватског терена. Будући да је глагол иначе својствен западним и источним Словенима, анализирани источносрпске лексеме проширују његов ареал и на јужнословенско подручје.

Прилика је да се скрене пажња на јужнословенску варијанту глагола **p(ь)гѣti*, наиме на слн. *perėti perim* "трулити, трунути; горсти", упор. и првобитне партиципе *perèc* "горућ, неодложан" (*pereči ogenj* "огањ св. Антонија [болест свиња]; врста болести дрвећа [der Brand an Bäumen]), *perél* "иструнуо, труо". Словеначки глагол је континуанта, изгледа, праоблика **perėti per'o*, који можемо сматрати тачним еквивалентом литав. *perėti periu* "лежати на јајима", латв. *perēt* "исто"¹⁸. Реликти глагола **perėti* постоје у српскохрватском лексикону у виду изведеница *перутац* -*уца*, *перућ*, *перућац* -*ћаца* "оспа, пеге на лицу, по глави, екцем" заснованих на активном партиципу презента **perqt(j)-* (упор. Скок ЕРХСЈ II 644).

Изнесене чињенице указују да на јужнословенском подручју постоје архаични дублети исте прасловенске лексеме: **perėti*, презентска основа **peri-* (али сх. *перут*/*перућ* - < **perqt-* / **perqt'* - упућује на основинску

¹⁸ Балтички глагол је можда другог порекла (ие. корен **per-* "родити, плодити"), упор. Е. Fraenkel, *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1955-1965, с. 573 (s.v. *pēras* "(Insekten)larve").

морфему *-e-* или *-je-*) и **p(ь)rěti*, презентска основа **p(ь)rěje-*. Изгледа да је лик **perěti* био својствен западном делу јужнословенског подручја (словеначки језик и већина српскохрватског терена), а лик **p(ь)rěti* заузимао је можда источни део овог подручја, али се очувао само на источној периферији српскохрватског терена у виду лексичких реликта.

5. *слѹтан* "за неким телесним или психичким недостатком, ружан"

Овај је придев посведочен у неким источносрпским говорима: у Лу-жници *слѹтан* "са неким телесним или психичким недостатком" (Ђирић 157), у тимочком говору *слѹтѣн -тнѣ -тнѣ* "ружан, нагрђен", *слѹтно* "ручно, непристојно, неприкладно" (Динић 262). Не може бити сумње да је придев у сродству са семантички блиском именицом *слѹта* "будала" коју је Скок с.в. *слѹтити* повезао са стслов. *слоутъ* "који слуги" (што је у ствари у етимолошкој вези са стслов. *слоути словѣж* "звати се", стсх. *слуги словем*), иако је био свестан семантичке потешкоће (➤ Остаје ипак необјашњена семантичка веза између "који слуги" и "stupidus" <, ЕРХСЈ III 290).

Скок је познавао именицу *слѹта* само из Срема, Бачке и Космета. У грађи РСАНУ има више потврда ове речи које проширују њен ареал као и података о њеној семантици: "будала, лудац" (Левач и Темнић), "тупавица, незналица" (Велики Шилевогац око Крушевца), "везано, неокретно чељаде" (Срем и Бачка), "човек или жена незграпна, неокретна" (Вучитрн и околина), "човек бенаст, незграпан" (Мостар). Реч је, дакле, посведочена у више пунктова размештених на великом делу српскохрватског простора, од Херцеговине (Мостар) према истоку. Наведена значења сведоче да означава не само лице с психичким недостатком односно недовољно психички развијено, него и, изгледа, лице недовољно физички развијено (незграпно, неспретно).

Уместо Скокове етимологије именице *слѹта* већ сам раније предложио ново објашњење, које тумачи облик и семантику речи и одређује њено место у оквирима словенске лексике¹⁹ Поређење с одговарајућим чињеницама у неким другим словенским језицима довело је до закључка да је сх. *слѹта* супстантивизовани облик придева **slut* < прасл. **slutъ* "који има телесни недостатак, који је физички неспособан, богаљаст, кљакаст, сакаст". Реконструкција придева **slutъ* заснива се на формалном и семантичком

¹⁹ W. Boryś, Na tropach słowiańskich reliktów leksykalnych, Rocznik Slawistyczny XLII, cz. 1, 1981, s. 25-27.

подударану словач. дијал. *sluti* "сакат у руку", укр. дијал. *слутіи* "богаљаст, сакат, с неким телесним недостатком, делимично паралитичан, узет; будаласт", сх. дијал. *слута* (чији је најближи еквивалент укр. дијал. *слута* "будала; сакатост, узетост", исто тако супстантивизовани лик придева), упор. и позајмљени из словенског (вероватно из јужнословенског) румунски придев *slut* "незграпан, неспретан, ружан, грдан" (такође у служби именице "грдоба, наказа"). Прасл. **slutъ* је архаични придев изведен помоћу суфикса *-*to-* од индоевропског корена *(*s*)*leu-* "опуштен, млитав, лабав".

Горенаведени придеви из источне Србије сведоче да се на српскохрватском простору придев **slutъ* очувао, не само у виду супстантивизованог облика *слута*. Дијалекатски придев *слутан* / *слутњн* директна је континуанта прасловенског придева, проширеног на српскохрватском терену суфиксом -*ан/-њн* (< *-*њнъ*); наслојавање структурног суфикса -*њнъ* на архаичне придеве позната је појава у словенским језицима²⁰.

Сх. дијал. *слутан* / *слутњн* морамо сматрати регуларним рефлексом прасл. **slutъ*. Уосталом, у тимочком говору потврђен је и дериват изведен од овог придева у првобитном, непроширеном лику **слут* (који је очуван, како смо рекли, у именици *слута*), наиме глагол **слутити*, који је додуше посведочен само с префиксом *на-*: *наслути* "наружи, нагрди", *наслути се* "наружи се, нагрди се" (Динић 165), али је именица *слутило* "ружноћа" (Динић 262) изведена очито од простог глагола **слутити* "ружити, грдити" (овај глагол и његову лексиколошку породицу треба разликовати од општепознатог хомонима *слутити слутим* другог порекла).

Скраћенице

- Динић — Ј. Динић, Речник тимочког говора, СДЗб ХХХІV, 1988, 7-335.
- Живковић — Н. Живковић, Речник пиротског говора, Пирот 1987.
- Марковић — М. Марковић, Речник народног говора у Црној Реци, СДЗб ХХХІІ, 1986, 243-500.
- Митровић — Б. Митровић, Речник лесковачког говора, Лесковац 1984.
- РЈАЗУ — Рјечник хрватскога или српскога језика. На свијет издаје Југословенска академија знаности и умјетности, I-XXIII, Загреб 1880-1976.

²⁰ Упор. нпр. А. Vaillant, *Grammaire comparée des langues slaves*, IV. La formation des noms, Paris 1974, с. 454-456.

- РСАНУ — Речник српскохрватског књижевног и народног језика, Српска академија наука и уметности, I-XIII, Београд 1959-1988.
- Скок ЕРХСЈ — П. Скок, Етимологијски рјечник хрватскога или српскога језика, I-IV, Загреб 1971-1974.
- Томић — М. Томић, Говор Свиничана, СДЗб XXX, 1984, 7-265.
- Ђирић — Љ. Ђирић, Говор Лужнице, СДЗб XXIX, 1983, 7-119.

S u m m a r y

Wiesław Boryś

CONTRIBUTIONS TO SERBOCROATIAN ETYMOLOGY (I)

After a general evaluation of the present state and tasks of Serbocroatian etymology, the author presents a few SCr. etymologies: *žamlja*, *konj* ("lots, dice"), *isprel*, *prenja*, *slutan*.

Даринка Гортан Премк
(Филолошки факултет, Београд)

О ТЕРМИНОЛОШКИМ ЈЕДИНИЦАМА И ЊИХОВОЈ ОБРАДИ У РЕЧНИКУ САНУ

Термилошке јединице могу припадати и општем лексичком фонду и специфичном, термилошком или само термилошком. Разлика између једних и других је у типу семантичког садржаја. Полазећи од тога аутор предлаже неке корекције у лексикографској обради оваквих лексема.

1. Термилошке јединице припадају и општем лексичком фонду и специјалном, специфичном, стручном и научном. Специфичност је њихова у типу семантичког садржаја који номинирају¹. Објаснићемо ово.

2. Све речи у језику имају номинациону функцију. Највећи број речи, готово све речи, поред номинационе функције и заједно са њом, имају и способност означавања, тј. имају одређени семантички садржај². И тај семантички садржај чини појмовна вредност референта са релевантним елементима реализације. Појмовна вредност референта представља семантичку компоненту вишега ранга, архисему, тј. интегралну сему за лексичко-семантичку групу којој реч припада. Релевантни елементи реализације основне су семантичке компоненте једнога значења; и оне су индивидуалне, по томе нижега ранга, и диференцијалне, оне на основу којих се разликују лексеме у оквиру једне лексичко-семантичке групе³.

¹ Исп. Д. Г. Премк, О месту термина у општем лексичком фонду, Научни састанак слависта у Вукове дане, Београд-Нови Сад 1988, 18/1, 15-21.

² Способност означавања изостаје код свих асемантичких речи, разумљиво је. Такве су речи властита, индивидуална имена и готово све заменице.

³ Исп. више о овоме Д. Г. Премк, О неким моделима метафоричне полисемантичке дисперзије, Научни састанак слависта у Вукове дане, Београд-Панчево-Нови Сад 1990, 20/2, 251-259.

Нпр. основна семантичка реализација лексеме *глава* у Речнику САНУ⁴ дефинисана је као *горњи део човечијег, односно предњи део животињског тела у коме се налази мозак и главна чула*. Рашчлањена на семантичке компоненте ова дефиниција гласила би отприлике овако: архисема — *део човечијег или животињског тела* + семе — *горњи, предњи, функција мозга и главних чула*, а добро би било да је у дефиницији дата и сема која се односи на облик — *обично округластог, лоптастог облика*. Архисема — *део човечијег или животињског тела* везује ову лексему за лексеме типа *рука, нога, труп* и сл.; она је иста у свима њима и заједничка за све њих. Семе нижега ранга индивидуалне су, специфичне у таквој комбинаторици за сваку појединачну реч. И даље, семантичке компоненте, и архисема и семе, индуктори су семантичке дисперзије, и у полисемији и у деривацији. Илуструјмо ово. Метонимијска мутација архисеме у резултату даје значење *памет, интелигенција*; једна врста мутације архисеме и трансформација семантичких компонената засноване на синегдохи омогућавају значење *особа, личност, појединац*; метафоричне транспозиције сема (без икаквог учешћа архисеме) у основи су значења која имамо у примерима *глава брда, глава клина, глава купуса, глава гусала, глава поворке* и сл. И још нешто. Основни семантички садржај лексеме *глава* двореферентан је — *човечија глава и животињска глава*. А ово значи да у овоме случају имамо један од видова платисемије, широкозначности, коју ми дефинишемо као метафорични пренос и архисеме (целе или дела њеног) и сема (једне или више њих), уз могућу извесне врсте десемантизацију. Таква је природа значења речи. И она је имплицитна у њима, а у лексичком систему уопште.

3. Природа је термина друкчија; друкчији је тип њихово значења; ту немамо семантичке компоненте као имплицитне елементе семантичког садржаја. Семантички садржај термина⁵ експлицитан је, договорен, дефинисан, и самим тим дефинитиван, и чини га апстракцијом издвојена појмовна вредност реалије на коју се номинација односи. Заправо, високи степен апстракције у резултату даје губљење релевантних елемената реализације, или тачније — њихово укључивање у договорену вредност. Све ово као језичку последицу има стерилност термина у језику; они имају веома ограничену способност даље семантичке дисперзије, и што се полисемије и што се деривације тиче.

4. И све је то тако док су термини у својим затвореним терминолош-

⁴ И даље ћемо све дефиниције и примере преузимати из истог речника.

⁵ Оно што један термин номинира само условно можемо назвати семантичким садржајем.

ким системима. Ту нема ни теоријских, ни практичних лексикографских проблема. Уз такве речи у Речнику САНУ, као и у сваком другом дескриптивном речнику било кога језика, даје се квалификатор њихове употребне вредности, односно даје се податак о томе коме термилошком систему припадају. Нпр. за реч *ампер* испред дефиниције *јединица за мерење јачине струје* дат је квалификатор *физ.* (физика), чиме је идентификовано да је *ампер* термин и да је део термилошког система те науке. Исти се поступак спроводи и код лексема чије су само неке од секундарних реализација термилошке. Нпр. у полисемантичкој структури речи *круг* испред двеју дефиниција стоји квалификатор *мат.* (математика, математички), чиме се установљава да круг у овим реализацијама номинира само математичке појмове. Проблеми, посебно лексикографски, настају код речи које у истим семантичким реализацијама функционишу и у општем лексичком фонду, и у специјалном, термилошком. И ту имамо, углавном, два могућа случаја.

5. Један је, нпр., код лексеме *језик*, и то у њеној основној семантичкој реализацији, која је дефинисана као *пљоснати, покретљиви мишићни орган у усној дупљи код човека и виших животиња, углавном код кичмењака, који служи као орган за укус, за прметање хране у устима и гутање и др., а код човека и као говорни орган*. Архисема је дата у делу дефиниције *орган код човека и виших животиња* и она ову лексему везује за лексичко-семантичку групу речи са општим значењем *органи код човека и животиња*, односно за лексеме *око, ухо, срце* и др. Семе *пљоснат* и *покретљив*, *служи за говор* индивидуалне су и диференцијалне, по њима се овај орган разликује од других, тј. по њима се *језик* разликује, нпр., од *ока*. Испред ове дефиниције дат је квалификатор *анат.* (анатомија, анатомски). Оваква је идентификација у потпуном складу са лексикографском традицијом, и нашом и страном. И у томе је она и коректна и добра. Међутим, ми бисмо ипак имали нешто да приметимо, и што се квалификатора тиче, и што се дефиниције тиче.

Квалификатори одређују тип језика коме припадају речи уз које стоје; изостанак квалификатора знак је да реч припада општем лексичком фонду. Ова семантичка реализација лексеме *језик* и општа је и специфична, термилошка. То би у речнику требало и констатовати. Најмање је три начина којима би се то могло учинити: један је уобичајен, традиционалан, какав је у нашем случају, где се даје квалификатор, али се индиректно — типом дефиниције и потврдама датим уз њу — упућује на општу употребну вредност; други би се начин састојао у издвајању термилошког значења од општег (таквих поступака има у речницима, додуше ретко); и трећи би био у томе да се испред квалификатора дода просто *и*,

што би у нашем примеру било *и анат*. Овај би начин идентификовања био једино тачан, прецизан (у нашем случају њиме се констатује да *језик* у овом значењу припада општем лексичком фонду и термилошком, анатомском). Мислимо да бисмо га могли усвојити као упутство јер најмање одступа од традиционалног лексикографског метода.

Основни тип дефиниције у великим описним речницима садржи описни део и синонимску групу речи. У описном делу даје се појмовна вредност са релевантним елементима реализације, тј. архисема и семе. Релевантност елемената реализације одмерава се према њиховој језичкој релевантности, према њиховом учешћу у семантичкој дисперзији. Навођење нерелевантних елемената у идентификацији семантичког садржаја лексикографска је омашка, а изостављање релевантних лексикографска је грешка. У нашој дефиницији има више података него што је потребно за идентификовање лексеме *језик* (нпр. орган за премећање хране, за гутање; ови елементи нису битни за језички систем, њих нема ни у једном од секундарних значења, ни у једном деривату); и у њој има мање елемената него што је потребно за идентификацију анатомског термина *језик*. Оваква компромисна решења имају оправдања у томе што дескриптивни речници нису исто, и не треба да буду исто што и термилошки или енциклопедијски, с једне стране, и, с друге стране, и важније, у томе што се код оваквих речи — и општих и специфичних — номинација односи на исти појам, на исту ноцију. Из тог разлога за овакве речи и оваква њихова значења предлажемо постојећи, уобичајени и компромисни тип дефиниције.

6. Други и посебан тип полисемије имамо у зоолошкој и ботаничкој лексиси односно у класификацији и таксонимији појмова из ових области. Нпр. *голуб* је и *назив за птице из рода Calumba са многобројним подврстама (према изгледу, начину живота, употреби)* и *општи назив за ф. Colubidae и ред Colubiformes, у које спада род Columba*; *љубичица* је и *вишегодишња мала зељаста баштенска или шумска биљка Viola из ф. Violaceae са око 800 врста чији су цветови обично љубичасте боје и врло пријатно миришу и врста ове биљке Viola odorata*; *мачка* је и *домаћа животиња са већим бројем врста, сисар Felis domestica из под. Felicidae, витког, веома покретљивог тела, мале, округле главе, оштрих канџа, изостреног чула слуха и мириса, с длаком која може бити различите боје и у мн.: породица звери Felicidae, у коју спада домаћа и дивља мачка, лав, леопард, рис и др. (у јд.: звер из те породице)*. Ево у чему је њихова посебност. У свакој од ових лексема у пару *посебан појам* — *општи појам* или, ређе, *општи појам* — *посебан појам* само једна од ових семантичких реализација има номинациону функцију везану за појмовну вредност са

релевантним елементима реализације, за прави семантички садржај, док друга има номинациону функцију везану за унапред дефинисани појам из једне од ових области, за једну јединицу из једног од ових термилошких система. А даље то значи да само једна од ових семантичких реализација, само она која има појмовни садржај са релевантним елементима реализације има способност даљег семантичког развитка, има способност индукције нових семантичких реализација. И на крају, то значи да само једна од ових семантичких реализација припада општем лексичком фонду (она која има прави семантички садржај и способност даљег семантичког развитка), а друга је увек везана за специјалну, термилошку употребу. Прва, по правилу, означава ужи појам, друга шири⁶. Дакле, оваква номинациона јединица односи се на два појма, две ноције, два референта⁷.

При обради оваквих лексема уобичајен лексикографски поступак следећи је: посебно се обрађују опште лексичке реализације и посебно термилошке, најчешће под различитим словима у оквиру исте тачке (наравно, не могу се потпуно искључити и друкчији поступци, али њих сматрамо случајним лексикографским пропустима, а не лексикографским одлукама, нпр., под речју *голуб* обе реализације дате су заједно раздвојене само тачком и зарезом); обе јединице квалификују се ознакама, симболима везаним за одређене термилошке системе (испред обеју дефиниција стоји *бот.* или *зоол.*, мада и ту има случајних пропуста, нпр. основно и термилошко значење речи *кокош* није идентификовано као *зоол.*).

Мислимо да бисмо и овде могли унеколико поправити лексикографски поступак. Наиме, општу и термилошку реализацију и даље треба издвојено обрађивати (под посебним словима исте тачке); општу реализацију квалификовати квалификатором са једним *и* испред њега (*и зоол.*, *и бот.*); реализацију која је само термилошка квалификовати само квалификатором (*бот.*, *зоол.* и др.).

7. Да сведемо само оно што се основних лексикографских упутстава тиче:

1) Речи (или поједина њихова значења) које функционишу и у општем лексичком систему и у термилошком маркирати стављајући испред одговарајућег квалификатора *и* (нпр., *и анат.*, *и зоол.*, *и бот.*).

⁶ Овога има и у лексици везаној за друге термилошке системе (нпр. математички), али је она у ботаничкој и зоолошкој терминологији посебно изражена с обзиром на то да је општенародна лексика основ ових терминологија.

⁷ Функционисање оваквих случајева у термилошким системима омогућено је њиховом засновању на природном лексичком систему, на систему полисемантичке дисперзије коме је у основи синегдоха.

2) Речи (или поједина њихов значења) која функционишу само у термилошким системима маркирати само одговарајућим квалификаторима (*зоол.*, *бот.* и др.).

S u m m a r y

Darinka Gortan-Premk

ON TERMINOLOGICAL ENTRIES AND THEIR TREATMENT IN THE SANU DICTIONARY

Terminological entries may belong either to both general lexicon and to the specific terminological inventory, or to the latter one only. They differ according to the type of semantic content. Having this in mind, the author suggests some corrections in their lexicographic treatment to be made, in the first place that the words belonging to both groups should be marked by a preceding qualifier, conjunction *i* ("and") (e.g. *i anat.*, *i zool.*, *i bot.* etc.)

Рајна Марковић
(Београд)

ГРАНАЊЕ ЗНАЧЕЊА РЕЧИ КОЈЕ ОЗНАЧАВАЈУ КУЋУ И ЊЕНЕ ДЕЛОВЕ

Аутор анализира и пореди полисемантичке структуре лексема са основним значењем куће и њених делова у српскохрватском, енглеском и руском језику. На основу тога, у раду су изнете неке сличности и разлике у метафоричком и метонимијском понашању лексема у ова три језика.

1. На путу своје употребе многе лексеме се богате новим значењима. Најбогатије су оне речи које припадају најужем и најстаријем лексичком фонду. Лексеме са основним значењем куће и њених делова спадају у ову групу. Изразита утемељеност десигната и денотата ових лексема у наше искуство изазива велики број асоцијативних веза најразличитијих елемената стварности са кућом и њеним деловима. Ова повезивања се на језичком плану одсликавају у формирању богатих полисемантичких структура тих лексема. У образовању полисемантичких структура активан је само мањи број сема (одн. компонената значења) из укупног богатства семантичких црта лексичког значења речи. Свака секундарна семантичка реализација настаје употребом метафоре, метонимије и синегдохе и у почетку функционише само као фигуративни облик основног значења. Тек изразитијом учесталашћу употребе фигуративна значења прерастају у системска, самостална значења. Разлика између ова два значења је у томе што се декодирање фигуративности врши обавезним повезивањем овако добијеног значења са основним, док је системско значење самостално у тој мери да можемо рећи да "у случају полисемије, контекст елиминише из укупног значења ријечи оне смислове о којима се ту не ради."¹

¹ Ладислав Згуста, Приручник лексикографије, превод и предговор др Данко Шипка, Сарајево 1991, 71.

Наведени ступњеви настајања и осамостаљивања нових значења лексема заједнички су већини језика и могу се сматрати лексичком универзалијом.

2. Циљ овога рада је покушај да се поређењем полисемантичких структура утврде сличности и разлике метафоричког и метонимијског понашања лексема у српскохрватском, енглеском и руском језику, као и покушај да се тим поређењем направи потпунији увид у начине на које лексема користе своје значењско богатство у српскохрватском језику.

3. КУЋА. Примарно значење лексема *к у ћ а* у српскохрватском² је: *грађевински објект, зграда за пребивање, становање или какву друштвену потребу*. Богата полисемантичка структура ове лексема заснована је на метафоричком и метонимијском повезивању куће са најразличитијим конкретним и апстрактним деловима стварности.

Из мноштва семантичких црта које чине семантички садржај лексема *к у ћ а* за секундарне семантичке реализације добијене метафором од значаја су само семе које се односе на функцију куће. Занемарене су све семе које се тичу изгледа, иако би се, и поред свих разлика међу кућама проузрокованим социјалним, културним, географским и историјским приликама, могле установити и неке обавезне заједничке особине — све куће, нпр., морају имати отвор који врши улогу врата.

Ни све функционалне семантичке карактеристике нису активне у формирању полисемантичке структуре лексема *к у ћ а*. Значења добијена метафором према функцији могу се груписати у четири групе. Ове групе су засноване на четири продуктивна функционална семантичка обележја лексема *к у ћ а*. То су секундарне семантичке реализације чије је извориште у кући као: 1. *месту живљења*, 2. *месту обављања каквих послова*, 3. *смештајном простору*, 4. *нечему неопходном, врло важном*.

У прву групу метафорички заснованих секундарних семантичких реализација спада кућа као *станиште, пребивалиште (животиња)*, затим *одељење у згради за становање у којем се држи стока*, као и *место пребивања (село, град и сл.), родни крај, родна земља, завичај, домовина*. Ево и примера који потврђују ова значења: *Јазавци се лове... зими поред своје "куће" (јаме), где излазе да се сунчају (Влах. 1,12); У кући [сиромашнијих]*

² Дефиниције лексема и примери за српскохрватски језик преузети су из Речника српскохрватског књижевног и народног језика Српске академије наука и уметности (у даљем тексту РСАНУ) и Речника српскохрватског књижевног језика Матице српске (у даљем тексту РМС). За лексема с почетним А до Н коришћен је РСАНУ, а РМС за оне од О до Ш.

само [су] два одељења "огњиште" са ватром на средини и кућа. На "огњишту" живе челад а у кући ноћива стока нарочито кад је рђаво време, а телад. . . прасад стално (Том. С. 4, 302); Кад га је сам генерал позвао. . . да запева једну своју "од куће", он је први пут пустио срцу на вољу (Петр. В. 8,70).

У одређеним семантичким позицијама *родни крај* може бити *кућа* и због тога што се човек у њему осећа као код куће, иако тамо више не живи. И ово значење се заснива на семантичкој компоненти *место живљења*. Међутим, ова семантичка црта састоји се из семантичких компонената нижег реда, а само неке од њих су активне у продуковању горњег значења. Наиме, место живљења подразумева трајније место нечијег становања, пребивања, место на коме се живи, али и место на коме се живело. Значење о коме говоримо користи се само другом од ове две компоненте, и то га одваја од уобичајених секундарних значења заснованих на кући као месту живљења. Све остале компоненте које место живљења подразумева слажу се — дужи временски период боравка у том крају, познавање тог краја, сналажење у њему, навикнутост на њега итд. Овај случај показује сложеност и могућу разложивост семантичких црта. Он нас, такође, упозорава и на важност контекста у коме се одређена секундарна семантичка реализација остварује за процењивање врсте механизма метафоричког деловања.

Сема *место обављања каквих послова* метафоричким путем повезује к у ћ у са *културно-просветном, административном и др. установом; судом, судницом; општином; зградом у којој је смештена таква установа*: Осим селјака, ту су [у механу] почесто свраћали на каву учитељ и два практиканта из среске куће (Глиш. 6,6). Отворише се широм и на градској кући и на цркви. . . врата (Богд. М. 1,211). На основу исте функције к у ћ а може бити и *предузеће (обично са додатком који га ближе обележава); зграда у којој је смештено такво предузеће*. То ће вам и данас потврдити путници трговачких кућа (Мат. 12,21).

Способност куће да функционише као смештајни простор, повезује следеће секундарне семантичке реализације: *кућица (пужевљева кућица, кућица кромпира); чашица у зглобу плећке лопатица за преношење жара, ватраљ*.

Доживљај куће као нечег највреднијег најочигледнији одраз има у *називу од миља (обично у обраћању мајке детету, често са атрибутом моја)*. Шта је кућо моја? притрчи забринута мати (Шапч. 11, 151). Иако смо секундарну семантичку реализацију *место пребивања (село, град и сл.)*, *родни крај, родна земља, завичај, домовина* сврстали у групу метафорички добијених значења према семантичкој компоненти *место живљења*,

и у овој групи има места за то значење. Пошто родни крај, родна земља не мора да означава само територију на којој се живи, већ и крај из кога се потиче, он може бити *кућа* због високог вредновања, важности те територије за говорника.

Овај покушај распоређивања метафором добијених значења упућује на закључак да је за језик *к у ћ а* била важна као оквир унутар кога се одвија живот и који тај живот омогућава. Особине самог оквира (*куће* као грађевинског објекта) занемарене су.

4. Полисемантичку структуру лексеме *кућа* обогаћују и значења добијена метонимијом. Најчешћа и прва метонимијска формула употребљена за формирање овог дела значењске структуре јесте: *к у ћ а* — *оно што је у кући*. Ова широка формула се у конкретним случајевима односи на породицу која живи у једној кући, покућство које се у кући употребљава, послове који се у њој обављају и имовину којом располажу чланови домаћинства. Друга метонимијска формула која се од прве разликује по знатно приметнијој сужености јесте: *к у ћ а* — *онај који је прави и богати*.

Значења која се ослањају на прву формулу јесу следећа: *они који живе у једном кућанству, домаћинству, породична заједница, породица: породица, род, лоза, династија, затим већа породична заједница (обично браћа са својим породицама), чији чланови живе на заједничком имању и заједница од више породица истог презимена, везаних пореклом од истог претка, братство*. И сва се она могу свести на однос: *кућа* — *они који у њој живе, породица*. На пример: Храниоци куће биће ослобођени војне обавезе (Пијем. 1911, 112/1); Благо мени умијешах се у кућу Петровића! (Нен. Јб. 28,45); Задруга се у Отоку зове кућа (Оток, Ловрет., ЗНЖ 4,46); Ође под кућом не треба разумјети буквално кућу-стан, но ужи род од неколике породице (Милов. Б. 1,16).

Значење *кућни послови, кућанство, домаћинство; газдинство* заснива се на логичкој вези успостављеној између *к у ћ е* и *послова који се у њој обављају*: — Сока сама води кућу (Игњ. Ј. 10,30).

Значење *кућне потрепштине, покућство и др. потребно за вођење кућанства* такође стоји у метонимијској вези са основним значењем лексеме *кућа*, а у ширем смислу иста ова формула примењује се и у значењу *породична имовина, кућанство, домаћинство*. Она више нема дијела у кући, ње су се отресли на јефтин начин! (Донч. И. 3,92).

Друга метонимијска формула остварује се у секундарној семантичкој реализацији *особа која кући, унапређује своје домаћинство*. Мој боже,

зна се, жена је кућа и раскућа (Божић, АСК 1955, 29).

5. Процес настајања секундарних семантичких реализација може бити и знатно сложенији од поменутих, при којима се формирање завршава деловањем метафоре или метонимије. У неким случајевима, овако добијено значење може бити извор нових асоцијативних повезивања. Тако метонимијом добијено значење лексеме *к у ћ а* — *породица* база је за нека нова значења метафоричким путем повезана са овом новом семантичком реализацијом. *К у ћ а* као *рој пчела (у народној загонци)* или *свако од дванаест звезданих јата сазвезђа Зодијака* резултат је овог двостепеног процеса, који показује сву непредвидљивост семантичког раслојавања.

6. Анализа полисемантичке структуре лексеме *к у ћ а* показује да је основна, најчешћа диференција међу значењима које смо сврстали у једну групу према заснованости на истој семантичкој компоненти лексеме *к у ћ а* и на употреби исте фигуре при њиховом формирању — у различитом односу према ширини семантичке компоненте која је служила као асоцијативна база. Има много примера на којима је ово могуће показати. Проширени доживљај куће као места живљења дозвољава секундарну семантичку реализацију *скуп зграда, све зграде једног домаћинства или једне задруге*. Принцип — *место живљења* још се шире просторно примењује у случају *место пребивања (село, град и сл.); родни крај, родна земља, завичај, домовина*. Метонимијски модел: *к у ћ а* — *оно што се у кући налази у значењу породична имовина, кућанство, домаћинство* добија такође знатно проширење, јер преко покућства, онога што је у кући, ово значење се развија до породичне имовине, која често надмашује предмете покућства. Метонимијска формула *к у ћ а* — *они који у њој живе, породица* такође се развија у одређеним семантичким реализацијама, па тако породица надмашује ужи породични круг и постаје *већа породична заједница (обично браћа са својим породицама)* чији чланови живе на *заједничком имању*,³ затим *заједница од више породица истог презимена, везаних пореклом од истог претка, братство и породица, род, лоза, династија (често са додатком породичног имена као ближњег обележја)*. Ова последња секундарна семантичка реализација показује да, осим ширења обима онога што принцип подразумева у просторном смислу (што се уочава у начину на који се примењује принцип — *место живљења*), можемо говорити и о проширењима у временском смислу. Ово се првенствено односи на секундарну семантичку реализацију *лоза, династија*,

³ Овде нарочито наглашавам да је приступ проблемима у овом раду строго синхронијски, осим ако супротно није назначено. У највећем броју случајева синхронијски и дијахронијски приступ овим проблемима резултира истим закључцима, али то, као у овом случају, није правило.

где се кућом не називају само они који у њој живе (дакле ужа породица) већ и генерације предака.

7. Све ове секундарне семантичке реализације које не поштују строго ону семантичку компоненту што служи као принцип у процесу формирања полисемантичке структуре добијене су можда двостепеним семантичким дејством. Први корак била би метафора или метонимија, а други синегдоха, која дозвољава уопштавања. Други начин на који бисмо могли анализирати ова дешавања јесте примена само метафоре или метонимије уз врло растегљиво схваћену семантичку компоненту употребљену као принцип у добијању секундарних семантичких реализација.

Прецизној анализи путева развоја значењске структуре лексеме *к у ћ а* опире се недовољност синхронијског приступа у неким случајевима. Значење куће као *дела, одељења у згради за становање у којем је огњиште, где се кува, једе, борави итд;* *кућиња* са синхронијског становништва може се објаснити синегдохом, иако ово значење у ствари није добијено деловањем фигуре, јер се опис кућа из прошлости поклапа са описом датим у дефиницији секундарне семантичке реализације о којој је реч.

8. ДОМ. Упоредо са лексемом *к у ћ а*, на српскохрватском говорном подручју у употреби је и лексема *д о м*. Подаци из РСАНУ показују да се ове две лексеме користе истим принципима у формирању својих значењских структура. У највећем броју случајева поклапају се и резултати ових процеса, тј. секундарне семантичке реализације. *Д о м* се такође користи метафором и метонимијом. Метафора се успоставља по следећим семантичким компонентама ове лексеме: *дом као место живљења* и *дом као место обављања каквих послова*. Метонимија се заснива на логичкој вези: *д о м — они који у њему живе*. Ево неколико секундарних семантичких реализација насталих метафором: *станиште, пребивалиште (животиња)*. Курјак нема дома (Н.Посл Стој. М. 1); *родни крај, постојбина, отаџбина*. Не љубит тебе мученички доме, /... Ој как бих мого (Крањч. С. 3,7); *део парног простора на највишем месту парног котла, одакле се одводи пара* (Енц.Лекс., 363). А сада, неколико изабраних значења која ће скицирати деловање метонимије у формирању значењске структуре лексеме *дом*: *род, племе; породица, лоза (често са додатком који значи ближе обележје лозе)*. Српски народ је проглашен за потпуно слободан и независан народ и под аустријским хабзбуршким владајућим домом (Ник. Д. 1,66); *добра угледна, племенита породица: О жени се сирома, / Узе мому из дома* (НП Вук 1,51,4).

Основно значење речи *д о м* *кућа као место где човек живи са својом породицом* одваја *д о м* од *к у ћ е* (*грађевински објект, згра-*

да за пребивање, становање или какву друштвену потребу) у том смислу што сужава функције дома у односу на кућу и своди га само на место где човек живи са својом породицом. Ову разлику, успостављену на нивоу основних значења, потиरे једна од секундарних семантичких реализација *д о м а*, по којој је он — *кућа, зграда уопште*. Главни мајстори... размере само место, где ће се кућа (дом) зидати (Павл. Јер. 4,124). Да се *д о м* не зауставља само на оквиру за живот породице, показује и значење *зграда у којој је смештена нека друштвена установа*: ~културе, ~просветних радника, ~народног здравља, ~стараца, дечији~, инвалидски~, раднички~ и др.

И к у ћ а и *д о м* су превасходно зграде у којима се станује. Ове функције — пребивања, живљења, становања и обављања најразличитијих делатности — биле су од значаја за формирање полисемантичких структура ових лексема. Без обзира на врло сличан семантички потенцијал, говорници српскохрватског језика осећају разлике између *к у ћ е* и *д о м а*. Лексема *к у ћ а* је фреквентнија у источној, а *д о м* у западној варијанти српскохрватског језика. У источној варијанти, лексема *к у ћ а* је неутралнија (што не значи да је неутрална) од лексеме *д о м*. *Д о м* се мало више одваја од грађевине и изразитије конотира уточиште, породицу и сигурност.⁴

9. Нема много разлика у развијању полисемантичких структура ових лексема у српскохрватском и енглеском језику⁵. Нема разлика ни у коно-

⁴ Иако је семантички потенцијал *к у ћ е* и *д о м а* готово идентичан, постоји разлика између *кућне хаљине* и *домаће хаљине*, *домаће производње* и *кућне производње*. Реч *домаћи* се у ствари осамосталила од своје основе; постоји само *домаћи сир* и *ракија*, а никако "кућни сир и ракија", *домаћи задатак*, а не "кућни задатак", фудбалери су *играли код куће*, али су *домаћи постигли гол* итд.

⁵ Користени су следећи речници:

1. ЕНЦИКЛОПЕДИЈСКИ ЕНГЛЕСКО-СРПСКОХРВАТСКИ РЕЧНИК, Светомир Ристић, Живојин Симић, Владета Поповић, Просвета-Београд, 1973. (у даљем тексту ЕР 1).

2. THE OXFORD DICTIONARY OF MODERN ENGLISH, compiled by Joyce M. Howkins, Oxford University Press, 1986., Cankarjeva založba Ljubljana (у даљем тексту ЕР 2).

3. OXFORD ADVANCED LEARNER'S DICTIONARY OF CURRENT ENGLISH, AS Hornby with AP Cowie, AC Gimson, Oxford University Press, 1986. Cankarjeva založba, Ljubljana (у даљем тексту ЕР 3).

4. CHAMBERS THESAURUS, A COMPREHENSIVE WORD-FINDING DICTIONARY, Edited by Anne Seaton, George Davidson, Catherine Schwarz, John Simpson. Chambers Cambridge 1989. (у даљем тексту ЕР 4).

За дефиниције и примере најчешће је коришћен ЕР 1. Значења, дефиниције и примери су поређени и комбиновани у раду помоћу осталих речника. То ће у посебним фуснотама бити навођено. Ако извор није наведен, онда је то редовно ЕР 1.

тацијама. К у ћ а (house) у енглеском је такође зграда за становање или нека друга зграда или установа — позориште, трговачка кућа, фирма, гостиионица, опера, интернат итд.⁶ Регуларном полисемијом, прецизније метонимијом, они који раде у овим зградама, или зграде у којима су ове установе смештене такође могу чинити једну од секундарних семантичких реализација лексеме к у ћ а. Слично је и у српскохрватском језику, али није сасвим исто. У нашем језику се зграда позоришта ретко назива кућом. Ипак, ово није сасвим необично. У енглеском језику то је толико уобичајено да се кућом назива не само позориште, већ и *позоришна публика*, па и *позоришна представа*.⁷ Да би се позоришна публика назвала кућом два фигуративна процеса су била извршена: 1. метафора: позориште = кућа; 2. метонимија: публика = позориште (=кућа). Пример: *to bring down the house* — занети (или одушевити) публику⁸ необичан је у нашем језику, јер је уобичајено да се формула регуларне полисемије *зграда* — *људи кој живе или раде у њој*, односи на оне који чине одређену организацију, који су у њој запослени и чине некакав тим. Посетиоци тих организација се најчешће искључују, они не подлежу регуларној полисемији. *Институт* не може означавати и оне који су ту у посети. У ретким случајевима и у нашем и у енглеском језику на посетиоце се може такође односити принцип регуларне полисемије. Ово се догађа онда када је природа установе таква да подразумева и публику као део организације. За позориште су потребни глумци, али и они који их гледају. Због тога у нашем језику није необичан пример: *Цело позориште је умало да га поздраве* (Р.М.). Али на овоме се завршава повезивање публике и позоришта. У енглеском као да је срођавање позоришта и публике изразитије, јер она успева да "покупи" чак и метафоре које се на позориште односе. Метонимијска формула се у енглеском језику преноси и на позоришну делатност, представу, што се у српскохрватском језику не догађа: *Second house starts at 9 o'clock* (Друга представа почиње у 9 часова).⁹ Ово се догађа због тога што је и представа део позоришне организације, део онога што чини позориште.

У енглеском језику се и у полисемантичким структурама осећа да *д о м* (home) носи изразитију топлину и велику блискост са укућанима. *Д о м* може бити *кварт где се неко родио или где је дуго живео и према коме осећа приврженост*,¹⁰ *д о м* је *завичај, потециште и гајилиште*;

⁶ Комбиновани су подаци из ЕР 1, ЕР 2 и ЕР 4.

⁷ ЕР 2

⁸ ЕР 1

⁹ ЕР 2

¹⁰ ЕР 2

д о м је и *мета*, *циљ*. Примери: home question и home truth (*право, умесно питање и сушта истина*)¹¹ показују у којој се мери дом осећа као право, најбоље место.

Изузимајући ове ситније специфичности, лексеме *к у ћ а*, house и *д о м* home користе исте моделе у развоју својих полисемантичких структура у српскохрватском и енглеском језику.

10. За разлику од ових језика, руски¹² не разликује *к у ћ у* од *д о м а*. У руском *дом* садржан је семантички потенцијал обе ове лексеме. *Д о м* (*кућа*) и у руском може означавати *станиште*, затим *породицу*, *људе који заједно живе у једном домаћинству* (Дома Левиних и шербацких были старые дворянские московские дома). Као што се у српскохрватском језику употребљава *кућа Немањића* са значењем *династија*, тако је на руском могуће рећи *дом Романовых*, са истим значењем. И у руском *дом* (*кућа*) може бити *културно-просветна, научна, државна установа*, затим *какав завод или предузеће*, али и *зграде у којима су ове институције смештене*.

11. Преграде у кући: ЗИД и ОГРАДА. Примарно значење лексеме *з и д* у нашем језику је: *вертикални део конструкције зграде на који се надовезује кров или такав део који преграђује унутрашњост зграде*. Изглед зида, његова вертикалност и функција, могућност преграђивања, чине основу за формирање полисемантичке структуре ове лексеме. Све секундарне семантичке реализације настају метафором. Тако је *з и д* све оно што има изглед зида, што се налази у виду *гомиле, поређано у густом низу и сл.* Али је остајао непрестано скривен у својој средини. . . за зидом *јарбола једрилица, рибарских, бродова и мрежа на сушилу* (Калев 5,127). Ово се преноси и на сферу апстрактног, па *препреку, запреку или сметњу* доживљавамо као *з и д*: Потребно је већ сада, да између младих и старих геолога не буде никаквих преграда, никаквог зида (НиП 1942, 71).

Ако упоредимо полисемантичке структуре лексема *к у ћ а* и *з и д*, закључићемо да у набрајању могућих секундарних семантичких реализација лексеме *з и д* не можемо правилно навести све путеве семантичког рашчлањавања као што је то могуће урадити код лексеме

¹¹ ЕР 1

¹² За анализу руских лексема коришћени су следећи речници:

1. *Словарь современного русского языка. В 17 томах*, Академия наук СССР, Москва-Ленинград 1950-1961.

2. *Словарь русского языка. В четырех томах*, Академия наук СССР, Москва 1957-1961. Све дефиниције и примери су из четвортомног речника. Велики је служио за проверу.

к у ћ а. Готово без остатка можемо рећи да к у ћ а може бити *породица, предмети покућства, нека просторија у кући, одређена територија, установа или зграда у којој је она смештена*. Са значењима з и д а не можемо овако поступити, јер з и д и к у ћ а имају различите обрасце семантичког распрострањања. Образац лексеме з и д је донекле једноставнији, јер се заснива на нечему што је и голим оком видљиво — на његовој вертикалности и на функцији преграђивања. Ова функција је сама по себи разумљива из изгледа зида. К у ћ а има сложенији образац — у највећем броју случајева њен изглед је занемарљив, а од важности је њена функција и конотације које имамо у односу на овај садржај.

Што је образац сложенији, предвидљивост ширења неког значења је већа, а семантичке реализације избројивије. Једноставан образац лексеме з и д омогућава несметано распрострањање значења ове лексеме и чини то распрострањање непредвидљивим и незауостављивим. Зато се у примеру РСАНУ појављује *зид јарбола једрилица*. Овај пример само подстиче инспирацију и упућује на то какве је све зидове могуће набројати. Такође је тешко проценити границу када се неко од значења з и д а преселило из света свакодневног језика у песнички језик, јер су значења з и д а сувише често средство на које се свакодневно ослањамо у описивању.

Основно значење лексеме о г р а д а у нашем језику је *оно чиме је што оградађено, одвојено од другог чега (о земљишту, забрану, дворишту и сл.)*. Из самог изгледа оградe следи и њена функција. О г р а д а може бити све што на њу личи и што функционише као она *средство које служи као заштита на ивици, рубу моста, степеница, блокова итд.* Значење о г р а д е као *преграде, границе* може се пренети и на сферу апстрактног: Кант... је порушио оградe између теоретског и практичкога ума (Баз.).

Постоји много сличности у секундарним семантичким реализацијама између оградe и зида. И ограда и зид представљају границу, одвајају два простора, представљају препреке. Ипак, постоје и разлике. Семантичке нијансе се најбоље запажају на примерима: Кант... је порушио оградe између теоретског и практичкога ума (Баз.) и: Потребно је већ сада, да између младих и старих геолога не буде никаквих преграда, никаквог зида (НиП 1949, 71). Да је Кант рушио зидове између теоретског и практичкога ума, а не оградe, онда би то значило да је одвојеност њихова још драстичнија. З и д је упечатљивија преграда од о г р а д е. Можда и због изгледа, али првенствено због функције. Већини од нас прва асоцијација на ограду је рупичаста преграда. Зид нема отворе, па чак и када се каже "зид јарбола", онда се под тим подразумева њихова велика густина. Да би неколико предмета могло заједно

да чини зид, онда они (како наводи РСАНУ) морају чинити *густу низ*. Због позиције и изгледа ми говоримо о *зиду рова, јаме, суда*, а не о оградџи суда.

Ипак, сам изглед није овде примаран, већ функција. Иако и ограда може преграђивати, тежиште је на елементу *о-(об-)*, тј. на оградивању, на обухватању, затварању са страна, а функције су зида преграђивање, ношење, осигурање. Због тога *о г р а д а* може да значи и *ограђени простор*, а *з и д* овакво значење не може имати. Тек у оградџи, иза стаје... он клону главом у збијен миришљав пласт (Њоп.).

Једна од секундарних семантичких реализација лексеме *о г р а д а* је: *ограђивање, ограничавање, резерва (изражени уз неку замерку, примедбу на чије мишљење или изјаву)*: Само уз овакву начелну оградџу могу да вам *одам стопостотну дискрецију* (Кат.). Овде је *о г р а д а* заснована на рефлексивном глаголу (субјекат издваја себе, свој став), а такву је функцију развио само глагол оградити (човек може оградити или нешто друго или себе, а преградити, президати, озидати само нешто друго). Зато се ово значење, иако није у питању омеђавање са свих страна него једносмерно, развило код речи *о г р а д а*, а није и код *з и д*, *п р е г р а д а*.

12. И у енглеском језику *з и д* (wall) може бити све што на њега подсећа изгледом или функцијом: *насип — брана која спречава поплаве, спољашњи слој који обавија неки објект, нпр. орган, бедем подигнут за одбрамбене сврхе* итд.¹³. Уз одредницу *з и д* у речнику Chambers Thesaurus налазимо следеће: *барикада, баријера, блок, затварање, ограда, мембрана, грудобран, преграда, заклон, насип, делилац, утврђење, сметња, мешкоћа, ометање, браник...*

13. У руском језику, као и у српскохрватском, *ограда* може значити и *ограђени простор, ограђено место у оквиру цркве или ограђено место на гробљу са неколико гробова*: Крестьяне не могли поместиться в церкви и стояли на паперти и в ограде. За разлику од зида чија конструкција одваја, ограда оградивањем штити, па је зато она и *неко ко штити некога*: Если было б нам, Ему иль мне, погибнуть надо, А ты бы нам судбьей была, Кого б ты в жертву принесла, Кому бы ты была ограда? (Пушкин, Полтава).

З и д (стена) у руском је и *густу низ, целовита маса нечега што образује завесу, преграду: стена дождя, стена леса*. И ограда може бити

¹³ ЕР 1, ЕР 2

з и д, али само ограда која је висока и која је зидана од чврстог материјала, као нпр. *Кремлевская стена*, која очито одваја. З и д је у руском језику на основу изгледа развио значење *вертикална бочна површина нечега* (нпр. *зид рова* и сл.).

14. Отвори: ПРОЗОР, ВРАТА, КАПИЈА. Примарно значење лексеме *п р о з о р* у нашем језику је *отвор у зиду зграде кроз који улази светлост и зрак и оквир са стаклом који тај отвор затвара*. За развијање полисемантичке структуре ове лексеме није од значаја то што је прозор отвор кроз који улази светлост и ваздух, већ то што је прозор отвор кроз који је могуће гледати. Притом се у скоро свим секундарним семантичким реализацијама осећа просторна издвојеност онога који посматра од појава које је могуће кроз тај прозор видети. *П р о з о р* је *узак отвор који се направи на чему да се види унутрашњост*. *Отвор од ране на телу* је *п р о з о р* у наше тело, отвор кроз који га је могуће гледати. Колика је важност могућности гледања кроз прозор за развој полисемантичке структуре ове лексеме, показује једна од секундарних семантичких реализација, по којој су *очи* наш *п р о з о р*. Дакле, гледањем кроз прозор добијају се информације не само о ономе што је са спољашње стране, већ и о збивањима изнутра. За разлику од *в р а т а*, *п р о з о р* чак и када је затворен не може бити препрека. Гледање кроз прозор увек је извор информација.

И у енглеском језику као и у нашем, за развој значења лексеме *п р о з о р* (*window*) од значаја је то што је прозор отвор кроз који добијамо информације с друге стране, *рана* је *п р о з о р*, *излог* је *п р о з о р*. Исто важи и за руски језик.

15. Примарно значење лексеме *в р а т а* у српскохрватском је *отвор за улаз и излаз у зиду куће, одаје, терђаве, утерђене вароши, на оградџи дворишта, парка, платну шатора и др. који се затвара и отвара; крило, крила која затварају такав отвор*. Врата су отвор кроз који се улази и излази, али су врата и крила која затварају такав отвор, вратнице, део зида. Врата су дакле и отвор и зид. Она и преграђују и пропуштају. Врата имају парадоксалну двоструку функцију. Када су затворена она су препрека, када су отворена она значе слободан пролаз, добродошлицу. Овакав однос према вратима нарочито је уочљив у бројним фразеологизмима. У полисемантичкој структури лексеме *в р а т а*, она су најчешће отворена, јер у већини секундарних реализација подразумева се да су врата исто што и отвор у зиду. Ово не важи само у ретким случајевима. Када се говори о вратима на намештају, метафора се успоставља по сличности крила неког намештаја и врата.

В р а т а су и *улазни или излазни отвор на каквој дупљи, кесастом органу или цаку, рибарској справи и сл.* Осим што семантичком распрострањању лексеме в р а т а руководи то што она могу бити отворена, што су отвор, важно је и то да се пролажењем кроз њих из једне средине прелази у другу. В р а т а могу бити *узан пролаз, кланац, теснац или канал између острва и копна или два острва или мореуз.* В р а т а у овим случајевима не личе на врата по свом изгледу, већ се метафора успоставља по сличности функција. Као што врата могу повезивати нпр. две просторије у кући, тако пролази, теснаци, мореузи могу повезати две одвојене географске целине. *Гол, вратнице са мрежом у коју се циља лоптом у фудбалу, хокеју, ватерполу и др.* представља в р а т а само донекле по изгледу, а много више по функцији — гол одваја простор у коме се игра од оног у коме се постижу поени. Улазна врата куће такође одвајају простор који не припада кући од оног који му припада. Улаз у кућу подразумева прво пролазак кроз њена врата. Отуда још једно значење лексеме в р а т а добијено синегдохом *кућа, дом, двор:* Синови покојног сејида...дођоше на моја врата (Ел.Г. 5,5). З и д раздваја, а в р а т а спајају у језику. Наравно, и врата могу бити препрека, али за то је увек потребно нарочито нагласити да су врата о којима је реч затворена. Ако тог истицања нема, подразумева се да су она отворена: *Тако су се и та последња врата спаса све чешће затварала и све теже отварала* (Андрић 8,146); *А тамо на вратима велике ноћи/ Нека се приказа б'јели* (Крањч. С. 1,33). Пошто супротно није наглашено, у другом примеру се подразумева да су врата отворена и да ће након проласка кроз њих наступити ноћ. Када се неко налази на вратима нечега, јасно је да је он у то или већ почео да залази или је све препреке већ превазишао и сада му није потребан већи напор да би кроз врата прошао. У првом примеру, Андрић је морао да нагласи да су се врата спаса све чешће затварала, јер би се иначе претпоставило да је нешто или неко ко је био пред тим вратима скоро сигурно спасен.

16. К а п и ј а и в р а т а имају сличну полисемантичку структуру. К а п и ј а такође може значити *кућу, дом, двор, затим уски пролаз између стрмих стена, кланац, теснац и врата-гол* у спорту. У РСАНУ се наводе још нека значења *капије* која нису наведена у навођењу полисемантичке структуре лексеме *врата*, иако је и њих могуће претпоставити као значења врата. Једно од тих значења је *оно што личи на капију, проширење, тераса у виду капије*. Ваљало је дочекати кнежеве свечано. Свуда по вароши подизале се капије (Даг. 2,157). К а п и ј а је и *место у близини неког подручја, града и др., пролаз обично од стратешког, саобраћајног и сл. значаја*. Београд је капија Угарској (Игњ. Ј., Бршљан

1886, 17). У односу на врата, капија је обично већа, изразитија, богатија. Не може баш сваки пролаз кроз који је могуће проћи бити капија. Због тога је и могуће извести као једно од значења лексеме *капија* — *све оно што на њу личи*. Она је препознатљивија од врата. Друго наведено значење такође се ослања на нашу представу о капији као пролазу или богатијим вратима, јер је *капија место, прилаз, али од стратешког, саобраћајног и сл. значаја*. Не само тријумфалне, већ и друге капије носе у себи нешто од монументалности, а то ово значење показује. То донекле показује и примарно значење ове лексеме: *улазна врата (на градским бедемима, тврђави, згради, дворишту и сл.)*. Капија је, дакле, посебан тип врата, она су обавезно на улазу, и то на улазу неке веће грађевине, већег простора; уп. односе *капија дворишта — врата куће, или капија зграде — врата стана*.

17. И у енглеском језику полисемантичка структура лексеме *врата* (door) формирала се као и у нашем језику. И у енглеском, осим ако није наглашено супротно, врата су увек отворена. Онај који стоји на вратима нечега има слободан пролаз: *at death's door* (на вратима смрти) значи *на самрти*. Ово значење слободног пролаза још је изразитије у значењу *средство постизања*: *a door to success* — *средство које води успеху*. За разлику од лексеме *врата*, за која се у развоју полисемантичке структуре подразумева да су отвор, пролаз, *капија* (gate) у енглеском језику може бити и сметња. Једна од секундарних семантичких реализација је *брана*. *Капија* (на универзитетима Оксфорд и Кембриџ) може значити *забранити (или забрањивати) излазак после одређеног времена, ограничити (или ограничавати) слободу изласка*.

У нашем језику, као и у руском (ворота), *капија* је ипак увек само улаз и слободан пролаз. Она то може означавати и у енглеском. *Капија* је *пут, улаз, приступ, пролаз*. У енглеском језику секундарне семантичке реализације ове лексеме могуће је добијати и метонимијом, а не само метафором као у нашем језику. То показује већ наведено значење *капије* као забране изласка после одређеног времена, али и секундарна семантичка реализација, по којој је *капија број гледалаца који прође кроз вратнице игралишта, рвалишта, тркалишта итд. плативши карту једнога дана*.

18. ПРАГ. Примарно значење ове лексеме је *греда (од дрвета, камена или метала) која лежи с доње стране врата између довратника*. Две семантичке карактеристике ове лексеме су од значаја за формирање њене полисемантичке структуре — облик прага у виду греде и његова могућа позиција испред улазних кућних врата. Када се *стеновит попречан*

набор у речном кориту преко којег речна вода пада у slapовима, или подморски гребен или живи камен у земљи назове **п р а г о м**, онда се "заборављају" све њихове остале особине, а наглашава се облик који је сличан облику прага. Као што је праг у облику греде, истурен у односу на остали део пода, тако и набор у речном кориту, гребен под морем и камен под земљом представљају истурење у односу на остали равни део речног корита, мора или земље.

Осим облика, важна је и позиција прага — он је на улазу у кућу или на улазу у собу. Он се налази испод врата, тако да са њима има исти положај — на граници је између два одвојена простора. Због тога срећемо готово исти модел у семантичком ширењу као и код лексеме **в р а т а**. Зато што је на улазу у кућу, зато што је њен део, **п р е ћ и п р а г** значи и *ући у кућу*, па је **п р а г** употребом синегдохе исто што и *кућа, дом*.

Из истих разлога, последњи корак у напуштању куће је прелазак преко прага. **П р е ћ и п р е к о п р а г а** значи *напустити кућу*, а пошто полисемантичка структура куће допушта да она може бити *домовина*, **п р е ћ и п р а г** може значити *напустити домовину*. У случајевима као што је: Не идите, браћо, од роднога прага, јер мученој земљи мучених треба! (Шантић), једначење **п р а г = д о м о в и н а**, вероватно је посредно изведено преко **к у ћ е**. Положај прага има утицај на ширење полисемантичке структуре ове лексеме и на апстрактном пољу. **П р а г** је *граница на којој се што испољава*: Те мале мане стоје испод прага уметничког ефекта. **П р а г** је и *време пред сам почетак неког догађаја или стања*: На прагу је хладна и мокра јесен (Лалић). Доживљавање просторних односа као временских честа је појава у језику. Простор и време имају много заједничких особина; обе ове категорије су фундаменталне у нашој оријентацији, обе су бесконачне, мерљиве и "потрошљиве". Све је ово много уочљивије у простору него у времену, а та опишљивост је разлог због кога често временске односе схватамо и о њима говоримо као о просторним.

19. За разлику од српскохрватског и руског језика, који се користе двема семантичким карактеристикама у развоју значења лексеме **п р а г**, енглески језик се користи само једном — позицијом прага. Отуда је *улаз, почетна тачка, почетак* једна од секундарних семантичких реализација: **П р а г а** (threshold): the threshold of life — праг (или почетак) живота, the threshold of an enterprise — почетак потхвата. Као и у нашем језику, у енглеском **п р а г** може бити *граница на којој се нешто испољава* (праг свести, нпр.).

20. Горње и доње површине куће: ПЛАФОН, ПОД, ПОДРУМ, ТАВАН.

Џорџ Лејкоф и Марк Џонсон у свом делу посвећеном метафорам¹⁴ истичу да оне имају основу у нашем физичком и културно-историјском развоју. Они дају неку врсту типологије метафора. Постоје персонификације, онтолошке, оријентационе и друге метафоре.

Оријентационе метафоре заснивају се на опозицијама горе-доле, унутра-напоље, испред-иза и сл. Те опозиције су физичке, али ипак варирају од културе до културе. Тако је у неким културама будућност испред, а у неким иза нас. Због тога, осим физичке базе, ове метафоре имају (као и све друге) и културно-историјску базу. Анализирајући горе-доле оријентацију, аутори примећују да је свесност, будно стање — горе, а несвесност — доле; здравље и живот су горе, болест и смрт су доле; имати контролу или моћ је горе, бити без ње је доле, много је горе, мало је доле, висок статус је горе, низак је доле, добро је горе, лоше је доле, рационално је горе, емоционално је доле, итд. Нпр.: *Расположење ми расте; Падам у депресију; Пао је у кому; Он је на врхунцу моћи; Његова моћ расте; Он је изнад ситуације; Сваке године расте број штампаних књига; Он не може да се уздигне изнад емоција.* Ових неколико примера потврђују нам да и у нашем језику важи оријентациони метафорички модел: добро и вредно је горе, лоше и безвредно је доле.

21. Овај модел није довољно искоришћен у полисемантичким структурама лексема са основним значењем куће и њених делова. Очекујемо од лексема *п о д р у м* и *т а в а н* да имају међу својим значењима и она у којима се огледају метафорички видови горе-доле оријентације. У РМС *т а в а н* је међутим, *просторија између крова и водоравне преграде која одваја поткровни простор од доњих просторија, поткровље.*

Иако је таван високо на кући, у нашем језику то је остало непримећено. Исто важи и за *т а в а н и ц у*. Поред тога што је *п о д р у м* *просторија испод приземља зграде која служи за спремање и чување животних намирница, особито вина, горива за ложионицу централног грејања и сл.*, у усамљеним случајевима *п о д р у м* је и скровито, дубоко, тајновито место као у овом Ујевићевом стиху: [Боја успомене] у подруму бића као жижак свјетлуца. Из овог и сличних (иначе врло ретких) примера ми и даље не добијамо допунску информацију о негативном вредновању тог подрума; нама је јасно да је *п о д р у м* *б и ћ а* негде дубоко у бићу, али у тој његовој неочигледности нема ничег лошег.

П л а ф о н пак није сувише сиромашан у смислу који истражујемо, јер он може бити и *највиша тачка, горња граница, врхунац*: Он диже

¹⁴ George Lakoff and Mark Johnson, *Metaphors we live by*, The University of Chicago Press, 1980.

плате преко свих плафона (Дав.). П о д је, међутим, доња површина просторије по којој се хода. Оно што је нашем језику било занимљиво јесте изглед пода, па је он у секундарној употреби *равна површина терена*. Језик је "заборавио" на позицију пода. За лоше у нашем језику постоји д н о, а п о д је занемарен.

И з а т е м е љ постоји нешто што је важније од његове ниске позиције. То је његова фундаменталност. На њега се кућа ослања. Због тога т е м е љ може бити исто што и *дом, кућа заједно са поседом, имање*. Његова важност се види и из других апстрактнијих секундарних семантичких реализација. Т е м е љ је *оно што је битно, важно у нечему, оно на чему се нешто заснива, основ; полазни, главни елемент нечега, принцип*: У браку мора бити темељ — трпеливост (Петр. В.). Т е м е љ је и *оно чиме је нешто омогућено, из чега нешто проистиче, предуслов*: Тиме је избегнуто најамништво, које је темељ производњи на западу (Марк. Св.). На крају, РМС издваја за темељ значење *разлог, оправдање*: Он пориче да има било каква темеља или излике за тужбу против њега (Креш.). Као што се кућа ослања на темељ, тако се и од тужбе у горњем примеру очекује да има неког основа. Осим тужбе и многе друге замисли и типови понашања морају бити на нечему утемељени: претпоставке, оправдања, сумње итд. Иако имамо јасну слику о томе да је темељ доле, на дну, очекивану негативну конотацију немамо. Напротив, из те доње позиције потиче његова стабилност, чиме се користе секундарна, метафором добијена, значења.

Група речи са основним значењем куће и њених делова не развија, дакле, метафоричка значења у вези са нашом горе-доле оријентацијом, иако је позиција елемената куће у нашој свести врло маркантна и увек присутна у дефинисању основних значења ових лексема. Не постоји ниједна лексичко-семантичка група која овај метафорички модел фаворизује у секундарним семантичким реализацијама. Иако су конотације за горе-доле оријентацију врло уочљиве у нашим сликама о свету, лексички оне нису богато потврђене међу именицама.

22. У енглеском језику опозициони однос п о д р у м — т а в а н није утицао на формирање метафоричких значења којима би у основи био подрум као најнижи и таван као највиши део куће. Као и у нашем језику, ове лексеме имају сиромашне семантичке структуре. Ови нивои су били значајни само као смештајни простор — п о д р у м (cellar) за вино, а т а в а н (garret) за собе. П л а ф о н (ceiling) и п о д (floor) богатије су лексеме. Полисемантичка структура лексеме под се у енглеском развија у два правца. На основу изгледа, све што представља равну

површину већих димензија може бити п о д: *равно дно брода, спрат, приземље, дворана*: floor of the house (скупштинска дворана), *дно* floor of the sea (морско дно). Оксфордски речник износи још једно значење које се више не заснива на изгледу, већ на позицији пода. П о д је *најнижи ниво* и најчешће се односи на плату или цену. П л а ф о н може бити *максимална висина на којој појединачни авион може летети*.¹⁵ Плафон је, шире, горњи лимит или ниво: wage ceiling (плафон плате).¹⁶

У енглеском језику полисемантичке структуре лексема п л а ф о н и п о д могу бити засноване и на њиховој позицији, али је оваква употреба ограничена само на одређене случајеве (нпр. на количину новца). Као у нашем језику, тако и у енглеском, т е м е љ (foundation) може бити: *основ, основица, подлога, база, начело, принцип, главни разлог*: foundation of society (темељ друштва).

У руском језику, само п л а ф о н (потолок) заснива своју значењску структуру на позицији, па може означавати горњу границу: Молодого человека и в кино тянет, и на вечеринку, и в театр и с девушкой поболтать. Себя помню, пять часов занятий в день — потолок! (Кочето, Журбины). Такође, п л а ф о н може бити *хоризонтални горњи део различитих предмета — аутомобила, машина* и сл.

23. КРОВ. К р о в је *покривач, горњи део (обично нагнут или састављен од нагнутих површина) куће, зграде, грађевине уопште, који служи као заштита од временских непогода и сл.* Једна од најочигледнијих функција куће је заштита од невремена и др. Део куће којим се то остварује јесте кров. Кров је због тога *симбол куће и оног што она значи за човека: дом, кућа; склониште, место где се неко може склонити, сместити; уточиште, прибежиште*: Ма шта се десило код мене ћеш увек наћи кров (Матк. 1,53). Модел синегдохе употребљен да би се к у ћ а назвала неким својим делом чест је у језику. К р о в, о ђ а к, в р а т а, о г њ и ш т е, п р а г могу означавати и кућу. Међутим, који ће се од ових елемената употребити, зависи од њихових функција и конотација које се уз њих везују. Када се кућа назове к р о в о м, онда тиме добијамо и додатну информацију да треба обратити пажњу на заштитничку функцију куће, а занемарити њене остале особине и функције. Језичка економија се постиже и стилским средствима. Употребом синегдохе горњи исказ је постао *језгровитији, "јачи" и краћи*. "Ма шта се десило код мене ћеш увек наћи кров" истовремено значи к у ћ у и з а ш т и т у. Било каква

¹⁵ ЕР 2

¹⁶ ЕР 2

прерада овог исказа не би могла бити довољно ефектна, ако желимо да задржимо све информације дате у њему.

Метафором *к р о в* постоје *оно што наткриљује неки простор, што се надноси над њим*. И у овом значењу се осећа да оно што наткриљује неки простор истовремено га и штити и држи на окупу све што је на том простору присутно: Лежећи... под кровом гранате букве, тананом фрулом пребираш милу сад пјесмицу шумску (Шен. А.5,345).

За развијање полисемантичке структуре лексеме *к р о в* од значаја је функција и положај крова. Он наткриљује и тиме штити. У нашем језику није важно нпр. то што је кров увек на самом врху нечега, његова највиша тачка.

За разлику од српскохрватског и руског језика, у енглеском је позиција крова значајна за развој полисемантичке структуре. То је најочигледније у апстрактној секундарној семантичкој реализацији по којој је *к р о в* (*roof*) *врхунац, тврдо непеце, шешир, лобања, свод* по функцији али су кровови, и по позицији.

24. ОГЊИШТЕ, ОЦАК. Основно значење лексеме *о г њ и ш т е* је *место у кући (старој сељачкој) где се ложи ватра, огањ*. Са синхроног становишта, секундарна семантичка реализација *родна кућа, родни, породични дом* (Ја сам била на његовој кули...пазила му ћецу и огњиште. Цар Е.) добивена је синегдохом. Огњиште може означавати кућу, на исти начин на који се ова фигуративна веза успоставља између неких других делова куће и саме куће. Вероватно би дијахроно испитивање наметнуло неки други закључак, али тај приступ не улази у оквире овог рада. Развијањем ове синегдохе, формирана је секундарна семантичка реализација *завичај, домовина, отаџбина*: Мало се јунака скупило да голему силу мацарску са свога огњишта потисне (Јакш. Ђ.). *О г њ и ш т е* као централно место у кући, место око кога се најинтезивније живи, метафором постаје и *жариште; место где се нешто гаји, негује*: Дворови њихови постадоше...огњишта умјетности и знаности (Баз.). Ова секундарна реализација развијена је и у руском језику (*очаг*), што потврђују примери: *очаг землетреса, очаг војни*. Као и у нашем језику тако и у енглеском и руском *о г њ и ш т е* може означавати и *родни дом, кућу*.

25. Примарна семантичка реализација лексеме *о ц а к* је *отвор у виду вертикално озиданог стуба или металне цеви изнад какве ватре, кроз који излази дим у ваздух*. У развоју полисемантичке структуре ове лексеме у српскохрватском језику учествовале су метонимија и синегдоха. *Кућа, дом* је значење добијено синегдохом: Отворе оцак путницима и не-

вољницима (Миљ.). Метонимијом преко овог значења и оцак развија значење *род, породица*: Сатрли /су/ оцак Бушатлића НП Вук.

У енглеском језику полисемантичка структура лексеме оцак (*chimney*) није се развијала ни метонимијом, ни синегдохом, већ метафором. Оцак може да означава *стакло за лампу*, ослањајући се на могућност димњака да усмерава проток дима.

26. АВЛИЈА, ДВОРИШТЕ. Као што ограда може да означава оно чиме се врши оградивање, али и оградени простор, тако и авлија може да означава *двориште*, али и *ограду, зид око куће*. Да си кулу дивно околио, /Околио мермерли авлијом (Вук. Пј., под околити). Ова логичка веза је заснована на томе што сваки ограничени простор представља целину са граничником.

Основна семантичка реализација лексеме *двориште* је *ограђен простор око куће и њених споредних зграда*. Секундарне семантичке реализације остварују се метафором и метонимијом. Метонимијом *двор* и *иште* може значити *они који живе у истом дворишту*. Шта то би? и неколико дворишта скупи се у гомилу (Ков. Д. 1,43). Метафором је добијено значење *предворје, део унутрашњег уха испред полукружних каналића и пужа*.

27. ЗАКЉУЧАК. При поређењу полисемантичких структура лексема са основним значењем куће и њених делова у српскохрватском, енглеском и руском језику уочава се велика сличност у путевима семантичког распрострањања ових лексема. Запажа се сличност у избору семантичких карактеристика које служе као асоцијативни извор за повезивање са другим семантичким садржајима, као и сродности у начину на који се асоцијације шире. Изглед и функција предмета су асоцијативни извори. Постоји разлика између полисемантичких структура или њихових делова које се ослањају на изглед и оних које се ослањају на функцију (уп. однос кућа : зид). Функција је увек много сложенија. Из једне функције следе друге. Због сложености овакав образац не може дати превише резултата. Ово пре свега зато што сложенији, мање експлицитан принцип истовремено је и суженији, суптилнији, усмеренији, те има мање појава које се могу таквим принципима повезивати. Друго, сложенији образац је апстрактнији и захтева већу ангажованост и оног који кодира и оног који декодира одређено значење. Повезивање би често могло изазвати комуникативне проблеме када би било сувише предмета и појава повезаних у једну структуру, названих једним именом по неком сложенијем принципу.

Семантичке црте које се тичу изгледа објекта једноставнији су, очи-

гледнији принцип. Уочљивост принципа омогућава несметано ширење нових значења и њихову практичну неизбројивост.

Од семантичких црта употребљених као карактеристике којима лексема иступа у процесу повезивања зависиће и избор појма са којим се то повезивање врши. Ако се семантичка црта тиче изгледа, резултат је конкретан предмет. Ако се семантичка црта тиче функције, резултати могу бити конкретни и апстрактни (уп. прозор и темељ). Апстрактне реализације најчешће следе из конкретних.

Постоји још један, трећи начин за образовање полисемантичких структура. Он представља симбиозу ова поменута два. Често из изгледа појма следи његова функција. У тим случајевима изглед и функција заједно учествују као путеви за образовање секундарних семантичких реализација (тога има код речи з и д).

Различите лексеме развијају своје полисемантичке структуре ослањајући се на различите нивое општости сема. Када се анализирају различите полисемантичке структуре једног језика и када се при томе уочи да је нпр. лексема з и д развила своју полисемантичку структуру ослањајући се на своје категоријално-лексичке семе, на вертикалност и преграђивање које се из вертикалности подразумева, а нпр. лексема к у ћ а ослањајући се на мање општој, диференцијалној семи — да служи за пребивање, становање, у тим случајевима се може претпоставити да се избор релевантних сема за развој полисемантичких конструкција одвијао случајно. Када се, међутим, упореде полисемантичке структуре једне лексеме у више различитих језика и када се установе исти обрасци, постаје јасно да та универзалност не може бити случајна.

Тешко је објаснити ову универзалност, и могу се навести само неки врло уопштени разлози. Без обзира на бројне културно-историјске и социјалне разлике међу говорницима ова три језика, њих, ипак, повезује припадност заједничкој европској цивилизацији. Заједничко искуство намеће и заједничке црте понашања и мишљења што се одражава на језик. Такође, живот у заједници изазвао је честе контакте међу говорницима: упознавањем страних речи усваја се и целокупно семантичко богатство речи, а затим се преносе обрасци усвојени из једног језика у други.

Колико су путеви семантичког ширења релативни и како је све могло да напредује неким другим путем, постаје јасно када се наиђе на размимоилажење у језицима. У руском и српскохрватском језику лексема п р а г своја значења шири ослањајући се и на изглед, и на позицију. У енглеском језику на изглед се није обраћала пажња, већ само на позицију, и то на идентичан начин као у руском и српскохрватском језику.

Лексема *к р о в* се у формирању полисемантичке структуре у руском и српскохрватском језику првенствено ослањала на способност наткриљивања, а у енглеском језику је, осим ове функције, важан и положај крова, тако да он може значити и врхунац, што се у руском и српскохрватском не догађа. У семантичком потенцијалу лексеме *к р о в* латентно постоји и ова семантичка могућност. Међутим, она је само у енглеском језику остварена. Ипак, то што ово значење латентно постоји значи могућност да се оно побуди контекстом. Одговарајући контекст ублажава или неутралише све примере који показују разлике у семантичком ширењу лексема у различитим језицима. Због тога је тешко навести сва значења једне лексеме. Потенцијалне семе увек спречавају ваљано обављање овог посла, а оне су најчешће неизбројиве. "То узајамно 'зрачење' изазива некад веће некад мање промјене значења једне ријечи у сваком новом контексту. У синтагми 'чопор људи', на примјер, не само да су људи постали помало вуци, него је и чопор постао мало људскији. Ова дијалектика семантичког 'зрачења' наводи неке лингвисте на тврдњу да једна ријеч има онолико посебних значења колико и могућих колокација са другим ријечима једног језика."¹⁷

Сва ова значења не може навести ни један речник без обзира на квалитет, мада може идентификовати она која су се изразитије лексикализовала; а то чини релативним процењивање сличности и разлика семантичког потенцијала лексема које припадају лексичким фондовима различитих језика.

S u m m a r y

Rajna Marković

SEMANTIC RAMIFICATION IN WORDS DESIGNATING HOUSE AND ITS PARTS

The author gives an analysis and a comparison of polysemantic structure of lexemes with primary meaning "house" and its parts in Serbocroatian, English and Russian languages. Conclusions are made about some similarities and differences in metaphoric and metonymic processes these lexemes have undergone in the three languages.

¹⁷ Мидхат Риђановић, *Језик и његова структура*, Сарајево 1988, 316.

Ђорђе Оташевић и Биљана Сикимић
(Институт за српскохрватски језик, Београд)

ОДНОС ОКАЗИОНАЛИЗАМА ПРЕМА ВРЕМЕНУ

Аутори у раду указују на неке недовољно уочене моменте у тумачењу
оказионализама, посебно у њиховој синхроничној и дијахроничној вредности.

1. У лингвистичкој литератури однос оказионализама¹ према синхронији и дијахронији тумачи се двојако. Једни сматрају да су оказионализми подврста неологизама која се од осталих неологизама не разликује односом према времену², што се и види из назива којима их именују — оказионални неологизми³, контекстни неологизми⁴, индивидуално-стилистички неологизми⁵, ауторски неологизми⁶, индивидуално-ауторски

¹ Кратку дефиницију оказионализама в. у Ђорђе Оташевић и Биљана Сикимић: Оказионализми са творбеног аспекта. у: *Употребно језикословје*. V kongres Zveze Društva za uporabno jezikoslovje Jugoslavije. Љубљана, 1989, 218.

² Е.К. Чиркова лексичке оказионализме дели на "а) нове оказионалне слова, т. е. појавивши се после 1914 г., типа *лѐва*, *свинцовоночи* (Маяковски), *зимарь*, *осенебри* (Вознесенски), *зетовка*, *научочванство* (газете последних лет); б) не нове оказионалне слова, т. е. појавивши се до 1914 г., типа *кюхельбекерно* (Пушкин), *дуризм* (Белински), *лаятель* (Салтыков-Щедрин) и т. д." (ц. Е. К. Чиркова: О критеријима ограничења оказионалних слов од нових слов литературног језика. у: *Современная русская лексикография*. "Наука". Ленинград, 1975, 93).

³ А. А. Брагина: Норма, контекст, синонимически јед. у: *Литературная норма и просторечие*. "Наука". Москва, 1977, 197-198; М. И. Фомина: *Современный русский язык: Лексикология*. "Высшая школа". Москва, 1983, 226.

⁴ Протченко И. Ф.: *Русский язык: проблемы изучения и развития*. "Педагогика". Москва, 1984, 42.

⁵ М. И. Фомина: *Лексика современного русского языка*. "Высшая школа". Москва, 1973, 134; А. В. Калинин: *Лексика русского языка*. "Издательство Московского университета". Москва, 1978, 114; Давыдова М. К.: Индивидуално-стилистические неологизми в современном русском языке. у: *Вопросы теории русского языка и говорив дальнего востока*. Хабаровск, 1973, 96.

⁶ Б. И. Косовский: *Общее языкознание: Учение о слове и словарном составе языка*.

неологизми⁷, говорни неологизми⁸, индивидуални неологизми⁹, неузурални неологизми¹⁰ и др. По мишљењу других окказионализми не могу бити названи лексичким неологизмима због своје "синхроно-дијахроне дифузности"¹¹.

У овом ћемо раду указати на неке недовољно уочене моменте.

2. Окказионализми су асоцијативно везани са узуралним речима творбеним, семантичким, граматичким и другим односима. Морфема или начин на који су творени окказионализми могу бити архаични у тренутку њиховог настанка ако аутор свесно жели да тек створени, "нови" окказионализам делује архаично. Ову појаву назваћемо **н а м е р н а а р х а и з а ц и ј а**.¹²

Не иде вам од руке *љубвичињеније*? Имате прољев или тврду столицу? (Милорад Стојовић: *Оргија за Мадону*. Београд, 1986, стр. 195);
У нашим (...) задунајским условима, никада неки газда-Бајагански

"Высшая школа". Минск, 1974, 142; Демиденко Л. П. и др.: *Современный русский язык: лексикология*. "Высшая школа", Минск, 1979, 150.

⁷ Л. А. Шеляховская: Способы фиксации семантики производных слов и речевых новообразований в словообразовательных словарях русского языка. у: *Теоретические проблемы семантики и ее отражения в одноязычных словарях*. "Штиинца". Кишинев, 1982, 173; Л. А. Новиков и др.: *Современный русский язык: Теоретический курс: Лексикология*. "Русский язык". Москва, 1987, 96.

⁸ Шеляховская Л. А., Н. А. Богданов: Словообразовательный аспект изучения некоторых групп окказионализмов. у: *Новые слова и словари новых слов*. "Наука". Ленинград, 1983, 82.

⁹ Pavel Ondrus, Ján Horecký, Juraj Furdik: *Súčasný slovenský spisovný jazyk: lexicológia*. "Slovenské pedagogické nakladateľstvo". Bratislava, 1980, 190.

¹⁰ Н. З. Котелова: Теоретические аспекты лексикографического описания неологизмов. у: *Советская лексикография. Сборник статей*. "Русский язык". Москва, 1988, 48.

¹¹ "Окказиональное слово обладает ... свойствами одноразовости и синхронно-диакронной диффузности, а потому, безотносительным к историческому времени, не может и называться неологизмом. Историческая "привязанность" многих окказионализмов и определенным точным датам их появления не меняет сути дела; их "привязанность" к шкале исторического времени носит "точечный", а не "линейный" (т. е. не процессуальный, не подлинно исторический) характер" (ц. А. И. Лыков: *Современная русская лексикология (русское окказиональное слово)*. "Высшая школа". Москва, 1976, 97). Једно од главних обележја окказионализма, која наводи Љ. Јорданова, је њихова "синхроно-диакронна дифузност (независимост од времето на създавање)" (ц. Любима Јорданова: *Неологизмите в български книжевен език*. у: *Въпроси на българската лексикология*. "Народна просвета". София, 1978, 87).

¹² Уп. са "псеудоархаичним сложенницама Ј. Зиме (Jaroslav Zima: *Expresivita slova v současné češtině: Studie lexicologická a stylistická*. "Nakladatelství Československé akademie věd". Praha, 1961, 48).

неће бити ни принети моћном Чичикову, нити ће, икада, *идеопреподобје* његово, Првослав Ралић (...) заличити господству његовог високопревасходства Андреја Александровича Жданова (Богдан Богдановић: Мртвоузице. Менталне замке сталинизма. Загреб, 1988, стр. 149); Симулација дијалога; нежан реторско-прокурорски антиклимакс његовог *идео-благо-преподобја* = "средите га, другови, само тише и без прејакe буке ... да не буде бруке!" (Богдан Богдановић, стр. 157).

3. Промене у језику посредно утичу на перцепцију okazaционализама, па се може говорити о њиховој посредној историчности. Оказационализми који у тренутку појављивања нису били архаични могу се архаизовати уколико елементи или начин на који су грађени постану архаични ван тог okazaционализма¹³.

Тад се изпне у трепези певац,
 Жвито-тидли, ти, — ти — ринче ранку,
 Неоданке, вили Позоранку,
 Свога бленца, свое *возкресице* (Ђорђе Марковић:
 Роморанка. Сан матере србске. Нови
 Сад, 1862, стр. 6).

Разплузи ми силуре немине,
 Разточи ми *раздрумје* ума,
 Размрси ми јазве рушимуре (Исто, стр. 22).

Разнеми ми, нема ярка Сунца
Двоедаике, сложила б' растанке
 Па би птица доумила вилу (Исто, стр. 26).

Оваква, посредна архаизација, дуготрајан је процес, па ова особина okazaционализама није лако приметна. Оказационализам прављен по аналогiji према старијем okazaционализму неће са њим бити подударан уколико је у језичком систему дошло до знатнијих промена. Ове промене назваћемо структурном еволуцијом okazaционализама.

Из данашње перспективе, међутим, веома је тешко утврдити да ли је нека реч била okazaционализам и у време свог настанка. Необичност нове

¹³ Термином "дијакхрони okazaционализам" А. К. Смолскаја именује потпуно другачију појаву (уп. А. К. Смолскаја: Об иноязычных суффиксах в сербохорватской деривации в сопоставлении с русским языком). *ЖМСФЛ*, XXIX/2, 108.

речи, једно од најважнијих обележја околионализма, заснива се на субјективној перцепцији. Оцењивати језичке факте XVII, XVIII, па и XIX века са позиција носилаца језика тога времена данас је веома тешко и несигурно¹⁴.

Додатне тешкоће при супростављању околионалне и узуалне лексике прошлих векова ствара недовољна строгост, експлицитност и обавезност норме тих времена, као и наше, засада, недовољно познавање те норме.

И лингвисти који околионализме одређују веома широко, не инсистирајући на њиховој експресивној маркираности¹⁵, не могу са сигурношћу тврдити да се нека реч јавља само једанпут, или само у текстовима једног аутора (што је, по њима, довољно да се нова реч окарактерише као околионална)¹⁶.

За наведене примере Ђорђе Марковића Кодера, међутим, са сигурношћу можемо тврдити да су и у време свог настанка били околионализми, јер о Кодеровим кованицама постоји више сведочанстава његових савременика¹⁷.

4. Околионални творбени модел временом може постати узуалан¹⁸. Тако су, нпр., неки од околионализма Владимира Мајаковског данас део узуалне лексике, нису експресивно маркирани и њихова функција је номинативна¹⁹.

¹⁴ в. И. М. Мальцева: Лексическая околиональность в языке XVIII в. у: *Проблеми исторической лексикографии*. "Наука". Ленинград, 1977, 46-47.

¹⁵ в. И. М. Мальцева, нав. дело, 52.

¹⁶ в. Ђорђе Оташевић: Истичност описних речника. *Загнетач*, 313, 9-10; Нове речи и њихово бележење. *Билтен Заједнице аутора*, 8, 9.

¹⁷ Душан Ивановић у поговору фототипског издања Кодерове *Роморанке* (Народна библиотека Србије и Дечје новине, Београд – Горњи Милановац, 1986), "Санарица Ђорђа Марковића Кодера", наводи мишљења Јована Јовановића Змаја, Јакова Игњатовића Јована Суботића, Јлазе Костића, Јована Скерлића и других. Скерлић се је чудило што је нашим романтичарима "та полусуманута књига изгледала као дело генија, и што су се искрено дивили њеном болесно оригиналном речнику". Душан Ивановић сматра да је Кодер "градећи ријечи, потврдио да је сљедбеник уобичајеног односа према језику унутар езотеричних покрета (алхемија, кабалистика): наш пјесник се служи словним формулама, премјештањем или замјенивањем слогова, инсистира на словима као симболима" (стр. IX).

¹⁸ О могућностима узуализације творбених типова в. Н.А. Лукьянова: Некоторые аспекты изучения выразительных средств русского языка. у: *Вопросы лексической и фразеологической семантики. Межвузовский сборник научных трудов*. "Ростовский-на-Дону педагогический институт". Ростов, 1979, 49; Здравка Гунова и Емилија Пернишка: Особености и тенденции на словотворчеството в художествената литература. у: *Проблеми на езиковата култура*. "Наука и изкуство", Софија, 1980, 246-247.

¹⁹ в. И. Ф. Протченко, нав. дело, 42-43.

5. У другу групу могу се сврстати okazjiналнзми за чије је разумевање неопходно детаљно познавање ванјезичке стварности.

Беспoштeднa идeјнa борбa прoтнв пoмeнутe сeдннцe *фнкрeтoвaнa* је у снјасeт рoднћeвскн аналнчнчкнх, хлaднoкрвннх пoјмoвa (ННН 1929, 30); *"Шуварнцaмa"* је кoнaчнo oдзвoннлo. Срeдњe усмeрeнo oбрaзoвaњe и стaтус нaучнoнстрaжнвaчкнх рaдннкa нa Уннвeрзнтeту (...) пoкaзaлн су кaтaстрoфaлaн рeзултaт (Дугa 399, 5); И oвдјe, кaо и у прeтхoднoм случaју, мoглa бн фнкцнoннрaтн тeзa дa је Бaвчaр oдлучнo *"кeцмaннзрaтн"* сугoвoрннкe нз свoјнх свe нeуспјeшннјнх кoнтaкaтa сa слoвeнскнм чeлннцнмa (Дaнaс 381, 20); Хоћe, oчнтo, дa *"зaлуднo-мнстрнјскн"* "oдбрaнн" (...) јeднoг тaлeнтoвaнoг пoлнчнчкoг мнслнoцa, јeднoг млaдoг ннтелeктуaлцa (Бoгдaн Бoгдaнoвнћ, нaв. дeлo, 100); Мoрaлнзaтoрскa хaјкa нa "нaјвншeг хрвaтскoг пoлнчнчaрa" пoпрнмнлa је мaсoвнe рaзмјeрe и прнјe нeгoлн је Тaњa Тoрбaрннa скoвaлa духoвнт пoјaм *"јурлннст"*. О кoнвeртнтeтву Б.Ј. oнa пншe oвaкo: "Тo је чoвјeк пeрмaнeнтннх и нeслућeннх мoгућнoстн прoмјeнa кaрaктeрa у јeдннцнн врeмeнa. Нaјнстaкнутнјн *јурлннст* Хрвaтскe. (...) Овa двa нстaкнутa *јурлннстa* дoбнјaју свe oштрнју кoнкурeнцнју (Дaнaс 435, 24).

Измeнe у пeрцeпцнјн чнњeннцa нa кoјнмa је oкaзнoнaлнзм зaснoвaн дoвoдe и дo прoмeнe у пeрцeпцнју oкaзнoнaлнзмa. Збoг oвe вaнјeзнчкe eвoлуцнје гoтoвo свн oкaзнoнaлнзми oвoгa тнпa врeмeнoм вeћннн гoвoрннкa пoстaју нeрaзумљнвн.

S u m m a r y

Dorđe Otašević and Biljana Sikimić

OCCASIONALISMS IN TIME

The authors deal with occasionalisms in synchronic and diachronic perspective and point at some of their hitherto not recognized characteristics.

Весна Ломпар

(Филолошки факултет, Београд)

О ЈЕДНОМ ЗНАЧЕЊУ РЕЧИ "НАСЕЉЕНИК"

Аутор документује једно значење речи *насељеник* (у смислу историјског термина), које није идентификовано у нашим описним реченицама.

У "Речнику српскохрватског књижевног и народног језика", који издаје Српска академија наука и уметности, поред одреднице "насељеник" налазимо следећу дефиницију: "онај који се негде населио, настанио, односно потомак оних који су се негде населили; досељеник". Међу осталим потврдама за ово значење налази се и пример из романа "Калуђер и хајдук", Стојана Новаковића: "Властеоски ред ... био је захватио скоро све земље, тако да сељак нигде више није био власник земље, него само насељеник (Нов. 23, 103)."

Из овог одломка се види да је реч о некој врсти сељака који је вољом "властеоског реда" престао да буде "власник земље", и добио други статус, који је писац назвао насељеничким. Овакво значење није обухваћено датом дефиницијом, јер у основи нашег примера није промена места. Извесно је, дакле, да се ради о нешто другачијој семантичкој реализацији.

Шири контекст из кога је узет одломак из речника гласи: "Истина је он, као насељеник, био прилично непокретан, ако само у потпуности врши прописане работе, али су те работе биле многобројне, и тежа је од њих била господарска самовоља која се вршила над главама сељака ратара и насељеника."¹

То што су посебно поменути "сељаци ратари", не говори нам да су они поседовали земљу (или да су староседеоци), већ да су у основи дистинкције између "ратара" и "насељеника" послови којима су се бавили.

¹ Ст. Новаковић, "Калуђер и хајдук", Београд, 1913, стр. 103.

Ради се о различитим врстама сељака средњовековне Србије, па би стога било неопходно погледати какав је био статус "меропха", и уједно, шта значи сама реч.

У "Рјечнику хрватскога или српскога језика" који је издала Југословенска академија знаности и умјетности, испод ове одреднице наћи ћемо цитирано Новаковићево тумачење речи "меропха": "Разлика је између меропха (насељеника) и отрока (роба) велика. При меропху господарева је земља; меропха је при свима правима, која је он лично као такав на земљу имао, ипак био везан за господареву земљу и преко ње за господара, иначе је меропха у свем био слободан. С. Новаковић зак. стеф. душ. (1898) 174."

Откуда су "насељеник" и "меропха" симоними, опет ћемо објашњење наћи код самог писца, који каже: "По данашњој терминологији меропха би се најбоље могао превести насељеником (на наполицу или иначе), а отрок момком."² Синтагма "данашња терминологија" упућује и на старију, по којој би се одредница "меропха" (грч. *meropes, hoi*) могла превести са "парик".

Потврду за то даје нам "Етимологијски рјечник хрватскога или српскога језика" Петра Скока, у коме стоји: "Према Новаковићу мѣропѣштина одговара бизантинском *paroichia*, а мѣропѣхи одговара биз. *paroichos* > стрп. парикъ ..." Објашњење уз реч "парик" затвара круг постављеног проблема: (старосрпски феудални термин) насељен тежак, *насељеник, colonus, меропс, чивчија, кмет.*" (подв. В. Л.).

Сви наведени подаци упућују на то да је Новаковићев пример потврда за једно ново значење, које би се, уколико се за то, евентуално, укаже прилика, могло дати као друга тачка одреднице *насељеник* са квалификатором *историјски*, а уз то и *индивидуално* (јер се, очигледно, ради о Новаковићевом преводном термину (или о преводу грчког термина), и са дефиницијом *в. меропха*).

S u m m a r y

Vesna Lompar

ON ONE MEANING OF THE WORD "NASELJENIK"

The author verifies a new meaning of the word *naseljenik* ("settler") which has not been identified by contemporary dictionaries. It was used as a term for a kind of dependent persons in feudal system.

² Ст. Новаковић, "Село", СКЗ, Београд, 1943, стр. 127.

Др Хаснија Муратагић-Туна
(Филолошки факултет, Приштина)

ПРИДЕВИ ОДРЕЂЕНОГ И НЕОДРЕЂЕНОГ ВИДА У ДЕЛИМА ЂАМИЛА СИЈАРИЋА

Аутор анализира употребу придева одређеног и неодређеног вида у четири дела књижевника Ђамила Сијарића.

Циљ овога рада је да анализира употребу придева одређеног и неодређеног вида у делима Ђамила Сијарића. У раду се, при томе, ова морфолошка категорија анализира у номинативу, зависним падежима и посебно код присвојних придева на *-ов (-ев)* или *-ин*.¹

Номинативни придевски облик

Придеви који у номинативу имају оба вида у атрибутској служби, и у једном и у другом виду су најчешће подједнако обични.² Код Сијарића би се то могло рећи за најновији циљ ОЈ, у којем је готово изједначен однос придева одређеног и неодређеног вида. Али, ако се погледа у његова ранија дела, може се видети да је апсолутна доминација облика неодређеног вида. На пример, у Б је тај однос око 7:1, у РБ 5:1 а у РЗ 2:1. Дакле, у првим делима доминирају придеви неодређеног вида, у новијим се разлика знатно смањује (као у РЗ), а у најновијем (ОЈ) готово изједначава. Пошто текст врви од оваквих придева, нећемо их све наводити. Задржаћемо се на неким интересантнијим.

¹ Примери су ексерпирани из следећих Сијарићевих дела: *Ослобођен је Јасеновац*, Сарајево – Свјетлост и Јединство – Приштина 1983 (скр. ОЈ); *Бихорци*, Свјетлост, Сарајево 1961 (скр. Б); *Рам Буља*, Веселин Маслеша, Сарајево 1981 (скр. РБ); *Рашка земља Расција*, Веселин Маслеша, Сарајево 1981 (скр. РЗ).

² М.Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I*, Научна књига, Београд 1970, стр. 251.

Придев *велики* обичнији је у облику *одређеног вида*³ Међутим, Сијарић се далеко чешће служи обликом неодређеног вида у РБ *велик* (3×) (на стр. 53, 81, 89), једном *велики* (39); у Б 7× *велик* (36, 91, 186, 193, 195, 199, 208), 3× *велики* (57, 110, 164); у РЗ, 3× *велик* (80, 85, 209), *велики* 2× (181, 219).

Придевом *диваљ*, за који се "тврдило да не познаје облике неодређеног вида"⁴ управо се једино Сијарић служи (у РЗ и ОЈ нема овог придева): *диваљ халак* (РБ 104), *диваљ бихорски духан* (Б 82), *диваљ младић* (Б 152).

Сијарић се послужио и неким облицима придева који су дијалекатског карактера, нпр. *кашљени запис* (Б 81), а поред уобичајених придева на -ов, којима се одређује материја од које се што састоји,⁵ Сијарић узима и наставак -ови. Тако у РБ, поред *брезов* (44, 58, 79), има и *брезови прут* (12). У Б *хрстов гај* (5), и *хрстови чичвар* (34); *чамов ћерам* (155) и *чамови дућан* (192). Сви примери стоје у језику писца, што је очигледно дијалекатска црта.

Придевски облици у зависним падежима

Облици неодређеног придевског вида у атрибутој служби све се ређе употребљавају у зависним падежима. Код ранијих писаца такви облици су чешћи, али за разлику од ових, код новијих писаца, као и у говору културних центара (посебно екавских) ти су облици све ређи.⁶ У Сијарићевом родном Бихору, као и на широј српскохрватској територији "придевске речи неодређене форме примиле су наставке одређене форме у промени, те је тако генерализована одређена промена".⁷ Међутим, у Сијарићевом делу веома су присутни облици придева у именичкој форми, што говори да од писца као творца језика и од његових осећања у појединачним случајевима зависи избор језичких елемената.⁸

Ова граматичка категорија егзистира у нашем књижевном језику без обзира на њену регионалну ограниченост, егзистира као граматичко-сти-

³ У оваквом облику јавља се и у служби где се остали описни придеви употребљавају само у неодређеном виду (нпр. као именски део предиката: *он је велики јунак*, РБ 39).

⁴ М. Стевановић, Наведено дело, стр. 236.

⁵ М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I*, Научна књига, Београд 1970, стр. 261-262.

⁶ Д. Барјактаревић, *Бихорски говор*, Зборник Филозофског факултета у Приштини, IV, св. А, стр. 15.

⁷ А. Белић, *О језичкој природи и језичком развоју II*, Београд 1959, стр. 63.

⁸ М. Стевановић, Наведено дело, стр. 263.

листичка појава у језику људи који негују одређени стил, односно, преваходно у језику писаца који мање подлежу утицајима масовног, колективизираниог, начина изражавања.⁹

Дату језичку особину пратили смо у Сијарићевим приповеткама РБ (1981), затим роману Б, најновијем роману РЗ, и ОЈ, где слика једну савсим нову средину. Однос именичке и придевске промене у овим делима приказан је на табели.

Назив дела	ПРОМЕНА			
	именичка		придевска	
РАМ БУЉА	ген.	39	ген.	27
	дат.	10	дат.	3
	акуз.	16	акуз.	4
	лок.	41	лок.	18
БИХОРЦИ	ген.	66	ген.	23
	дат.	2	дат.	2
	акуз.	25	акуз.	7
	лок.	17	лок.	25
РАШКА ЗЕМЉА РАСЦИЈА	ген.	40	ген.	68
	дат.	6	дат.	8
	акуз.	35	акуз.	3
	лок.	15	лок.	35
ОСЛОБОЂЕНИ ЈАСЕНОВАЦ	ген.	3	ген.	21
	дат.	-	дат.	-
	акуз.	1	акуз.	3
	лок.	1	лок.	4
У к у п н о		317		251

Као што се може видети из дате табеле, Сијарић употребљава обе форме у готово свим падежним облицима (с изузетком датива у ОЈ у којој нема облика нити именичке, нити придевске промене). Задржаћемо се на појединим примерима:

⁹ Ј. Вуковић, *Граматичке и граматичко-стилистичке категорије у књижевном језику и проблеми нашег књижевног језика*, Радови, XXVI, књ. 9, стр. 4.

Г е н и т и в

а) облици неодређеног вида

– У чаршију Али Дургут изађе тек трећи дан . . . правилно *срезана црна* лица (РБ 16), – Удари коња жутом дивизмом – весео, лица *црвена и знојава* (Б 150), – Били су, за ову прилику, обукли све што су најлепше имали: мушкарци чакшире од *нова бијела* сукна (РЗ 47), – Згасла огњишта са остацима од хаљина, или гомиле *кравва* рубља (ОЈ 28);

б) облици одређеног вида

– Ја сам код њега чувао краву, и петком јео *бијелог* хљеба (РБ 119), – Кроз писку пишталки и свирала, и тупо бубњање *раздртог* бубња, проби се одједном плач чобанчета (Б 153), – Људи су се бојали *тругог* моста (РЗ 56), – Право у благо ведро небо дижу се лађе *бијелог* дима (ОЈ 5).

Д а т и в

а) облици неодређеног вида

– *Слабу* и *малокрону* мула-Идризу чини се да ће га тај халак, и та свјетина што се ускипјела, сад преплавити (РБ 23), – *Туђу* ждребету не вежи кошуљу (Б 9), – Хоће *стару* човјеку . . . свашта пасти на памет из далеке младости (РЗ 94),

б) облици одређеног вида

– Жене горе отварају прозоре, гледају и чуде се *помамљеном* сеоском хоџи (РБ 20), – Овце (су) и даље стајале, предане неком *лијеном* миру (Б 14), – Рекла (му је) да се не боји, да она ни *црном* камену неће казати чије је дијете (РЗ 88).

А к у з а т и в / г е н и т и в

а) облици неодређеног вида

– Сви који су тога јутра видели мула-Идриза, *весела* и *раздрагана* . . . присјећали су се муфтина чардака (РБ 29), – Никад они нијесу видјели тако *згодна* хоџу, тако *уређена* (Б 160), – У једној кући затекао је *стара* Турчина и стару Туркињу (РЗ 158), – А шта то значи, мој пријатељу, закопати у земљу *жива* човјека (ОЈ 39);

б) облици одређеног вида

– Дуго су се припремали да сретну *новог* муфтију (РБ 15), – Па што гледаш *голога* Хаџију кад си поштена (Б 13), – Смрзава ми се отац – вели, спуштајући већ напола *смрзнутог* старца (РЗ 187).

Л о к а т и в

а) облици неодређеног вида

– Високо момче, у *учађалу малешну* ћулафу, у *црну искрљену* минтану, наврљи и иначе криво усађено око (РБ 60), – На њивама прокопни снијег, па се на *бијелу просторту* сукну зацрње незгралне велике закрпе (Б 58), – Улазила је жена, танка, висока, млада, у *бијелу зубуну* (РЗ 175), – Сјај му пада по *младу* лишћу (ОЈ 38);

б) облици одређеног вида

– Ово што ти црњо Демко пише, наша сам му у *кравом руху* (РБ 124), – Досад би човјек с *царицом у свиленом* душеку поспавао (Б 129), – Аврам је стао да је љуби . . . сву и свуда по *голом* тијелу (РЗ 93), – Видјело се у том *осејетљеном* кругу нешто преврће (ОЈ 85).

На табели се такође може видети да облици именичке промене доминирају у РБ и Б а придевске (с изузетком акузатива) у РЗ и ОЈ. Ако би се закључак извео на основу ових статистичких података, онда би се могло тврдити да Сијарић постепено одбацује именичке облике и у свој књижевни израз уноси придевске. Ипак, такав закључак био би погрешан. Овде се очитује једна од основних језичких законитости, тј. перспектива развоја књижевног језика, оно што је некад вредело као чисто граматичка норма временом се замењује другом нормом, чисто граматичком, "а стара граматичка ако није осуђена на ишчезавање, живи поред нове као њена варијанта, али сада у *двовалентној вредности*: граматичка + стилистичка".¹⁰ У питању су, дакле, обичне граматичке (придевске) и граматичко-стилистичке (именичке) категорије. Ове друге Сијарић је унео у свој приповедачки поступак због тога што приказује слике и приче чије је корење дубоко усађено у фолклорну традицију и наталожено као искуство усмених предања,¹¹ не само његовог завичаја, него и шире. Као фолклорно-реалистички писац Сијарић је почео да пише под утицајем народног песништва,¹² у којем су присутнији облици именичке форме. Њима се Сијарић служи и њих посебно истиче у тачно утврђеним сад-ржинским оквирима, пре свега кад жели да приповеда на начин својствен

¹⁰ Ј. Вуковић, *Граматичке и граматичко-стилистичке категорије у књижевном језику и проблеми нашег књижевног језика*, Радови XXVI, књ. 9, стр. 5.

¹¹ Н. Ковач, *Ћамил Сијарић као приповедач*, Београд 1983, стр. 6.

¹² Учитељ Вучета Пипер као и наставници Видо Латковић, Перо Слијепчевић и Аница Савић-Ребац развили су код њега изузетну љубав према народном песништву (Ћамил Сијарић, *Наша снаха ми момци*, Сарајево 1981, стр. 265).

народном казивању,¹³ На то је свакако утицао и акустички моменат, јер писац од укуса осећа и чује своју реченицу и стандардну форму ће често заменити неуобичајеном ради рељефа у реченичном темпу (реченички темпо често намеће разноликост морфолошких категорија ако су оне у напоредности дозвољене).¹⁴ У Сијарићевом тексту су стога препознатљиви садржаји у којима су присутнији облици именичке форме.

Када приказује ф и з и ч к и и з г л е д неког јунака (квалитативни генитив) Сијарић ће рећи:

— Крупан и стасит са црном зубом и бијелом ахмедијом, *права и сигурна* држања на гипку коњу (РБ 15), — Средњих је година, богато обучен, главе велике, гласа *дубока, одсјечна* (РБ 123), — Живјело у Рашљу неко момче ... гласа *танка* као у жене (Б 83), — Хаџија први ... за њим крупни Халимача, *корака широка, а лијена* (Б 135), — Замислио се, гледа преда се па ће, гласа *луна горчине и чела смркнута* (РЗ 229), — Здрав и јак, главе велике и мрке, рамена *широких и широка* корака (РЗ 9).

Као што се може видети из ових неколико примера, свуда је уз именицу придев у именичкој форми, чак у Б и РЗ употребљене су исте синтагме у којима придев стоји у именичкој форми *широка корака* (четврти и шести пример).

Исто је и у локативу:

— За њима је јахао на коњу блијед и танак Турчин Ђани, његов стални пратилац, укрупен у *тврду фермену* (РБ 15), — У чаршију Али Дургут изађе тек трећи дан. У *лијепу* руху, правилно срезана црна лица (РБ 16), — За њим је у *дубоку* фесу до ушију, јахао танки и блиједи Ђани (РБ 37), — У *шарену пештерском* руху сину као да је цвијећем посута (РБ 76), — Дошле одиве у *шарену* руху (Б 69), — Однекуд пред њега бану човјек ... у *бијелу* руху (Б 161), — Улазила је жена ... у *бијелу* зубуну (РЗ 185).

¹³ Писци који интерпретирају мотиве из народног живота не само што их приказују онако реално као што их народ прима него се и стилски изражавају на народни начин (П. Скок, *Вуков стил*, Гласник југословенског професорског друштва, књ. XVIII, св. 4-5, 1938, стр. 412).

¹⁴ Ј. Вуковић, Наведено дело, стр. 5.

Такође само у именичкој форми стоји придев уз именицу *коњ*. Човек и животиња увек заједно на путу по беспућу одређени су на исти начин:

– На *гилку* коњу, он је више личио на официра (РБ 15), – У црној мантији, висок а још на *високу* коњу, избио је пред торове (РЗ 24), – Хаџија се удупчи на *добру* коњу (Б 153), – Хаџија је ишао напријед – црн сав, на *црну* коњу (Б 153), – Усађен у седло, на *добру* коњу . . . кнез Аврам . . . је Бољарима прилазио ћутке (РЗ 17), – Један (ће) на *добру* коњу . . . јахати напријед (РЗ 47), – Купио је коња, *добра* под седлом (Б 146), – А Ханифу, своју сестру тужну, турио Јусуф на *мршава* коња (РБ 123), – Продаје *туђа* коња (Б 168), – Усјео на *гола* Земкова коња (Б 150).

П р и р о д а и п р о с т о р у којем борави Сијарићев јунак обележени су одредбама које такође стоје у облицима именичке форме. У генитиву:

– Тако обично чине домаћини кад се враћају са *луна* гумна (РБ 79), – Каравана ту ипак застане, крај *суха* извора (РБ 91), – Он (је) стајао покрај *мокра* гробља (Б 7), – Прошао је покрај *смрзла* гумна (Б 34), – Пролазио је покрај *суха* штира (Б 120), – Потрајало је дуго док су се одозго, са *висока* конака . . . зачули кајмеканови кораци (РЗ 66), – Ломили су се полако облаци, отварали бунареви *ведра* неба (РБ 99), – Сад је кроз прозор видјела мјесец, *жут*, исповио из *црна* облака (Б 182),

или у локативу:

– Слушао је дуго, жмурећи, с јагодицама на *студену* бусену (РБ 101), – На пољу *пуст(у)*, *пресјечену* путем . . . израстоше из земље црне стаје (РБ 98), – Цимшит Туховац . . . изашао у Пештер да тражи воду, у *сушну* пољу (РБ 93), – Послије капље, полако капља по капља, ту, у *суху* и *тврду* Мелајском пољу (РБ 101), – Звечка штапом по *смрзлу* путу (Б 34), – Доље уз сантрач на *мокру* камену стоји дјевојчица (Б 155), – Њихов разговор . . . по *равну* пољу прекинуо је Илија (РЗ 125), – Који сат касније били су . . . у пољу *равну* као длан (РЗ 191), – Сјај му пада по *младу* лишћу (ОЈ 38), –

Наведени примери нису узети без реда, већ пробрани, и то углавном они у којима се одређује именица *поље*, кад уз њу стоји придев различитог значења (као у другом, трећем и четвртом примеру) или истог значења (седми, осми и девети пример). Придеви исте семантичке вредности (у функцији одредбених речи реченичких конституената) када одређују човека, животињу и природу иначе су чешћи у именичкој форми. Потврду

за то посебно дају придеви: *мрк, црн, бео, стар, млад, зао, жив и луд* од којих су неки већ наведени у примерима. На другој страни, у Сијарићевом тексту су ретки придеви који се употребљавају само са придевским наставцима. Такав је само придев *цео*.

Тенденција ка губљењу разлике у значењу придева различитог вида¹⁵ присутна је и код Сијарића; он ће без обзира на то да ли одређује особину неодређеног или одређеног појма, произвољно узети један или други облик. Тако у приповеци *Бунар* уз појам Мелајско поље на почетку приповетке узима облике придевске промене:

– Једном је тако за караваном, ноћио у сухом Мелајском пољу (РБ 90), – Мислио (је) на воду, велику, негдје под земљом, горе у сухом Мелајском пољу (РБ 92),

али када се дешава расплет (вода је пронађена), настаје и обрт, Сијарић тада узима друкчији облик придева:

– Рука његова постаде мокра ... јер је он полако циједио капу, загледан у воду што из ње точи, а послјије капље, полако капља по капља, ту у суху и тврду Мелајском пољу, у залазак сунца, крај *црна* пута караванскога. (РБ 101).

Можда је промена тока садржаја радње деловала и на промену облика придева.

Придеви у именичкој служби (иако постају самостални) чувају извесне особине придева, у првом реду промену "али не само промену придева одређеног вида, која се једино сматра придевском променом, већ се ... јављају и у облицима промене коју имају придеви неодређеног вида".¹⁶

Придеве у именичкој служби (супстантивизирани) Сијарић такође чешће употребљава у именичкој форми:

– А *незвану* на свадби мјесто је за вратима (РБ 63), – Мека закон не брани, удри мека (Б 179), – Ако *млада* ухвате у бјекству, најприје га избију ту гдје га ухвате (РЗ 146).

¹⁵ М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I*, Научна књига, Београд 1970, стр. 261. М. С. Лалевић, *Синтакса српског језика*, Београд 1951, стр. 11. Ј Вуковић, *Питања I*, св. 2, Сарајево 1950, стр. 279-285.

¹⁶ М. Стевановић, наведено дело, стр. 267.

Придеви *мушки* и *женски* (придеви на *-ски* имају само придевску промену),¹⁷ у именичкој служби јављају се у именичкој форми:

– Пут *мушку* не смијете прескочити (РБ 72), – Срећан вам Хаџија ... И *женску* и *мушку* (Б 10), – Лако је *мушку* (Б 187).

У уобичајеној функцији, писац, их узима с наставцима придевске промене:

– Била је то некаква карта, некаква мапа *женског* свијета (РЗ 81), – Учинила је корак напријед, са облогама у руци да их савије око нечијег *мушког* тијела (РЗ 239).

На основу свега показаног може се закључити да Сијарић има одређени став када се ради о промени обличке опозиције придевских форми; у утврђеним ситуацијама чешће се служи облицима именичке промене, чиме свом делу даје одређени тон којим се, у основи, приближава народном говору.

Присвојни придеви на -ов (-ев) или -ин

У зависним падежима и ови придеви могу имати облике именичке и придевске промене. Постоји извесна тенденција ка уопштавању облика придевске промене.¹⁸ Да ли се то осећа и у Сијарићевом језику? Појава је праћена на истим делима као и претходна, односно, на делима у којима Сијарић слика две средине, Бихор и "Рашку земљу", у којима дијалекатски нема оштре разлике у наставцима између одређеног и неодређеног облика у промени,¹⁹ чак се и код придева са наставцима *-ов*, *-ев*, *-ин* изведених од властитих имена или других "чешће употребљава сложена промена од просте у зависним падежима".²⁰

¹⁷ М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I*, Научна књига, Београд 1970, стр. 263.

¹⁸ М. Стевановић, *Двојство облика посесивних придева и заменица на -ов и -ин*, Наш језик I, н. с. Београд 1950, стр. 24-38.

¹⁹ Д. Барјактаревић, *Новопазарско-сјенички говори*, СДЗб XVI, стр. 91; *Бихорски говор*, ЗбФФ у Приштини, св. А, стр. 15 (овде као и другде на штокавском подручју, придевске речи неодређене форме примиле су наставке одређене форме у промени, те је тако "генералисана одређена промена").

²⁰ Д. Барјактаревић, наведено дело, стр. 92.

Одмах да напоменемо да придеве с наведеним завршецима у ОЈ нисмо нашли, али што се тиче осталих дела на којима је спроведено испитивање односа придева именичке према придевској промени, у зависним падежима, добија се следећа слика: у РБ 12:5; Б 11:5 и РЗ 12:13.

а) *Придеви у облику именичке промене:*

– Из бијела минтана Камбер Кукина ... капале су капље крви (РБ 47), – Не казуј, јатко, не казуј крвнику *Аврамову* (РБ 56), – Вели Данилу ону исту ријеч коју је рекао за *пашина* сина (РБ 110),²¹ – Халимача притеже коњима колане, на *Хаџијина* стави још и јастук (Б 152), – Усјео на гола *Земкова* коња (Б 150), – У *Хаткину* срцу било је хладно (Б 153),²² – Нијесу још казали ... да су са чела *Јованова* ... огулили боју (РЗ 217), – Црква у Бачевинама била је од *лучева* дрвета (РЗ 78), – Моја је душа створена од *орахова* лишћа (РЗ 124), – Тај успјех (је) приписао неком пуком случају или лукавству *Негобратову* (РЗ 161).²³

б) *Придеви у облику придевске промене:*

– Стадо је промицало између најжеженог *јасеновог* жбуња (РБ 13), – Изгледало је као да се ту у *мула-Идризовом* дућану, продаје нешто чега нигдје више у чаршији нема (РБ 19), – *Меловом* сину ... подли крв (РБ 43),²⁴ – Пуна соба *Хаткиног* гласа (Б 181), – Свезаћу свезак ... Покрај *братовога* (Б 93), – Нађе му се баш ту право мјесто: и по чизмама, и по учевини, и по коњу *Земковом* под њим (Б 153),²⁵ – Ништа се у конаку *Аврамовом* за три дана ... није промијенило (РЗ 34), – С десне стране Вардара и Скопља, биле су по наређењу *Пиколоминијевом*, постављене српске војске (РЗ 155).²⁶

У фразема Сијарић узима облик какав је уобичајен:

– Била је мања од *макова* зрна (Б 95), – Од *макова* зрна бићеш мањи (РЗ 60).

У приповеткама РБ и роману Б већа је концентрација облика при- својних придева са завршецима у именичкој промени, док у РЗ пре би се

²¹ И још 6/2×/, 58, 75, 102/3×/, 104, 116.

²² И још 34, 35, 85, 110, 114, 134, 159, 167.

²³ И још 46, 60, 108, 121, 197, 230, 237, 239.

²⁴ И још 41.

²⁵ И још 159, 169.

²⁶ И још 38, 70, 110, 174, 198, 211, 213, 215, 216, 223, 239.

рекло да се ради о напоредној примени једних и других облика, него о некаквој доминацији облика придевске промене (само је један облик више са придевском формом). Занимљива је чињеница да се Сијарић врло често колеба:

– Удовица је познала сина *Мурова* (РЗ 230), – Како су *Нурова* сина Шемсуна она и Илија звали (РЗ 197);

али и:

– Поменуо им је ... *Нуровог* сина (РЗ 174), – Негобрат није поменуо и из страха да се не би заплео око његове жене и *Нуровог* сина (РЗ 215).

Вероватно да наведена колебљивост није настала под утицајем граматичких правила, него осећањем писца да облици именичке промене бар за савременог читаоца делују помало архаично. У ранијим делима у готово идентичним примерима Сијарић увек узима исти облик:

– Сједио је у ћошку крај *женина* сандука (РБ 102), – Опет је шутио ... крај *женина* сандука (РБ 102), – Пође жени да болује, и својој дјечи, мислећи само на постељу, горе над избом, крај *женина* сандука (РБ 102).

Све ово говори да писац не може остати у затвореном кругу језичког изражавања него се и његов језик мења под утицајем општих језичких промена. Отуда понекад у истим синтагмама а различитим делима Сијарић замењује облик именичке промене придевском. Уп. нпр:

– Тврд колач од *ражовна* брашна (Б 35), –

али и:

– Но може снага да се добија од *ражовног* хљеба (РЗ 99), – Приписивао је то *ражовном* хљебу (РЗ 99).²⁷

²⁷ Облик је дијалекатског карактера (Речник МС и МХ упућује на ражан = ражен = ражов).

S u m m a r y

Dr Hasnija Muratagić-Tuna

**DEFINITE AND INDEFINITE ADJECTIVES IN THE WORKS
OF ĆAMIL SIJARIĆ**

The author deals with the adjectives of definite and indefinite aspect in the works of Ćamil Sijarić. These categories are examined in Nominative and in oblique cases. The forms of possessive adjectives with *-ov (-ev)* and *-in* endings are analysed too.

Милосав Ж. Чаркић

(Институт за српскохрватски језик, Београд)

ГЛАСОВНА СТРУКТУРА СТИХА

(кратак преглед досадашњих истраживања и проблематика)

У овом раду аутор даје кратак преглед досадашњих истраживања гласовне структуре стиха, указује на основну проблематику у овој области и износи нека своја запажања.

У савременој науци о стиху (део науке о књижевности), која се, поред осталог, бави и општим питањима стиха као специфичног песничког говора, односом између стиха и језика, између облика стиха и смисла — преплићу се проблеми теорије и историје литературе, науке о језику, психологије, музике, статистике, акустике, теорије информације. У зависности од онога шта узима за предмет свога интересовања, наука о стиху се непосредно ослања на језичке дисциплине (фонетику, фонологију, синтаксу), стилистику, декламацију (дикцију), општу постику, семиотику. Под окриљем науке о стиху (која обухвата ритмику, строфику и фонику¹) живе различите теорије стиха. Међу најпознатије постантичке теорије стиха убрајају се графичка, музичка, акустичка, фонолошко-структурална и, последњих двадесет година, генеративно-трансформациона теорија. То значи да у данашњој науци о стиху постоји неколико теорија стиха које се због различитог начина истраживања и третирања одређених проблема међусобно разликују, а понекад чак и искључују.

Пошто је већ одавно постало јасно да стих, посматран као специјални објекат лингвистике, захтева самостално истраживање, у науци о стиху на том плану постигнути су запажени резултати, али само у неким областима истраживања, док је фоника, у том смислу, унеколико остала по страни. Ипак, мора се признати да појава Бриковог чланка "Гласовна понављања"² назначавача почетак помнијег интересовања за гласове

(звукове)³ у стиху. Истина, Брик се, у овом свом чланку, само задржао на констатовану гласовних понављања, не указавши на њихову функцију у конкретној поетској структури⁴ — па није сасвим јасно да ли је он имао у виду њихов уметнички ефекат, или су откривена понављања чисто плод општејезичких законитости.⁵ Од тог времена па до данас, са мањим или већим прекидима, овај процес траје, добивши у последњих двадесет година на интензитету и разноврсности.⁶

Важност оваквих истраживања заснива се на претпоставци да се преко гласа, тачније преко остварене гласовне структуре стиха⁷ истичу његове смисаоне и естетске особености. Зато је глас у стиху — у његовој стилистичкој функцији — недељив од смисаоне и естетске изражајности поетског дискурса. Успорени темпо и интонациони притисак⁸ (одлика поетског говора) окривају глас у стиху у свој његовој пуноћи, истичу сва његова квалитативна и квантитативна својства, чиме се у стиху примећује тежња ка идеалном фонетском саставу речи, како је истакао Л. В. Шчерба.⁹

Поетски текст (текст поезије) с његове формално-садржинске тачке гледишта представља посебно уређен текст. Та уређеност обично се означава његовом поетском формом.¹⁰ А сама поетска форма није ништа друго до продукт узајамног деловања различитих видова понављања и паралелизама свих врста која су упоришта комуникативне функције поетског текста.¹¹

Понављања (и паралелизми као одраз различитих видова понављања) јављају се као организационо начело свих структурних нивоа и аспеката поетског текста. Понављања гласова и гласовних секвенци као основне оркестрације у стиху, понављања римованих сагласја, понављања акцентованих и неакцентованих слогова, понављања композиционих елемената, понављања стихова, понављања елемената смисаоне и вербалне структуре тропа, успостављање хармоније и контраста — чине структуру поетског текста, поезије — омогућавајући јој да "исцеди све сокове из језика".¹² Целокупан оркестар понављања који се манифестује као системска организација јединица поетског текста групише се на три основна нивоа: (а) метричко-ритмичком, (б) ф о н и ј с к о м и (в) металогијском, а служе, пре свега, за обликовање поетског текста које му обезбеђује реалну способност за ускладиштење, производњу и преношење веома сложене и слојевите информације.

Гласовна структура стиха, као један од три основна нивоа стиховног израза, одликује се систематским коришћењем гласовних понављања ради преношења значењске и естетске информације¹³ у процесу поетске комуникације. У великом броју гласовних понављања која не досежу оквире

целовите речи могу се посебно издвојити *оказионална* (асонанца, алитерација и асонантско-алитерациона веза), чију је регуларност, редослед и законитост употребе тешко утврдити у било којој врсти контекста, и *конвенционална* (рима), чија регуларност, редослед и законитост употребе зависи од традиције, књижевне епохе, књижевног правца, књижевног рода (жанра), књижевне школе, а исто тако и од самог песника. Гласовна понављања у зависности од њиховог квантитета, квалитета, ширине контекста и места јављања у стиху, могу у поетском дискурсу стећи различите функције: (а) орнаменталну, (б) симболичку, (в) ритмичку, (г) синтаксичку и (д) семантичку. У руској науци о стиху (област фонике) у проучавању гласова поетског језика и његове гласовне организације, постоје подељена мишљења. Једни аутори, као на пример М. П. Штокмар¹⁴ и Г. Шенгели,¹⁵ појам гласовне структуре стиха схватају у ужем смислу, подразумевајући под њим асонанцу, алитерацију и риму, док други, као на пример А. В. Луначарски¹⁶ и Б. П. Гончаров,¹⁷ исти појам схватају нешто шире, укључујући поред асонанце, алитерације, риме — још ритам и интонацију. И наши теоретичари гледају различито на гласовна понављања у стиху.¹⁸

Настало размимоилажење међу истраживачима стиха (овде, у првом реду, мислимо на руске теоретичаре стиха) базира се на неједнаким приступима структури стиха и његовој звучној реализацији. Док, условно речено, први ове две појаве посматрају као две засебне величине које су суштински независне једна од друге, усмеравајући своју пажњу само на гласовну структуру стиха, догле, други, насупрот првима, гледају на ове две величине као на систем узајамно зависних и узајамно повезаних компоненти стиха, истичући да се гласовна структура стиха обнажује¹⁹ тек при његовој звучној реализацији.

Проблем проучавања гласовне структуре стиха подразумева цели низ различитих аспеката (нпр. однос између графичких и акустичких датости) и захтева познавање читавог комплекса спознаја насталих на додирним границама неколико научних дисциплина — а пре свега, науке о књижевности и експерименталне фонетике. Ова последња, са своје стране, укључује физику (акустику), биологију (физиологију) и друге природне науке. Према томе, гласовна структура стиха тешко да се може посматрати аутономно и изоловано од сазнања које пружа фонетика, у првом реду, експериментална фонетика. Међутим, у америчкој и енглеској филологији, где је експериментална фонетика врло развијена, постоји велики раскорак између достигнућа експерименталне фонетике и њене примене у изучавању гласовне структуре стиха. Појава књиге *Акустичка фонетика* М. Доса²⁰ назначавача почетак интензивнијег интересовања за експерименталну фонетику, а у том смислу, посебно су револуционарне 60. и 70.

године²¹, када су извршена интересантна истраживања, али само у оквиру говорног језика, док је поетски језик остао по страни. Ипак, међу објављеним радовима постоје и такви који могу бити од користи за тумачење поетског језика, као што је, у првом реду, књига *Фонетски процес — Динамика говора* Д. Дјуа и П. Јенсена, у којој се истиче значење звучне компоненте говорног језика: "Ми не говоримо о графемама, речима и реченицама које видимо, него о гласовима, слоговима, речима и реченицама које чујемо."²² У даљем тексту књиге, аутори посебно инсистирају на процесу слушања као активном и стваралачком чину, што може бити од великог потицаја за отварање нових перспектива у истраживањима поетског дискурса. Интересантна запажања о Валерију, Елиоту, Вирџинији Вулф, који су обрађали пажњу на улогу гласова у процесу обликовања стихова, налазимо у књизи Д. Хардинга *Реч у ритму — Енглески говорни ритам у стиху и прози*,²³ где аутор истиче оправдан значај звучања и пише о објективној консеквентности гласова у стиху.

Критикујући недовољну заинтересованост америчких и енглеских фонетичара за питања која се тичу стиха и раскорака између достигнућа у фонетици и изучавања гласовне структуре стиха, руски филолог Б. П. Гончаров истиче неколико битних момената: "1) потпуно игнорисање новијих достигнућа у фонетици; 2) признавање значајних фонетских истраживања, али недостатак жеље да се она освоје и осмисле; 3) делимично коришћење експерименталне фонетике у изучавањима стиха; 4) видно сужење аспеката истраживања у разним теоријама тзв. звуковног симболизма".²⁴

Однос према улози гласа у поетском језику, као и доказана чињеница у психологији — да читалац осећа звучне компоненте текста и доживљава акустичку импресију и кад чита у себи, учинили су да се некада мање а некада више пажње посвети фонетским особинама стиха.²⁵ Идеја о гласовном симболизму потиче још од Платона који се, поред осталог, бавио и проблемом односа између значења речи и њене форме.²⁶ У временском интервалу од Платона па све до XX века, треба споменути интересантна запажања која су изнели Ломоносов²⁷ и Хумболт²⁸ дотичући се питања симболике изоловано узетих гласова језика. Посебан интерес за гласовну симболику јавио се код песника симболиста у Француској²⁹ и Русији³⁰. Симболистичким схватањем сонорности у поезији К. Баљмонт³¹ и А. Бели³² најавили су чисти субјективизам у интерпретацији значења гласова. Тако су њихова истраживања била "лишена сваке научне убедљивости",³³ више су имала репутацију фантастичности (Баљмонт) и мистичности (Бели).

Научни прилаз проблему гласовног симболизма био је могућ тек са појавом објективних психоллингвистичких метода истраживања семан-

тичких појава.³⁴ Међу првима у којима се примењује експериментални метод јесте познати рад Е. Сапира.³⁵ Експерименталне методе посебно су развијене код америчких психолога и психоллингвиста.³⁶

У совјетској науци о језику у последње време јављају се интензивнија експериментална истраживања која су, пре свега, типолошке природе, али се тичу и изучавања функционисања гласовног симболизма у језику.³⁷ У основне проблеме савремене теорије гласовног симболизма, нећемо се посебно упуштати, али ћемо се задржати онолико колико је потребно да бисмо изложили суштину ове постављене лингвистичке хипотезе. Руски филолог и фонетичар А. П. Журављов у својој познатој књизи *Фонетско значење*³⁸ истиче да у науци постоје две тачке гледишта на разлоге појаве гласовног симболизма у језику. Једна од њих је добила назив "првостепенни гласовни симболизам", а у основи тог учења стоји да је симболизам гласова првобитна (исконска) појава настала под утицајем звукова из природе. Ову тезу су заступали многи истраживачи, и како каже Журављов — ова теза је прихватана у великој мери стихијно. Тек у последње време предложено је друго решење, које се по Журављову може назвати "другостепенни гласовни симболизам". Ову тезу прокламирају они истраживачи који са доста опреза прилазе теорији фонетског значења и идеји о фонетској мотивисаности језичког знака.³⁹

У идеји о првостепеном гласовном симболизму лежи антисосировска теза о непроизвољности језичког знака. Из идеје о првостепеном гласовном симболизму, по мишљењу С. Ф. Гончаренка, могу се извући два логична става. Први, који има три степена: (а) гласовна форма речи је мотивисана значењем, (б) гласовна форма речи може бити мотивисана значењем и (в) гласовна форма речи је првобитно била мотивисана значењем. Други, засебно узети гласови и гласовне секвенце имају сопствено значење макар оно било дифузног и латентног карактера.⁴⁰

Ова идеја, као што је мало пре истакнуто, потиче од Платона, прихваћена је у потпуности и од стране Ломоносова, а у XX веку од многих истраживача међу којима су лингвисти, психоллингвисти и психолози.⁴¹ Наравно, у радовима низа истраживача који су заступали идеју о првостепеном гласовном симболизму има врло интересантних и статистички аргументованих гласовно-семантичких уопштавања, која, између осталог, говоре о томе да се поједини гласови у конкретним језицима, а понекад и у групама сродних језика, схватају као "агресивни", а други као "нежни", једни као "тамни", а други као "светли" итд.⁴²

Један од најжешћих противника тезе о првостепеном гласовном симболизму јесте Д. И. Вигодски,⁴³ а њему се придружује и В. Холшевњиков.⁴⁴

Међутим, мора се признати да ова два аутора нису била сасвим у праву, јер су у потпуности искључивала учешће првостепеног гласовног симболизма у поетским структурама или поетским контекстима. Наиме, не треба априори негирати првостепени гласовни симболизам, напротив, нужно је истаћи да он постоји, али се у толикој мери не одржава на фоничку структуру поетског текста, стога се веома тешко објективним мерилима може одредити, он је више одраз психолошке природе и производ домишљатости реципијента (истраживача) и чисто ствар његовог субјективизма.

Под другостепеним гласовним симболизмом обично се подразумева могућност да се у неке појединачно узете гласове (или гласовне секвенце) поновљене у неколико речи са приближном семантиком пројектује семантика тих речи, истина, у измењеном облику, па услед тога појединачно поновљени гласови (или гласовне секвенце) изазивају код реципијента одређене асоцијације подстицане значењем гласовно зближених речи.⁴⁵

Међу многим лингвистима, фонетичарима, књижевним критичарима и песницима који су покушавали да пронађу и одреде звуковну димензију поезије, треба, свакако, споменути М. Грамона, познаваоца француске версификације и фонетичара од ауторитета, који је поставио себи за циљ да одговори на питање каква је веза између звучања и значења. Тако према Грамону сваки глас сам по себи носи одређени смисао који долази до изражаја тек онда када реч или реченица у којој се он налази изражава исти смисао. Грамон је чак створио и властиту класификацију која се темељи на артикулационим особинама гласова; он гласове дели на: светле, тамне, меке, тврде, оштре, благе, звучне.⁴⁶

О симболизму гласова на лингвистичком, непоетском плану, између осталих, писао је и О. Јесперсен. Надалеко је познат његов чланак о симболици гласа "и".⁴⁷ Покушавајући да нађе, као и многи пре њега, везу између гласова и смисла, он је био веома уздржан у својим општим поставкама. Његова основна теза темељи се на чињеници да ниједан језик не употребљава у потпуности симболику гласова, а да неке речи, гледано са историјског аспекта, могу изгубити или добити експресивност у току свога живљења (развитка).⁴⁸

Имајући у виду ову Јесперсенову тезу Б. Вулетић заузима овакав став према симболизму гласова: "Можда управо ова чињеница губљења односно стјецања експресивности током историјског развитка показује колико је симболизам гласова, чак и у оним случајевима гдје према неким објективним критеријима и постоји, језични феномен од посве секундарне важности, те се веома лако може изгубити или посве случајно стећи; други закони развитка људског говора увијек су далеко јачи од симболизма гла-

сова, и управо нас то наводи да с великим опрезом приђемо проучавању овог проблема."⁴⁹

Сва учења о симболизму гласова, о којима смо до сада говорили, без обзира колико она била прихватљива или неприхватљива, у већој или мањој мери имају једну заједничку особеност — сви аутори обрађују импресивне вредности појединих гласова настојећи да њима обухвате целокупну звуковну димензију поетског текста. Неки су се од њих дотицали чак проблема ритма и интонације, али су их узимали као спорадичне и секундарне елементе. Сасвим је сигурно да је једна од највећих погрешака учења о симболизму гласова та што су многи, истраживачи, ако не сви, покушавали да покажу, па и докажу, да гласови издвојени из контекста и посматрани изоловано сами по себи нешто значе, па су те субјективне импресије уопштавали и тумачили као објективне. Стога, с правом, импресивну фонетику, Б. Вулетић дели у три основна правца: "а) тражење и одређивање смисла (садржаја) појединих гласова према њиховим акустичким или артикулационим особинама; б) тражење садржаја у артикулаторним покретима; ц) повезивање смисла и гласа..."⁵⁰

Мада су многи истраживачи стиха покушавали да направе ваљане класификације гласовних понављања,⁵¹ мора се признати да до данас нема неке општеприхваћене класификације. Схватајући сву условност сваког класификовања Б. П. Гончаров истиче неколико видова гласовних понављања: вишеструко понављање једне речи, гласовна инструментација (асонанца и алитерација), сазвучја унутар стиха (тзв. унутрашња рима) и рима.⁵²

Уместо закључка

За разлику од совјетске и оне у другим словенским и несловенским земљама на западу (ту у првом реду мислимо на Пољску, Чешкословачку, Енглеску, Француску, обрађајући и Америку), у нашој науци о стиху, изузев загребачке фоностилистичке школе,⁵³ једино је донекле развијена методологија у изучавању метрике, као да се заборављало на фонику (фонетску стилистику, фоностилистику) и њен несумњив утицај у конституисању поетског израза. Тек у последње време Н. Петковић,⁵⁴ К. Прањић,⁵⁵ и З. Лешић⁵⁶ обрађају озбиљнију пажњу на фоностилистичка истраживања у оквиру поетског текста.

Напомене

¹ Под фоником обично се подразумева гласовна (звуквна) организација песничког говора, зближавање речи сродних по њиховом гласовном саставу (структури). Особито уметничко значење имају гласовна подударања која настају приметним понављањем гласова, па се стога фоничким особинама језика често користе песници при конституисању свог песничког израза. У том смислу назив фоника употребљава се у стилистици као скраћени назив за стилистичку фоникку (или стилистичку фонетику), која опет са своје стране проучава говорне гласове са гледишта њихове естетске и емоционалне функције. (Исп. Выгодский Д. И., *Из эфонических наблюдений*, Пушкинский сборник, Москва – Петроград, 1923, стр. 50; Ахманова О. С., и др., *Словарь лингвистических терминов*, Москва, 1966, стр. 603; Рикард С., *Энциклопедический речник лингвистических назива*, Загреб, 1969, стр. 363; Брюсов В. Я., *Ремесло поэта*, Статји о русской поэзии, Москва, 1981, стр. 36-37.)

Термин **фоника** је у последње време скоро у потпуности потиснуо своје супарнике **еуфонију** и **гласовну инструментацију** (Исп. Гончаренко С. Ф., *Стилистический анализ испанского стихотворного текста*, Москва, 1988, стр. 57.)

² Брик О., *Звуковые повторы*, Анализ звуковой структуры стиха, Сборники по теории поэтического языка, вып. 3, Петроград, 1919, стр. 58-59.

³ Бавећи се гласовном структуром стиха, гласовима у поетском језику, руски истраживачи стиха неизбежно су се сукобљавали са проблемом разграничења акустичког (фонетског) и графичког аспекта у гласу. А то је, пре свега, долазило због тога што у руском језику постоји разлика у ортографији и изговору. Тако се, условно речено, створила једна струја истраживача стиха као и фоностилистичара која, делујући искључиво са фонетске тачке гледишта, предност даје акустичком аспекту гласа прихватајући термин "звук" којим оперишу у радовима из области стилистичке фонетике (фоностилистике). Својом искључивошћу посебно се истиче В. Е. Холшевњиков, који каже: "Треба увек имати у виду да су у поезији важни звукови а не слова. На жалост, често се могу срести радови у којима се подједнако третирају привидне и праве асонанце, као на пример асонанца "о" која садржи како акцентовани глас "о" тако и неакцентовани глас "а"; исти случај је и са привидним алитерацијама: "вой волков", где постоје три "в", мада последње слово означава звук "ф" (Холшевњиков В. Е., *Анализ композиции лирического стихотворения*, Анализ одного стихотворения, Ленинград, 1985, стр. 45).

Поред наведене струје "чистих фонетичара" постоји и друга која је у последње време све гласнија, која поред аудитивне уважава у визуелну перцепцију. Међутим, ова струја није била искључива, већ је имала осећаја да схвати узајамно деловање и непосредно повезивање акустичког и графичког у гласу. У том смислу интересантна су и нека мишљења која ћемо навести. Тако на пример, Журављов истиче: "Графички,

словни облик није без утицаја на перцепцију гласова. Када ви видите слово, у вашој спознаји ће у истом тренутку зазвучати одговарајући глас и обратно” (Журавлев А. П., *Фонетическое значение*, Ленинград, 1974, стр. 13). Посебно је упечатљиво мишљење Жирмунског: “У језичкој свести писмених људи графичке представе преовлађују. То, пре свега, доказују они примери у језику у којима ортографија утиче на изговор. Песник, наравно, није фонетичар: за њега као и за сваког писменог човека, правописне норме се у значајној мери слажу са изговорима или, у крајњој мери, утичу на њих” (Жирмунский В. М., *Теория стиха*, Москва, 1975, стр. 308). Да се у маси гласовних понављања однос акустичког и графичког у гласу може лако мењати, приметио је и Ј. М. Лотман — па предлаже: “. . . у зависности од тога шта ће у том комплексу бити у највећој мери уређено, можда би било корисно да се прибегне анализи транскрипције која бележи стварни изговор морфемског или графичког записа” (Лотман Ю. М., *Анализ поэтического текста*, Ленинград, 1972, стр. 66). Тако се, истина, доста тешко и неприметно аналогни термин за писани језик “графема”, који се користи и као први део сложеног термина “графофонема”, уводио у фоностилистичка истраживања. У својој књизи “Стилистичка анализа шпанског стиха”, Гончаренко у поглављу “О општим питањима гласовне организације шпанске поезије”, између осталог истиче: “. . . употребљавајући термин “глас” или његове деривате, имаћемо у виду не само фонетски и фонолошки елемент, већ гласовно-графичку битност, именујући је некад “глас-слово”, “гласовно-словним психолошким ликом”, “квазиморфемом”, или — што би можда било најтачније “графофонемом” (Гончаренко С. Ф., *Наведено дело*, стр. 60-61). Поред Гончаренка исте или сличне термине употребљава Т. А. Амирова: (Амирова Т. А., *Функциональная взаимосвязь письменного и звукового языка*, Москва, 1985.). Ови термини схватају се у фоностилистици као “оперативни појмови-термини”. Говорећи о њима Гончаренко истиче следеће: “. . . ти ‘оперативни појмови-термини’ служе као посредне јединице превођења графема у фонеме (и обратно) у сфери ‘практичког’ језика и битно се разликују од гласова-слова у поетском језику. Графофонема у поетском језику није јединица транслације графемике у фонемичку, већ је то основна јединица фоничког слоја језика поезије” (Гончаренко С. Ф., *Наведено дело*, стр. 173).

Када је у питању поетски језик, и то у првом реду језик поезије, веома је тешко одредити да ли се ради о фонемичком или гласу. О тој дилеми говори Н. Петковић: “У говорном низу налазимо само гласовне реализације, а уколико се у ритмички строго организованом стиху истиче конкретан артикулационо-фонетски квалитет, ми бисмо имали право да говоримо не о фонемама и фонолошкој организацији, него о чисто гласовном материјалу. Али пошто стих није заумно-језички низ, него углавном *језички* низ организован на специфичан начин, морамо имати у виду и такозвани *емски* (чисто структурни) ниво. Због тога је врло тешко разграничити: да ли поводом извесног броја стихова треба говорити о фонолошкој или фонетској организацији” (Петковић Н., *Језик у књижевном делу*, Београд, 1975, стр. 142-143).

Имајући у виду терминолошку и суштинску неусаглашеност и сву проблематику

која се намеће истраживачу стиха и фоностилистичару, уз подразумевање односа гласа и графеме у нашем језику који је умногоме друкчији од оног у руском и неким другим језицима (нпр. француском) – ми у овом случају предлажемо термин “глас” који укључује његова акустичка и графичка својства, свесни да се они у различитим поетским окружењима, у различитим типовима гласовних понављања испољавају на различите начине. Чини нам се када су у питању асонанца и алитерација, до већег изражаја долази графичка страна гласа, а када су у питању рима и сагласја асонантско-алитерационог типа, и то она која су веома блиска сагласјима чисте риме – тада превласт преузима акустички моменат гласа.

⁴ Исп. Гончаров Б. П., *Звуковая организация стиха и проблемы рифмы*, Москва, 1973, стр. 116.

⁵ Међутим, у свом следећем раду о ритму и синтакси О. Брик даје цео теоријски нацрт за ново изучавање ритмичке структуре стиха, где ова понављања имају веома важну улогу (Брик О., *Ритм и синтаксис*, Материјали по изученију стихотворной речи, Новий Леф. Ленинград, 1927, бр. 3-6.

⁶ “Посебни поступци гласовне уређености поетског језика привлачили су непрекидну пажњу многих домаћих и неких страних филолога још у десетим и двадестим годинама XX века. Ова област лингвопоетике почела се интензивно истраживати у последњих двадесет година” (Гончаренко С. Ф., *Наведено дело*, стр. 59).

⁷ Уопште појам структуре схватамо у смислу у ком га тумачи и дефинише Н. Петковић: “Организација или уређеност система, тј. скуп јединица од којих се састоји и скуп њихових међусобних односа, назива се структура” (Петковић Н., *Од формализма ка семиотици*, Београд, 1981, стр. 7-8).

⁸ Под интонационим притиском подразумевамо наглашен изговор сваког гласа, а који је у непосредној вези са успореним темпом.

⁹ Шерба В. Л., *О разных стилях произношения и об идеальном фонетическом составе слова*, Избранные работы по русскому языку, Москва, 1960, стр. 23.

¹⁰ Руски формалисти напуштају термин форма, а уместо њега узимају термин конструкција или конструктивни принцип (Исп. Петковић Н., *Од формализма ка семиотици*. . ., стр. 60).

¹¹ “Онај део поезије који је ствар вештине, а можда смемо да кажемо и васколика уметничка вештина, своди се на принцип паралелизма, који се протеже од техничких такзованих паралелизама хебрејске поезије и антифона црквене музике до испреплетености грчког, италијанског или енглеског стиха. Али две врсте паралелизама нужно постоје – једна где је опозиција јасно обележена, и друга где је она пре прелазна или хроматска. Само се прва врста, она са обележеним паралелизмом, тиче структуре стиха – у ритму (повраћај извесног ритамског следа), у алитерацији, у асонанци и у слику. . . Изразито обележеној, наглој врсти паралелизма припадају метафора, поређење,

парабола итд., где се ефекат тражи у сличности ствари, и антитеза, контраст итд., где се он тражи у несличности” (Hopkins G. M., *The Journals and Papers*, London, 1959). (Навод према: Јакобсон Р., *Лингвистика и поетика*, Београд, 1966, стр. 310).

”Ако се овом проблему приђе са кибернетичке тачке гледишта, онда се могу запазити разни нивои уређености који се међусобно допуњавају чинећи у крајњем резултату ’јединство стилских поступака’. Ритмичким факторима језичке организације поетског текста — гласовним, лексичким и синтаксичким понављањима — могуће је додати смисаона и стилска понављања, то јест понављања семантичких компоненти лексичког значења и понављања једнаких или блиских стилских нијанси. Избор лексике са одређеним нијансама значења може условљавати мелодичку интонацију. Појмовима смисаоног и стилског понављања одговарају, у формулацији В. М. Жирмунског, ’заједничка смисаона нијанса’ и ’емоционална нијанса говора”.

Уколико више језичких средстава учествује у ритмичкој организацији текста, утолико се с већом прецизношћу и доследношћу исписује ритмичка конфигурација, а у исто време повећава степен информативности тог текста. Моменат ритмичке организације има информативну улогу. Она увећава информацију текста” (Ковтунова И. И., *Заметки об интонации поэтической речи*, Проблемы структурной лингвистики, Москва, 1982, стр. 156).

¹² Бахтин М. М., *Вопросы литературы и эстетики*, Москва, 1975, стр. 46.

¹³ Исп. Тошовић Б., *Функционални стилови*, Сарајево, 1988, стр. 95-167.

¹⁴ М. П. Штокмар употребљава термин ”гласовна организација” као синоним појма ”инструментовка” коју истраживач именује ”унутрашња гласовна организација стиха” (Штокмар М. П., *Рифма Маяковского*, Москва, 1958, стр. 50).

¹⁵ Мишљење слично Штокмаровом о појму гласа у стиху, налазимо у књизи Г. Шенгелија ”Техника стиха”, и то у једној од глава названој ”Гласовна организација стиха”, где аутор оперише римом, асонанцом и инструментовком. (Шенгели Г., *Техника стиха*, Москва, 1960, стр. 241-269).

¹⁶ А. В. Луначарски на ову проблематику, као што смо рекли, гледа шире: ”У почетку све је потпуно поетско, тј. постуци који се примењују у стиху засновани су, пре свега, на звучању. Уистину говорећи, алитерација, рима, метар итд., у суштини су засновани на звуковима. Читати стихове у себи могуће је као што је могуће у себи читати ноте. Стихови траже извођење” (Луначарский А. В., *О поэзии как искусстве тональном*, Москва — Ленинград, 1925, стр. 33).

¹⁷ Готово исто као и Луначарски мисли Гончаров: ”Ритам — у било којој од многобројних интерпретација тог појма — јесте у извесном степену звуковна појава, као и интонација, рима, гласовна понављања и други елементи стиха” (Гончаров Б. П., *Наведено дело*, стр. 5).

¹⁸ Према З. Лешићу (што се може сматрати и његовим ставом) "теорија књижевности дијели све гласовне појаве пјесничког језика на следећи начин:

I. Еуфонија, или 'инструментовка' (оркестрација) у термину руских формалиста:

1. Гласовно понављање;
2. Гласовно подражавање или 'гласовна експресивност':
 - а) оноματοпеја,
 - б) гласовна симболика;

II. Ритам и метар:

1. Ритмичка организација, укључујући све синтаксичке и интонационе фигуре;
2. Версификација, тј. сви метрички облици стиха и строфе, као и условљене поетске форме (сонет и сл.) (Лешић З., *Језик и књижевно дјело*, Сарајево, 1979, стр. 245).

У "Теорији књижевности" М. Солара под појмом "фигуре дикције" налазимо: "фигуре дикције. . . називају се такођер и гласовне фигуре или звучне фигуре, јер се њихово дјеловање заснива на учинку одређених гласова односно звукова у говору. Тако понављање одређених гласова или скупина сродних гласова, опонашање одређених звукова и шума у природи, или пак одређени типови понављања читавих ријечи, особито у стиховима. . ." М. Солар наводи ове гласовне фигуре: асонанција, алитерација, оноματοпеја, анафора, епифора, симплока, анадиплоса. (Исп. Солар М., *Теорија књижевности*, Загреб, 1980, стр. 61-64.) Л. Зима гласовне фигуре дефинише као фигуре које се оснивају на подударану гласова с приказаним стварима и на међусобном подударану једнаких слова (гласова), словака (слогова), речи и израза, и дели их на ове групе: а) фигуре у којима се гласови подударају са приказаним стварима: интерјекција, оноματοпеја (у ужем смислу); б) фигуре у којима се подударају једнака слова, гласови: алитерација, асонанција; в) фигуре у којима се подударају слогови: омеоарктон, омеотелеутон, слик (рима); г) фигуре у којима се подударају једнаке и сличне речи, које су уједно различите по значењу или облику: антанакласа, полиптотон, парегменон, етимологизирање, параномасија, анаграм; д) фигуре у којима се подударају једнаке речи и изреке, намештене различитим начином: анафора, епифора, симплока, епизеукса, анадиплоса, градација, окруживање, ангиметабола, регресија, строфа. (Исп. Зима Л., *Фигуре у нашем народном пјесништву*, Загреб, 1988, стр. 263-320).

"Срок и друге споменуте, њему сродне појаве у бити су гласовна понављања, везана увијек за једно одређено мјесто у стиху. . . У стиху таква гласовна понављања имају увијек ритмичко значење. То вриједи и о различитим фигурама понављања: анафори (повнављању истих ријечи на почетку стиха), епифори (повнављању истих ријечи на крају стиха), анадиплоси (повнављању истих ријечи на крају једног и на крају идућег стиха), итд. Особито су значајне појаве које зовемо такођер асонанцом и алитерацијом, али се нешто разликују од оних што смо их тим именом прије описали. Асонанца у том сми-

слу означава свако самогласничко, а алитерација свако сугласничко подударање ријечи у истом или различитим стиховима пјесме. Пјесници су понекад знали вјеровати да поједини самогласници и сугласници сами за себе могу означити неко расположење, стање, броју, тон. . . у неким пјесмама инсистирање на неком вокалу може бити главни организатор ритма стиха” (Група аутора, *Увод у књижевност*, Загреб, 1969, стр. 307).

¹⁹ Појам “обнажености” не треба поистовећивати са појмом “обнажени поступак” како су руски формалисти означавали начин конституисања говорног низа у стиху пјесника који су се служили заумним језиком. (Исп. Петковић Н., *Од формализма ка семиотици*. . . , стр. 36.)

²⁰ Joos M., *Acoustic Phonetics*, Baltimore, 1948. god.

²¹ Pierce J. R., David E. E., *Introdon to the Dover Edition*; Potter R. K., Kopp G. A., Kopp H. G., *Visible Speech*, New York, 1966. god.; Lieberman Ph., *Speech Psihology and Acoustic Phonetics*, New York – London, 1977. god.

²² Dew D., Jensen P., *Phonetic Processing. The Dynamic of Speech*, Ohio, 1977. god.

²³ Harding D., *Words in the Rhythm. English Speech Rhythm in Verse and Prose*, Cambridge, 1976. god.

²⁴ Гончаров Б. П., *Проблема восприятия звуковой структуры стиха*, Теории, школы, концепции (Критические анализы), Москва, 1985, стр. 263.

²⁵ Половина П., *Фонетика савремене француске поезије*, Београд, 1972, стр. 87.

²⁶ Платон, *Сочинения в 3-х т.*, I том, Москва, 1968, стр. 471-473.

²⁷ Ломоносов М. В., *Краткое руководство к красноречию*, Полн. собр. соч. т. 7, Москва – Ленинград, 1952, стр. 172-173, 241.

²⁸ Хумболт В., *Увод у дело о кави језику*, Нови Сад, 1988, стр. 134.

²⁹ Исп. Половина П., *Наведено дело*, стр. 87.

³⁰ Исп. Стојинић-Царичић М., *Симболичка доктрина Андеја Белог*, Београд, стр. 43-65.

³¹ Бальмонт К., *Поэзия как волшебство*, Москва, 1916. год.

³² Белый А., *Глоссалогия*, Поэма о звуке, Берлин, 1922. год.

³³ Выгодский Л. С., *Психология искусства*, Москва, 1968, стр. 91.

³⁴ Клименко А. П., *Вопросы психолингвистического изучения семантики*, Минск, 1970, стр. 18-28.

³⁵ Sapir E., *Study in Phonetic Symbolism*, J. Exper. Psychol., 1929, June, br. 3.

³⁶ Isp. Kainz F., *Psychologie der Sprache*, Stuttgart, 1960. god.

³⁷ Иванова-Лукьянова Г. Н., *О восприятии звуков*, Развитие фонетики современного русского языка, Москва, 1966, стр. 136-143; Орлова Е. В., *О восприятии звуков*, Развитие фонетики современного русского языка, Москва, 1966, стр. 144-154; Штерн А. С., *Объективное изучение субъективных оценок звуков речи*, Вопросы порождения речи и обучения языку, Москва, 1967, стр. 114-117; Гурджиева Е. А., *К постановке проблемы звукового символизма*, Сборник научных трудов МГПИИ им. Тореца, вып. 65, Москва, 1972. год.; Гурджиева Е. А., *Звуковой символизм и факторы влияющие на него*, Учен. зап. МГПИИ им. Тореца, Москва, 1975. год.; Левицкий В. В., *К проблеме звуко-символизма*, Психологические и психолингвистические проблемы владения и овладения языком, Москва, 1969, стр. 123-132; Левицкий В. В., *Чи існує універсальний звуко-символізм?*, "Мовознавство", 1971, бр. 1, стр. 25-37; Левицкий В. В., *Символічні значення українських голосних і приголосних*, "Мовознавство", 1973, бр. 2, стр. 36-49.

³⁸ Са теоријске тачке гледишта веома је интересантна књига "Фонетско значење" А. П. Журављова. Зато ћемо се на њој нешто дуже задржати. Књига се састоји из три главе. У првој аутор разматра питања мотивисаности знака и формулише основне проблеме савремене разраде идеје о гласовном симболизму. У другој аутор излаже достигнућа експерименталног мерења фонетског значења и разматра његову структуру у руском језику. У трећој аутор своју пажњу усмерава на неке од аспеката функционисања фонетског значења, на његову улогу у организацији гласове форме поетског дела и анализира односе између фонетских и лексичких аспеката значења речи. (Журавлев А. П., *Фонетическое значение*, Ленинград, 1974. год.)

³⁹ Журавлев А. П. *Наведено дело*, стр. 22-23.

⁴⁰ Исп. Гончаренко С. Ф., *Наведено дело*, стр. 71.

⁴¹ Исп. Левый И., *Значения формы и формы значения*, Семиотика и искусствоведение, Москва, 1972. год.; Brown R., Black A. H., Horowitz A. E., *Phonetic Symbolism in Natural Language*, J. Abnormal and Social Psychol., 1955, br. 50, str. 388-393; Gautier M., *Les équations du langage poétique*, Lille, 1973, god.; Gautier M., *Système euphonique et rythmique du vers français*, Paris, 1974. god.; Jespersen O., *Symbolic Value of the Vowel "i"*, Philologica, London, 1922, br. 1; Leon P., *Éléments phonostylistique du texte littéraire*, Problème de l'analyse textuelle, Paris, 1971, str. 3-14; Meccdermott M., *Vowel Sounds in Poetry, their Music and Tone Colour*, Psych Monographs, London, 1940, br. 13, str. 89-92; Sapir E., *A Study in Phonetic Symbolism*, J. Exper. Psychol., 1929, br. 3, str. 225-239; Taylor M. M., Taylor I. K., *Phonetic Symbolism in Four Unrelated Languages*, Can. J. Psychol., 1962, br. 4; Fonagy I., *Communication in Poetry*, Word, 1961, br. 2, str. 194-218; Fonagy I., *Le langage poétique, forme et fonction*, Probleme du langage, 1966. god.

⁴² Исп. Гончаренко С. Ф., *Наведено дело*, стр. 71.

⁴³ "Ми у потпуности одбацујемо помисао да у песника постоји свесна намера ка

употреби ономатопеја као најистакнутијих еуфонијских елемената, оне се појављују у незнатној мери и то веома ретко" (Выгодский Д. И., *Из эфонических наблюдений...*, стр. 51).

⁴⁴ "Уствари, гласови су сами по себи лишени супстанционалног и емоционалног садржаја" (Холшевников В. Е., *Основы стиховедения*, Русское стихосложение, Ленинград, 1972, стр. 86).

⁴⁵ Исп. Журавлев А. П., *Наведено дело*, стр. 23.

⁴⁶ Grammont M., *Les Vers français ses moyens d'expression, son harmonie*, Paris, 1913. god.

⁴⁷ Jespersen O., *Symbolic Value of the Vowel "i"*, Philologica, London, 1922, br. 1.

⁴⁸ Jespersen O., *Language*, Allen and Unwin, London, 1964, стр. 397.

⁴⁹ Вулетић Б., *Фонетика књижевности*, Загреб, 1976, стр. 9.

⁵⁰ *Исто*, стр. 8.

⁵¹ "Као типични видови гласовне организације текста разликују се понављања гласова према њиховом квалитету (*асонанца* – понављање самогласника и *алитерација* – понављање сугласника) и према месту јављања (*анафора* – понављање почетних, *епифора* – понављање завршних, *прстен* – понављање на почетку и на крају, *композициони спој* – понављање на крају и на почетку речи, фраза, стихова или полустихова итд." (Тимофеев Л. И., Туров С. В., *Словарь литературоведческих терминов*, Москва, 1974, стр. 89).

⁵² Исп. Гончаров Б. П., *Звуковая организация стиха и проблемы рифмы...*, стр. 118.

⁵³ "Загребачка фоностилистичка школа", уз сву условност овог назива, имала је снажног утицаја на даљи ток лингвистичких истраживања у нас. Њен утицај је био посебно снажан на самом њеном почетку, међутим у каснијем периоду свога живљења, попримила је утицаје првенствено са запада и увелико скренула у воде субјективизма, где се и утопила. Ипак, мора се признати да је под окриљем овог фоностилистичког усмерења настало више знаменитих студија, између којих издвајамо: Губерина П., *Звук и покрет у језику*, Загреб, 1952. год.; Франгеш И., *Стилистичке студије*, Загреб, 1959. год.; Шкроб З., *Основна стилиска средства*, Загреб, 1961. год. Као позитивну рефлексiju научних стремљења "загребачке фоностилистичке школе", налазимо у појединим деловима студија, које касније, такође, долазе из Загреба: Вулетић Б., *Фонетика књижевности*, Загреб, 1976. год.; Вулетић Б., *Језични знак, говорни знак, pjesнички знак*, Осијек, 1988. год.; Антош А., *Основни лингвистичке стилистике*, Загреб, 1978. год.

Фоностилистичка истраживања настала под окриљем "загребачке фоностилистичке школе" имала су свога одраза и на друге наше културне центре: Београд, Сарајево, Нови Сад, Приштину. Као аргуменат могу послужити бројни појединачни радови из

ове проблематике, а ту се може убројити и понека студија која делимично обухвата ову материју, као нпр. Јовић Д., *Лингвостилистичке анализе*, Београд, 1976. год.

⁵⁴ Петковић Н., *Језик у књижевном делу*, Београд, 1975. год.

⁵⁵ Лешић З., *Језик и књижевно дјело*, Сарајево, 1979. год.

⁵⁶ Прањић К., *Језик и књижевно дјело*, Београд, 1985. год.

S u m m a r y

Milosav Ž. Čarkić

PHONETIC STRUCTURE OF THE VERSE

The author presents a review of hitherto research on verse phonetic structure. He points at principal problems in this field, giving some of his own observations.

Асим Пецо

(Филолошки факултет, Београд)

ДВА ПРИЛОГА СТОЈАНА НОВАКОВИЋА НАШОЈ АКЦЕНТОЛОГИЈИ

О 75-годишњици смрти Стојана Новаковића, 1990. године, у његовом родном Шапцу одржан је научни скуп "Наша књига и књига у нас... у спомен на Стојана Новаковића." И наредна, 1992. година поново нас подсећа на овог знаменитог филолога и историчара, јер се навршава 150 година од његовог рођења. — Аутор објављује текст предавања које је одржао на скупу у Шапцу, посвећујући га Новаковићевом проучавању акцента у српскословенским књигама и његовом старању о акцентовању топонима из Босне и Херцеговине.

I

1. Стојан Новаковић припада оној групи наших културних посленика који су, у другој половини прошлога вијека, ударали темеље многим научним дисциплинама код нас. То је било вријеме, да се и тога подсетимо, када је Србија учвршћивала своју државност, то је било вријеме када су ударани темељи школству у Србији, када је стварана властита интелигенција; то је било вријеме када је и наш језик добијао своју научну обраду. Ријечју, то је било вријеме пуно изазова, али и пуно шанси да млади и способни дођу до изражаја. Међу таквим синовима и Мачве и Србије налазио се и Стојан Новаковић.

2. Новаковићева и биографија и библиографија управо одражавају вријеме у коме је живио овај син Мачве. Од средњошколског професора до професора универзитета, од преводиоца са страних језика до писца граматика и научних студија, од депутата у скупштини до амбасадора и

предсједника владе. Уз то и чланство у Академији. Када се данас прочита Новаковићева биографија, човјек стане и запита се: како је све ово постигао, како је свуда стигао? Одговор даје вријеме у коме је Новаковић живио и радио. А то вријеме је тражило од сваког искреног сина свога народа да пружи све од себе за боље сутра своје родне груди. Без таквих прегалаца није се могло ићи напријед.

3. Новаковићева библиографија, од 379 библиографских јединица, која је објављена у двадесет четвртој књизи Годишњака СКА (Београд 1911, стр. 316-409), а саставио ју је "сам писац", показује сву ширину Стојана Новаковића.

4. Нас овдје на првом мјесту интересује један Новаковићев рад из историјске акцентуације нашега језика. То је Новаковићева студија: *Акценти штампаних српско-словенских књига*, која је објављена у Гласнику Српског ученог друштва у Београду (књига XLIV за 1877. годину, стр. 1-152). Одмах да кажем да је те године, када је ова студија угледала свјетлост дана, њен аутор имао само 35 година (Новаковић је рођен 1.11.1842). Додајмо уз то да се Новаковић јавио у нашој литератури знатно раније. Он је, наиме, у "Подунавци" за 1858. годину објавио рад *Арапи у пустињи*. Истина, тај рад је потписан иницијалима К.Н. = Коста Новаковић, како је било крштено име Стојана Новаковића. Ово друго име, Стојан, какво и живи у нашој науци, он носи од "првога књижевнога рада у 1862." години.

5. Студија, која је дала повода за ове ретке, припада првим радовима у нашој историјској акцентологији. Познато је да је Ђуро Даничић, Новаковићев претходник и учитељ, први заорао дубљу бразду у ову проблематику. Даничићеви *Српски акценти*, које је у цјелини издала Српска академија 1925. године, чине, још и данас, незаобилазни приручник сваком проучаваоцу наше акцентуације — било да је ријеч о њеној историјској компоненти или, пак, о акцентима савременог сх. језика. Даничић је, наиме, у својим Српским акцентима дао подоста података и из наше историјске акцентуације, о биљежењу наших акцената прије Вука. Ту сазнајемо да се код старијих писаца акценатске одлике исказују на различите начине: удвајањем вокала или консонаната или, пак, употребом посебних акценатских знакова (` , ' , ~ , Српски акценти, стр. 240). Даничић нам пружа и бројне потврде за оваква обиљежавања наших акцената. Новаковић је, без сумње, познавао Даничићеве радове са овом тематиком. На првим страницама ове његове студије читамо да је њен аутор поставио себи задатак да се позабави акценатским знацима које

налазимо у писаним споменицима који нам нуде различите знаке и интерпункције и различите надредне знаке. Све ово је, према Новаковићу, "полазак на акцентну деобу у првој најнесавршенијој клици" (стр. 4). Од тих прапочетака до садашњих наших обилежавања акценатских вриједности акцентогених ријечи дуга је стаза. И Новаковић је у праву када каже: "Ако је деоба текста, идући од крупнијега на ситније, дотерала један пут до акцентних група; ако су они, који су себе сматрали као позване да се брину за правилно и тачно читање словенскога језика, били један пут дотерали у деоби слога до тога ступња, или ако су те групе били уочили, онда за њих, који су имали као непрестани пример и углед грчко писање, није требало него само крочити, па да покушају и словенски текст акцентovati" (стр. 4).

Дакле, пут је био трновит, али, њиме се морало кретати ако се жељело изаћи на стазу којом ми данас ходимо. Од грчких узора до наше акцентуације, без сумње, није било лако стићи. Али, а то је овдје битно, трагало се за рјешењима која ће да искажу нашу акценатску поливалентност — и квалитативну и квантитативну. Наши претходници, како то и Новаковић констатује "барем (су) имали на уму да обележе у свакој акцентној групи акцентовани слог" (стр. 5). Када се до тога стигло, пут је био прокрчен ка савременом обилежавању наших акцената.

6. За своје истраживање Новаковић је узео наше двије старе штампане књиге: а) Псалтир црнојевићки из 1495. године, имајући на уму да се псалтирски текст "више чита", те је ближи говорној ријечи од текстова који се пјевају; и б) књигу Божидача Вуковића из 1536. године, познату под називом Зборник и Молитвослов, око чијег се штампања "трудио јерођакон Мојсије. . . од српске земље, а старином од мјеста званог Будимља" (стр. 11).

7. Истина, Новаковић има још једну студију са акценатском проблематиком. То је рад: *Акценти трговишкога јеванђеља од 1512. године* (Гласник СУД, књ. XLVII, Београд 1879, стр. 1-77). Али, ова књига за нас овдје није интересантна, а у питању скоро исти акценатски систем. Разлике на које ту указује и Новаковић резултат су историјских промјена вршених у крилу јужнословенске језичке заједнице. Додајмо уз то да је ово бугарски језички споменик за који и Новаковић констатује да се то јеванђеље, тј. Трговишко јеванђеље, "онако као Црнојевићева и Божидарева издања у Срба, може . . . сматрати као потпуно снажан представник последње фазе старог бугарског рада на црквено-словенском језику" (стр. 2). Овај Новаковићев рад, према томе, може бити интересантан за про-

учавање акцентуације у јужнословенским језицима те епохе, посебно за историју бугарског језика.

8. У оба ова споменика, из којих је Новаковић узимао грађу, налазимо ове акценатске знакове: оксија '(accentus acutus); варија '(accentus gravis); периспомена ~ '(accentus circumflexus). Уз то долазе и дасија '(spiritus asper); псила '(spiritus lenis), као и двије варије " и псила и оксија ' / (стр. 13).

Понављам: и Трговишко јеванђеље нуди исту слику акценатских знакова, само је у овом јеванђељу акцентуација "на прилику, знатно правилнија" од оне коју нам нуде ова два наша стара издања (Гласник СУД, књ. XLVII, стр. 5).

9. Да би се добила што цјеловитија слика употребе и распореда наведених акценатских знакова у Псалтиру из 1495. и Божидаревој књизи, потребно је указати на следеће:

а) Грађа из Божидареве књиге у овом Новаковићевом раду даје се на страницама од 13. до 61. Укупно је ту дато 5.180 одредница.

б) Из Црнојевићева псалтира грађа се износи на страницама од 61. до 147. И ту су узете "све акцентоване речи", а њихов број износи преко 18.000 (в. на стр. 62).

Дакле, из оба ова споменика нуди нам се 23.180 примјера, или приближно толико. А то није мало. Довољно се овдје присјетити чињенице да Вуков Српски рјечник из 1818. има 26.270 ријечи (в. код мене: Турцизми у Вуковим рјечницима, Вук Караџић, Београд 1987, стр. 9). Новаковићеви примјери, без икакве сумње, пружали су грађу за доношење разноврсних закључака.

10. Да би се, бар донекле, стекла слика о начину обилежавања акцената у овим споменицима, навешћу неколико примјера, са описно датим акценатским знацима, из оба ова извора (примјери се наводе са осавремењеном грађијом: мјесто ђ даје се е, мјесто њ — и, мјесто ю — ју, а уз то се напуштају и полугласници):

Божидарева књига	Псалтир
амин: псила и оксија на а и оксија на ми	—
бити: 2 пута с оксијом на првом слогу	убити: псила на у и оксија на би

бог: оксија на бо
велик: оксија на ве

видети: оксија на ви
вода: оксија на во
време: оксија на првом слогу
глава: оксија на гла
град: преовл. оксија на гра
дом: оксија на до
земља: оксија на зе
име: псила и оксија на и

имети: преовл. псила и оксија на и

истина: преовл. псила и оксија на и

бог: оксија на бо
велика: недоследна акцентуација: оксија на ве- двије варије на ка

видети: преовлађује оксија на ви
вода: преовлађује оксија на во
време: преовл. оксија на вре
глава: преовл. оксија на гла
град: преовл. оксија на гра
дом: преовл. оксија на до
земља: преовл. оксија на зе
име: преовл. псила и оксија на и, али има и саме псице

имети: преовл. псила на и

истина: од 60 примјера 31 има само псилу, а 29 псилу и оксију на првом слогу

Овакву слику пружају и остале ријечи које нам нуди Новаковић. Истина, у тексту се јављају различити облици наведених ријечи, а они могу имати и другачији акценат од онога који налазимо на њиховом основном облику. Новаковић то у тексту све подробно објашњава. Ми то овдје не чинимо, јер за то нема потребе.

11. У закључку ове студије Стојан Новаковић констатује следеће:

(1) Оксија је главни акценат ријечи и групе ријечи "без обзира на дужину или краткоћу акцентованог слога".

(2) Варија је споредни акценат "који се радо меће" на свршетку ријечи; то је често знак за дужину, а због тога "што бележи дужину, често врши и службу оксијину, те бележи и акцентовано место".

(3) Двије варије "готово правилно" налазимо на контрахованом дугом слогу.

(4) Периспомена "сваки час долази где и две варије", што се може сматрати и знаком за дужину.

(5) Псила је "знак за параду" ако нећемо "узети Константиново правило, да је она служила као знак, који је бележио почетак речи... Но и она служи као знак јотовања..." (стр. 149-150).

12. Мада нам ова грађа не нуди ништа посебно за нашу историјску акцентологију, на њу је било вриједно указати не само као дужно пош-

товање према аутору ове студије, Стојану Новаковићу, него и као доказ како се настојала означити прозодијска вриједност појединих ријечи, што је имало значаја за хорско пјевање. Нама је познато да је у вријеме настајања ових споменика наша акцентуација доживљавала значајне измјене. То је вријеме када се јављају новоштокавска акценатска обиљежја и када се од раније монотоније (послије једначења метатонијског акута са дугим циркумфлексом) стварала новоштокавска политонија. Истина, ове измјене биле су, у то вријеме, присутне у централним штокавским говорима, онима херцеговачког типа, што није морало бити и особина говора твораца ових споменика.

II

1. Колико је Стојан Новаковић бринуо о нашем језику, посебно о његовим акцентима, говори и овај примјер. У Гласнику Српског ученог друштва (св. XX, XXI, XXII) објављен је опширнији *Опис Босне и Херцеговине* из пера "једног родољуба самовидца", за кога Павле Јосиф Шафарик, секретар Друштва, на крају првога дијела овога описа, додаје: "Овај састав написао је један стручни Србин, који је кроз дуже време путовао по Босни и Херцеговини, и сам све видео..." (св. XX, стр. 403, испод текста). На крају овога описа, у св. XXII, за 1867. годину, Стојан Новаковић, секретар Друштва, даје, уз неколико напомена, рјечник појмова, географских имена, која налазимо у овоме опису. Наслов тога Новаковићевог додатка гласи: *Рјечник имена мјеста, ријека, села и т.д. која се спомињу у овом "Опису Босне и Херцеговине"*.

2. У уводном дијелу овога Новаковићевог прилога, који је, у духу Описа, писан ијекавским изговором, аутор нас упознаје са неким акценатским дублетима; поједини топоними у Опису имају другачији акценат од онога који је имао Новаковић. У питању су топоними: *Бања Лука*, *Зворник*, *Бијељина*. Новаковић је овдје ишао за Вуком, а аутор Описа давао је акценте који су могли живјети "на терену". Новаковић указује да није *Требињ*, *Невесињ* него *Требиње*, *Невесиње* (в. ниже).

3. Иза уводних напомена слиједи попис свих топонима који се налазе у Опису. Новаковић ту, најчешће, иде за аутором Описа који је, према Шафарику, све то сам чуо, видио и забиљежио. Ипак, Новаковић није свуда био сигуран. Отуда и његове интервенције. Наравно, данас, више од стотину година послје објављивања овога описа, многи топоними изискују исправке: и фонетске, и морфолошке, и акценатске. Ја ћу овдје указати на неке од тих примјера:

Новаковић	Савремено стање
Ба́новачко брдо	Ба́новачкѳ брдо
Ба́новачки по́ток	Ба́новачкѳ по́ток
Бања́ Лука, варош	и: Бањалу́ка, град
Ба́тијевица, узвишена равница	Бахтијевица/Ба́тијевица, равница
Бје́лај, мјесто	Бје́лај, мјесто
Бје́ласица, гора	Бје́ласица, планина
Бје́лашчица	Бје́лашница, планина
Бѣха́н (2. п. Бишћа)	Бѣха́н (ген. Бихаћа и Бишћа)
Бла́жуј	Бла́жуј
Бори́ја, гора	Бѳрија, планина
Бѳрке хан	Бѳрци, село, Бѳрачкѳ језеро
Бѳсна	Бѳсна
Бре́зичани, село близу Приједора	Бре́зичани, село код Приједора
Бру́нзенѳ ма́јдан	Бру́нзенѳ ма́јдан
Броћа́нац, село на међи херц.- -црн.	Броћа́нац, село ...
Бу́ковица-глуха, село	Бу́ковица, село у Босни
Бу́шко бла́то, низа	Бу́шкѳ бла́то, поље
Ва́рцаѳ Ва́куп	Ва́рцаѳ Ва́куф
Ва́реш	Ва́реш
Ва́решка́ брда	Ва́решка́ брда
Ви́тез, планина	Ви́тез, насеље и планина
Вла́сеница, главно мјесту Бирчу	Вла́сеница, варошица
Во́јница, варош, говори се Фојница	Фо́јница, варош, данас обично са Ф
Га́дачкѳ поље	Га́тачкѳ поље
Га́цкѳ, приједјел	Га́цко, варош и предјел
Гла́мбч, село и развале од града	Гла́моч, варош
Гла́сињци, приједјел	Гла́синац, планина
Го́лија, катао	Го́лија, планина
Грме́н, пл.	Грме́ч, пл.
Да́бар, долина	Да́бар, у Херц. Да́бар, у Босни
Девѳтина, планина	Девѳта́к, планина
Жа́оница, вис.	Жа́бвница, висораван
Же́љезница, ријека	Же́љезница, ријека
Жи́томишљић, манастир	Жи́томислић, село и манастир
За́видовић, село	За́видовићи, варош
За́лом, сеоце	За́лом, село
Звијѳрњача, село	Звијѳрина, село код Билеће; Звир- њача, село на Купресу

Зѣница, варошица
 Зјѣмскѣ пѣље
 Зупци, брда
 Ймоцки, мјесто
 Јасеница, коса и ријека
 Јаорина, планина
 Караула, планина и хан
 Киселѣк, село
 Кѡвѣчи, село
 Кѡзија ђуприја
 Кѡчерѣн, планински вис
 Кѡшева, поток

Крѣшево, мјесто и поток
 Крупа, ријека и село
 Купрес, приједјел
 Лѣпеница, ријека
 Лѣјевно, равница
 Лѣштица, ријека
 Лѡпарѣ, село
 Љубѣиње, варошица и тврдиња
 Љубѣишнѣ, планина
 Љубѡмир, приједјел
 Мѣјевѣца, планина
 Мѣљѣцка, ријека,
 Мѡстарско блѣто, језерце
 Нѣвесѣиње
 Нѣретѡва, ријека
 Нѣретѡвица, поток
 Нѣум, брдо
 Нѣкшић, приједјел
 Нѡвѣ Касаба
 Нѡвѣ Шѣр, паланка
 ѐзрѣн, планина
 ѐногѡшт

ѐсмѣци, планина
 ѐстрожац, село
 Плиѡва, ријека
 Пѡдвелѣж, обрѡнак

Зѣница, град
 Зјѣмѣља, висораван
 Зупци, насеље
 Ймотскѣй//Ймоцкѣй, насеље, варош
 Јасѣница, село и ријека
 Јѣхорина, планина
 Караула, планина и насеље
 Кисѣлѣк, насеље и бања
 Кѡвѣчи, село
 Кѡзија ђуприја
 Кѡчерѣн, село
 Кѡшево, дио Сарајеѡа, Кошевски по-
 ток

Крѣшево, мјесто
 Крупа, ријека и варош
 Купрес, висораван
 Лѣпеница, ријека
 Лѣвно, варош
 Лѣштица, ријека, варош
 Лѡпарѣ, варош
 Љубѣиње, варош
 Љубѣишна, планина
 Љубѡмир, насеље, више села
 Мѣјевѣца, планина
 Мѣљѣцка, ријека
 Мѡстарскѣ блѣто, предјел
 Нѣвесѣиње, варош
 Нѣретѡва, ријека
 Нѣретѡвица, притока Неретѡе
 Нѣум, насеље
 Нѣкшић, град у Црној Гори
 Нѡвѣ Касаба
 Нѡвѣ Шѣхер, дио града
 ѐзрен, планина
 ѐногѡшт, историјски назив Никши-
 ћа

ѐсмѣци, планина
 ѐстрожац, село
 Плиѡва, ријека
 Пѡдвелѣже, предјел

Пòдвйтєз, хан
 Пòсушје, село и долина
 Прãña, село и ријека
 Прєñ, брдо
 Прòзбр, село
 Прñавор, мјесто
 Рãвнò, равница
 Рãдймльє, приједјел
 Радбоља, ријека
 Рзава, ријека
 Рйсовац, брдо
 Рйпãч, село
 Рòвине, село
 Романија, планина
 Рујишће, планина
 Свиñар, село

Скєндер-вãкуп, варош
 Скòплє, мјесто
 Сливје, село
 Сòкблац, дворац

Ступчаница, рјечица
 Сућєса, ријека
 Тãрчин, село
 Тјєнтйште, мјесто
 Трєбєвић, планина
 Трєбиñе, варош
 Трєбиñшчица, ријека
 Тру̀сина, брдо
 Турбе, село
 Устукòлина, село
 Хан Пòдвйтєз
 Хргуд, планина
 Цйнцãр, планина
 Црквина, поток
 Црñа ријека
 Чãјнић, мјесто
 Чãотина (Чãхотина)
 Чєлиñац, вис и село

Пòдвйтєз, предјел
 Пòсушје, варош
 Прãча, село и ријека
 Прєñ, планина
 Прòзор, варош
 Прñавор, варош
 Рãвно, насељє у Попову пољу
 Ротймльа, село
 Рãдобоља, ријека у Мостару
 Рзãв, ријека
 Рйсовац, брдо
 Рйпãч, село
 Рòвине, село
 Романија, планина
 Рујишта, висораван
 Свиñãрево, село код Сарајева; Сви-
 ñарина у Подвележју
 Скєндер Вãкуф, варош
 Скòплє, данас Горњи Вакуф
 Сливља, село
 Сокблац, остаци старог града; село
 и варош
 Ступчаница, рјечица
 Сутјєска/Сућєска, ријека
 Тãрчин, варош
 Тјєнтйште
 Трєбєвић, планина
 Трєбиñе, град
 Трєбиñшчица, ријека
 Тру̀сина, предјел
 Турбе, село
 Устиколина, насељє
 Пòдвйтєз
 Хргуд, брдо и насељє
 Цйнцãр, планина
 Црквенã, поток у Бањалуци
 Црñа ријека
 Чãјничє, варош
 Ћєхотина/Ћєотина
 Чєлиñац, варошица

Чѐмернѐ, планина и поље
 Шѐмац, мјесто
 Шѐтѐр, планина
 Шњѐготина, поток и село
 Шћѐит, планина

Чѐмѐрно, планина
 Шѐмац, град
 Шѐтор, планина
 Сњѐготина/Шњѐготина, село
 Шћѐит, било село у Рами и самостан

4. Овдје су наведена нека од географских имена која нам нуди Новаковић у Рјечнику. Несумњиво је да је он желио дати прозодијска обиљежја ових топонима каква су могла одговарати стању у народним говорима, уз то и њихове фонетско-морфолошке ликове. Свакако, он није, у то вријеме, могао располагати потпуним информацијама о сваком овом имену. Немам их ни ја, па је могуће да неко овдје дато име има данас и другачији акценат од онога који се овдје даје. Нису искључена ни нека фонетско-морфолошка неслагања, поготову на дијалекатском нивоу. Сва су она од интереса за науку о језику, за коју је наша топонимастика грађа важан извор битних података, а њено скупљање један од основних задатака. Значаја те грађе био је свјестан и Новаковић, па је зато и посветио доста пажње збирци садржаној у Опису.

5. И на крају. Стојан Новаковић припада оним ријетким посленицима наше културне историје који су сав свој радни вијек посветили своме народу, његовој историји, књижевности и језику, и који су, што је значајно, у свим тим научним областима оставили лијепих и вриједних дјела. Ево шта о овоме своме претходнику написа проф. А. Белић:

”Новаковић је целим радом, необично обилатим и разноврсним, ушао у историју нашег савременог језика и стила. Исто онако као што се без Даничића не би могли разумети књижевници Новаковићева нараштаја, тако се без Новаковића не би могао разумети нараштај 90-тих година прошлога века. Новаковић је део живота нашега књижевног језика новије епохе...” (А. Белић: Стојан Новаковић у својим лингвистичко-филолошким делима, Просветни гласник, број 7 и 8, јул и август 1921. год. XXXVIII, стр. 420).

S u m m a r y

*Asim Peco*TWO CONTRIBUTIONS OF S. NOVAKOVIĆ TO
SERBOCROATIAN ACCENTOLOGY

The paper deals with the work of Stojan Novaković on the study of Serbo-croatian accents, with a stress on his works "Accents of the printed serbo-slovanic books" and on the accentuation of toponyms in the "Description of Bosnia and Hercegovina".

Митар Пешикан

(Институт за српскохрватски језик, Београд)

О МЕЊАЊУ ГЕОГРАФСКИХ ИМЕНА И УРБАНИХ МИКРОТОПОНИМА

Развој градова стално изискује стварање нових топографских имена, а у појединим раздобљима долази до већих замена ранијих имена, не само урбаних микропонима него и имена градова и села. Аутор сугерише стварање мерила којих би се придржавали програмери имена. Текст је био припремљен за једну планирану а неодржану расправу о овој теми у Одељењу језика и књижевности САНУ.

Просторна имена — општа топонимија и урбана микропонимија — важан су део језичке материје и битно обележје културног и духовног амбијента. Зато морају бити у постојаној пажњи хуманистичких грана науке и културе, посебно оних чији је предмет језик.

Стални начелни циљ треба да буде: постојани и добро уобличени именослов, који неће бити манипулативни него трајно утемељени део језика и у коме су имена језички складна и подесна; у њиховој симболичној компоненти мотивација треба да буде општепризната и неоспорна, ненаметнута не само од мањине већини него и од већине мањини.

Све те захтеве потпуно је задовољавао самоникли старински именослов. У средњовековно доба владарска и државна моћ није примењивана у програмирању земљописних имена. И кад су имена насеља настајала од вољно пробраних имена (на пример обе *М и т р о в и ц е* по црквама св. Димитрија, *П р о к у п л е* по цркви св. Прокофија), то је текло потпуно спонтано, а српски народни језик потпуно их је прилагодио своме складу и својим законитостима. Највећи број имена

насеља и других знатнијих географских имена настао је у средњем веку или је преузет из још старијег доба. То је самоникли летопис народног и историјског памћења и ризница коју треба дефинитивно заштитити од сваке манипулације.

Старинска имена и новија творба

Ново доба, код нас од XIX века а другде у свету и раније, донело је велике потребе за новим именима, због изградње насеља, уличних мрежа и других објеката; донело је и обичај да се у имена уноси разноврсна симболика. Ранија дуготрајна туђинска власт у неким пределима (као што су Косово и Метохија и пречански крајеви) била је окрњила самоникли народни топономастикон. Многа словенска и старосрпска имена угашена су, а објективно су фаворизовани туђи језички утицаји. Отуда је разумљиво и логично што су се у таквим пределима јаче испољиле тежње да се именослов допуни и саобрази нашим узусима и нашем културном, традиционалном и језичком бићу.

Велики део новијих симболичких имена код нас има неспорну мотивацију и може се прихватити као нормално испољавање историјске самосвести; на пример **У р о ш е в а ц** наомак немањихке престоне Неродимље, **О б и л и ћ** крај косовског попришта, **Деспотовац** код знамените задужбине деспота Стевана, **С р б о б р а н** на месту где су пречански Срби водили бојеве за свој опстанак. Као и другде по свету, преселеничке струје уносиле су и нова имена у своја нова станишта. Те новине су само проткале, а не и затирале затечени старији именик, и то је њихова добра страна, јер је природно да се имена наслојавају, да у њима оставе печат сва битнија историјска раздобља, и срећнија и мање срећна.

И у урбану микротопонимију, која се углавном морала стварати изнова, унесен је велики број лексиконских имена и појмова који заслужују да трајно остану у народном памћењу и буду део културне и националне свести и историјског сећања.

И у структуралном погледу велики део нових имена нашао је повољно решење. За творбу имена насеља доста су примењивани погодни традиционални модели једночланих имена на **-ац** и **-ово/-ево** (нпр. **Обреновац**, **Његошево**). Створен је систем имена улица, са два главна типа. Због краткоће и гипкости, далеко је најподеснији модел с једночланом придевском маркацијом (нпр. **Сопоћанска**, **Немањина**); додатни му је квалитет ако садржи и оријентациони податак

(нпр. Дунавска улица дуж Дунава, Темеринска ка Темерину). Као прихватљив модел, иако језички мање економичан, усталила се и двочлана генитивска маркација, погодна за мотивско обележавање (Лукијана Мушицког, Војводе Пријезде). Економичности и гипкости оба модела доприноси што се реч "улица" може изостављати.

Аномалије у новотворинама и њихове поправке

Нису, међутим, избегнута ни лоша решења, аномалије, мотивске и структуралне, које су нанеле штету логици и складу нашег просторног именика.

Пре свега, нису избегнута структурална погоршања. Нови језички израз већ је силно оптерећен опширним и гломазним називима, и свака замена једночланог имена називом од две а поготово више речи наноси штету складу језика и његовом добром комуникативном функционисању. Посебно су, на пример, неподесна двочлана имена насеља једнака личном имену (Јаша Томић, Генерал Јанковић), јер немају логичне деривације и падежне промене (нпр. какав је акузатив од Јаша Томић?). У именима улица неподеснији су него поменути два главна модела називи с једночланом генитивском маркацијом (Улица бродараца, Улица првоборца, Улица Девалдових, Улица платана), јер се реч "улица" не може изостављати ни одвајати (у набрајањима и формуларима).

У заменама имена много пута је складнији и језички подеснији назив замењен језички и ономастички лошијим. Низ складних једночланих имена насеља замењен је двочланим, од Доњег и Горњег Милановца до Титовог Ужица и Врбаса. Још пре рата гашена су тако погодна имена улица као што су Шумадијска (логично и као мотив и што води к Шумадији) или Светогорска; а у наше доба замењена су опширнијим конструкцијама нека имена која су могла служити као узор складног и подесног урбаног називља: Славија (сад службено Трг Димитрија Туцовића), улице Савска (пружа се дуж Саве, сад Слободана Пенезића Крцуна), Дечанска (најпре Едварда Кардеља, а сад Моше Пијаде).

С друге стране, до мотивских аномалија водило је претеривање у манифестационој намени именослова, воља моћника, поданичко угађање и тежња да се актуелна политичка вредновања, која су по правилу сфмсерна, осигурају или овскочече уграђивањем у именослов.

Почетак претеривања испољио се у обреновићко доба. Игром околности у просторни именик најјаче су се отиснула два имена која ни у самој лози Обреновића не стоје високо: настала су два **М и л а н о в ц а** (уместо Пореча и Бруснице), по у историји једва упамћеном кнезу Милану, и два **А л е к с а н д р о в ц а** (на месту Кожетина и Прхова), по последњем Обреновићу. Смена династије није искоришћена да се редукују овакве аномалије док још нису биле укореењене, него се наставило с праксом династичког мотивисања имена, без неопходне историјске дистанце. Уочавање аномалија из тога доба може нам служити за критичку поуку, али су имена која су се одржала већ потпуно укореењена, и у њих се не може дирати.

Да су послератни програмери имена, у доба формалне републике, испољили умереност у усмеравању именика и држали се бар претежно норми својствених природи имена, сад не би било проблема ревизије, јер је природно да свако раздобље, па и ово полувековно за нама, остави изван отисак на именима; довољно би у том случају било старати се о именима која тражи изградња нових објеката. Нажалост, није било тако, они нису извукли критичке поуке из ранијих застрањивања, него су их поновили и у понечему надмашили; и то се догађало не само одмах из рата и друштвеног преокрета, него и у последњој минулој деценији. Неумереним уношењем политички мотивисане симболике у просторна имена нарушено је њихово нормално наслојавање; а да је тога и мање, аномалију чини наметање култа и белега вође режима, његовог имена и рођендана — од градова до мостова, спортских објеката и такмичења. Остало или не остало име **Ј. Б. Тита** у прихваћеном меморијалном појмовнику, ван сумње је да је мимо сваке логике што су његов белег понела три значајна града у Србији и мање-више свака главна улица. И у уграђивању других имена у именик вредновање је често било врло релативно. Чашћени су више тренутни корисни савезници него подвижници; на пример, од иностраних револуционара у београдском уличном именику нашли су место Георгију Деж и Тољати, а Гевара није. Све је то наметнуло културну потребу да се претеривања и застрањивања редукују, пре него што се сасвим укорене. Али се с тим јавља и опасност да се неодмереним и збрзаним променама опет нанесе штета нашем просторном именику.

Треба дакле стручно помоћи, а и друштвено осигурати да промене имена заиста значе њихову нормализацију, довођење у бољи склад са општом нормом нашега именослова — а не замену једне исфорсиране симболике другом, поготово не таквом коју би опет део становништва доживљавао као наметнуту усмереност, до које би могао довести стицај политичких и националних прилика у некој средини. Имена нису зато

да кличу и манифестују, она су најбоља кад су неприметна. Несумњиво је оправдана поправка што су градовима у Србији којима је био додат придевак "Титов" враћена традиционална имена, неспорна и неутрална. Треба се надати и да ће се обновити древно и лепо име **П о д г о р и ц е**; а док трају колебања или скањивања о тој промени, било би добро да све званичне службе уважавају и употребу тог имена, остављајући на вољу људима хоће ли се служити старијим или новијим именом и остављајући времену и спонтаном обичају да регулише ово двојство.

Ово никако не значи да старије име увек има предност над новијим и да прикладна и подесна новија имена треба сматрати спорнима. За разне постојеће или могуће захтеве за враћање старијих имена насеља, поред воље мештана, треба оцењивати је ли старије или новије име у бољем складу с општом нормом и карактером нашег именоослова и његовим оправданим историјским менама. Коначна инстанца могло би бити неко тело културолошки компетентно и вођено само културолошком логиком, а овлашћено (за имена по Србији) од народне скупштине Србије. Такво тело могло би имати неке надлежности и у спорним питањима урбане микротопонимије, ако би негде дошло до застрањивања у мотивацији имена и до нарушавања опште културне норме.

И у градској микротопонимији при замени непримерених и неподесних имена нормална је алтернатива старије име, ако га је било и ако нема мотивских и структуралних недостатака. Ако и старије име има недостатака, треба тражити неку прикладну алтернативу, како би промена доносила несумњиво побољшање и поправку. На пример, главна београдска улица **М а р ш а л а Т и т а** звала се раније **К р а љ а М и л а н а**, а то је као алтернатива подложно критици; наиме, симболике Обреновића има у Београду доста: централне улице најзнатније двојице — Милоша и Михаила, и уз то још неколико улица и објеката (два конака, улице Милошеве браће и **Б а б а В и ш њ и н а**), а име краља Милана није најпогоднији симбол за главну улицу у главном граду. Правац пружања улице, од језгра града право к Врачару, даје и трећу мотивисану могућност: **В р а ч а р с к а**, што би било складно име с ненаметљивом и неспорном симболиком (истоимена уличица на Вождовцу могла би се назвати "Врачарска стара", "Врачарска II" или како друкчије).

Макар ово и остајало спорним, старија имена у доста случајева омогућавају логичну и несумњиву поправку. Треба, на пример, одмах поништити промену имена **С л а в и ј е**, тим пре што ту промену Београђани уопште нису прихватили и што Туцовић има важну улицу именовану по

њему. Сложенија је, међутим, ствар кад су у питању имена већ потпуно прихваћена у изражајном обичају, те се опиру мењању. У којој мери ће се редуковати неумерена и непримерена симболика, зависиће нормално од средине у којој имена првенствено живе. С једне стране, не може се наметати промена постојећег имена коју не подржи већина најзаинтересованијих, тј. оних који дато име уписују у своје адресе и документе; то треба утврдити било формалним гласањем било анкетом (стручном или службеном, а не новинарском, импровизованом или агитаторском). С друге стране, где се испољи воља за поправку именованих аномалија, не треба је ометати, него практичним и административним мерама олакшати да се савладају тешкоће скопчане с променом имена. Пре свега, промена имена не треба да повлачи обавезу замене важећих докумената, личних и других.

Изложене конкретизоване сугестије треба схватити егземплярно, као необавезну илустрацију могућног и пожељног приступа поправки имена. У делокругу професионалних језикословаца и ономастичара и није утврђивање конкретних мера, али јесте старање о чувању наше именоване ризнице и њене природе, предочавање начела и мерила независних од страначке преваге, која треба да штите наш именик од страначке и сваке друге манипулације.

Културна норма просторних имена

У интересу чувања нашег именика као културног наслеђа треба стварати културну норму које ћемо се придржавати при сваком одлучивању о топографским именима. Њен основни циљ истакли смо на почетку — да допринесе складном, језички подесном, неспорном и трајном именованом, а у ту сврху могу се дати и неке одређеније препоруке.

Треба заштитити од сваког даљег мењања сва старинска и самоникла имена. Имена насеља и други знатнији топоними део су општег израза, и њихово мењање није никакво искључиво право уже средине и локалног одлучивања. Колико је могуће и потребно, ту заштиту треба осигурати и прописима. Ако нека средина или територијална власт ипак прогласи промену неког старинског имена, друге средине нису обавезне да прихвате ту промену, него свако има право да у свом изразу задржи традиционално име; нпр. **Д у в н о** и даље можемо звати Дувном, колико нам год то буде практички подесно.

И у градској микротопонимији, иако је у њој мало самониклих старинских имена, треба тежити постојаности. Без обзира на значај мотива

који се жели симболично истаћи, то не треба радити по цену поништавања прикладних имена. Главни је задатак просторних имена да погодно служе у језичкој комуникацији, а не да манифестују програме и друштвена вредновања. Једине оправдане промене наслеђених имена јесу оне којима се, у рационално могућној мери, отклања нека аномалија или непримереност; са овим изузетком стално правило треба да буде: **именовати оно што се изгради а не прекрајати прикладна стара имена; не треба мењати ниједно име ако је језички подесно и мотивски нормално.**

Као мотивски нормалне и као врло погодан део урбаног називља, треба прихватити називе улица мотивисане географским именима, нашим домаћим или за нашу историју битним. Ово вреди не само за имена с одређеном историјском или духовном симболиком (типа *Мишарска*, *Студеничка*, *Хиландарска*) и за имена која указују на правац улице (*Кумодрашка* ка Кумодражу), него и за имена општите или неодређене конотације; и кад су мотивски неутрална, оваква имена својом целином сведоче о припадности града нашем историјском, културном и етничком простору.

Ако пак имена имају и одређенији симболични мотив, он треба да буде неспоран, општепризнат, прихваћен као трајни чинилац историјске свести, пијетета и историјског и културног вредновања. Природно је да ће у појединим срединама долазити до изражаја и посебна мотивација, условљена посебном регионалном или и националном традицијом и самосвешћу. Али и та посебна симболика треба да буде у равнотежи са општијом и са ширим културним простором, да тежи неспорним мотивима, прихватљивим за све битне компоненте становништва.

За вредновање мотива који се утврђују у имена неопходна је историјска дистанца. Без ње неминовно ће се уносити у именик не само симболични појмовник трајне вредности него и ефемерни историјски нанос, одраз тренутних пригодних гестова. За мотивацију имена погодни су симболи који издржавају смене поколења и политичких раздобља.

Ово вреди и за личности из културе и науке и — поготово — за личности, покрете, најчешће и догађаје и датуме из политичке историје. Одлуке о именима не треба доносити у атмосфери комеморативне, свечарске или официјелне пригодности, него онда кад се замисли могу мирно и критички просудити и кад се може одмерити најприкладнији вид симболике. За личности из културе и науке обично је преурањен суд ако њихово дело није бар четврт века било изложено стварном вредновању у јавном животу, а за политичке покрете, системе и њихове предводнике за оцену је битан исход њиховог периода, што изискује и полувековну дистанцу.

При избору имена стално треба тежити њиховој језичкој и комуникативној погодности. Ово је нарочито важно за имена која ће често бити у јавном изразу. За имена улица главно правило треба да буде једночлана (придевска) или двочлана (генитивска или придевска) маркација, а за имена тргова треба тежити једночлавној; још је подесније име ако је сачувано у облику именице (нпр. С л а в и ј а). Ако је само презиме или само име довољно маркантно, треба признавати спонтана народна упрошћавања (нпр. Т е с л и н а улица уместо Н и к о л е Т е с л е); није задатак имена да исприча о свом мотиву, него само да подсети на њега, а пре свега да служи као погодан топоним.

Ближу меморијалну информацију треба осигурати на друге начине. У сваком граду треба направити његов именик, који ће бити не само службена и техничка информација него и културолошка књига. Поред сажетих утврђених података о историји насеља и његовој историјској топонимији, уз свако топографско име (улице, трга и др.) треба означити кад је настало, додајући и потребне ближе податке о мотиву имена ако није сам по себи јасан и о ранијим именима, као и о обухваћеним важним објектима. Умесне би биле и местимичне спомен-плоче.

Самим пак именима не треба пречити да буду што сличнија самониклим старинским, а тиме и прикладнија за своју важну службу. Она ће и тако бити сведок времена и симбол земље и народа, али ненаметљиви и тиме вреднији сведок и симбол.

S u m m a r y

Mitar Pešikan

ALTERING GEOGRAPHICAL NAMES AND URBAN MICROTOPYNYMS

Permanent urban development calls for creation of new topographic names. In certain periods we can witness a larger scale changes of former urban microtoponyms, as well as names of towns and villages. The author suggests criteria to be set for the namegivers to observe.

YU ISSN 0027-8084
UDK 808.61./62

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

НАШ ЈЕЗИК

XXIX/3-4

БЕОГРАД
1993.

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР:

др Татјана БАТИСТИЋ, мр Милица ВУЈАНИЋ, др Даринка ГОРТАН-ПРЕМК, др Бранислав МИЛАНОВИЋ, др Драгана МРШЕВИЋ-РАДОВИЋ, др Мирослав НИКОЛИЋ, др Асим ПЕЦО, др Митар ПЕШИКАН, др Љубомир ПОПОВИЋ, др Живојин СТАНОЈЧИЋ, др Драго ЋУПИЋ, др Егон ФЕКЕТЕ.

Ужа редакција:

Секретари: др ДАРИНКА ГОРТАН-ПРЕМК и
др МИРОСЛАВ НИКОЛИЋ

Уредник др МИТАР ПЕШИКАН

НАШ ЈЕЗИК је покренуло 1933. године Лингвистичко друштво у Београду на челу са Александром Белићем, који је уредио седам књига предратне серије, као и девет књига и први двоброј десете књиге у новој послератној серији часописа. Од књ. X/3-4 до XXI/1-2 уредник часописа је био Михаило Стевановић - *НАШ ЈЕЗИК* излази у свескама, које се обједињују у књиге. Издаје и прима рукописе и претплату Институт за српскохрватски језик, Београд, Кнез-Михаилова 35.

НАШ ЈЕЗИК

Књига XXIX (нова серија)

Св. 3-4 (1993)

САДРЖАЈ

Уз монографију „Пет векова српског штампарства” (МИТАР ПЕШИКАН)	131
Српскохрватски језик у бугарским лексикографским приручницима (ЛИЛИ ЛАШКОВА)	155
Енклитика и квантитет (АСИМ ПЕЦО)	163
Инструментал за живо у пасивним конструкцијама (СРЕТО ТАНАСИЋ)	173
О неким врстама српскохрватских именичких сложеница (МАРИЈАНА КИРШОВА)	182
Песничке метафоре Бранка Радичевића (МИЛОСАВ Ж. ЧАРКИЋ)	197
Лексички систем и лексичко значење (СТАНА РИСТИЋ)	229
Из кинолошке терминологије (ВАСА ПАВКОВИЋ)	235
Прилог расправи о писању великог и малог слова (ДРАГОЉУБ ЗБИЉИЋ)	241
На чему је наш књижевни језик данас (МИТАР ПЕШИКАН)	255

Митар Пешикан

(Институт за српски језик, Београд)

**УЗ МОНОГРАФИЈУ „ПЕТ ВЕКОВА СРПСКОГ ШТАМПАРСТВА”
Поводом 500-годишњице штампања Октоиха првогласника
црнојевићког, прве ћириличке књиге на словенском југу**

Нека се објављивањем овога прилога и Наш језик придружи великом празнику наше језичке културе, јер ни часопису за савремени књижевни језик не могу бити изван интереса историјски коријени наше језичке културе. Кроз приказивање припремљене књиге под наднасловом *Пет векова српског штампарства* читаоцима НЈ предочавамо неке најбитније податке о нашем старом, српско-словенском штампарству, које је започело Октоихом и Псалтиром на Цетињу 1494/5, а практично се под теретом историје угасило (осим неких позних одбљесака) осамдесетак година касније, остајући ипак трајно као драгоцену културну баштина.

Овај прилог има и смисао аутореферата, с обзиром на ауторско судјеловање које је потписаном пало у дио при изради књиге. Како се истовремено усмјеравају ка објављивању и та књига и ова закасњела свеска НЈ, не можемо сада знати која ће прва угледати дана.

„Залазимо у годину изузетне културне и духовне светковине: пет столећа од појаве прве српске штампане књиге, тј. ћириличке књиге на српско-словенском језику; тај је језик живео као јавни и књижевни српски језик, па се најчешће и називао српским именом, поред општијег словенског имена. Та прва штампана књига, истовремено прва ћириличка на словенском југу, штампана је у Црној Гори, у цетињској штампарији коју је основао Ђурађ Црнојевић, непосредно пре него што је под Турке пала и Зета, као последњи остатак српске средњовековне државе.

Та књига, Октоих првогласник црнојевићки, објављена 4. јануара 1494, једва четрдесетак година после Гутенбергове прве књиге и две године по открићу Америке, има изузетан значај не само за црногорску културну традицију и њен важан удео у српској језичкој култури — него и за општесрпску културну историју, па и уопште за даљу историју

словенске ћириличке културе, будући да су цетињске и две-три године раније краковске књиге започеле раздобље штампане ћирилице.

Наиме, у та за наш народ (по речима из старих записа) љута, скрбна и бесудна времена за првом књигом – у истородном и тесно повезаном низу – уследило је бар четрдесетак књига. Четири од њих уграбила је да изда Црнојевићка штампарија, а највише их је додала сразмерно дуговечна српскословенска штампарија у Млецима, коју је (око 1520) засновао наш знаменити штампар Божидар Вуковић Подгоричанин. Међутим, у изванредном прегнућу, важан удео дале су и скромне, углавном црквене штампарије које су се покретале и, под теретом турске власти убрзо гасиле по разним домаћим местима. Прву је основао Божидар Горажданин (такође око 1520, као и његов имењак); почела је рад у Венецији и наставила у цркви св. Ђорђа у Горажду (касније продужујући живот у Румунији). Даље су се као пламичци низале у Рујну под Златибором (1536/37), у Грачаници (1538/39), у Милешеву у два маха (1544 – 1546, 1557), у Београду (1552), у Скадру (1563), у Мркшиној цркви (негде у пределу Косјерић – Ваљево, 1562 – 1566). Плодне везе остварило је тада наше штампарство и са румунским, где је било рада наших штампара и где су штампане и неке српскословенске књиге, уз покровитељство и донаторство угровлашких војвода.

Сврха је ове скромне обраде коју предајемо јавности да у најосновнијим потезима предочи као целину тај изузетни духовни и трудољубиви подвиг свих штампара знаних српскословенских књига, на челу с Ђурђем и Макаријем, подвиг остварен у времену и приликама какви су нам се – ево – поновили.”

Ове уводне ријечи пренијете из рукописа монографије довољно оцртавају и мотив и тематске оквире обраде, а подробнија структура може се видјети из нацрта садржаја који доносимо у прилогу (с тим што је могуће да се током завршних поступака и штампарске реализације понешто и промијени). Готовост да буду суиздавачи испојили су САНУ, МС и НБС, а сарадње у припреми било је и од стране факултетских радника. На тај начин и институције из Србије треба да дају један издавачки и још један радни прилог програму мотивисаном овим изузетним јубилејом.

Треба, наиме, истаћи да у Црној Гори већ низ година тече плодна издавачка дјелатност мотивисана предстојећом годишњицом, а такође да у свему томе има доста судјеловања стручњака из Србије (наравно, има и других, све нпр. до Русије). У тим издавачким подухватима, од којих ћемо споменути само два, почасно мјесто заузима узорно луксузно издање Окт.

првогласника и Псалтира црнојевићког, што је одмах омогућило интензивнији истраживачки рад на тим књигама (нпр. Јасмина Грковић обрадила је језик Псалтира, а и нама су, нпр. за анализу слога, доста послужиле те двије књиге, које смо на једном скупу добили на дар у име Историјског института ЦГ). И друго, прави библиографски ауторски подвиг представљају четири (засад!) тома библиографије о нашем старом штампарству, издата на Цетињу од 1988; сачинио их је Боривоје Маринковић из Новог Сада, уз припомоћ још неких својих суграђана. Треба поздравити што се библиографија није зауставила на три тома о штампарству непосредно или посредно везаном за тло Црне Горе, него је посљедњом књигом „Од Горажда до Мркшине цркве” кренула ка обухвату свеколиког нашег старог штампарства (слиједи још једна књига за ову тему). За саму тематику око Црнојевићке штампарије Маринковић је пописао преко двије хиљаде наслова (књиге; чланци, осврти, новинске биљешке и др.). Разумије се, селективна библиографија била би кудикамо мања, али опет веома обимна и тешко доступна.

При свем том обиљу, синтетичка дјела која би пружила прегледан увид у српскословенско штампарство као цјелину појављивала су се само изузетно. На почетку овога вијека Љубомир Стојановић написао је такву синтезу под насловом „Старе српске штампарије”, и многи његови налази и оцјене задржали су трајан значај. Међутим, то је врло сажет приказ (знатно сажетији и од овог сада припремљеног), а многи нови налази до којих се касније дошло учинили су га и застарјелим. Темелно дјело Дејана Медаковића „Графика српских штампаних књига XV – XVII века” (1958) служи већ деценијама као главни лексикон о материји српскословенских књига цјеловито узетих; иако специјализовано усмјерена на ликовне елементе штампе, она је проткана и другим подацима, и многи налази и судови из ње уткани су у наш Лексикон, који је друкчије, опште усмјерености. Послије Медаковићеве књиге услиједила су и важна открића, нарочито о Божидару и Виценцу Вуковићу и њиховим посљедоватељима, те је томе посвећено доста пажње у Лексикону. Напредовала су и истраживања графике, али њихова оцјена није у компетенцији филолога, те нијесу праћена у Лексикону. То је, међутим, надомјештено у уводном дијелу, компетентном обрадом С. Петковића.

И остали прилози у уводном дијелу ове монографије срећно допуњавају азбучну лексиконску обраду. Као симболични почетак књиге и ријечи којима се придружују сви који су се т р у д и л и о њој (термин старих штампара) – из рада Мирослава Панћића у Посебним издањима САНУ издвојили смо једно надахнуто одавање части Ђурђу Црнојевићу, који је

„нашао однекуд срчаности, надахнућа и далековидости.. да на своме Цегину заснује штампарију”. Приказ српскословенске штампе био би непотпун ако се не би оцртало њено мјесто у контексту раног словенског штампарства уопште, што је пало у дио нашем заслужном библиографу Л. Чурчићу. Чинило се да и двије филолошке теме заслужују у оваквој прилици да се издвоје из азбучне обраде у Лексикону и да их у уводном дијелу прикажу филолози који су се доста бавили том проблематиком; оне нијесу конципиране као специјалистичко истраживање него као опште оцјене и дефиниције, можда сувишне за зналце, али не и за шири круг могућних корисника ове монографије. Прва је карактер језика који је обиљежио нашу стару књигу и издвојио је у посебан корпус; он се звао српским (што је добро документовано у вези с књигама Вуковића), али је по лингвистичком карактеру хибридан: он је српски вид језика који су заједнички његовали православни Словени и чији је карактер освијетљен у прилогу Г. Јовановић. Друга је тема само писмо тих књига, које је и битан мотив јубилеја, па и тиме заслужује посебну пажњу. Томе је посвећен посљедњи прилог у уводном дијелу монографије, којим се прелази на даљу, лексиконску обраду по азбучном реду. Поред општијих оцјена курентног слога у књигама, прилог садржи и оглед дефинисања ступњева у животу нашег писма, од Ћирила до Макарија; опет – сувишно за зналце, али је у ширим круговима мало оних који имају пречишћене појмове о том развиту. – Прије него што се вратимо на Лексикон да истакнем зналачки пројектовани Албум који је саставила К. Мано-Зиси, нажалост спутана финансијским и техничким императивима (заправо прохибитивима), у погледу броја снимака и њихове боје. Формат књиге омогућио је факсимиле у сразмјери 1:1, што је једини добар начин албумског или фототипског репродуковања. Без илустративног албума – посебног, придатог или утканог – сваки је опис старе књиге (и рукописне и штампане) само половичан, а албум колегинице Мано-Зиси зналачким одбором допуњује и саму вербалну обраду.

Приказани прилози колега осигуравају пристојну вриједност књиге и у случају да јој Лексикон ништа битно не дода. Ипак од њега зависи је ли постигнут прокламовани циљ да се српскословенска штампа у најосновнијим потезима освијетли као цјелина; подразумијева се – са задовољавајућим степеном тачности и објективности. Иако је у припремној фази било и екипног рада (у прибирању података и претраживању по књигама, у припреми илустрација, машинском преписивању и др.), а добро је дошла и консултативна помоћ Л. Чурчића и К. Мано-Зиси у облику неформалне рецензије – мени је пало у дио писање цијелог текста, а тиме и сва ауторска одговорност за њега. Зато се на овом дијелу

књиге морам највише задржати. Дјелове излагања које преузимам из мог рукописа књиге не уобличавам као наводе, него слободно комбинујем преузето, препричано и придодато.

Одмах треба истаћи да амбиција обраде никако није била потпуност података — у смислу библиографског стручног поступка, садржаја књига и њихових уочених варијаната и др. — него су подаци углавном слободно одабирани, колико се учинило да треба за једну општију представу о издању. Расположиво вријеме — углавном у оквиру једне истрзане године дана, и то у огранку филолошке материје којим се раније нијесам професионално бавио — допустило је, нажалост, консултовање само једног дијела релевантне литературе. И сама замисао књиге била је да се на врло сажет начин, уз уздржано трошење простора и у стилу енциклопедија или лексикона, направи један општи информативни приказ (и за стручне и за шире културне кругове) наших старих штампарија, њихових четрдесетак колико-толико очуваних књига и онога што се зна о нашим старим штампарима.

Али је циљ свакако био прије свега тачност онога што се каже, информативна прегледност, стручна објективност у оцјенама и разложност у одређењу између многих несагласних оцјена које су се испољиле у консултованој литератури; укратко: мотив је био истинољубивост и практичност, и то не само у жељи (то жели сваки истински професионални аутор) него и у труду да збиља тако испадне.

Тежња практичности утицала је и на формулисање насловних одредница за азбучни ред. Учинило се непогодним да се све *штампарије* на нижу под том ријечју, гдје би некако затрпале једна другу, те њихови називи не почињу том ријечју, него се прибјегло придјевско-именичким називима, на које библиографи у неким случајевима нијесу навикнути. Чини се исто тако погодним да одреднице о књигама буду у низу кад се тичу исте врсте књиге (нпр. сви псалтири узастопно); зато се прибјегло инверзним насловима, нпр. *Четворојеванђеље београдско* (а не „Београдско четворојеванђеље”, што је за друге прилике погодан назив).

Истраживање на примјерцима књига није било у плану рада, него преношење, одбир и дефинисање онога што је већ објелодањено. Ипак је већ само тражење разложних оцјена, одбира и закључака у некој мјери наметнуло и испитивања материје. У том смислу је у Лексикону нешто јаче заступљен палеографски приступ, тј. подробније је праћено само писмо у старим књигама, у које се библиографи обично знатније не удубљују; као похвални изузетак од тога уочена је скромна (шапирографисана и без клишеа), али врло садржајна књига Вере Лукјањенко (1979,

о старим ћир. књигама за јужне Словене и Румуне чуваним у петроградској државној библиотеци). Утисак је да је иначе у литератури мање стварне анализе писма него слободних оцјена одока, некад увјерљивих, али почесто и очигледно непогођених, па је провјера изискивала испитивања. Штета је што у САНУ немамо (ми филолози) добру оптичку опрему, јер би се прецизним упоредним испитивањем слова у разним књигама могло још подоста сазнати о њима; овако смо се морали служити само импровизованим петоструким увећавањем, недовољно квалитетним за прецизна мјерења и идентификовања истовјетности или разлике у словима. — Чини се да писмо старих књига заслужује пажњу и зато што још у неком смислу задржава употребни значај, јер из њега могу извличити поуке и мотиве и они који данас моделују украсну или историјску ћирилицу.

Неизбјежно је било и уронити у показатеље византијско-словенског календара, ради чланка у Лексикону (*Датација...*) и суда у спорним датирањима; бављење тиме увјерило ме је у разложност оцјена Љ. Стојановића. И други спорни аспекти старог штампарства изискивали су одређења у двоумицама, тражење оцјена, судова и аргумената — и мимо онога што се као готово могло наћи у консултованој литератури. Издвојићу овдје из тога неке битније налазе и увјерења до којих сам дошао током рада, а и истаћи нека отворена питања која и даље заслужују пажњу испитивача.

Слог цетињске штампе као кључ редослиједа рада на књигама. Ђурђева и Макаријева штампарија радила је истим слогом од почетка до краја, али је већ давно запажено да је у њему бивало и неких мањих накнадних новина. Анализа коју сам вршио мислим да је открила поступност еволуције. Узимајући као маркантне показатеље смјену ширег и ужег *p*, ужег и ширег *с*, увођење верзала, широког *e* и широког *o* — уочавамо седам типова слога. Њихова је примјена укратко оваква: слогом *1 започиње се Псалтир, а онда и Окт. првогласник, с тим што у оба остаје дио уводног текста за накнадно штампање или се морао прештампати; слогом *2 и *3 наставља се Првогласник, а овим другим и допуњава његов уводни табак; слогом *4 завршава се Првогласник и почиње Окт. петогласник; слогом *5 завршава се Петогласник (очувани дио), тај слог оставља трага и у слабо сачуваном уводном табаку те књиге, а њиме се и наставља Псалтир (започет слогом *1); слогом *6 довршава се Псалтир и доштампавају или прештампавају прва два табака (за која је било остало само једно мјесто у нумерацији); слогом *7 штампан је Молитвеник.

Одступања од континуираног слагања књига замаглила су поступност еволуције гарнитуре, те она није ни била уочена. На добром трагу био је већ Шафарик, који је уочивши разлику при преласку од другог на трећи табак Псалтира, при чему се тај табак поново нумерише као други, претпоставио да је првобитно сложени први табак био поништен и замијењен са накнадно штампана два. Даља трагања, међутим, нијесу ишла тим трагом, те еволуција слога није искоришћена да отклони неке двоумице у редослиједу петињских књига и у датирању Псалтира. Изложена смјена слогова свједочи о оваквој хронологији рада: прије 1494. почетак Псалтира (крајем 1492. или почетком 1493); током 1493. Првогласник, с тим што је четири дана зашао и у 1494; током 1494. Петогласник; за њим, до јесени 1495. остатак Псалтира (већина текста, из првог наврата искоришћено је 7,5 табака); касније Молитвеник, вјероватно и Четвороје-ванђеље.

Уочавају се и неке друге промјене у гарнитурџи и штампарском поступку, али не изгледа да се косе са онима које смо узели као маркантне, него их поткрепљују. Да би заинтересовани могли и сами провјеравати и пратити еволуцију гарнитуре, изложићемо и подробније смјену њених обиљежја:

Слог *1: широко р, уско с, без верзала. Тако се штампа седам и по т. Псалтира, почев од табака који је сигниран и ваљда планиран као 2°, а испао је реално трећи. Из недокучивих разлога ту је рад на Псалтиру прекинут, а иза тога или напоредо истим слогом штампан је и почетак Првогласника (тј. прве књиге Октоиха), до око половине т. 3°; међутим, и овдје је пола првог табака (други и трећи дволист) резервисано за касније штампање (или је било одштампано па послџе прештампано?).

Слог *2: уводи се и уско р (више унутар ријечи), али и широко остаје често. Тим слогом наставља се штампање Првогласника (уз неке неравномјерности до краја т. 6°), али не и Псалтира.

Слог *3: овладава уско р (широко постаје ријетко) и готово истовремено уводе се верзална слова. И овај слог имамо само у Првогл., углавном од т. 7° до 23°, дијелом и 24° и 25°. Овако се доштампава и т. 1°.

Слог *4: уводи се обло, широко с, али и уско остаје често. Тако се довршава Првогласник (све до крајњег т. 34°), а тако се штампа и Петогласник до краја т. 2°, осим једног листа у непотпуно сачуваном првом табаку.

Слог *5: овладава широко с, а уско постаје спорадично, каткад и сасвим ишчезава. Овако се штампа сав даљи очувани текст Петогласника (нарочито послџе т. 3°), укључујући и поменути лист из т. 1°. Тек сада се, овим слогом, наставља рад на Псалтиру, тамо гдје је допро слог *1, тј. дио т. 10°, па све до т. 22° укључно.

Слог *6: уводи се широко Е и тако се штампа Псалтир до крајњег т. 43°; током рада уводе се и неки нови облици верзалних слова. Тек овим завршним типом слога (укључујући све новине) штампају се и прва два табака (други и повећан за један дволист), за које је остало само једно мјесто у нумерацији.

Слог *7: уводи се и широко о (положена елипса, изријетка), и тако се штампа Молитвеник (бар одломак који се чува у МСНЦ, 41 лист почев од 170).

Четворојеванђеље црнојевићко. Не придружујем се сумњама да је постојало. Зашто сумњати у изричито свједочанство које је презвитер Вук, писар Четв. буђановачког 1548, оставио на свом рукопису: „Си извод от форми Црнојевич от сложенија Макаријева”? Сумње се заснивају на претпоставци да је Вук истина имао Макаријево издање — али влашко из 1512, а не цетињско, па је уз Макарија придодао и „форме Црнојевића”, знајући из других цетињских књига за везу Макарија и Црнојевића. Овој сумњи као да иде на руку да се поговор Четв. буђ. дословно подудара (осим удијела помињаних личности) са поговором Четв. 1512, те би то могло значити да га је Вук транскрибовао с бугарскословенског у Четв. 1512 на српскословенски у Четв. буђ. Али у том истом поговору веома јасно стоји име војводе Басараба, господара Угровлашке и Подунавља, и не даје могућност да се књига приписује Црнојевићу. Како онда објаснити подударност поговора? Она отвара могућност да су оба поговора парафраза изгубљеног цетињског, и да је Четв. црн. могло бити предложак и влашком и буђановачком; а онда би било даљи предложак и београдском из 1552, које изгледа да је транскрибовано са Четв. 1512 (уочавају се неки трагови бугарско-словенског предлошка).

Требало би пажљиво претраживати спремишта Патријаршије у Београду, гдје се загубило (надајмо се, а не коначно изгубило) Четв. буђ. Ако би се којим случајем нашло, знали бисмо бар посредно какав је био текст Четв. црн. Могла би се тада отклонити поменута сумња, јер је практично немогуће да се транскрибује у то доба са бугарске редакције, а да то нигдје не остави трага: ако се пак не би нашли такви трагови, био би то јак аргуменат у корист црнојевићког предлошка. Али и без тога свједочанство презвитера Вука довољан је доказ, тим прије што сачувана четири снимка из Четв. буђ. откривају Вука као врло писменог човјека, који би тешко могао направити такву забуну, неосновано помињући Црнојевиће.

Ободско питање. Обод свакако у неком смислу остаје у симболици нашег штампарства, већ зато што се око њега створила таква легенда (почев од владике Петра I), имала она или немала реалне основе. Али штампарија је свакако цетињска, и то не само зато што у самим књигама једини податак о мјесту гласи „на Цетињу”. Записан је у Псалтиру, књизи с којом је (како смо мало прије закључили) започело Ђурђево и Макаријево штампање, али је — због привременог одлагања — изашла тек као трећа. Штампарија је цетињска и по томе што је припадала црногорском господару који је столовао на Цетињу и радила у програму цркве чија је митрополија била на Цетињу; и то се не мијења ни у случају да је дио посла заиста обављан на Ободу. Ову посљедњу могућност не можемо категорично искључити, иако се казивања о словима налаженим на Ободу

нијесу могла научно верификовати; Обод је мјесто с погоднијом зимском климом, на рибом богатом језеру (околност која није неважна за штампаре калуђере), дакле могућно зимовиште и за људе везане за Цетиње, а онда и могућна испостава цетињске дјелатности.

То су ипак само теоријске могућности, о техничким и оперативним околностима рада ц е т и њ с к е штампарије. Ако би ипак била тачна казивања да су се на Ободу обилно налазила слова („на шаке“, по неким казивањима), она не би могла ићи у прилог претпоставци да се штампарија преселила са Обода на Цетиње, јер сељење не би тако расипнички остављало скупи метал. Такви налази били би логични само на мјесту гдје је пропала опрема или њен дио (евентуално у покушају њеног спасавања с Цетиња).

Штампарије Божидара Вуковића и Гораждана. Ђурђева и Макаријева луча поново је засјала 1519/20, и то удвојена: заснивањем штампарије Божидара Вуковића, која ће (радећи у Венецији) дати главни печат даљем српскословенском штампарству, све до његовог угаснућа, и заснивањем штампарије Гораждана из рода Љубавића (Божидара Горажданина и његових потомака), чије је дјело много скромније, иако је и оно оставило дуг траг у штампарству, српском и румунском. У годинама око 1520. по три књиге су штампали и Божидар Вуковић и Гораждани (углавном трудом свештеника Теодора Љубавића као активног штампара). Божидару Вуковићу, о чијем ће дјелу и ниже бити ријечи, ово је био само први циклус, а Љубавићима укупан удио у српскословенским књигама. Наиме, пренијевши опрему из Млетака (гдје је у току рада на првој књизи умро Теодоров брат Ђуро или Ђураћ) у Горажде, они су ту, под турском влашћу, истрајали само до треће књиге; четрдесетих година, међутим, њихову опрему („мадре“, тј. матрице) активира унук Божидара Горажданина Димитар или Димитрије Љубавић, за штампање књига бугарске редакције, својствене румунским црквенословенским књигама. Касније његов слог (у виду матрица или слова) доспијева у руке неуморног румунског штампара ђакона Коресија, који њиме 1580. г. штампа и једну српскословенску књигу (прештампавајући Минеј Божидара Вуковића из 1538).

И да нам штампари једних и других књига нијесу оставили недоумица својим непрецизним датацијама (а јесу, и једни и други), за културну историју било би неважно или чак беспредметно која је штампарија формално постарија, тј. која је своју прву књигу дала у промет неки дан или неки мјесец раније (разлика може бити највише годину дана). Оне су у нашој културној историји и љествици и с т о в р е м е н е, а језиком, намјеном и мисијом истородне, што никако не искључује могућну и чак вјероватну конкурентску сучељеност; штампарије су морале имати и сво-

ју новчану рачуницу, тим прије што су обје биле лично власништво, које се наслеђем пренијело на потомке (отуда „мадре” у рукама Дмитра Љубавића, унука првог власника). Те штампарије су за нас *једна и друга* а не „прва и друга” (или „друга и трећа”, почињући од цетињске). Поготово смо на то обавезни кад нико не може поуздано знати (него само вјеровати или признавати да не зна) чија се књига прва појавила. — Не можемо засигурно знати ни је ли Служабник гораждански довршен у Венецији или је ипак пренесен у Горажде један дио рада, макар слагање поговора; наиме, као да једна стилизација у њему наговјештава да је локација већ била промијењена: „В’његда творешту ми сије форми в’ туждих странах талијанских...”

Разумије се — тражење што увјерљивије прецизне датације свих ових књига заслужује пун стручни интерес, не као престижно питање или некакво ранговање ових двију штампарија него за сагледавање динамике рада, ређања књига и др., па ћемо се на томе још мало задржати.

Предочићемо упоредно датацију свих тих шест књига — Служабника, Псалтира и Зборника Божицара Вуковића (Сл.Бож., Пс.Бож., Зб.Бож.), као и Служабника, Псалтира и Молитвеника горажданског (Сл.гор., Пс.гор., Мол.гор.), по суштини онако како су их датирали штампари, али с прерачуном да их лакше прате читаоци; прве је књиге датирао Пахомије од Црне Горе, а друге Теодор Љубавић, оба православни монаси. У датацијама су давани традиционални показатељи: година од Адама („от битија”) и кругови (сунчев и мјесечев — важни показатељи, јер се по њима утврђивао однос датума и дана у недјељи, као и вријеме ускршњих и других покретних празника), а такође (по новијем обичају) године од Христа. Сигурни остају дан и мјесец, а године можемо утврђивати на три начина: по старом рачунању година (прерачуном година од Адама), по круговима (прерачуном) и по новом рачунању, од Христа (узимајући их од Пахомија директно, али од Теодора уз поправку —8, јер се служио нешто друкчијим системом). У појединим другим књигама (нпр. Божицаровог каснијег штампара Мојсија Дечанца) године су сагласне по сва три начина рачунања, али код Пахомија и Теодора није тако. Поред завршетка рада на књигама, у Пс.Бож. датиран је и почетак рада (само датумом, али ће година бити иста као и у сљедећој датацији), као и завршетак првог, ужег дијела Псалтира (приближно половине књиге). Све датације приказане су напоредо у табели, уз прерачун старих показатеља и поправку Теодоровог рачунања година од Христа.

рачунање		старо	кругови	ново			старо	кругови	ново
Пс.Бож.поч.:	26.I	—	—	—					
Пс.Бож.І дио:	7.IV	1520	1520	1519	Сл.гор.:	1.VII	1519	1520	1519
Сл.Бож.:	7.VII	1520	1520	1519	Пс.гор.:	25.X	1520	≠	1520
Пс.Бож. сав:	12.X	1520	≠	1520	Мол.гор.:	21.X	1523	≠	1523
Зб.Бож.:	6.III	1521	1521	1520					

(Знак ≠ стоји тамо гдје се сунчев и мјесечев круг међусобно разилазе.)

Ко се загледа у ову табелу схватиће зашто је Љ. Стојановић више повјерово Пахомијевим годинама по старом рачунању него по новом, јер се тако јасније испољава равномјерно форсирани ритам рада; у сваком случају Божидар је најприје штампao први дио Псалтира, можда и с намјером да дио тиража укоричи и пласира у тој крајој верзији (немамо доказа да је то и урадио), затим Служабник, потом се по свој прилици вратио Псалтиру и довршио га, а онда закључио циклус са Зборником; ситна слова за њега срезао је прије завршетка Псалтира, јер их је примијенио и у његовом завршном поговору. И начелно се може вјеровати да су се православни свецтеници боље сналазили у старом црквеном календару него у Христовим годинама, које су још биле релативна новина и неуједначеног почетка у разним срединама (нпр. млетачка прољећна година). И без овога показани ред изгледа логичније него ако повјерујемо Пахомијевим годинама од Христа (по њима би испало да је укупан рад био дужи и неравномјернији, а да је између два дијела Псалтира уметнут не само Служабник него за њим и Зборник).

Теодор пак одступа не само особеним системом Христових година (познатим али код штампара необичним), него је и сигурно погријешно датирајући Псалтир 1520-ом, јер је у њему забиљежен пад Београда под Турке, а зна се да је то било 1521. А онда није искључено да су му помјерене године и у Служабнику, тим прије што се кругови с њима не слажу. — Праве извјесности дакле не може бити ни за једне ни за друге књиге. Тешкоће примјене датације долазе и због сложеног ритма смјењивања годишњих показатеља, у коме је било и варијација. Адамова („црквена“) година нормално је почињала 1. септембра, а Христова за православне представе од Божића или 1. јануара као њему блиског датума, али у Млестима од марта (бивало је рачунања и Адамових година од марта, али није доказано у штампарству). Остале показатеље сагласно нормирају двије најутицајније штампарије (у Пс. црн. и у Зб. Бож.): сунчев круг 1. октобра, мјесечев круг (и његова модификација „златни број“) 1. јануара, тзв. спахта (битна за однос датума и дана у недељи, дериват сунчевог круга) 1. марта; у пракси, међутим, ова норма није увијек поштована.

Истраживања минулих деценија највише су напредка донијела око Божидара Вуковића, његовог сина Виценца, а донекле и других штампара наших књига у Венецији. То је раније било замагљено јер се није знало за Божидарово друго, романизовано име. Под њим су се наша два Божидарова завјештања (тестаментa), подаци о његовом знаменитом раду у Братству Грка, концепт племићке дипломе коју му је дао Карло V и др. Та материја још није свестрано претресена, те јој је у Лексикону посвећено доста пажње и простора (простора би се, наравно, дало и другим штампарима да о њима постоје икакви ближи подаци). И овдје ћемо се повише задржати на тој проблематици, додајући и врло познате податке ради ширег круга читалаца. Залазићу у нагађања нешто слободније него у Лексикону.

О Божидару и његовом дјелу. Божидар Вуковић, Божидар Вуковић од Ђурића Подгоричанин у књигама, Божидар Вуковић Зећанин на једној икони — имао је у тал. и лат. списима и романизовано име Дионизио дела Већа, Дионизијус а Ветула (име ће бити прекивак, а презиме преузето од тазбине, да ли и уз неки завичајни ослонац на Старчеву горицу, како га касније осмишљава Виценцо, преведећи га са „од Старца“?) — штампар у Венецији и трговац, а преузимао је и јавне дужности. Од 1516. г. до смрти (крајем 1539) активан је члан, а пред крај живота и челник Братства Грка, које се за његовог челништва домогло дозволе за подизање Св. Ђорђа Грчког (и данас једна од венецијанских знаменитости); то није никакво Божидарово грецизирање (књижи се у Братству и као Божидар Србин, тј. *Dionisio Servo*), већ повезивање православних дијаспора.

Свој већ приказани први штампарски циклус с Пахомијем као штампаром Божидар је завршио 1521; када настаје деченија и по паузе у штампању. Битан је проблем датације једне Божидарове иконе, на чијој полеђини је Пахомијев датирани запис (1520/21), а изнад њега Божидаров грб у облику утврђеном тек 1534 (по млетачки 1533); отуда претпоставке да је Пахомије погријешио и да је запис каснији од датације (за преко десет година), што би значило да је Пахомије и у доба застоја штампе дуго остао уз Божидара. Вјероватно је, међутим, ово:

Грб је накнадна апликација на икони (утисак је — у виду налијепљеног бакарног листића). Биће да је довршавајући Зборник Божидар већ био свјестан да се штампање затад завршава; у поговору навјешћује пренос штампарије „у отаџбину“, а можда крај првог круга обиљежава набавком и посветом иконе, као задушним чином. Наиме, Пахомије дословно истим даном и истовјетним свим показатељима датира и крај Зборника и посвету иконе; то никако не може бити грешка на икони направљена послѣје 1534; а и шта би толико дуго радио Пахомије у заустављеној штампарији?

Не знамо зашто је стало штампање, зашто Божидар, ишчекујући прилику за сељење, није и даље објављивао коју књигу. Могући су разни разлози: тешкоће пласмана, оскудна прођа, тешке државне дажбине; додајмо још једну могућност: *изостанак потребне сагласности власти* (о томе в. мало ниже). То не значи да је био у немилости, напротив — обављао је и јавне дужности и задатке.

Плод тога је свакако што му 3. фебруара 1534 (по млетачки 1533) Карло V Хабзбуршки (тада са својим братом Фердинандом главни предводник отпора турском надирању) додјељује племићко звање. Истом повељом Божидару се признаје одн. изнова додјељује и грб, у коме је један дио

(мотив лава) ранији грб Вуковићев, а орао изнад њега додаток Карлов (концепт повеље нашао је и објавио с коментаром Јевто Миловић). Текст концепта је уопштен и испушта мјеста која ће се у самој повељи допунити према знаним обрасцима, и то на више мјеста „као у Мартина Лупија” (ut in Martino Lupi); по Миловићу то је можда неки састављач типичних формулара или неко чија је повеља послужила за образац. Овој другој могућности *треба додати неколико питања, прије свега будућим архивским истраживачима*. Мартинус Лупи је Мартин Вуковић (lupus = вук), неки минули старији сродник или предак Божидаров? Подносећи молбу Божидар је приложио Мартинову диплому као аргуменат, што је уважено, те су дјелови текста преписани у повељу Божидару, као породична тековина? Није дакле у предговору Октоиха Божидар без основа рекао да му је Карло V даровао гроб не само за њега него и „пређашњима мојима”? Ако се у архивама под *Лупи* нађе не само *Мартин*, него и *Дионизио* (Божидар), *Лука* (његов отац), па и *Никола* (његов брат) — оправдано је извидјети и такав траг.

У повељи се уопштено помињу и будући задаци, о чијој природи можемо слутити из чињенице да само *два дана касније* Божидар пише своју прву опоруку: „С именом божјим и за срећна пута полазим у Турску...”, те помишљајући на многе опасности на мору и на копну завјештава своја добра; а најважније: зетским пријезерским манастирима завјештава сву штампарију и њену опрему, као и рукописне књиге (оне су база даљег штампања). Видимо дакле да му је и у току застоја стално било на уму штампање. Не знамо исход Божидаровог опасног путовања, али је за нашу штампу испао срећан. По шкртом Виценцовом податку из 1574 (у писму папи, гдје се Виценцо не би усудио и кад би хтио да искривљује провјериве податке), *Божидару су штампање књига одобрили Карло V и папа Павле III, који је ступио на папску столицу тек 1534, што значи да је тек иза тога Божидар добио потребно одобрење*. Искористио га је са себи својственом енергијом, Пахомију је нашао три замјене (једног Дечанца и два Милешевца), срезао још двије гарнитуре слова (с многим варијацијама), упустио се у паралелно штампање врло обимних књига, на првом мјесту свог ремек-дјела — *Минеја празничног*; укратко, опет је био „*на јавној и главној српској језици*”, како га у истом писму оцјењује Виценцо.

У томе га прекида — болест и смрт. Доспио је ипак пред смрт да направи завјештање које јарко освјетљава његову изузетну личност: збринута породица (укључујући ванбрачне кћери у Подгорици и Котору), даровани и други ближњи, добротворни дарови у самој Венецији и при-

лог за градњу Св. Ђорђа Грчког. Али највише пажње у задушним даровима управља према постојбини. почасни симболични дар Хиландару („главном манастиру Срба у Светој гори“), такође Милешеви (и средства за започети водовод приде), а најусрдније старање посветио је православним црквама у свом зетском завичају; а уз то завјет да буде погребен на Старчевој горици, и све потребне мјере да то буде заиста и извршено.

Али о штампарији ниједне непосредне ријечи. Очито више није сматрао реалним њен пренос у цркве „на Зетском језеру“, те ће опрема прећутно остати Виценцу са осталом нераспоређеном имовином (али с временском задршком). *Ипак тестамент има одсудну посредну одредбу о судбини штампарије: он је лишава базе, јер све старе рукописне књиге завјештава „манастирима на Зетском језеру“; то је фактичка обустава дотадашњег дјела штампарије.* Очигледно Божидар није рачунао са сином Виценцом као настављачем своје штампарске мисије, али је он ипак успио да дода свој прилог.

Јеролим Загуровић. На реду би био Виценцо, али идемо на прескок до проблематике око штампе Которанина Јеролима Загуровића, јер од тога зависи домашај Виценцовог руковања Божидаровом штампаријом. Треба у томе поправити неке увијене представе.

Прецијењена је самосталност Загуровићевог писма, прецењивао се и број његових књига; али није прецијењена допадљивост, једноставност и рационалност његовог слога, којом је учињен типолошки корак напријед. То је, међутим, постигнуто углавном о д б и р о м вуковићких слова или матрица – из оног истог модела којим су Божидар и Пахомије штампали своје прве двије књиге (Служабник и Псалтир), као и друкчијом ортографијом, а само у мањој мјери моделовањем неколико нових слова.

Од иновација у словима највише падају у очи, као врло честа, заобљена слова с и р, оба срезана рекло би се по угледу на црнојевићка. На лик писма можда још више утиче његова ортографска упрошћеност: проређени акценти, избјегнути пајерци изнад сугласника и надметнута слова (што опет подсјећа на црнојевићки слог), као и смањена бјелина између редова. За упрошћавање ортографије биће заслужан Јаков Крајков, штампар родом из Софије, јер је слична и у његовој самосталној књижици из 1572 (у оба случаја је српскословенска, а не бугарскословенска), док су црнојевићки мотиви вјероватно плод тежње Ј. Загуровића, који се у запису у књизи и директно позива на црнојевићку традицију, спомињући уз то и Божидара. Да је Јаков (син Крајков – дериват од имена Крајислав) слободно руковао штампом, видимо из тога што је у Божидаровој застави-

ци његов монограм замијенио својим (IA умјесто БОЖ). Сви поменути поступци довели су до битно друкчијег ликовног утиска писма у Загуровићевим књигама, те није уочавана истовјетност већине слова с Божидаровим.

Наведене одлике слога својствене су дјвјема књигама које потписују Јеролим и Јаков — Псалтиру Загуровићевом (1569) и Молитвенику Загуровићевом (1570). Без правог основа приписивало се Загуровићу и прештампано издање Октоиха петогласника Божидарова; сада се оно датира почетком шездесетих година, кад Загуровића још нема у српској штампи, а и слог је друкчијег (ситнијег) типа него у двије Загуровићеве књиге. Слог Загуровићев пак разазнајемо у два издања Служабника, али не и упрошћену ортографију (него је копирана врло сложена Божидарова); из овога се види да те књиге нијесу изашле испод руке Јакова Крајкова. Испитивања библиографа нијесу могла утврдити је ли прва од њих штампана прије или послѣје Јеролимове смрти (1572), а друга је сигурно каснија. Не знамо коме је припао Загуровићев слог (да ли његовим синонима, који ће се касније огледати учешћем у католичкој штампи?), нити да ли је вуковићке елементе у њему Јеролим изнајмио или откупио од Виценца; много касније тај слог наћи ће се у рукама штампара Ђинамија, и њиме ће се 1638. штампати посљедња српскословенска књига у Венецији.

Истакнута которска породица Загуровића Јеролимовим дјелом се „с много части умешала у историју српске штампане књиге” (Мирослав Пантић). Иако католик, Јеролим Загуровић је у Венецији око 1570. дао значајан прилог штампању православних српскословенских књига, обједињујући у њима црнојевићку и вуковићку штампарску традицију.

Виценцо Вуковић. Наслиједивши очеву штампарију, Виценцо је ступио у српско штампарство 1546, кад је од млетачких власти добио одобрење за рад и монополску лиценцу (привилегију) да за 25 година (тј. до септембра 1571) нико други без његове дозволе не може у Млечима штампати српске књиге. У свим издањима из тог раздобља видимо вуковићка слова и графику. Неке је књиге сам Виценцо потписао, нека прештампавана су остала без податка ко их је извео, а од 1561. јављају се и са именима других реализатора, било уз Виценцово име или без њега (Загуровићеве књиге). Очигледно је Виценцо, оставши сам без инвестиционе моћи, у разним нагодбама уступао одн. изнајмљивао комплете своје штампарске опреме, али је и 1574/5. још увијек имао у власништву опрему способну за штампање књига.

Све до 1561. издања су само дословна прештампавања Божидарових књига, а отада се јављају и нова или друкчије редигована, али увијек са именом православног свештеника одн. зналца црквених књига и њиховог језика, кадрог да осигура српскословенску и православну аутентичност. И Виценцово дјеловање јасније су објелоданила тек посљератна архивска истраживања. Подаци нас наводе да поправимо неке раније настале, а и даље укоријењене скептичне оцјене о њему, до којих се долазило из непознавања околности у којима је радио. Зато ћу ово и опширније представити, углавном преносећи дјелове обраде коју сам сачинио за Лексикон, у којој сам се највише служио документима које је, уз објективну анализу, објавио М. Милошевић у зборнику у част Божидача Вуковића (ЦАНУ, 1986).

Оцијенили смо већ да Божидар није рачунао с Виценцом као штампаром, те га је оставио без рукописних црквених књига, а управу над имовином оставио је својој супрузи све док им син не наврши 28 година. По налазима истраживача то је било 1546, кад је Виценцо добио поменућу привилегију, заједно с једним ортаком, који је касније изгледа није користио. То су покушали и годину раније, али је то спријечила Виценцова мајка, свакако на основу Божидаровог тестаментa. Тако је Виценцо ушао у штампарство мимо очевог плана и мајчине воље. Многе замисли није остварио; већ у молби за привилегију (1546) најављује да би штампао (поред другог) „епистолe и јеванђеља” (оно прво можемо разумјети или као Посланице апостолске или као Апостол у цјелини), али до тога није дошло. Ипак је он за четврт столећа продужио вијек штампарије свога оца и живот његових књига, коректно и дословно понављајући његова издања и продајући књиге све до Видина и Никопоља; преко других руку успио је и да нешто прошири Божидаров репертоар књига.

Треба, међутим истаћи и крупну разлику између оца и сина. Божидар је и изван постојбине остао у пуној мјери њен духовни поданик, а оданост православлу посвједочио је не само књигама и старањем о црквама (укључујући грчку у Млещима) него и завјештајним жељама о погребу и поменима; сигурно је било на висини и његово знање родног језика, и завичајног народног и књижевног српскословенског. Виценцо пак — рођен у Млещима од матере Млечанке, можда и крштен у католичкој цркви — једва да је могао имати какво словенско језичко знање или представе о православној култури, а није могао имати ни очев емотивни однос према зетској и српској постојбини и њеној духовности. То потврђује и његова предговорна „епистола” (у Псалтиру), с којом се појавио у штампарству у чији чакавизми и икавизми и њен стил указују

да му је стилизовао или преводио неки католички образовани Хрват чакавац.

Виценцо, наравно, није могао достићи мјеру свога оца, али је његова програмска оријентација стално била усмјерена ка српском историјском, културном и етничком простору. То се види и из ове исте епистоле, у којој се обраћа свештеницима и поглаварима „Мацедоније, Шервије, Босне, Сримске земље и осталим кнезом христијанским, овогаје језика књижином” (Маћедонија је тада шири појам, у који по Божидаровим поговорима спадају и Зета и Метохија). Још јасније су ти мотиви изречени у мало ранијој молби за поменуту привилегију, гдје се истиче да је „српска нација онако уништена у поплави невјерника”, а књиге ће се штампати „ради свеоште добробити српске нације и језика, као и ради нарастања хришћанске вјере”. Уз поменуте чакавизме и икавизме треба истаћи да су се они испољили само у том предговору, а поговори преузети од Божидара и сав текст свих књига остали су аутентично српскословенски.

За Србе и српски простор Виценца је везала не само брига о тржишту него и један помало бизаран мотив: опсесивно везање свога поријекла за српске деспоте и (трагом легенде у старим српским родословима) преко Немањића (с којима су деспоти доиста имали крвне везе) све до тобожње везе са царем Константином. Већ 1546. Божидар (а онда и он) потомак је „благочасних владавић Србске земље”, а у преписци 1574/75. Виценцо се директно потписује као „деспот Србије и [вјероватно] Приморја” (Se. et Me.), само у писму папи ипак мало уздржаније: *de Dispoti* („од деспота”).

Посљедњи пут се Виценцов интерес за штампање српских књига испољава 1574/75, у писму папи Гргуру XIII и у преписци с другим достојанственицима, када је тражио не само обнову већ истекле привилегије него и новац за то, срачунат на 1200 шкуда, јер је осиромашео и живи у биједи, па може уложити само штампарску опрему и наћи штампаре. Из овога видимо да је као трговац и привредник био много гори него као штампар; богати насљедник дотјерао је до биједи.

Ово писмо папи (с програмом и образложењем) у литератури је често тумачено као Виценцова понуда и намјера да промијени карактер штампарије и стави је у службу католичке пропаганде и унијаћења Срба. Али то су оцјене и претпоставке, јер у писму није тако речено, него се прије може разумјети као Виценцова жеља да настави и прошири оно што су радили његов отац и дотада он. У преписци се опет истиче жеља да се штампају „јеванђеља и епистоле” (као и 1546).

Истина је да у писму Виценцо назива папу главом хришћана и истиче своју оданост Светој столици, а књиге које ће штампати назива като-

личким. Али се тај термин одсудно релативизује тиме што и за свога оца, који наводно потиче од деспота Србије а старином од католичких царева, каже да је штампао к а т о л и ч к е књиге, а знамо да су Божидарове књиге биле неодступно православне. У уопштеним програмским ставовима нема ничег што би се могло схватити да би се помоћу српских књига преобраћали православци, него би се тиме „очували у вјери поданици Турака, те би се у свакој ратној прилици њима [Турцима] нашло толико непријатеља у кући”.

Виценцо, у ствари, потпуно оћуткује разлику између католицизма и православља. Тај у неку руку крсташки и општехришћански став, међутим, не проширује на протестанте. Док су Турци за њега „невјерници”, термином „јеретици” служи се мислећи на протестанте, па се с тим „јеретичима” и у рату борио — у сукобу Рима с њемачким протестантима. Овај став неће бити само приклањање тадашњем антипротестантском ставу Ватикана (за разлику од тадашњег много толерантнијег односа према православљу) него и зазирање од конкуренције, јер јеретици (тј. Трубарова штампарија, по увјерљивој оцјени М. Милошевића) штампају књиге на српском језику „да би покварили те народе, на штету свете вјере”.

Мање-више је толико о овој неоствареној замисли ушло у рукопис Лексикона (у ослонцу на опсежну анализу М. Милошевића); њу је Виценцо представљао као наставак Божидарова дјела, али у ствари не знамо каква би испала да је није папа Гргур одбио. То није могао знати ни сам Виценцо, који се у преписци помиње и као „Ђовани Винценцо Србин” и „споменути Србин”. Право је питање би ли Рим и Млеци дали предност настављању онога што су толерисали од Божидара до Загуровића, при чему би се могло рачунати с проћом и пробитачношћу, или пак пропаганди обраћања и ширењу католицизма на рачун православља. Чини се да су у колебању око понуде више испитивали прву могућност, рачунајући на продају књига „у оним крајевима Србије и Рашке и другим крајевима који су потчињени опаком Турчину”. — О тој млетачко-римској толеранцији српскословенске штампе и посебно ћемо рећи коју ријеч мало касније.

Није наше да Виценца оцјењујемо у кондиционалу, по ономе ш т а б и б и л о, него по ономе шта је у његовом руковању и нагодбама остварила штампарија његовог знаменитог оца. А она је у то доба дала плодан прилог, који се без натрухе уклапа у цјелину низа од Макарија до Мардарија у Мркшиној цркви и од Божидара до Стефана Паштровића и Саве Дечанца. То треба недвосмислено признавати у тековинама наше културне историје, а тиме и значајно мјесто које је у њој заузео овај наш рекоми деспот, ма како гледали на његову личност; чак би и ова родослов-

на опсесија заслуживала озбиљну пажњу ако му је о деспотској крви нешто казивао његов отац, јер за Божицара не знамо да је нешто напамет говорио.

Околности штампања српскословенских књига у Млечима. Улога Венеције у нашем штампарству XV—XVI вијека свакако је једна свијетла страница у историји наших односа с Млечима. Као водећи штампарски центар тадашњег свијета, Венеција је била право мјесто гдје и српско штампарство може достићи висок технички и занатски степен. Тада су — кад Балкан са гашењем Зете остаје без словенских православних држава, кад је у јеку било исламско надирање и сукоб католика и протестаната — Млечи и Ватикан начелно имали толерантан однос према православљу, и то је била врло погодна околност за наше штампаре. Млечани су допустили и оснивање Братства Грка (којему су се придруживали и Срби, у нарочито активној улози Божицар Вуковић), као и подизање њихових репрезентативних, до данас очуваних здања. И нашим штампарима не само да је дозвољаван рад него су и уважавани као угледни млетачки грађани.

Ипак је то имало и своје оквире, задршке и дозирања, на које је указивано и у Лексикону, а овдје можемо допустити и мало слободнија размишљања. Штампање српских књига држано је у пажљивом надзору. Већ смо говорили о индицијама да је Божицар прекинуо застој у раду управо последице одобрења добијеног од Карла V и папе Павла III, не раније од 1534. (Мало је вјероватно да је и раније штампао књиге које не знамо; у тестаменту одређује цијену управо оним књигама које знамо, од којих изостаје само Требник, те је могуће да је довршен тек последице Божицарове смрти.) Дио дозволе дате Виценцу 1546. предвиђао је да ће његове књиге бити „с времена на вријеме провјерене сагласно прописима”, а истовремено је сваком другом за 25 година забрањено да штампа српске књиге мимо Виценцове сагласности. И у том раздобљу прештампава се низ књига Виценцовом опремом без податка ко је омогућио и приредио издање; неће бити да је без доброг разлога честољубиви „деспот” Виценцо оћуткивао свој удио или своје „повеленије” или „типаре”, него је вјероватно тиме избјегавао или неке проблеме с властима и прописима или неке дажбине.

И чим је пошао на проширење очевог програма, нагодивши се са Стефаном од Скадра за Триод посни, морало се за ово тражити посебно одобрење од Вијећа десеторице. Оно је дато 4. јануара 1561 (пише по млетачки 1560), а само два дана касније Стефан даје закључну датацију своје књиге. Сва је прилика да је књига била готова и раније, али се није смјела закључити без дозволе; уз то, Стефан је тираж или његов дио

предао Виценцу, у чије име ће је његов ујак Гаспар касније продавати. Није вјероватно да су ове Стефанове тешкоће и обавезе биле изузетак. Стефан је, захваљујући вјероватно својој имућности, нашао други начин издавања своје друге књиге: измакао се с њом у Скадар, ван домања и Млетачких прописа и Виценцове привилегије. И на једној и на другој књизи Стефан се потписује смјерно: „Аз м'њиши Стефан от града Скадра, не т'кмо посреде мојих братијах н' и других православних христијан”; не прихватам да ово указује на другу браћу и хришћане као помагаче у реализацији издања, него, поправљајући неспретан ред ријечи, преводим ово као скромну формулу (обичну у књигама): „Ја, Стефан од града Скадра, најмањи не само међу мојом браћом [ваљда црквеном] него и [међу] другим православним хришћанима”. На примјерку књиге који је даровао једној црквици на улазу у Руговску клисуру запис је више у стилу угледног световњака него свештеника: „В' Христа бога благоверни... Стефан Мариновић”. — Биће да је Стефан управо способношћу инвестирања или могућношћу да испуслује млетачку дозволу привукао Виценца, а онда и нашао начин да се с Триодом цвјетним одвоји од Венеције и штампа га „в' от'ч'ство в' граде Скендери”.

У свјетлости овога чини се да губи увјерљивост питање зашто би наши стари штампари напуштали удобну и технички опремљену Венецију и повлачили тамо набављену опрему или и започету штампу у балканске вукодере — питање којему су склони они што вјерују да су све побоље књиге, од Цетиња до Румуније, штампане у Млецима, а само привидно лоциране с ову страну Јадрана. Могући одговор је једноставан: зато што је то било мање скупо и мање компликовано сагласностима и прописима. Било је, свакако, технички неудобније, али зашто сумњати да су и наши људи, подуже боравећи у Венецији, могли добро савладати финесе доброг штампања, па их — с набављеном добром опремом — успјешно примијенити и у завичају; поготово ако су и у домаћем занатству могли и прије одласка у Венецију стећи неку сродну предспрему, која ће им олакшати савладавање штампарства.

На оваква нагађања (која су избјегавана у Лексикону, као и свака полемика) можда ће бар у понечему одговорити будући архивски налази. Ако би се нпр. утврдило да је и око 1520. године у Млецима дјеловао сличан систем дозвола и привилегија као у доба Стефана Мариновића, били бисмо ближе сазнању је ли Божидар можда због тог система 1521. зауставио рад и навијестио пренос штампарије у завичај и је ли можда тај систем утицао и на тренутак повратка Теодора Љубавића у Горажде.

*

Колико су допуштала крајње оскудна свједочанства, и у Лексикону и у књизи у цјелини посвећивана је пуна пажња ланцу кратковјекних домаћих штампарија, а томе би се посветило и много више простора да појединости рада нијесу неповратно остале изван нашег сазнања. Кроз оскудне вијести назире се упорно настојање Милешеве да ни под „исмаилитанском жељезном палицом” (по ријечима с Цетиња) наше земље и наш народ не мимоиђу благодети изума који је препородио културну историју свијета; наслућујемо и подвижничку истрајност инока Мардарија, који је почео у Београду имајући у рукама изванредан рез писма, али је оно што је понио из Београда негдје у поткриљу колубарско-моравског развођа допуњавао и петнаестак година касније, рукодјелишући слова од жељеза и мједи и режући дрворезе; по трудољубивом подвигу сличан му је сабрат Теодосије под Златибором, чија књига ипак није дрворезна како се мислило, него самосвојно изведени први оглед слагачке штампе у Србији.

Грачаница је пак направила најдубљи десант штампе ка југоистоку, на ком је турски тлачитељски жрвањ још неумитније сатирао остатке сјајне културне традиције; ипак је и тај простор, укључујући македонске и бугарске предјеле, судјеловао у мисији штампарства прихватом књига и доприносом избјеглих људи штампарским програмима других средина, продужавајући тако живот словенске културне и језичке заједнице, као словенске компоненте византијске цивилизације. Старо штампарство значило је и свијетлу страницу у историји српско-румунских културних веза. Румунска војводства бивала су уточиште и прилика за рад избјеглих штампара, а преко своје бугарскословенске редакције и мост према бугарској културној традицији. Одједи наших штампаних књига допираће и све до Русије и Прибалтика, а и до неких грчких књига.

*
* * *

Трудом око ове књиге жељели смо да одамо част дјелу наших старих штампара — знаних, једва знаних и незнаних; дјелу скромном у тадашњем европском контексту, али великом у сумрачним приликама чијој је тмини настојало да се одупре. Истовремено смо жељели да у стицању цјеловитијих основних представа о том дјелу помогнемо онима који нијесу били у прилици да их сами приберу. У обради која се дугује нашој култури ово старо раздобље представља неопходно прво поглавље, да би се у синтезама могло прећи на раздобље ускрсавања наше штампане ријечи, њен обновљени живот у славјаносрпском руху и коначно у лику

који је утемељио Вук Караџић. – У овој пак години пред нама, 7502-ој по старом рачунању, на првом је мјесту почаст онима што су усред старочрногорског крша ужегли лучу чији сјај није замаглила ни протекла половина миленијума.

Резюме

Митар Пешикан

ПЯТЬ ВЕКОВ СЕРБСКОЙ ПЕЧАТИ

Вскоре, 4-ого января 1994 года, исполняется 500 лет с тех пор, как опубликован *Октоих првогласник* (Цетинье в Черногории), первая книга напечатанная кириллицей на Балканах, которой начинается сербская печать. По этому поводу сделана рукопись монографии „Пять веков сербской печати”, которая должна быть опубликованной в 1993 году. В данной статье автор, делая обзор этой монографии, говорит о старых сербских печатанных книгах XV–XVII веков, которым посвящается и сама монография.

Прилог

ПЕТ ВЕКОВА СРПСКОГ ШТАМПАРСТВА (1494—1994)

Раздобље српскословенских књига (XV-XVII в.)

Садржај

Уводни део

(без наслова:) О заснивању штампарије Ђурђа Црнојевића
(Мирослав Пантић)Штампарија Ђурђа Црнојевића — међаш два раздобља
(уредништво и аутори)Видови и огранци раног словенског штампарства
(Лазар Чурчић)Књижни украс и илустрације у српским штампаним књигама XV—XVII века
(Сретен Петковић)

О језику старих српских књига (Гордана Јовановић)

Стара штампа као развојни ступањ ћирилице. Уводне напомене о Лексикону
„Митар Пешикан“

ЛЕКСИКОН СРПСКОСЛОВЕНСКОГ ШТАМПАРСТВА

Приредио Митар Пешикан

(ближе податке в. у посебном садржају Лексикона)

Прилог Лексикону: Из записа старих штампара

АЛБУМ СТАРОГ СРПСКОГ ШТАМПАРСТВА

Приредила Катарина Мано-Зиси

Поговор о Албуму (Катарина Мано-Зиси)

Уредништво:

Мирослав Пантић, Александар Младеновић, Драго Ђупић.

Главни уредник: Мирослав Пантић.

Ближи подаци о Лексикону

ЛЕКСИКОН СРПСКОСЛОВЕНСКОГ ШТАМПАРСТВА

Текст: Митар Пешикан. Сарадња у приреми: Ксенија Минчић-Обрадовић,
Мирјана Стефановић и Андреј Пешикан. Консултативна сарадња: Лазар
Чурчић и Катарина Мано-Зиси.

Садржај по тематском реду

Приступни чланци

Гутенберг. — Европско штампарство XV века. — Венеција. — Словенско штампарство.

Штампарије српскословенске. — Књиге српскословенске. — Слагачки елементи. —
Слова курентна. — Слова верзална. — Иницијали. — Насловно писмо. — Заставице. —
Илустрације. — Оквири.

Црнојевића штампарија

Ђурађ Црнојевић. — Црнојевића штампарија. — Словна гарнитура Црнојевићке
штампарије и редослед рада на књигама. — Октоих првогласник црнојевићки. — Октоих
петогласник црнојевићки. — Псалтир црнојевићки. — Молитвеник црнојевићки. — Четво-
ројеванђеље црнојевићко. — Макарије од Црне Горе. — Макарије, штампар у Румунији. —
Ободско питање. — Грб Црнојевића.

Вуковићка штампарија

Божидар Вуковић. — Виценцо Вуковић. — Вуковићка штампарија. — Грб Божидара Вуковића и други амблеми Вуковићке штампарије.

Служабник Божидара Вуковића. — Псалтир Божидара Вуковића. — Зборник за путнике Божидара Вуковића 1521. — Зборник за путнике Божидара Вуковића 1536. — Октоих петогласник Божидара Вуковића. — Минеј празнични Божидара Вуковића. — Молитвеник Божидара Вуковића.

Пахомије од Црне Горе. — Мојсије Дечанац. — Теодосије. — Ђенадије.

Псалтир Виценца Вуковића 1546. — Зборник за путнике Виценца Вуковића 1547. — Служабник Виценца Вуковића. — Зборник за путнике Виценца Вуковића 1560. — Псалтир Виценца Вуковића 1561. — Октоих петогласник вуковићки други.

Настављачи делатности Вуковићке штампарије

Стефан Скадранин. — Триод посни Стефанов. — Скадарска штампарија. — Занети, Камило. — Триод цветни скадарски.

Јаков од Камене Реке. — Зборник Јакова од Камене Реке.

Загуровић, Јеролим. — Јаков Крајков. — Загуровићева штампарија. — Псалтир Загуровићев. — Молитвеник Загуровићев. — Служабник загуровићки први. — Служабник загуровићки други. — Зборник 'Различније потреби' Јакова Крајкова.

Зборник мали Стефана Паштровића. — Стефан Паштровић. — Сава Дечанац. — Рампацего. — Буквар Саве Дечанца и Стефана Паштровића.

Псалтир Ђинамијев. — Ђинами.

Гораждани

Горажданска штампарија; Гораждани у румунском штампарству. — Божидар Горажданин. — Љубавићи. — Радоје.

Служабник гораждански. — Псалтир гораждански. — Молитвеник гораждански.

Рујно

Рујно. — Рујанска штампарија. — Четворојеванђеље рујанско. — Теодосије.

Грачаница

Грачаничка штампарија. — Октоих петогласник грачанички. — Никанор. — Димитрије.

Милешева

Милешева у српском штампарству. — Милешевска штампарија прва. — Милешевска штампарија друга. — Псалтир милешевски први. — Молитвеник милешевски. — Псалтир милешевски други.

Данило. — Никанор. — Сава. — Мардарије (игуман бањски). — Мардарије (штампар Милешевски). — Теодор. — Дамјан. — Милан.

Београд и Мркшина црква

Београдска штампарија. — Четворојеванђеље београдско. — Мардарије. — Радиша Дмитровић. — Гундулић, Тројан.

Мркшиначка штампарија. — Четворојеванђеље мркшиначко. — Триод цветни мркшиначки. — Живко. — Радул.

Још неке српскословенске књиге

Псалтир српскословенски непознате штампарије. — Минеј празнични Коресијев. — Триод цветни Јована Светогорца.

Допунски општи чланци

Формат књига и слога. — Датација старих књига. — Сигнатура табака и листова. — Правопис српскословенских књига. — Цена књиге.

Лили Лашкова

(Софија)

СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК У БУГАРСКИМ ЛЕКСИКОГРАФСКИМ ПРИРУЧНИЦИМА

У овом се чланку износе подаци о досад објављеним српскохрватско-бугарским (бугарско-српскохрватским) речницима, о времену и околностима у којима су се појавили, о њиховом карактеру, врлинама и мањима. Посебно се истиче оправданост диференцијалног приступа у обради лексичке грађе.

Као најближи бугарском језику, како пореклом и неким основним карактеристикама — нарочито лексиком, тако и географским смештајем (што не треба запостављати), српскохрватски језик редовно је заступљен у неким бугарским лексикографским приручницима општијег карактера — какви су, на пример, два бугарска етимолошка речника (Стефана Младенова и колектива Академије наука). У овој расправи желим да се осврнем претежно на публикације које репрезентују традицију стварања двојезичних српскохрватско-бугарских и бугарско-српскохрватских лексикографских приручника у Бугарској. На жалост, у том погледу не постоји нека стара нити богата традиција, ни с једне, ни с друге стране. Ипак је на бугарском тлу таквих подухвата знатно више (у односу 3:2).

Узајамно интересовање за стварање српскохрватско-бугарских речника појавило се прилично касно — тек половином XIX века. За то постоје објективни разлози, од којих издвајамо три.

1. Прво, то је компликована историјско-политичка ситуација на Балкану, а посебно код Бугара и Срба, због које се подједнако успорава целокупни културни развој, а уједно с тим и развој књижевности и науке о језику.

2. Овоме треба додати и познату већ истину да је и само формирање српскохрватског и бугарског језика као књижевних норми настало такође

релативно касно (нарочито кад се упореди са формирањем неких других европских књижевних језика).

3. Мислим да је ту одиграла негативну улогу и сама чињеница да су сличности између српскохрватског и бугарског језика најизражајније управо на лексичком плану, при чему треба имати у виду и то да су те сличности биле веће у старијим периодима развоја двају језика. Та појава сама по себи већ задире у област психолингвистичких мотивација.

Истинитост наведених објективних разлога за тако касно покретање иницијативе о стварању двојезичних лексикографских радова код Јужних Словена потврђује и податак да је први пут (колико је познато) неко поставио и одлучно популаризовао то питање пред широком научном јавношћу 1871. године (дакле тек 70-их година XIX века), у доба интензивирања читавог културног живота код Срба и Хрвата. Подсећам да је у то време тек било основано бугарско књижевно друштво у Румунији, дакле ван земље, које се носило са свим проблемима изолације у странијој околини и није имало неке веће могућности да оствари какав значајнији подухват. 2. марта 1871. године поднео је у Београду, на седници одсека за историју и државне науке при Српском ученом друштву, Стојан Бошковић свој предлог — извештај о стварању општег научног речника на српскохрватском и бугарском језику; тај предлог садржи низ конкретних иницијатива у циљу уједињења напора свих јужнословенских научника. Имају се у виду следећа удружења научника: Матица српска у Новом Саду, Српско учено друштво, Југославенска академија у Загребу, Матица словенска у Љубљани и одскора основано Бугарско научно друштво. Њихов основни задатак постаје борба „за духовни процват и добробит својих народа, за стварање књижевне и научне заједнице између српског, хрватског и бугарског народа” (стр. 10 званичног извештаја). Општи речник знања и наука који предлаже Бошковић требало је да се припреми у року од 5—6 година и да се издаје у свескама, сваких 15 дана — по 5-6 табака на српскохрватском, бугарском и словеначком језику, при чему би за српскохрватски биле заступљене обе посебне графичке верзије — ћирилица и латиница. Аутор те значајне иницијативе имао је припремљен рукопис.

О Бошковићевом предлогу информисао бугарске читаоце бугарски револуционарни лист „Свобода”, чији је уредник био познати белетриста из тога доба Љубен Каравелов, у свом броју од 15. јануара 1872. Уреднички одбор листа прихватио је Бошковићеву идеју са одушевљењем, али се Бугарско књижевно друштво у Браили не одазива.

Дозвољавам себи да се зауставим више на овом догађају, јер од тога доба, од 1871. године до 1936. године, када излази први српскохрватско-бу-

гарски речник у издању еминентног бугарског издавача Христа Данова, пролази читава једна вечитост. Аутор тог речника је Новосађанин Михаил Хаџи, који на крају предговора ставља ознаку „Софија — Нови Сад, август 1936.” У уводној напомени он истиче да је посебно задовољан као аутор првог речника такве врсте тиме што решава не само један чисто практички задатак, него и да попуњује једну велику празнину у духовним односима двају братских народа. М. Хаџи такође говори о посебним тешкоћама насталим у току рада које су последица чињенице да се у конкретном случају не ради о језицима са старом традицијом (као што су, нпр., француски, енглески, немачки). Речник садржи приближно око 25 000 речи представљених у екавској варијанти. Обухваћен је претежно најосновнији лексички фонд, углавном из источне варијанте књижевног језика, будући да је тај део лексичке грађе најближи бугарском језику — територијално и изговорно. На почетку се даје напомена о графици српскохрватског језика (ћирилице и латинице), која се упоређује са бугарском графичком. Даља објашњења су изложена по диференцијалном принципу. Истичу се гласовне особине по којима се српскохрватски разликује од бугарског — на пример постојање меких сугласника *љ, њ, љ, њ*, слоготворног *р*, скупова *ју, ја* и сл. На исти начин се упоређује прозодија двају језика. У том погледу аутор предлаже решење које потиче од претежно практичке намене речника и које је резултат ауторовог диференцијалног приступа проблематици. Пошто у бугарском језику не постоје квантитативне и интонацијске разлике, говорник у пракси не разликује српскохрватске 4 врсте акцената. Зато и М. Хаџи и у свом речнику ставља ознаке само за 2 врсте акцента — дуг и кратак. Ознака за дуги вокалски изговор се ставља само када је у питању разликовање правописно једнаких облика, типа: *град, пас, лећи, лучити* и сл.; ови примери хомонимије решавају се једино на акценатском плану — упор. *гра̀д, гра̑д, па̀с, па̑с, ле̑ћи, ле̑ћи, лу̑чити, лу̑чити*. То решење касније није прихватио ниједан од бугарских лексикографа, али на њега треба гледати у оквиру ауторовог диференцијалног приступа, који управо доказује потребу за диференцијалним тумачењем српскохрватске и бугарске лексичке грађе. Вероватно је аутор гледао на то као на ефикасну методу и за учење језика. У техничком погледу такво приказивање појединих лексема ствара и накнадне тешкоће — реч није акцентована, а одмах поред ње се даје графички приказ броја слогова и означаје се место акцента, што отежава адаптирање. Поред тога се дају остали подаци — граматичка карактеристика (врста речи, род, број, компарација, глаголски вид) и сфера употребе (нарочито код термина). Речник се завршава кратким, али вредним пописом граматичких особина српскохрватског језика, у коме се скреће пажња посебно

на оне појаве које су непознате и необичне говорним представницима бугарског језика и које су специфично фонолошки маркиране: случајеви непостојања *a*, палатализације, јотовање у одређеним позицијама, вокализација *л* на крају слога итд. Опису су додате и таблице о промени појединих врста облика. Истакнуте су све особине које је потребно знати с обзиром на особе којима је матерњи језик аналитички бугарски. Заступљена лексичка грађа у погледу избора и излагања потпуно задовољава циљеве практичног савлађивања језика у то доба. Представљене су како домаће речи за основне животне појмове, тако и неке позајмице (углавном тирцизми повезани са потребама начина живота и, поред њих, неке друге позајмице урбаног друштва). У то доба број туђица није био тако велик као што је сада. Посебно вреди истакнути и то да су у састав лексичке грађе укључени и међујезички хомоними (према М. Хацију „диференцијалне речи“) у којима често пута и акценатске карактеристике врше семантички диференцијалну функцију. Такве појаве представљају посебан проблем у проучавању и практичном савлађивању лексике двају најближих — генетски и територијалним распрострањањем — словенских језика. Упор. буг. *тръгвам* (сх. крећем, полазим) и сх. *тргнути се*, буг. *стая* (сх. соба) и сх. *стаја*, буг. *булка* (сх. млада) и сх. демин. од *була*, буг. *армея* (сх. кисео купус) и сх. *армија*, буг. *багрен* (сх. пурпур) и сх. *багрем* (акција), буг. *благо* (сх. мочвара) и сх. *благо*, буг. *багра* (сх. пурпур, боја) и сх. *багра*, буг. *боравя* (сх. баратати, бавити се нечим) и сх. *боравити*, буг. *буква* (сх. слово) и сх. *буква*, буг. *вал* (сх. бедем, цилиндар) и сх. *вал*, буг. *валян* (сх. нечист) и сх. *ваљан*, буг. *вреден* (сх. штетан) и сх. *вредан*, буг. *заведа* (сх. одвести) и сх. *заводим*, буг. *баца* (сх. отац) и сх. *башта*.

Наводим ове примере само зато да би постало јасно како су се још од почетка аутори првих двојезичних речника интуитивно оријентисали према увођењу диференцијалног приступа при избору и тумачењу лексичке грађе, што по мом схватању треба да постане један од основних принципа српскохрватско-бугарских лексикографских радова.

Скоро у исто време када је изишао наведени речник М. Хација, у Софији 1937. године Ж. Галабов издаје „Диференцијалан српскохрватско-бугарски речник“ који је сада библиографска реткост и не може се наћи. Исте године у Београду др Никола Мирковић објављује „Бугарско-српскохрватски диференцијалан речник“. Оба речника су скоро истог обима, малог формата — од по десет табака. У грађу нису уведене речи које су у оба језика потпуно истоветне или такве које се разликују само по правопису или по месту акцента. Нису заступљене речи између којих је разлика чисто фонетског карактера — сх. *кућа* буг. *къща*, буг. *ъгъл* сх. *угао*. Према савременом језичком схватању, оба речника садрже већ доста дијалекти-

зама, архаизама и турцизама који више нису у употреби, што је сасвим оправдано када се има у виду временски размак и извори којима су се служили аутори (нпр. бугарски речник Најдена Герова из прошлог века). Ипак, појава двају речника чија хронолошка подударност није никако случајна представља следећу етапу у развоју лексикографског рада на стварању српскохрватско-бугарских речника, а уједно и један виши степен тог развоја.

После тога стицајем објективних околности био је дуже време спречен и обустављен даљи рад на том пољу, па је тек 1959. године изишао „Српскохрватско-бугарски речник” Ангела Игова, који је за сада и једини репрезентативни приручник такве врсте. Издат је у Софији, средњег формата и садржи око 40 000 лексичких јединица основног српскохрватског језичког фонда. Због тога што се ради о два слична језика, аутор укључује само најтипичније фразеологизме. У свом раду он је користио како класичне, тако и неке новије лексикографске изворе — речнике В. Караџића, Л. Бакотића, М. Вукајлије, Кангрге—Ристића, Броз—Ивековића, И. Толстоја, Речник ЈАЗУ, Општи енциклопедијски лексикон П. Јовановића, Правописе Боранића и А. Белића, а такође и већ претходно наведене српскохрватско-бугарске речнике. Шароликост основе од које се полази неминовно утиче на избор речничке грађе и на ниво одређених лексикографских решења. Речник А. Игова доживео је три издања — последње, допуњено, има већ 45 000 речи и изашло је 1983. године. Развој свих животних области неминовно је доносио за собом корекције и допуне, мада се ипак мора са жаљењем констатовати да у том погледу нису искоришћене све могуће шансе до краја. Због специфичности своје намене (а требало би да буде у неку руку универзалан српскохрватско-бугарски лексикографски приручник за сваку прилику), састав лексичке грађе је доста широко одабран, прилично разноврстан. Можда управо зато и не треба сувише замерити аутору на, на пример, великом броју ретких речи, архаизама и дијалектизама, за које иначе постоје посебни речници; но, у овом случају све је њихово уношење разумљиво ако се има у виду специфичност намене овог речника, а такође и коришћени извори. Као и сви други до сада наведени речници, и овај је штампан ћирилицом, што је иначе званично писмо бугарског језика. Аутор узима екавску верзију као основну, ијекавски и икавски облици следе у заградама непосредно иза екавских. Морам нагласити да се то први пут уводи у праксу — раније поменути речници приказују само екавске облике. У речничком делу су добро заступљене и хрватске речи, често у својству лексичких књижевних дублета. Прилично неуједначена и дискутабилна је акцентуација, поготово у наше време. Очигледно се ту може много штошта кориговати. Те

су мане вероватно последица коришћења различитих, по хронологији и квалитету, извора. Није увек коректан ни бугарски преводни еквивалент појединих лексема. У поређењу са до сада размотреним речницима, овај даје највише граматичких информација. Облици генитива код именица се наводе само када се мења акценат или основа (*мати – матере*), заменички облици за друге падеже се убацују такође када је у питању нека већа промена (*ми – нас*, промена основе). Иначе је граматички апарат потпун, изузев неких случајева са двовидским глаголима који нису означени (нпр. *казати*). После увода се даје кратак преглед граматичких особина са одговарајућим таблицама. Последње издање речника побољшано је увођењем неких неологизама, термина, актуелних интернационализама. Независно од одређених недостатака, што их је немогуће избећи у таквом послу, речник А. Игова представља један виши ступањ синтезе досадашње лексикографске праксе, мада не тако богате, на стварању српскохрватско-бугарских речника.

У Београду је 1967. године издат „Бугарско-српскохрватски речник” Марина Младенова, који се приближно временски подудара с претходним, само је нешто мањег обима (35000 речи и израза) и не претендује на исцрпност. Пошто се полази од бугарског језика, шема граматичке и лексичке информативности је померена и редуцирана с обзиром на редуциране задатке. Најбољи део лексикона који се може интензивно користити је ботаничка терминологија, а, осим ње, неке друге врсте термина, што је од изузетне важности за преводачку праксу. Преводи еквиваленти заступају екавску варијанту, српску верзију књижевног језика. Могу да се нађу и неке локалне речи и нешто архаизама. Недовољни обим не даје могућности да се шире заступи синонимија (у оба језика) или да се уведу нове лингвистичке информације. Могао би приликом другог издања да се повећа и актуализује фонд друштвено-политичке терминологије и савремене међународне лексике из разних области. Ипак се и овај речник може позитивно оценити, поготову с обзиром на специфичне задатке таквих издања и „ограничења у табачном простору”. Он може да послужи као основа новог, будућег лексикографског пројекта.

За лингвистику преглед до сада наведених публикација могао би бити користан с обзиром на неке опште закључке.

1. У случају бугарског и српскохрватског језика, више него код других словенских језика, оправдан је диференцијални избор и тумачење лексичке грађе.
2. Под диференцијалним приступом треба подразумевати истицање не само речи које се не подударају по облику него и речи чији су облици исти

а различитог су значења у оба језика, па чак и оних које се разликују само акценатски. Ту се укључују и случајеви где се облици само делимично не поклапају (нпр. *сх. играти се буг. играя ± си, сх. тргнути се — буг. тргвам си*; они су различитог значења; *сх. карати + акузатив — буг. карам се + с*). По мом мишљењу треба нагласити случајеве асиметрије, када се једна реч преводи конструкцијом, нпр. *сх. нехотице — буг. без да иска, без да ше, сх. местимично — буг. на места, буг. благовъзпитан — сх. лепо васпитан, буг. битов — сх. из народног живота*. Карактеристичне могу да буду и афиксалне разлике — нпр. *сх. димњача — буг. димка, буг. безредие — сх. неред, буг. безпочвен — сх. неоснован, буг. безнаказан — сх. некажњен*.

3. У нашем конкретном случају остаје још увек лексикографски необрађена српскохрватско-бугарска фразеологија. Кад је већ реч о диференцијалном приступу, намећу се неке интересантне квалитативне и квантитативне разлике — у већини случајева условљене специфичностима духовног живота и начина рашчлањивања објективне стварности у језику (нпр. са лексемом „срце“ више је фразеологизама у српскохрватском језику, док је са лексемом „душа“ више таквих у бугарском).

4. На механизам стварања двојезичних речника треба, наравно, гледати и кроз призму социолингвистичких и психоллингвистичких појава, тенденција, карактеристика и оцена.

Резюме

Лили Лашкова

СЕРБОХОРВАТСКИЈ ЈАЗЫК В БОЛГАРСКИХ ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИХ ПОСОБИЯХ

Автор приводит данные об опубликованных сербохорватско-болгарских (болгарско-сербохорватских) словарях, о времени и обстоятельствах, в которых они появились, об их достоинствах и недостатках. Особенно подчеркивается обоснованность дифференциального подхода в обработке лексического материала.

Асим Пецо

(Филолошки факултет, Београд)

ЕНКЛИТИКА И КВАНТИТЕТ

У раду се разматра проблематика везана за квантитативну компоненту енклитика у нашем језику.

Повод за ова размишљања о квантитативној компоненти енклитика у нашем језику дао ми је рад проф. Ђорђа Живановића: *Шта је Вук могао научити од Копитара о акцентовању* који је објављен у 19. књизи *Анала Филолошког факултета у Београду*¹. У овоме раду проф. Живановић, врло документовано, прати прве Вукове кораке у акцентовању наших ријечи до 1818. године, до Рјечника. А ту су се јављали немали проблеми на чијем рјешавању није могао да помогне Ј. Копитар. Овај учени Словенац, који је, без икакве сумње, највише учинио да ми имамо Вука онаквог каквог га познаје наша наука, није у овој области науке о језику био одвећ сигуран. То, уосталом, Копитар и каже у рецензији Вукове Писменице. И то овим ријечима: „Оно што је на стр. 11. по Милованову речено о акцентима, за које се утврђује да их има четири, могло би можда да пружи неочекиване примере најновијим истраживањима о метрици старих народа... Рецензент је, на жалост, и сувише мало познавалац музике да би о овоме с правом могао да одговори”². Вук је био свјестан овога. Знао је и то да словеначки акценти нису идентични са акцентима које он носи у своме говору и које жели да озваничи у књижевном језику. Он зато, како то констатује и проф. Живановић, у осврту на Новине српске (тај рад није штампан за Вукова живота³), употребљава само графички знак ['] којим обиљежава дужину

1 Ђорђе Живановић, *Шта је Вук могао научити од Копитара о акцентовању*, *Анали Филолошког факултета*, књ. 19, Београд 1992, стр. 231 – 256.

2 Вук Стеф. Караџић, *О језику и књижевности*, I, Просвета, Београд 1968, стр. 308 – 309 (приредио Берислав Николић).

3 Ђ. Живановић, исто, стр. 249, в. и напомене Б. Николића у Вуковој књизи наведеној у напомени 2, стр. 243 – 258.

вокала на коме се тај знак налази. Ту налазимо и ове примјере: *сваки* *новина*, *из датума*, *из имена*, *собствени*, *Сербски* *новина*, *вода*⁴, *врата*⁵. Свакако, акценатски знаци на наведеним примјерима могу имати и семантичко-диференцијалну функцију (уп.: *имена* гсг.: *имена* нпл., као и: *дни*, 3 л. мн. личне замјенице: *дни*, показна замјеница⁶). Без сумње, Вук још није био упознат са свим одликама наше акцентуације. Али, и то је несумњиво, он је и тад осјећао разлику између појединих наших акцената. Истина, то још код њега није било кристално јасно да би се, као такво, могло ставити у граматику. Пошто је био свјестан да му ту Копитар не може помоћи, а око себе није имао никога другог који је био боље од њега упућен у ове проблеме, Вук је одлучио да тражи помоћ тамо гдје је може наћи. То је био Будим, и у њему Лука Милованов. Лука је о томе већ имао књижицу у којој су дати сви наши акценти. Због тога је Вук и напустио Беч и Копитара и прешао код пријатеља Луке Милованова у Будим, да ту потражи рјешења за проблеме који су га мучили. У Будиму он, уз Луку, почиње размрсивати наше акценатске проблеме. Ту прихвата и Лукине акценатске знакове и, као такве, уноси их у своју Писменицу из 1814.⁷

Пошто му графички знак за наш дугоузлазни акценат (ˊ) првенствено служи за обиљежавање квантитета, дугог слога, Вук ће тај знак употребити и тамо гдје га, према нашим акценатским узусима, не би требало очекивати. Проф. Ђ. Живановић уочава ту особину Вукове писане ријечи у предрјечничком периоду и сматра да је Вук ту погријешио. Уп.: „Кад говоримо о случајевима када се испред изгубљеног сугласника х налази дужина, занимљив је један Вуков пример, који га је преварио. Написао је, наиме.: *их*. Очигледно је овде х забележио сећајући се књишких таквих облика, али је дужину написао свестан да је он после губљења х продужавао самогласник, па је овде самогласник продужио, а х је остало записано”⁸.

Овдје се, сада, поставља начелно питање: да ли енклитике могу имати дужину или су те ријечи увијек, и без изузетка, кратке? У вези са тим питањем може се рећи следеће:

1. У приказу Новина српских, као што је и овдје већ речено, Вук често употребљава графички знак (ˊ) за обиљежавање дугог вокала (уп. *сваки*, *собствени*, *они*, *Сербски*, као и: *датума*, *имена*, *људи*, *вода* стр. 15 и 16),

4 Вук Караџић, исто, стр. 15.

5 Вук Караџић, исто, стр. 16.

6 Вук Караџић, исто, стр. 15–20, као и Ђ. Живановић, исто, стр. 250–251.

7 Вук Караџић, исто, стр. 39, као и напомене Б. Николића, у истој књизи, стр. 271–274. В. и Павле Ивић: О Вуковом рјечнику из 1818. године, Поговор уз фототипско издање Вуковог рјечника из 1818, Београд 1966, стр. 71–78, као и код мене, Основи акцентологије српскохрватског језика, Научна књига, Београд 1991, стр. 121–127.

8 Ђ. Живановић, исто, 251.

иако и: *но̀вина* (стр. 15). Међу тим примјерима нашао се и примјер који је дао повода за ове ретке: немогу знати како *их* треба изговарати (стр. 19). У свим овим, и њима сличним, примјерима графички знак / може имати и семантичкодиференцијалну службу: њиме се указује на разлику између облика као *имена* (гсг) и *имена* (гпл), *датума* (гсг) и *датума* (гпл). Па и између везника и енкл. облика замјенице трећег лица *их*, макар она ту имала и финални констриктив х. Ту је необичан примјер *новина*: *сваки но̀вина, Сербски но̀вина*. У Рјечнику из 1818. налазимо ову одредницу: *новина* у значењу: die Erstlinge der neuen Ernte jeder Art, primitiae pomorum aut annuae: Боже помози! нове новине од нове године... У другом издању Рјечника (1852) поред те одреднице (*новина*) имамо и одредницу *но̀вине*, у значењу: 1) die Zeitung, diurna, 2) die Neuigkeiten, res novae: има ли какијех новина. Ту се, сада, ове двије одреднице и акценатски диференцирају: *новина* и *но̀вине*. Каква је била функција овога знака (/) на облику *но̀вина*, у предрјечничком периоду, тешко је сада, а сигурно, рећи.

2. Али, да се вратимо проблему квантитета наших енклитика. Поставља се, понављам, начелно, питање: да ли те ријечи могу имати и дужину или су оне, увијек, без икаквог квантитетског обиљежја? Уз то и питање: да ли је ту Вук погријешио или се он овдје повео за својим језичким осјећањем? У питању ће бити ово друго. Ево зашто:

У Писменици⁹, у којој се примјењују акценатски знаци Луке Милованова, и енклитике имају та обиљежја, имају акценатске знакове. Тако ту налазимо: наипосле ми се учинило (стр. 31), принудила ме (30), шта се до сад (35), неће и нико зажалити (35), кад се са т саставити могло (38), него и је таман (38). Ту налазимо и: нити се могу изговорити (36); ми имамо, ми сви (36).

У поглављу о акцентима (употребљаванье пригласила) налазимо и ове примјере: *сам* (allein), *сам* (од јесам), *ми* (wir), *ми* (mir), као и: *добри људи*. За „пригласило одуљујуће“ Вук констатује да се чује „код свију прилагателни имена у родителном падежу множ. броја“ (стр. 41). Ту налазимо и ове примјере: *и* (*њи -и*, 63); они *оће*, они *ће* (стр. 65, 67).

У Српској граматици¹⁰, уз Рјечник из 1818, задржавају се акценатски знаци из Писменице, али без њихових назива (стр. XXXVI). У поглављу: О мјестоименију (de pronomine) налазимо и ове облике, и овако акцентоване: *мене*, *ме*, *мени* (*мене*), *ми*, *мене*, *ме*, *тебе*, *те*, *теби* (*тебе*), *ти*, *тебе*, *те*, *њег*, *га*, *њему*, *му*, *њег* (*њага*, *њ*); *ње*, *је*, *њој*, *јој*, *њу*, *је*, као и *себе*, *се* (стр. XLIX), затим: *нама*, *нам* (испод текста додаје да се у Крајини и Црној

⁹ Вук Караџић, исто, стр. 33 – 121.

¹⁰ Вук Караџић, Српски рјечник, 1818, Просвета, Београд 1966, стр. XXXVI – XXXVII, и стр. LVII.

ријечи јавља и ни мј. *нам*), *вама*, *вам*; *њи*, *и*, *њима*, *им* (стр. L). Ту налазимо и глаголске енклитике, уп.: *јесам* (*сам*), *јеси* (*си*), *јест* (*је*); *јесмо* (*смо*), *јесте* (*сте*), *јесу* (*су*), као и: *ђу* (*ђу*), *ђеш* (*ђеш*), *ђе* (*ђе*); *ђемо* (*ђемо*), *ђете* (*ђете*), *ђе* (*ђе*) (стр. LVII).

Наведени примјери јасно показују гдје је Вук осјећао дужину и на енкл. облицима. Отуда код њега: *сам*, *ђу* : и : *јђ* и *ђе*. Сигурно је, уз то, да је у Граматици Вук разликовао акценатске знакове којима је обиљежавао дуге и којима је обиљежавао кратке вокале. Пошто овдје енкл. облици носе и знакове којима је обиљежавао дуге вокале, јасно је да је он тако те облике и изговарао, са дугим вокалима. Отуда би слиједио закључак да Вук није „задријемао” ни када је обиљежио квантитет на енкл. облику *их*, који је дао повода за ове ретке. Он је тако тај облик и изговарао (детаљније о свему овоме в. у студији проф. Ивића: О вуковом Рјечнику из 1818. године, уз фототипско издање овога Вуковог рјечника, Просвета, Београд 1966, нарочито гл. VI).

3. А како се гледа на енклитике у нашој стручној литератури? Мишљења нису идентична, а преовлађује схватање да су то ријечи без квалитативно-квантитативних обиљежја. Тако имамо:

а) За Т. Маретића то су ријечи „без акцента, а изговарају се заједно с ријечима, које пред њима стоје”, нпр.: *видим га*, *речи му*. У једном говорном низу може бити више енклитика, уп.: *видио сам га*, *показали су ми га*, *чудно ли си ми га послао*. Маретић ту констатује да су „готово свим енклитикама вокали... кратки”. Изузетак је 3. л. пл. *ће*, које има дуго е: *играће*, *казиваће* (они). У једнини тај облик (*ће*) има кратки вокал е. За друге енкл. облике Маретић каже да се по „Хрватској ...енклитике *им*, *их*, *јој* говоре с дугим вокалом, на пр. *речите им*, *видјесмо их*, *однеси јој*”, а не искључује могућност таквог квантитета „и по другим крајевима”¹¹.

б) У Савременом српскохрватском језику (књ. I) од проф. М. Стевановића констатује се да личне замјенице у ген., дат. и акуз. једнине и множине „имају двојак облике: дуже, акценатске, и краће, енклитичке”. Лична замјеница свакога лица има поред акценатског и енкл. облик, у књижевном језику, само у акузативу¹². Наравно, ту су сви енклитички облици без икаквих прозодијских обиљежја: *ме*, *ми*; *те*, *ти*; *га*, *му*; *је*, *јој*, *ју*; *нас*, *нам*; *вас*, *вам*; *их*, *им*; *се*¹³. Такве прозодијске особине имају и гл.

11 Т. Матетић, Граматика и стилистика хрватскога или српскога језика, Загреб 1931, стр. 111.

12 М. Стевановић, Савремени српскохрватски језик, I, Научно дело, Београд 1964, стр. 311.

13 М. Стевановић, исто, 309—310.

енклитике: *сам, си, је, смо, сте, су; ћу, ћеш, ће, ћемо, ћете, ће* (стр. 359). Ту је само: *пѣваће* (стр. 362).

в) У Енциклопедијском рјечнику лингв. назива од Р. Симеона¹⁴ за енклитику се каже да је то „ненаглашена ријеч... ријеч која нема властитог нагласка већ се изговара као фонетска (акцентска) цјелина с наглашеном претходном ријечју или ријеч која га губи кад се наслони на наглашену ријеч која стоји пред њом; морфем који је фонетски овисан о ријечи испред себе, али је граматички неовисан о њој... *видим га, бојим се*“. Ако се у једноме низу нађе више енклитика, „све остају без акцента, нпр. *видио сам га... чудно ли си ми га послао*“. Постоје замјеничке енклитике: *ме, ми; те, ти; се, си; му, јој, их, им* и глаголске енклитике: *сам, си, је, смо, сте, су; ћу, ћеш, ће, ћемо, ћете, ће*. Па и облици: *бих, би, бисмо, бисте* „кад служе за творбу кондиционала (нпр. хвалио бих, знали бисмо итд.) енклитички су свагда, осим ако стоје на почетку реченице (нпр. бисте ли ви то рекли?)“ (стр. 306–307).

Као што видимо, заједничко је мишљење да су енклитике неакцентоване ријечи. Што се тиче њиховога квантитета, ту има и неслагања. Маретић прихвата дужину на енкл. облику 3. л. мн. – *ће*. То и у облицима футура: *играће, казиваће* (они). Он, исто тако, указује на постојање дужине у енкл. облицима *им, их, јој* у неким народним говорима. Стевановић и Симеон не указују на могућност постојања те квантитетске особине. Проф. Павле Ивић, у Поговору уз Српски рјечник Вука Стеф. Карацића из 1818, указујући на раније наведене Вукове примјере (на облике: *ме, те, га, ми, ти, му; сам, си, ћу* и сл.) констатује да ови Вукови акцентски знаци на енклитикама „не само што нису потребни, већ управо сметају јер скривају разлику између неакцентованих и акцентованих речи“¹⁵. У вези са овом проблематиком, квантитетом на енклитикама, код проф. Ивића ту читамо и ове ретке: „Међу енклитичким облицима привлаче пажњу *јој* и *и* дужином својих вокала која одговара стању у дробњачком говору“ (стр. 130–131, као и напомену 1, испод текста). Закључак је: „Наравно, дужина у овим облицима данас има статус дијалекатске особине (стр. 131, напомена 2, в. и на стр. 184).

4. Да би се боље схватила цијела ова проблематика, биће корисно, чини ми се, да се, бар укратко, упознамо и са историјатом наших енклитика. Из те проблематике указујемо на следеће:

а) У старијој фази развитка нашега језика имали смо енкл. облике: *ми, ти, си* (дат. синг.). Облици *њи, вы* (дат. и акуз. пл.) јављали су се и као енкл.

¹⁴ Рихард Симеон, Енциклопедијски рјечник лингвистичких назива, Загреб 1969, под одредницом енклитика.

¹⁵ П. Ивић, О Вуковом рјечнику..., стр. 74.

облици замјеница првога и другога лица. Облици *МА, ТА, СА*, који се данас јављају као енкл. „јесу облици старога ак. (исп. инд. *mām, vām*)... Некада се за енклит. облик као дат. ген. лок. употребљавало **moi, *toi; *mei, *tei*, инд. *mē*, грч. *μοι* и сл.; то је дало у слов. *ми, ти*”¹⁶.

б) Од замјенице 3. л. *он, она, оно* данас имамо енкл. облике: *га, му, је, ју, јој; их, им*. Познато је да је ова замјеница настала од демонстративне и анафорске замјенице (од *он, она, оно; они, оне, она* и од *иже, јаже, жеже; иже, . . ., јаже*), што се одражава и у промјени ове замјенице. Савремени облици деklinације ових замјеница: *њег, њему; њих, њима* настали су у предлошким синтагмама које су имале облике са почетним *њ*. Ван тих предлошких веза, употребљавали су се облици са почетним *ј*. А када је „ова заменица постала заменица за треће лице, и она је почела развијати поред дужих облика и енклитичне”. Тако смо према самосталним облицима *нас, нама* (у *нас, к нама*) добили као самосталне облике и: *њих, њима* према којима су се јавили и енкл. облици—*јих-их, јим-им; јој-њој* и сл. Према тим односима настало је и *га* према *њег, му*, према *њему*. „На тај смо начин, каже проф. Белић, добили нове енклитике: тако је у старом језику нашем према *нас* — *нас* (наравно, без акцента), према *вас* — *вас, вам* — *вам*”¹⁷. Овај однос могао се јавити још у оно вријеме када су облици *јој, ју* могли имати двојаку употребу, самосталну и несамосталну; односно кад су могли бити и акцентовани и неакцентовани, тј. када је било *јџј* и *јој, јџ* и *ју*. А када су се јавили: *њој, њу*, као акцентовани облици, онда су облици *јој* и *ју* схваћени као енклитички. Према томе односу јавило се и *нас*, акцентовано, и *нас*, енклитично, *вас* и *вас*, као и: *њам* — *нам, вам* — *вам*, који потискују старије облике *ни, ви* (као и *не, ве*) у енкл. служби (Облици *не, ве* су енкл. облици акуз. мн. Настали су од *ни, ви* (ны, вџили према *ме, те*, или према истом облику именица).

5. На основу онога што је и овдје већ речено, могло би се закључити да неке наше енклитике, замјеничке, а које данас могу да се јаве и са дужином, могу ту дужину баштинити из старијег периода развитка нашега језика. Ако су, наиме, облици *ју* (џ) *ме, те* (*МА, ТА*); *их* (*ихџ*) старији акцентовани облици, самостални облици, а данас се јављају и са дужином у неким народним говорима, може се претпоставити да је та дужина стара, да је задржана и последије појаве облика: *њу, њих*, који су

16 А. Белић, Историја српскохрватског језика, књ. II, св. I, Речи са деklinацијом, Научна књига, Београд 1950, стр. 166—173, као и С. Ившић, Славенска поредбена граматика, Школска књига, Загреб 1970, стр. 218, као и стр. 224—225.; С. Куљбакин, Старослов. граматика, 1930, стр. 101—102.

17 А. Белић, исто; С. Ившић, исто; в. и С. Куљбакин, Старословенска граматика, Београд 1930, стр. 64 и 104, као и Т. Маретић, исто, стр. 89. За Маретића су облици *јим, јих* „по доказивању поредбене граматике правилнији” од оних које налазимо у нашим граматикама (стр. 89).

преузели на себе функцију самосталних, акценгованих облика. То јест, другачије речено, неке дужине савремених енкл. облика замјеница не морају бити чисто „дијалекатска особина”, него се могу посматрати и као наслијеђе из ранијих епоха развитка нашега језика. Истина, и то треба истаћи, њихова старина не значи у исто вријеме и њихово право да имају статус стандардне прозодијске особине и да, као такви, морају бити присутни и у стандардном изговору. Али ако бисмо полазили од честоте оваквих облика у народним говорима који се, обично, узимају за основицу наше стандардне акцентуације, њихово право за опстанак у нашем језичком стандарду није без основа. Поготово ако се узме у обзир и чењеница да за такву дужину зна и Вук. А Вук нам је, још увијек, најсигурнији показатељ када су у питању неки „сумњиви” облици. Јер, оно што налазимо код Вука, то је поуздано и као такво прихватљиво.

6. Поред замјеничких постоје и глаголске енклитике. Глаголски облик *су*, 3. л. мн. презетна, првобитно је био самостални облик (уп. *јесам*, *јеси*, *јест*, *јесмо*, *јесте*, *су*). А када се појавило *јесу*, тј. када је и тај облик уопштио *је*— према *јесам*, *јесмо*... и када се јавило *јесу*, онда се *су* схватило као енклитички облик. Затим се према односу *јесу* — *су* јавило и: *јесам* — *сам*, *јеси* — *си*, *јесмо* — *смо*, *јесте* — *сте*, гдје се дужи облици јављају као акценгогени, као самостални, облици, без обзира на то како су они раније гласили; а краћи облици, укључујући ту сада и облик 3. л. мн. презента *су*, јављају се као несамостални, енклитички облици¹⁸. Истина, квантитетско обиљежје овога гл. облика, облика *су*, тј. његова примарна дужина, није тако честа у нашим народним говорима (в. ниже). То би говорило да је током времена, а у склопу осталих облика овога глагола, и облик *су* попримио квантитетско обиљежје које имају остали енкл. облици и тако се и морфолошки и прозодијски искључио из пуних, акценгованих облика тога глаголског типа.

Глагол *хтјети* (*хотјети*) имао је у старијој фази развитка и нашега језика и других слов. језика, облике презента по нејединственом конјугационом обрасцу. Наиме, у ст. слов. језику облици презента овога глагола гласили су *ХОШТѢ*, *ХОШТЕШИ*, *ХОШТЕТЬ*, *ХОШТЕМЪ*... *ХОТАТЬ*¹⁹. Као што наведени облици показују, у свим облицима имамо промјену по обрасцу глагола — *jo/je* основа (као *писати*: *ПИШѢ*-*ЕШИ*) осим у 3. л. мн. гдје је било *ХОТАТЬ*, као *НОСАТЬ* од *носити*. Овакав конјугациони однос сачуван је „до данас у неким слав. језицима, па и у нашим неким говорима

18 А. Белић, Историја српскохрватског језика, књ. II, св. 2, Речи са конјугацијом, Научна књига, Београд 1969, стр. 36—37. За цјеловитију слику односа у проклизима и енклизи в. Берислав Николић, Акцентатски вид проклизе и енклизе у српскохрватском језику, Наш језик, књ. XII, Београд 1962, стр. 156—178. Ту налазимо и богату грађу.

19 С. Куљбакин, исто, стр. 139.

гдје се говори *хоћу, хоћеш, хоће, хоћемо, хоћете, хоте* (мјесто књиж. 3. л. пл. *хѡћѣ*)²⁰. За нас је овдје важна чињеница да је постојала квантитативна разлика између облика 3. л. једнине *хѡће* и 3. л. множине *хѡћѣ*²¹. Тај однос се могао пренијети и на енкл. облике *ће* — 3. л. једн. и *ћѣ* — 3. л. мн., па данас имамо: *ѡн ће* и *ѡни ћѣ*²².

7. Какво стање налазимо у народним говорима, показаћу на неколико примјера из постојеће дијалектолошке литературе. Грађа се узима из дијалектолошких монографија или из Упитника за, планирани, дијалектолошки атлас босанско-херцеговачких народних говора.

а) На основу објављених радова:

Полимље: „...јавља се спорадично дуго и у енкл.: *вѡди ѿг, шес ѿх љегну*“²³;

Новопазарско-сјеничка зона: *Нѡјзѡд јѡј* се испуни жѣља; *ѡн ће јѡј рѣћ, рѣче јѡј*²⁴;

Ускоци: *Рѣци ѿм. Ёво ти ѿг. По Станићевом мишљењу ту може бити у питању и контракција: Нѣ дѡм ти их > Нѣ дѡм тѿг...*²⁵;

Пива и Дробњаки: *вѡдијо сам ѿг, нѣ знам ѿм*²⁶;

Никшићка жупа: *ѡн ѿг рѡни, ко ти ѿг брѡни, ѡн јѡ пѡзи, ко јѿг чѡвѡ;*²⁷;

Бјелопавлићи: да *ѡј кѡжѣ, свѡ смо ѿ знали*; они *сѡ* га поцјењивали, него *сѡ* га презивали, странци *сѡ* додили²⁸. Ту је и *ѡгѣ, јесѡ* (стр. 91);

Љештанско, код Бајине Баште: *глѣдѡ ѿ, штѡ јѡј ѡмѡрају; нека ѿ, кад ѣто ѿ*²⁹;

Обади, Босанско Подриње: *нѣстѡло ѿм љѣба, ѣто ѿ јѡпѣ, кѡ јѡ(ј) је*³⁰;

20 С. Ившић, исто, стр. 258.

21 Т. Маретић, исто 243.

22 В. А. Белић, О постанку српскохрватских глаголских облика *нећу, ћу* и сличних, Глас СКА, књ. СХП, стр. 1–18. У чакавским говорима краћи облици могу бити и акцентогени у неенклитичној функцији, стр. 9, в. код Белића у раду Замјетки по чакав. говорам, на руском, стр. 71.

23 М. Николић, Говори србијанског Полимља, СДЗб ХХХVII, Београд 1991, стр. 136. Истина, та појава у овим говорима није „узела ширег маха“.

24 Д. Барјактаревић, Новопазарско-сјенички говор, СДЗб XVI, Београд 1966, стр. 162–165.

25 М. Станић, Ускочки акценат, СДЗб ХХVIII, Београд 1982, стр. 36 и 208.

26 Ј. Вуковић, Акценат говора Пиве и Дробњака, СДЗб X, Београд 1940, стр. 268.

27 Д. Вушовић, Дијалект источне Херцеговине, СДЗб III, Београд 1936, стр. 19, 135 и 136. в. у вези с тим и примједбу М. Решетара у ЈФ VI, стр. 255, и Ј. Вуковића, СДЗб X, стр. 268.

28 Д. Ђупић, Говор Бјелопавлића, СДЗб ХХIII, Београд 1977, стр. 210, в. и на стр. 91, 201–204.

29 М. Тешић, Говор Љештанског, СДЗб ХХII, Београд 1977, стр. 222, 299.

30 М. Симић, Говор села Обади у босанском Подрињу, СДЗб ХХIV, Београд 1978, стр. 33, 114–116.

Рогатица: угледали *хи*, шта *јѡј* је, ђнда *иѡх* је и било; врати *јѣ*, ѡуби *јѣ*³¹;

Удбина: нѣк-*јѡј* бѡдѣ, вѡдијѡ - сам - *и*³²;

Јужнобосанска и сјевернохерцеговачка зона нуде подоста потврда за дужину на енклитикама: *јѡј*, *јѡ*, да *јѡј*, није *јѡ* ништа, било *и* је, вратио *и*; видим *хи*, гони *хи*; ено *иѡ*, пет *иѡ*, видим *иѡ*; сад *и* нема; видим *иѡ*, дам *иѡ*, отац *иѡ*; дам *хиѡ*, ето *хиѡ*, зет *хиѡ*; био *иѡ*, ено *иѡ*. Овдје је вриједно указати да је дужина на енкл. биљежена код припадника свих трију вјера на томе подручју³³;

Централна Шумадија: биће-*и* мѡго, шта-*и* је, да-*и* вѡди, кѡд-*и* ѡте-
раше, нѣ-б-*иѡ*³⁴;

Рама: *иѡ* *и* стѡтину, такѡ *и* наниѡло; сѡ *иѣ*, што *иѣ*³⁵;

Конавле: што сам *и* начинијо, што *и* ради, ено *иѡх*, кажи *иѡ*. Ту имамо и: *иѡ*, *иѡ*, *иѡ*, *иѡ*³⁶.

Када наведене податке пренесемо на дијалектолошке карте, добијамо утисак да је појава квантитета на неким енклитикама доста распрострањена у новоштокавским говорима. За бе-ха говорно подручје то ће потврдити и подаци из Упитника. Истина, има подручја за која се не наводе потврде за ову дужину. То, добрим дијелом, вриједи и за херцеговачке говоре. У мојим радовима о тим говорима не указује се на ту дужину. Могуће је да она и није ту константна, али, није искључено да сам је ја, ако сам је некада и чуо, сматрао нетипичном и на њу нисам обраћао посебну пажњу. Данас, када размишљам о тој прозодијској особини централнохерцеговачке зоне, чини ми се да је она ту, да је присутна (ено *иѡх*, шта *иѡ* је). Али, понављам, ја је нисам биљежио у својим радовима, што би говорило да она није ту стабилна. Свакако, ово ће требати провјерити, ако се, некада, за то створе услови. (Грађа из Упитника потврђује ту дужину за многе пунктове).

б) На основу грађе за бе-ха дијалектолошки атлас, питања из Упитника број 1758 – 1759, тражи се енкл. облик акузатива множине замјенице 3. л. м. и ж. род. Одговори су овакви³⁷:

иѡх (90, 196), (*ј*) *иѡх* (13, 16, 191), *хиѡ* (4, 23, 24, 26, 42, 48, 53, 68, 83, 96, 98, 112, 114, 116, 117, 118, 183, 216), *иѡ* (9, 91, 137, 138, 146, 177, 223), *иѡиѡ* (15), *иѡ* (134), *иѡ* (17, 34, 35, 76, 94, 101, 105, 106, 123, 124, 126, 130, 135, 139, 143, 148,

31 Ц. Јахић, Ловачка лексика и фразеологија у рогат. крају, СДЗБ ХХІХ, 386...

32 Д. Павлица, О говору околине Удбине, СДЗБ ХХХ, Београд 1984, стр. 395.

33 Р. Ђуровић, Прелазни говори јужне Босне и високе Херцеговине, СДЗБ ХХХХVIII, Београд 1992, стр. 280 – 284.

34 С. Реметић, Говори централне Шумадије, СДЗБ ХХХI, Београд 1985, стр. 294.

35 М. Окука, Говор Рама, Свјетлост, Сарајево 1983, стр. 131 – 133.

36 З. Кашић, Говор Конавала (докторска дисертација, рукопис, стр. 32, 139 – 140).

37 Грађа се узима из 5 књига у којима је сакупљен материјал из Упитника. Попис пунктова в. у БХДЗБ књ. 2, Сарајево 1969, стр. 365 – 370.

150, 151, 153, 154, 156, 157, 158, 163, 164, 168, 169, 202, 203, 220), *хїн* (20), *їг* (25, 58, 69, 203), *їк* (41, 164, 203), *хїн* (70, 82, 84, 98, 200а, 209, 221, 226).

Питање из Упитника број 1757, тражи се енкл. облик датива множине за м. р. Одговори су овакви:

їм (9, 16, 69, 71, 74, 76, 90, 91, 94, 124, 130, 139, 143, 146, 156, 157, 169), (*ј*)*їм* (13, 191), *їїм* (131, 137, 138, 143), *їїм* (37), *хїм* (4, 23, 24, 26, 31, 38, 68, 79, 81, 83, 84, 96, 98, 112, 116, 117, 118, 171, 209, 226), *хїн* (82), *хїн* (114).

На питање број 1977 из Упитника, тражи се облик 3. л. мн. презента од глагола *хгјети*, из свих испитиваних пунктова, осим пунктова број 5, 8, 64 и 200, добијен је одговор са дужином на вокалу – *е*: *хоћѣ/оћѣ*. За дужину зна и негација: *неће*, мада није увијек јасно исказана разлика између облика 3. л. *їд-и-мн.*: *он неће* и *они неће*, али је, понегдје, указано и на ту разлику, а та разлика је, како је овдје већ указано, наслијеђена из старијег периода развитка нашега језика (уп. у ст. слов. ХОШТЕТЬ и ХОТАТЬ) Тај однос, *е* и *ѣ*, данас се рефлектује у *ѣ* и *ѣ*.

8. Када се сви наведени подаци пренесу на дијалектолошку карту, добија се слика ареала на коме се јавља дужина на облицима енклитика, замјеничких или глаголских. А сама та чињеница да је тај простор доста велики као да нам даје за право да и ту квантитативну особину примимо као језичку реалност и да јој дозволимо опстанак у стандардном језичком изразу. Све ово, наравно, ако и даље будемо ослушкивали народне говоре приликом одређивања норме у нашем језичком стандарду.

9. Као што видимо, и овдје се може примијенити констатација проф. Р. Бошковића: „Нико није ћарио ко је Вук исправљао (што се аутентичности грађе тиче)”.

Резюме

Асим Пецо

ЭНКЛИТИКА И КОЛИЧЕСТВО

В нашем современном языке существует установившееся правило, что энклитики не обладают ударением и долготой. Об этом писал и проф. Джордже Живанович. Он полагает, что Вук сделал ошибку, когда энклитическую форму их привел с долготой. Ставился вопрос: обозначил ли Вук долготу там, где ее нет? На основании более подробных обсуждений этого вопроса, автор считает, что Вук и здесь не сделал ошибку. Существует много народных говоров, тех с четвероакцентной системой, которым известна долгота на некоторых энклит. формах, как у местоимений, так и у глаголов. Поэтому он полагает, что и эту характеристику можно считать стандартной.

Срето Танасић
(Београд)

ИНСТРУМЕНТАЛ ЗА ЖИВО У ПАСИВНИМ КОНСТРУКЦИЈАМА

У раду се расправља о употреби инструментала за живо у пасивним конструкцијама са трпним придјевом. За разлику од старијег стања нашега језика, кад се овим обликом исказивао агенс у пасивним конструкцијама са трпним придјевом, данас се инструментал за живо употребљава да се именује појам помоћу кога се врши пасивна радња или се одржава стање ако се конструкцијом не исказује пасивна радња.

Грамматички прописи некога језика одражавају сазнања до којих је дошла наука о томе језику у вријеме настанка тих прописа. Пожељно је да се ти прописи повремено подвргавају критичком суду, а посебно ако на то упућује језичка стварност. Управо тако треба схватити прилог о пасивним конструкцијама са трпним придјевом у (досадашњем) српскохрватском стандардном језику што га је објавио Владимир П. Гутков, професор Филолошког факултета у Москви познат нашој научној јавности по великом броју значајних радова о питањима нашега језика¹. У овоме раду његова пажња посвећена је форми инструментала за живо у пасивним конструкцијама са трпним придјевом. Гутков полази од чињенице да је у сербокроатистици јединствено мишљење „да у пасивним конструкцијама (реченицама) са трпним глаголским придевом и именицом (односно заменицом) која означава живо биће (или скуп бића), а којом се изражава вршилац радње, та именица (или заменица) долази у облику генитива уз предлог од². Ово поткрепљује упућивањем на одговарајуће мјесто у Маретићевој и Стевановићевој граматици, у студији Милке Ивић о инструмен-

¹ О нужности студиознијег приступа проучавању пасивних конструкција са трпним партиципима, Наш језик XXVIII/4 – 5, 241 – 245.

² Наведено дјело, 242.

талу и у раду Браниславе Ром³. Затим наводи већи број примјера (тридесетак), готово искључиво из књижевноумјетничког стила, као доказ да се у таквим конструкцијама агенс исказује и обликом инструментала.

Занимљиво је да је већина примјера које наводи Владимир Гутков управо из оних дјела која цитира и Михаило Стевановић у својој великој граматичи⁴. Он ове примјере, када говори о овој појави, не наводи. У ствари, Стевановић ту наводи један примјер из Вуковог оригиналног дјела, поред примјера из Његошевога дјела које — као и неки други истраживачи — тумачи руским утицајем, а овај Вуков примјер подробније не објашњава осим што каже да се ту инструменталом не исказује агенс. У раду *Облик субјекта у пасивним реченицама*⁵ примјер на коме тумачи ову појаву нема извора. Сама чињеница да је Гутков пронашао овако велики број примјера на релативно малом корпусу савременога језика говори о значају његовог рада, јер према досадашњим нашим сазнањима ова појава као да не постоји у савременом стандардном језику.

Да би се питање које је покренуо В. Гутков у своме раду могло разматрати, потребно је да се да неколико напомена о пасиву и његовоме исказивању у нашем језику. Пасив, као глаголску дијатезу насупрот активној, карактерише следеће. 1) Позицију субјекта реченице заузима именица која на семантичком плану означава пацијенс. У активној реченици пацијенс се исказује именицом која заузима синтаксичку позицију ближег објекта. 2) Агенс не може да заузима позицију синтаксичког субјекта реченице. 3) Пасивна конструкција се карактерише компонентом динамичности, тј. вршење радње је актуелно у моменту о коме реферише пасивна реченица⁶.

У српскохрватском стандардном језику пасивно значење исказује се рефлексивном реченицом и реченицом са трпним придјевом у сложеном глаголском облику. И једна и друга конструкција је хомонимична. Хомонимичност конструкције са трпним придјевом потиче од природе самог трпнога придјева. Познато је, наиме, да трпни придјев у своме значењу има двије компоненте — придјевску и глаголску. Ако се елиминише

3 Т. Maretić, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb, 1963; М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик, књ. II*, Београд, 1969; М. Ивић, *Значења српскохрватског инструментала и њихов развој*, Београд, 1954; Бранислава Ром, *Српскохрватски еквиваленти за нека значења руског падежа*, Прилози проучавању језика 10, Нови Сад, 1974.

4 Иста дјела (из којих и јесте највише примјера) цитирају се од следећих писаца: Б. Станковић, И. Андрић, М. Црњански.

5 Наш језик V (1937).

6 Ксенија Милошевић, *Неки аспекти семантичког односа конструкција пасивне (са трпним придјевом) и рефлексивне у савременом српскохрватском језику*, Књижевни језик 1/3—4, Сарајево, 1972.

глаголска компонента, тада се не ради о пасивном значењу већ је у питању реченица са тзв. именским предикатом, коју карактерише одсуство компоненте динамичности битне за остваривање пасивног значења. Ако се елиминише придјевска компонента трпног придјева, онда се ради о пасивном значењу. Начелно говорећи, сви прелазни глаголи дозвољавају реализацију и једног и другог значења у оваквим конструкцијама. Истина, поједине класе глагола више погодују остваривању једнога од два значења. У идентификацији тих конструкција значајну улогу игра контекст⁷.

У савременом језику агенс се исказује именицом у генитиву са приједлогом *од*. Пасивне конструкције са трпним придјевом карактерише то да се агенс у њима веома ријетко исказује. У ствари, на агенс се много чешће, у ужем или ширем контексту, указује него што се он именује у самој конструкцији средством резервисаним за то⁸.

А сада да погледамо примјере које наводи Владимир Гутков. Они се могу подијелити у двије групе. У прву, мању, групу иду примјери са пасивним реченицама са обликом пасивног перфекта у предикату. У другу групу иду примјери конструкција са трпним придјевом изван сложеног глаголског облика. У првој групи налазе се свега два примјера са инструменталом. Ево тих примјера:

1. Напао [га је] као човека чије је књижевно дело и н с п и р и с а н о римским плаћеником Јернејем Копитарем. (Миодраг Поповић)

2. У њему је све више расла језа и немир као да је са свих страна о п с је д н у т невидљивим непријатељем. (Б. Ћопић)

Ни у једном од ова два примјера дате конструкције не исказују пасивну радњу. Из значења трпног придјева елиминисана је глаголска компонента и он је у погледу функције изједначен са обичним придјевом. Зато се у овим реченицама ради о именском предикату. Глаголи од којих су настали ови трпни придјиви карактеришу се резултативношћу. Такви трпни придјиви, познато је⁹, склони су губљењу глаголске компоненте из

7 Оулози контекста у идентификацији пасивних конструкција са трпним придјевом говори се у раду Ксеније Милошевић *Темпорално значење и семантичка вриједност конструкција* Сор (p.aes. perf. + part. pass.) у српскохрватском језику, Јужнословенски филолог XXX/1–2. Ту се скреће пажња да ни једна од двије значењске компоненте трпних придјева не мора у сваком случају да буде елиминисана.

8 О начину на који се у оквиру контекста указује на агенс пасивних конструкција са трпним придјевом говори се у раду С. Танасића *Пасивне конструкције са трпним придјевом у српскохрватском језику*, Радови IX Института за језик у Сарајеву, Сарајево, 1982. У грађи за тај рад (из језика штампе) на примјере са исказаним агенсом обликом генитива отпада свега 1%. Е. В. Падучева у књизи *О семантике синтаксиса* (Москва, 1974) истиче да је валенција за агенс у пасивним конструкцијама слаба (стр. 225).

9 К. Милошевић указује да ни једна семантичка класа глагола аутоматски не обезбјеђује само једно значење конструкција са трпним придјевима — в. рад из напомене бр. 7.

свога значења. Овим предикатима реферише се о стању у коме се налазе појмови означени именицом (замјеницом) у позицији реченичног субјекта. Није присутна компонента динамичности. Пошто нема пасивне радње, не може се говорити ни о агентивној вриједности инструментала у тим реченицама. Именице у облику инструментала означавају појмове од којих зависи стање именовано предикатом тих реченица и њихова функција слична је функцији коју у оваквим конструкцијама имају именице у облику инструментала које не означавају живо¹⁰.

Ево још неколико примјера сличних примјера које наводи Гутков.

3. Дебељача је на с е љ е на само *Мађарима*. (М. Марков, Банатски воз, Дечје новине, 1992, 9)

4. Још супо њој по и с к и д а н е ж и л е и б о г у м и л с т в о м и п о с л е д њ и м к р а љ е в и м а и Т у р ц и м а и А у с т р и ј о м. (И. Секулић, Наш језик V, 67)

5. Нејугословенски елеменат п р е д с т а в љ е н ј е, почевши од шездесетих година, *студентима* из исламског света. (Д. Танасковић, У дијалогу са исламом, Дечје новине, 1992, 38)

И овдје се конструкцијама са трпним придјевом не исказује пасивно значење. Да је то тако, можемо се увјерити на основу временске вриједности ових предиката. У сва три примјера она одговара времену које означава помоћни глагол тих предиката. Ови именски предикати говоре о стању у коме се налазе појмови означени именицама у позицији реченичног субјекта и то стање одржава се помоћу појмова који се исказују именицама у облику инструментала. Да ту нема разлике између именица у инструменталу које означавају живо и неживо, може се видјети и по томе што у четвртном примјеру напореда стоје у истој функцији именице б о г у м и л с т в о и к р а љ е в и.

Гутков наводи и два примјера гдје се у пасивној реченици са трпним придјевом исказује агенс генитивом са приједлогом *од*.

1. Не толико што је п о д р ж а в а н *од Тодоре* и *Софке*, него више услед ракије... кретао се брже и лакше. (Б. Станковић)

2. И тако је д о ч е к а н у својој рођеној авлији *од оружаних људи*. (И. Андрић)

У обје ове реченице исказује се пасивно значење и зато се у њима може исказати и агенс формом која данас представља регуларно средство за то.

Може се поставити питање је ли могућа оваква реченица са пасивним значењем а да умјесто генитива с приједлогом *од* стоји инструментал

¹⁰ О томе се подробно говори у навођеним радовима М. Стевановића и М. Ивић. Управо тако тумачи М. Стевановић и примјер: *Они су непријатељем били заробљени* — у раду Облик субјекта пасивних реченица, стр. 163.

именице (замјенице) која значи живо. У одговарајућем контексту таква реченица била би сасвим могућа: И тако је дочекан у својој рођеној авлији *оружаним људима*. Само инструментал овдје нема функцију агенса. Синтагма *оружаним људима* има овдје функцију коју би имала и именица *оружје* у инструменталу. Исто тако у реченици: На јучерашњој смотри Београђани су представљени *студентским хором* инструментал не исказује агенс. У овим реченицама обликом инструментала исказује се значење које има инструментал у активној реченици: А Србину прети Турчином. (Д. Танасковић, Наведено дјело, 148) Може, значи, и обликом инструментала за живо да се исказује појам који у активној и пасивној реченици има улогу средства помоћу кога се извршава нека радња.

Много више примјера наводи Гутков гдје се трпни придјиви јављају самостално, изван сложених глаголских облика. Занимљиво је да се међу трпним придјевима налази више оних од глагола имперфективног вида. Једно обимно истраживање од прије пола вијека показало је да се трпни придјиви од имперфекативних глагола јављају знатно рјеђе од оних са перфективним видом¹¹. Истраживање на ширем корпусу показало би да ли се у том погледу нешто мијења.

Примјери са трпним придјевом од перфективних глагола.

1. Мали Триша стајао је по страни, *зачућен овим необичним касним гостима*. (Б. Ђопић)

2. И сам он тамо, у великој соби, осветљен свећама, са прекрштеним рукама, везаним вилицама, *опкољен женама*. (Б. Станковић)

3. Изубијан и крвав, *опкољен четницима*, прошао је тако мали Триша. (Б. Ђопић)

4. *Окружен куририма и заштитницом*, Врањеш је руководио читавом „операцијом”. (Б. Ђопић)

5. И он, *опкољен њима*, поче да се пење. (Б. Станковић)

6. Губећи при коцки, *опкољени дамама*,... они заборавише за тренутак сав свој пут и све своје тегобе. (М. Црњански)

7. Географске околности [су] омогућиле да се у њима [областима] сачува више докумената на народном језику него у Србији *притиснут, ој Турцима*. (П. Ивић)

8. И сада, када је умро *отрован и испијен овом овдје женом*, сада ће наши људи почети као дрвени млинови да мељу некакве фразе. (М. Крлежа)

¹¹ П. Ђорђевић, *О старословенским трпним придјевима*, Јужнословенски филолог XI (1931), стр. 160.

9. Журно корача крај коња, о п к о љ е н *официрима*. (М. Црњански)

10. П о т а к н у т *Копитаром, Добровским и другима*, Врховац је све већу бригу посвећивао проучавању језика. (З. Винце)

11. Кад би време, уђоше у двор, д о ч е к а н и *слугама*, да прво одстоје свечану мису. (М. Црњански)

У првих десет примјера трпни придјевни имају несумњиво атрибуцку функцију. Из њиховог значења елиминисана је глаголска компонента. У првом примјеру је трпни придјев од глагола који је склон придјевској употреби¹². У сљедећа два примјера трпни придјевни налазе се у синтагматском низу са именицама и придјевима, што је опет сигуран показатељ адјективне употребе трпних придјева¹³. Компонента резултативности која карактерише остале глаголе разлог је придјевској употреби трпних придјева у осталим примјерима. Именицом у инструменталу ту се указује на појам који условљава стање које се именује тим придјевима. Функција појмова означених инструменталом за живо не разликује се од функције појмова који се у оваквим конструкцијама означавају инструменталом за неживо. Тако је у другом примјеру функција именице у синтагми о п к о љ е н ж е н а м а слична функцији именице у синтагми о с в е т љ е н с в е ћ а м а.

Мада се и у посљедњем примјеру трпни придјев налази у истој функцији, глагол од кога он потиче дозвољава да глаголска компонента није потпуно искључена. У том случају именица у облику инструментала указује на појам помоћу кога се врши радња именована трпним придјевом.

И у оваквим случајевима, уколико трпни придјев још чува и глаголску компоненту у своме значењу, агенс се именује обликом генитива с приједлогом *од*. Тако је у сљедећем примјеру:

И онда д о ч е к а н *од својих*, праћен њима... (Б. Станковић)

А сада ћу навести неколико примјера са трпним придјевом од имперфективних глагола између оних које наводи В. Гутков.

1. Дешавало се да су иза тих разних циганских група, заражених, г о њ е н и х глађу и *огорченим светом*, остајала напуштена деца без родитеља. (И. Андрић)

2. А друге суботе после оне злосретне даће, млади Ристић је пијан и напола н о ш е н *друштвом* отишао Аники. (И. Андрић)

¹² О томе говори П. Ђорђевић у цитираном раду. У грађи за мој рад из напомене бр. 8 ни једна конструкција са трпним придјевом од глагола ове семантичке класе глагола (и то глагола типа V који према себи имају глаголе типа Vce) не исказује пасивно значење — в. стр. 105.

¹³ Види у раду К. Милошевић из напомене број 7.

3. Наоружана гомила, са скоро невидљивим Тришом у средини, предвођена *Врањешом*, који је јакао на коњу, лагано је пролазила кроз сеоце. (Б. Ђопић)

4. Морали су, вучени женама, одлазити кроз капицике... (Б. Станковић)

5. На капији, поштапајући се и вођен дечком, појави се стари „деда“, свештеник Риста. (Б. Станковић)

6. Недељом и празником Аника је ишла у цркву, праћена неком бледом и слабачком комшиницом. (И. Андрић)

7. Међу њима су прошла краљева кола,... праћена масом гарде... (М. Црњански)

8. А неколико страница даље, поред вести да се у београдском пашалуку побунила раја и да, предвођена *злим људима*, чини непромишљена дела... (И. Андрић)

9. Предвођени *Владимиром Познатовим*, одличним другом, генијалним стихотворцем, ишли су самостални таленти... (Б. Ђопић)

10. Познато је и то да су Словени, углавном предвођени *Аварима*,... савладали византијску одбрану дуж Дунава и Саве... (П. Ивић)

И у овим конструкцијама трпни придјев може да има значење обичних придјева. Тако је у прва три примјера. Ту се трпни придјеви налазе у синтагматским низовима који условљавају придјевску вриједност њихову. У првом случају то је придјевски употрејебљен трпни придјев *заражених*, у другом примјеру то је придјев *пијан*, у трећем примјеру на такво значење трпног придјева упућују синтагме *наоружана гомила* и *са скоро невидљивим Тришом* у средини. И у овим конструкцијама инструментал за живо има исту функцију као и у свим ранијим кад је трпни придјев употрејебљен придјевски. Њиме се означава појам који на неки начин условљава постојање стања које се именује тако употрејебљеним трпним придјевом. Инструментал се ту употребљава слично као и у случајевима када се њиме именује неживо, што се лијепо види у првом примјеру гдје напореда стоје инструментал за живо и неживо.

У осталих седам наведених примјера у овим конструкцијама нема ништа што би недвосмислено искључивало глаголску компоненту из значења трпног придјева. Пошто се ради о трпним придјевима од имперфективних глагола, без обзира на функцију ових конструкција, може се дозволити да глаголска компонента није искључена. У том случају инструменталом се обиљежавају појмови помоћу којих се радња врши.

И у оваквим случајевима агенс се именује обликом генитива са приједлогом *од*. Тако је у следећем примјеру:

Владика је дошао главом, п р а ћ е н *од једног младог попа из Сарајева и зеничког протe*. (И. Андрић)

Има глагола који не дозвољавају присуство инструментала за живо у пасивним конструкцијама са трпним придјевом. Тако се у реченици: *Основа његова правописа п р и м љ е н а ј е од Срба и Хрвата* у потпуности (А. Белић, Наш језик н. с. VII, 198) — генитив са приједлогом *од* не може замијенити инструменталом. Такође у цитираној реченици: *Аника је ишла у цркву, п р а ћ е н а неком... комшиницом* — трпни придјев се не би могао замијенити трпним придјевом глагола *п о с м а т р а т и*. С друге стране, нема прелазног глагола међу наведеним који у пасивној конструкцији са трпним придјевом, кад она именује пасивну дијатезу, не дозвољава исказивање агенса обликом генитива с приједлогом *од*. Ово показује, прво, да се у тим конструкцијама генитив с приједлогом *од* и инструментал за живо не јављају у истој функцији и, друго, да инструментал у тим конструкцијама долази у случајевима када семантика глагола од кога је изведен трпни придјев дозвољава постојање појма са описаним значењем — помоћу ког се врши пасивна радња односно одржава одређено стање.

*

* *

Рад Владимира Гуткова скренуо је пажњу на употребу инструментала за живо у пасивним конструкцијама са трпним придјевом какву наша литература не региструје у савременом језику. Анализа ових конструкција, углавном на примјерима које наводи В. Гутков, дозвољава да се о њима каже следеће.

Инструментал за живо у функцији агенса пасивних конструкција са трпним придјевом одавно је ишчезао у нашем језику¹⁴. Данас се овај облик јавља поново у тим конструкцијама, али у другој функцији, и то при глаголској и адјективној вриједности трпног придјева. У првом случају инструменталом за живо именује се појам помоћу кога се остварује пасивна радња, у другом случају њиме се именује појам помоћу ког се одржава дато стање. Функција инструментала за живо слична је функцији коју у овим конструкцијама има инструментал за неживо. Док се агенс у облику генитива с приједлогом *од* јавља само кад ове конструкције исказују глаголску радњу, дотле се инструментал јавља у описаној функцији у

¹⁴ Процес нестајања инструментала за живо у тој функцији описан је у поменутој књизи М. Ивић.

случају глаголске и адјективне вриједности тих конструкција. С друге стране, агенс се може исказивати у свим случајевима кад конструкција изражава пасивно значење, док за употребу инструментала за живо постоје ограничења у пасивним конструкцијама која су везана за семантичку вриједност глагола од кога је изведен трпни придјев.

Предстоји да се употреба инструментала за живо у пасивним конструкцијама испита на репрезентативном корпусу из свих језичких стилова.

Резюме

Срето Танасић

ТВОРИТЕЛЬНЫЙ ПАДЕЖ ДЛЯ ОБОЗНАЧЕНИЯ ОДУШЕВЛЕННОГО В СТРАДАТЕЛЬНЫХ ОБОРОТАХ

В работе рассматривается использование творительного падежа существительных (местоимений), обозначающих одушевленное в пассивных конструкциях со страдательным прилагательным. В раннем периоде развития нашего языка этой формой выражался агент в этих конструкциях. Нынче у него другая функция: им называется понятие, при помощи которого совершается действие, если конструкция выражает страдательное значение, то есть понятие, при помощи которого продолжается состояние, если оборот не имеет страдательное значение. Функция творительного этих существительных (местоимений) сходна функции существительных (местоимений), обозначающих неодушевленное в таких же конструкциях. Не все переходные глаголы позволяют такое употребление творительного в пассивных конструкциях.

Маријана Киршова

(Москва, МГУ)

О НЕКИМ ВРСТАМА СРПСКОХРВАТСКИХ ИМЕНИЧКИХ СЛОЖЕНИЦА¹

(у књижевним текстовима и у речницима)

У раду се разматрају три типа српскохрватских именичких сложеница, анализира се њихова творбена структура и конкретна значења. Ове се сложенице разматрају и са гледишта њихове заступљености у књижевним текстовима и речницима, а указује се и на слична именичка образовања у руском језику.

Како нам се чини, слагање као један од начина творбе речи у савременом књижевном српскохрватском језику још није довољно проучено. Нема детаљнијег и опсежнијег истраживања у оквиру ове значајне теме². Вероватно се мало поклањање пажње сложеницама делимично објашњава секундарном улогом *слагања* у поређењу са другим начинима творбе речи (имамо у виду пре свега афиксацију, која је најразвијенија у словенским језицима). Водећи хрватски дериватолог С. Бабић каже с тим у вези да је „извођење у хрватском језику... основнији начин него слагање”, као и то да се „именичке сложенице у хрватском језику творе... знатно рјеђе него изведенице, а ако се творе, онда је обичнија сложенено-суфиксална творба, него творба чистих сложеница”³. У суштини, сложенице се подробно анализирају само у монографији С. Бабића посвећеној творби речи хрватског језика, мада је доста тешко стећи општи утисак и добити увид у тај проблем на основу ње, пошто је само чисто слагање приказано сажето (стр. 319–328), уз веома кратак теоретски део (стр. 30–31), док су

1 Саопштено на 21. међународном научном састанку слависта у Вукове дане у Београду (10–15. IX 1991).

2 На жалост, били смо спречени да се на време упознамо са радом Е. Барић: *Именичке сложеннице непrefиксалне и несufиксалне творбе*, Zagreb, 1980. Рад је интересантан и озбиљан, али ми прилазимо том проблему друкчије него Е. Барић.

3 S. Babić, *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*, Zagreb, 1986, 319.

сложено-суфиксална образовања, а њих је највише, разбацана по целој књизи и везана за одговарајући суфикс. Посебно поглавље (стр. 414–432) посвећено је сложеницама у граматички М. Стевановића⁴. Поједина питања у вези са слагањем у српскохрватском језику претресају се у мањим чланцима у лингвистичким часописима „Наш језик” и „Језик”⁵.

Упоредимо ли гледишта о слагању прихваћена у совјетској науци о творби речи, са погледима на слагање код југословенских лингвиста, видимо да се у целини много не разликује од нашег погледа на овај начин творбе речи, осим појединих момената о којима ће бити речи даље. „Уз помоћ чистог слагања се граде сложенице са интерфиксом (у том броју и са нултим) чије се творбено значење своди на скуп значења основа базних речи када се у резултату добија једно сложено значење”⁶ (уп. код С. Бабића: „Слагање је такав начин творбе у којој нова ријеч настаје од основа двију или више ријечи, од двију или више основа”⁷). Дакле, слагање речи је један од начина творбе речи, који се састоји у морфолошком спајању два или више корена (основа)⁸ (в. код М. Стевановића: „Сложенице су речи које су постале срастањем двеју или више посебних речи у једну”⁹). У совјетској лингвистичкој литератури се истиче као најбитнија особина сваке сложенице да се састоји од две или више коренских морфема на одређен начин међусобно везане. Та повезаност се испољава у усменом говору тако што се језичка јединица изговара са једним акцентом, а у писменом говору се огледа у састављеном писању или *писању уз цртицу саставних делова сложенице* (по чему се разликује од сх. гледишта). Свака сложеница спада у одређену врсту речи и поседује сва битна морфолошка и синтаксичка обележја те врсте речи. Имајући у виду све те особине, могли бисмо прецизирати дефиницију сложенице: то је лексичко-морфолошка јединица обликована као (једна) целина, која ук-

4 М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*, Београд, 1964.

5 В.: А. Белић, *О „светогледу”*, Наш језик, I, 1933, стр. 43–47; А. Белић, *О грађењу нових речи*, Наш језик, IV, 1936, стр. 161–165; А. Белић, *О сложеницама*, Наш језик, I, н.с., 1949/50, стр. 169–177; Св. Матић, *Сложенице са велико-*, Наш језик, књ. IV, н.с., 1952/53, стр. 323–328; М. Стевановић, *О сложеницама типа „народнорепубликанац” и поводом њих*, Наш језик, књ. VI, н.с., 1954/55, стр. 153–159; М. Стевановић, *Императивне сложенице*, Наш језик, књ. VIII, 1956/57, стр. 6–8; И. Клајн, *О префиксоидима у српскохрватском језику*, Наш језик, књ. XXIII, 1977, стр. 187–198; S. Babić, *Životnost novih riječi*, Jezik, god. IX, 1961/62, стр. 113–118; P. Rogić, *Prinos mrtvih klasičnih jezika tvorbi kompozita u suvremenim živim jezicima*, Jezik, god. IX, 1961/62, стр. 129–132; R. Zett, *O problematici složenica tipa „nogomet”*, Jezik, god. XVI, 1968/69, стр. 103–110; S. Babić, *Mješovite tvorenice*, Jezik, god. XXV, 1978, стр. 129–138.

6 *Русская грамматика*, I, Изд. „Наука”, М., 1980, стр. 242.

7 S. Babić, *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*, стр. 30.

8 В. нпр.: *Лингвистический энциклопедический словарь*, М., 1990, стр. 469; *Словарь — справочник лингвистических терминов*, ред. Д. Э. Розенталя, М., 1976, стр. 427; *Русский язык* (энциклопедия), М., 1979, стр. 304–305; Н. М. Шанский, *Очерки по русскому словообразованию*, М., 1968, стр. 269–275, и др.

9 М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*, стр. 414.

ључује две или више коренских морфема обједињених семантички, акценатски и морфолошки¹⁰.

Већина сложеница је грађена на основу синтагми: земљомер — мерити земљу, кривошија — крива шија. Према синтаксичком односу између базних основа сложенице се могу разврстати на два типа: 1) напоредне, копулативне сложенице са равноправним односом основа: југдисток, мајмунџовек; 2) одредбене одн. рекцијске сложенице са неравноправним односом основа; таквих сложеница је неупоредиво више: водноша (носити воду), брзопис (брзо писати), дрвоточ (точити дрво), жутотрба (гусеница) (жут трбух). Допунске сложенице (или рекцијске) су постале од делова који су један с другим стајали у зависном односу као управни члан и његова допуна: кождер, лонцопера, класбер, коњокрадица (в. М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*, 1964, стр. 426—428). Одредбене су сложенице постале од синтагми у којима је један део одређивао други: белошљива, дивокоза, дворог, црноглав (птица), голобрад.

Према начину састављања делова (компонената) унутар сложенице, издваја се *атематско слагање*, тј. једноставно срастање делова сложенице: дангуба „беспослица; беспосличар”, сџикеса „лопов”, дџетлеће „деценија”, и *тематско слагање* (састављање делова помоћу спојног вокала, или интерфикса): риболџ, мукџгриз, очевџдац, зџмџотрес.

С. Бабић у свом раду о творби речи (стр. 30) наглашава да у српскохрватском језику постоји најмање четири спојника (спојна вокала) — о, е, и, у: рџкомет, главџбоља, голџглав (о најчешће долази као спојни вокал), куџвласник, душеџбрижњик (понекад се, особито иза непчаних сугласника, јавља е), братџчед, пџлуглас, тисуџгџдишњица (вокал у, како каже С. Бабић, ограничен је само на неке речи), распикуџа, вџртирџп (и долази ако је први део глагол). Још више спојних вокала бележи у руском језику *Руска граматика* из 1980 (стр. 252—253), где се издваја чак 8 група интерфикса (лесостепь, пешеход, двучлен, себљубец, болиџолов, трџхлеток, Белџгород — нулти интерџфикс и др.). М. Стевановић сматра да у српскохрватском језику постоје само два спојна вокала: о и е (стр. 424). Тешко се сложити са проширењем списка спојних вокала који предлаже С. Бабић ако се призна постојање у српскохрватском језику сложеница направљених без икаквих спојних вокала (а С. Бабић баш истиче да има таквих сложеница: духџнкеса, црвџнџџрка и др.). Узгред речено, С. Бабић сматра да спојни вокал и иначе није формант, већ елеменат који проширује

¹⁰ В. нпр.: К. Л. Ряшенцев, *Сложные слова в современном русском языке*, автореферат докторской диссертации, М., 1969, стр. 3—5; В. В. Виноградов, *Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии*, сб. Вопросы теории и истории языка, АН СССР, М., 1952, стр. 140—141; А. И. Моисеев, *Мотивированность слов*, Ученые записки ЛГУ, No 322, серия филологических наук, вып. 68, 1963, стр. 147 и др.

основу (да је додатак основи) уз чију помоћ се основа прилагођава слагању. Што се тиче самог термина *интерфикс* (који користе многи совјетски лингвисти: В. В. Лопатин, И. С. Улукханов, Е. А. Земская, М. В. Панов и др.), он, како нам се чини, слободно може бити коришћен за обележавање спојних вокала *о/е* у српскохрватском језику; међутим, пошто су спојни вокали само један од случајева интерфиксације и пошто се у српскохрватским радовима из творбе речи традиционално користи термин *спојни вокал*, и ми се у овом раду служимо истим термином, сматрајући, при томе, да постоје само два спојна вокала (*о* и *е*) у савременом књижевном српскохрватском језику.

И још једна примедба: према устаљеној традицији префиксална творба речи у српскохрватском језику се разматра у оквиру слагања као један од начина слагања (в. нпр.: С. Бабић, *Творба ријечи*, стр. 33; М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*, 1964, стр. 443: „С префиксима су, у ствари, све оне сложене речи што као први део имају неки предлог, који је тек срастањем с другим делом сложенице постао префиксом”). У савременој домаћој русистици се префиксација, пак, сматра као један од начина творбе речи у ужем смислу, тј. не припада слагању. Ми се придржавамо истог гледишта.

Пошто у словенским језицима слагање као један од начина творбе речи (како ми то схватамо) има ширу распрострањеност код именица и придева и доста ретко се среће код глагола,¹¹ где се углавном користи префиксација, овај рад посвећујемо сложеним именицама.

Постоји више различитих класификација сложених именица (у *Руској граматици* из 1980. приказује се 7 врста; В. В. Виноградов¹² дели све сложене именице на 12 творбених врста; посебну класификацију има Н. М. Шански¹³ итд.). Како нам се чини, најприхватљивија је за практичну примену класификација сложених именица коју смо направили на основу класификације предложене у раду о сложеницама у савременом руском језику,¹⁴ према којој се разликују:

- I. сложене именице без спојног вокала,
- II. сложене именице са спојним вокалом.

¹¹ Нпр., акад. В. В. Виноградов је писао: „Принципи слагања, који су се делимично развили у самом руском језику, а делимично су преузети из старогрчког и старословенског језика, утврђени су пре свега у продуктивним категоријама (код именица и придева)”. В.: В. В. Виноградов, *Русский язык*, 1972, изд. II, стр. 54.

¹² В. В. Виноградов, *Современный русский язык*, Изд. МГУ, 1952, стр. 125.

¹³ Е. М. Галкина-Федорук, К. В. Горшкова, Н. М. Шанский, *Современный русский язык*, ч. II, стр. 63–64.

¹⁴ К. Ј. Рященко, *Сложные слова и их компоненты в современном русском языке*, Орцоникидзе, 1976.

I. Сложене именице без спојних вокала се даље разврставају према облику првог дела сложенице (нпр. први компонент је глаголски облик, сличан облику императива: распикућа; први компонент је број: десетлеће, итд., в. даље).

II. Сложене именице са спојним вокалом се даље деле на две групе:

- 1) сложенице са чистим основама,
- 2) сложенице са другом основом која има суфикс.

Сложене именице са чистим основама сачињавају две групе: а) са другим глаголским основама; б) са другим именичким основама.

Сложене именице са другим основама које имају суфикс деле се на групе зависно од конкретног суфикса.

У овом раду се разматрају само три врсте сложених именица. Према поменутој горе класификацији то су: 1) сложене именице без спојног вокала (типа вадичеп); 2) сложене именице са спојним вокалом, које имају други глаголски део без суфикса (чиста основа) типа мравдјед; 3) сложене именице са спојним вокалом, које имају други именички део без суфикса (чиста основа) типа козорог.

У раду се анализирају не само сложенице које су направљене као резултат слагања основа (речи) већ и сраслице, лексикализоване синтагме: бабадџџка, бубашваба, вџденцвџт (лептир), рђендџн.

Стране сложенице, као што су телеграф, филмотека, широко заступљене у књижевном српскохрватском језику, одвајају се од домаћих српскохрватских речи и у овом раду се не разматрају (изузев стране компоненте сложених хибридних образовања).

Главни лексички извор за овај рад био је *Речник српскохрватскога књижевног језика* у шест књига (Нови Сад 1967–1976), који садржи око 150 000 речи, као и књижевни текстови – укупно 800 страница из дела југословенских писаца: М. Крлежа, *Повратак Филипа Латиновића*, Свјетлост, Сарајево, 1966 (260 страница); Б. Ђокић, *Башта сљезове боје*, Б., 1975 (200 стр.); О. Давичо, *Ћутње*, Београд, 1963 (336 стр.).

Из свих ових извора ексцерпирани су сложенице које припадају разним врстама речи. Пре свега, расподелили смо све сложенице на групе према врстама речи. Највише сложеница ексцерпираних из Матичиног речника припадају сложеним именицама (3169), од њих 1164 сложене именице је направљено уз помоћ чистог слагања (без афикса), остале сложене именице (њих има 2005) представљају сложено-суфиксална образовања (многоженац, иноземац) и производно-сложена (бродломнић, стрвдџерница); у последњем случају су то у ствари суфиксалне

изведенице направљене од сложеница. Међу сложеницама са суфиксима на првом месту се по својој заступљености налазе сложене именице са суфиксом -ац типа *баснописац* (447), на другом месту су сложене именице са суфиксом -ост типа *неравноправност* (311), затим — са суфиксом -је типа *слободоумље* (213); скоро исти број образовања имају сложене именице на --ја типа *ватрдноша*, *слаткођеђа* (160), --ица типа *вртоглавица* (141), -(н)ик типа *земљорадник*, --к(а) типа *високдшколка* (137), -ство типа *свилотрпство* (111). Из дела Б. Ђопића ексерпирано је 50 сложеница, међу којима је 15 направљено уз помоћ чистог слагања. У роману М. Крлеже је нађено 126 сложених именица (67 од њих је грађено помоћу чистог слагања), а у роману О. Давича има 120 сложених именица (55 је грађено помоћу чистог слагања).

Укупно је из свих поменутих извора ексерпирано преко 3 хиљаде сложених именица (3465), међу њима има и индивидуално-ауторских речи (оказионализама), грађених према постојећим моделима у књижевном језику (уп.: „Оказионално за лексику није увек оказионално за творбени систем”¹⁵). Навешћемо неколико примера коришћења сложеница (међу којима су и ауторски индивидуализми) прво у Ђопићевим делима: — Па ти још не вјерујеш, обер будало! (стр. 34). — Онај *пожмиреп*, брат Сава, већ је био стигао (стр. 40). — Показало се да је гост из Лике незгодне и плахе нарави. Не зову тебе пабе дрмогаћа тамо у Лици (стр. 85). — Опробао дјед да се посавјетује са својим рођаком Савом, познатим лоповом и *згубиданом* (стр. 51). — Мени одједном дође нешто жао тога сирака, истуреног пред бездушан фронт три коморцијске набигузице (стр. 128).

У роману О. Давича је језик главног јунака — интелектуалца, који се налази у затворској самици, филозофски обојен, сликовит, обилује апстрактним сложеним именицама, међу којима су оне са првом компонентом *само*—: самопосматрање, самосаопштење, самоодржање, самоиспитивање, самосвест, самосажалење, самоодбрана, самоосећање, самокритика, самозадовољство, самоопредељење, самосентименталност, самообмана. Има интересантних пишчевих кованица, између осталог, с компонентама страног порекла у хибридниим образовањима: Псеудокртоле висе с грана, вуку низ мреже (стр. 23). — Снимао сам слике с *псеудовазом квазицвећа* на зиду лево, *квазикраљеве псеудофотографије* у флору над главом шефа (стр. 43). — *Инфрапигмеји* цуре из мојих рана (стр. 97). — У мом *директивофилству* било је и трагова љубоморе (стр. 220). — Како бих иначе изишао из засвођености очинског *хигијенотропства*, мајчин-

15 Н. А. Янко-Триницкая, *Закономерности связей словообразовательных и лексических значений в производных словах*, у зб. Развитие современного русского языка, Изд. АН СССР, М., 1963, стр. 94.

ске *промајофобије* (стр. 78). — Где ћемо се наћи? — У *интерпаклу*, број три! (стр. 46). — Микроби су вребали као неки *антибогови* са свих страна (стр. 76). — Помислим у *контрапункту* с узбуђењем (стр. 92); последња три примера могу се разматрати као префиксална образовања. Код О. Давича има индивидуализама и из „*домаћег материјала*”: — Ударајте, ништаци, *никонигдаци*, барабе! (стр. 101). — Били су Срби, као и паликуће и *палиљуди* (стр. 218). — *Плиткоумниче!* Зар не схваташ да јој све људско подваљује? (стр. 232). — Има једна вододелница за људе, тачније, једна *човекоделница* што упућује човечанство низ две стране да тече. У сваком човеку постоји унутрашња *роделница* (стр. 298). — Не памтим после колико дана проведених на посту и *тврдолежу* (стр. 320). — Одлежао сам пет дана о посту и *кратковезу* (стр. 333); у последње две реченице се ради о данима које је затвореник провео у мрачној самици на тврдом поду, чврсто везаних руку и ногу, па су зато ту употребљене кованице: *тврдолеж* и *кратковез*.

У овом роману О. Давича се среће и доста сложених именица са првим делом *полу-* (то је основа речи *половина*). Ево неколико примера: — Све неке жељице, *полужељице*. Можда само *полутрен*, пре ударца у бубрег. Прелетео сам преко *полустепеника* у простор (стр. 58). — Његови су преци *полутурци*, *полуарапи* (стр. 76). — Жандар их је то за мог *полубунила* поквасио (стр. 82). — Кроз *полутмину* допре слика *лилипуткомпозиције*. Сажимље све боје људи, све *полутонове* између црног и белог (стр. 95). — *Полупажња* то не допушта (стр. 184). — Из те *полуизгубљености* у неким *полумутним* струјама извуче ме улазак двојице пандура (стр. 314). — Показао ми је свој шупљи *полупрофил* (стр. 315).

У роману М. Крлеже се приказује рафиниран, суптилан, несигуран у себе сликар, који као професионалац осећа све нијансе боја, светлости, сенке. Лексика романа обилује сложеним именицама и придевима, међу којима су са правом компонентом *полу-*: *полумрак*, *полутмина*, *полутшина*, *полусутон*, *полусмијех*, *полутама*, *полубожанство*, *полусвијетло*, *полусјај*, *полусјена*, *полудивљак*, *полуципеле*, *полуцилиндар*. — Ти *полупијани* образи у вјечној *полутами* између пијанства и страха (стр. 65). — На тим пјегама било је угодно одмарати свој *полуотворени* поглед, још у *полусну* (стр. 69). Има много сложеница са компонентама страних порекла, као и целих страних речи: психоанализа, нимфоманка, литографија, олеографија у четвробојном тиску, газометар, грамофон, паралелограм, хексаметар, антропософија, биолошка морфологија, мизантропија, дерматолог.

Дакле, то су три различита писца, три разне језичке средине и различита језичка средства која се користе ради приказивања различитих књижевних ликова.

А сада ћемо прећи на анализу сложених именица ексцерпираних из Матичиног речника. Анализу ћемо почети од кратког прегледа одвојених компонената као дела сложеница који у речнику представљају речничку одредницу, тј. свака компонента се разматра одвојено од речи забележених у речнику са конкретном компонентом. То су најфреквентније код сложеница прве компоненте: 1) заменице само-, свако-, једино-, (самокрјитика, свакодврстан, јединорџ); 2) бројеви (свега 8): једно-, треће- (трећо-), тридесето-, тринаесто-, триста- (тристо-), четверо-/чџворо-, шесторо-/шестеро-, тро-:трџлист, чџворопрџ; 3) компонента полу-: полукугла, пџлуспрат; 4) прилози и придеви (22), домаће компоненте (по пореклу): веле- (вџлемџстор), више- (вишеспратница), мало- (малопрџдаја), много- (многожџнство), високо- (високоградња), ситно- (ситногорџца), крупно- (крупногорџца), меко- (мекџџбрка), метало- (металотџхника), природо- (природоистражџвџч), мило- (милџџдух), кратко- (краткоглав), мртво- (мртвождер), ново- (новоградња), разно- (разнобџџан), риџо- (риџџџос), мрко- (мркоглед), свето- (светџџрџе), сиво- (сивобрџдац), средњо- (средњошкобџлац), црвено- (црвенџџкожац), шарен- (шарџџпџрка); 5) три компоненте, сличне глаголском облику императива, са значењем „псеудо”, „лажни”: назови- (наздџвџрат), лажи- (лажицар), надри- (надрилекџр). Многе од ових компонената се истовремено користе приликом образовања сложених придева (нпр.: много-, разно-, црвено- итд.). У горе наведеном списку компонената нисмо дали те прве делове сложеница који се употребљавају само за грађење придева.

У Матичином речнику у посебним одредницама има још неколико примера сложеница и полусложеница чије прве компоненте представљају окрњену (скраћену) основу именица или придева, углавном с интернационалним (грчко-латинским по пореклу) коренима¹⁶, образовањима карактеристичним пре свега за научно-техничку терминологију (слична је ситуација и у руском језику): агро- (окрњена основа речи *аграрни*) (агробџологија), ауто- (скраћено: *аутомобилски*; ауто-гаража), авио- (авио-механичар), електро- (електроинсталатер), енерго- (енерго-систем), зоо- (зоогеологија), мото- (мотодруштво), психо- (психофизика), радио-² (радиологија), стерео- (стереофонија), теле- (телегледалац), тер-

¹⁶ Овде се дају само оне компоненте које смо нашли у Матичином речнику; потпунији списак основа страног порекла као првог дела сложенице в. код С. Бабића: *Tvorba riječi*, стр. 322—325.

мо- (термоелектрана), турбо- (турбореактор), физио- (физиотерапија), фото¹- (фото-апарат).

Поред окрњених основа страног порекла, има и везаних основа такође страног порекла. Али обе врсте основа се у Речнику презентирају у одредницама на исти начин, иако би требало да се разликују, нпр.: „мото- као први део сложеница значи да је нешто у вези са мотором” (ту је окрњена основа *мотор*, *моторни*); „гео- као први део сложеница значи: који је у вези са Земљом” (ту је везана основа), али се обе основе тумаче на исти начин. Навешћемо везане основе страног порекла, ексцерпирание из Матичиног речника, које служе као прве компоненте сложеница: аеро-¹ „који се тиче ваздуха” (аерологија), аеро-² „који се односи на авион” (аероклуб), антропо- (антропологија), ауто-² „само-” (аутобиографија), гео- (геодезија), изо- (изобаре) ихти- (ихтиологија), кардио- (кардиограм), квази- (квазиу-метник), моно- (моногамија), мулти- (мултивитамин), нео- (неореализам), нитро- (нитро-лакови), прото- (прототип), псеудо- (псеудонаука), фито- (фитогеографија), хелио- (хелиоскоп), хромо- (хромопласт), крипто- (криптограм), некро- (некролог), тетра- (тетрапак), хемо- (хемологија), фото-² „који је у вези са светлом” (фотохемија). Овој групи припадају и прве компоненте сложеница, пореклом такође грчко-латинске, које се користе за мерење и значе повећање или смањење неколико пута: кило- (килохерц), мили- (милиграм), центи- (центилитар), мега- (мегават), микро- (микроорганизми), макро- (макрокозам).

Као први део сложеница страног порекла у Матичином речнику дају се обер- из немачког (оберкнез, оберлопов, уп. обербудала код Б. Њопића) и кара- из турског (каравранац).

Већина првих компонената страног порекла, као што смо видели, завршава се на -о. Завршни самогласник -о таквих компонената доприноси фреквентности и продуктивности тих компонената у слагању, пошто одговара творбеном систему српскохрватског језика (о је најпродуктивнији спојни вокал у сложеницама). У Матичином речнику се као посебне одреднице укупно даје 86 оваквих компонената (ми смо издвојили оне који служе за грађење сложених именица), од којих је 49 страног порекла а 37 домаћег.

Што се тиче сличних компонената сложених именица, који се употребљавају као други део сложеница, таквих је у Речнику издвојено у посебне одреднице веома мало — свега пет. Од њих су три компоненте страног порекла, то су интернационалне компоненте: -фил (библиофил), -фоб (германофоб), -метар (барометар), а има и две домаће: -годишњак (педесетогодишњак) и -годишњица (десетогодишњица). Две последње

компоненте се употребљавају уз основе бројева у функцији прве компоненте. Изгледа да би списак компонената сложеница, и то најфреквентнијих, у Матичином речнику могао бити опширнији.

А сада ћемо прећи на анализирање сложених именица без спојног вокала, ексцерпираних из Матичиног речника. Има их укупно 973 (319 + 153). Таква се образовања, зависно од прве компоненте сложенице која се сматра за главну, деле на неколико група:

- 1) са глаголским обликом, сличним облику императива, као првом компонентом¹⁷,
- 2) са падежним обликом заменице или именице,
- 3) са бројем,
- 4) с компонентом полу-,
- 5) са речима веле-, више-, много-, мало-,
- 6) лексикализоване синтагме (сраслице).

Најбројнију групу сачињавају сложене именице са обликом императива у првом делу. Сличних сложеница има и у руском језику (скопидом, горицвет), али овај творбени тип није сада продуктиван и шире је заступљен у дијалектима¹⁸. У нашој картотеци има 122 императивне сложенице. Са гледишта творбене структуре све су оне идентичне: први део се завршава вокалом *-и*, као и у облику императива (згубидан, тецикућа), осим сложенице кљујдрво. У таквим сложеницама *-и* природно припада глаголском облику као његов неодвојив део и не игра улогу спојног вокала, како то сматра С. Бабић. Три императивне сложенице имају окрњену глаголску основу: навлачкапа, ћушкапа, шоркапа (од глагола навлачити, ћушити, шорати) — то су називи народне игре са капом. Са гледишта семантике, издваја се неколико основних група императивних сложеница. 1) Већина њих (93) значи неку особу; углавном то су пејоративни називи: прџбисвџт, набидрџб, приливода, мутикаша, мрџикњига, џспичаша. Сваки од тих назива је веома сликовит и прозиран. Тип је доста продуктиван (уп. кованице из књижевних дела: пожмиреп, палиљуди и др.). 2) Знатно су ређи називи животиња, птица, инсеката итд. (16): скочимиш (глодар), лџтилиџт (лепир), трџсигаћа (птица). Од тих назива 7 се могу користити и као пејоративни називи за човека: смрџдуба „1) биљна стеница, 2) пакостан човек”, лџтипас „1) сисар из пор. нетопира, 2) ветропир”. (3) Посебну групу чине називи биљака: висџбаба, лџзибаба (укупно 9) и (4) називи предмета: ваџичеп, каџипрџт, каџипџт (укупно 14).

¹⁷ М. Стевановић је у чланку *Императивне сложенице* (в. горе) доказао да је прва компонента императивних сложеница пореклом баш глаголски облик императива (а не презента), што потврђују и акценат и значење (стр. 6–18).

¹⁸ В.: *Русская грамматика*, стр. 164.

Све императивне сложенице имају унифициран акценат (краткоузлазни на првом слогу): мамипара.

Другу групу сложених именица без спојног вокала сачињавају образовања са падежним обликом неких заменица (15): себе- (себезаборав, себељубац); свак- (свагдан, свагдашњица), сам- (сампас у смислу „пасење стоке без надзора); с падежним обликом именице семе (2): севеовод упоредо са семеновод (са спојним вокалом), семглавац (уп. семенглавац са спојним вокалом о). Вероватно овој групи припада и сложена именица дангуба „беспослица; беспосличар” (уп. згубидан), али није искључено да је то окрњена глаголска основа глагола дангубити, уп. шантапрца „хром човек” од шантапрцати „храмати”.

Трећа група се састоји од сложених именица са бројевима као првом компонентом (нема их много, само 10): десетлеће, десетгодишњак. Од бројева се употребљавају девет, десет, дванаест, двеста, хиљада (у облику хиљаду-), додају се и суфикси: двестагодишњица, десетлетник. Тип није продуктиван.

Четврту групу сачињавају сложене именице с првом компонентом полу- (у Матичином речнику има их 153). Вокал у ми сматрамо као органски део целе компоненте (без овог вокала има само 4 сложенице: побне, побноћ, политра, полчетвртак). У Матичином речнику компонент полу- се обрађује у посебној одредници, што индиректно сведочи о његовој продуктивности. То потврђује и многобројност и разноврсност сложеница са компонентом полу- у књижевним текстовима. У српскохрватском језику, као и у руском, изузетно је широк круг основа за које се везује елеменат полу-, а његове творбене могућности су заиста неисцрпне: са полу- се граде имена лица (полућрнац, полусестра, полусељак), апстрактне именице (полулудило, полунесвестица), називи предмета (полућпеле, полудпта) и др. (в. сложенице са полу- на стр. 188).

Пета група — то су сложене именице са првом компонентом веле- (5 речи), више- (16), много- (37), мало- (42). Прилог веле- означава велике размере, високи степен онога што означава друга основа: велеград, велелејздаја, велетрговина. Иако се у Речнику налази само 5 таквих образовања, у језику их има знатно више (уп.: велеиндустријалац код М. Крлеже, велефилм, велеум код С. Бабића).

Са првом компонентом више- (то је компаратив прилога много) у Матичином речнику је нађено 16 сложених именица: вишеспратница, вишебој, вишејезичност. Међу сложеницама са више- има различитих, ако их гледамо са аспекта творбене структуре, нпр.: вишекут, вишебој (чисто слагање), вишешколац, вишеженство (сложено-суфиксална обра-

зовања), вишесложност, вишегласје (производно-сложена образовања, грађена од сложених придева).

У Матичином речнику забележено је много сложених именица са првим компонентом много- (37) и мало- (42), које такође припадају различитим творбеним групама. Доминирају производно-сложене именице, углавном направљене од сложених придева, пре свега апстрактна имена са суфиксима -ост, -је, -ство: многоликост, многострукост, маловредност, малодобност, многогласје, многозвучје, многобштво. Овај тип је продуктиван.

Најзад, међу сложеним именицама без спојног вокала се налази мања група лексикализованих синтагми, чији делови су се објединили у једну целину због њихове дуже употребе као делова једне номинативне јединице (понекад се такве сложене именице зову сраслице): крстикумедете „врста детелине“, даниноћ „врста цвећа“, зеленгора „бршљан“. Ту се могу издвојити сложенице направљене помоћу чистог слагања: бабадевјка „уседелица“, бубашваба „црни жокар“, нацагбаба „зла жена“ (укупно 34). Има и неколико сложено-суфиксалних образовања (15) која су грађена од конкретне синтагме уз помоћ суфикса: будибокснамњак „ђаво“, мождабитић „неодлучан човек“, незнабожац „онај који не зна за једног бога“ цабахлебовић „муктација“. Овај тип није продуктиван.

Дакле, од сложених именица без спојног вокала продуктивна су два творбена типа: с компонентом полу- и с глаголским обликом, сличним облику императива.

Сложене именице са спојним вокалом. Најчешће се користи спојни вокал *о*: крајдбер, земљотрѐс. Понекад се после непчаних сугласника среће *е*: очевидац, душегубац, кућевласник. Има и дублета: средњешколац — средњошколац.

1. Сложене именице са другом глаголском (базном) компонентом, без суфикса. У нашој грађи има 385 таквих образовања типа кишобран. У Руској граматици сличне сложенице се посматрају као образовања с нултим суфиксом: скороход, трубопровод (стр. 251). Најфреквентнија су образовања с глаголским компонентама -вед (краевед), -вод (лесовод), -воз (панелевоз), -мер (высотомер), -провод (газопровод)..

У српскохрватском језику већина сложеница овог типа има именицу као прву компоненту: мравџед, ватромет (укупно 321 од 385 сложених именица). Остале сложенице се деле зависно од врсте речи прве компоненте на следећи начин: а) прва компонента је придев или прилог (24): далековод, брзојав; б) прва компонента је заменица (22), од тог броја 19 сложеница је са заменицом само-: самдук, самоник; 2 са све-: свеждер,

свѣтвор, једна сложеница је за земеницом свашта: сваштѣждер; в) прва компонента је број (укупно 16); користе се углавном основе једно-, дво-, тро-, четворо-, шесторо- (заједно са спојником): једнѣсед, двѣпѣв; г) две сложенице имају као прву компоненту глаголску основу: рѣгопѣв „руга-лица” и рѣгопѣс „сатиричко дело” (ругати се).

Сложенице са другом глаголском компонентом могу се поделити на две семантичке подгрупе: називи лица и називи предмета. а) Прва подгрупа — то су називи лица по њиховој струци (земљѣмѣр), од којих неки садрже негативну карактеристику човека: кождер, људѣждер.

б) Друга подгрупа — то су називи предмета, оруђа, животиња, биљака: двѣпѣк, глибѣджер, дрѣвѣтѣч, хладѣплеж (нелична имена укључују 35 назива животиња и 21 назив биљки). По броју доминирају називи предмета (255 према 73 назива лица).

Међу називима предмета се издваја неколико група сложеница са најфреквентнијим компонентама: група сложеница с компонентом -мер (мерити) обједињује називе уређаја за мерење: тлѣкомѣр, тѣпломѣр, стрѣјѣмѣр, свѣтломѣр (22 назива); сложенице са компонентом -вод — називи техничких објеката за премештање, транспортовање нечега (од глагола водити): тѣпловѣд, нафтовѣд, далекѣвод (17 назива); сложенице са компонентом -бран (бранити) — називи техничких уређаја и објеката за одбрану од нечега: мѣдѣстѣбрѣн, лѣкобрѣн, грѣмѣобрѣн, лѣдобрѣн (16 назива). Доста је велика група сложеница са компонентом -ждер (ждерати) — 25 речи. Група се дели на два семантичка подтипа: а) називи животиња: сваштѣждѣри, бубѣждѣри, зрѣнѣждѣри, травѣждѣри итд. (овај тип је продуктиван у терминологији природних наука); б) подругљиви називи људи: мукѣтѣждер, лукождер, рибѣждер, свињѣждер и др.

Доста фреквентним глаголским компонентама, осим наведених горе, могу се сматрати следећи: -пис (писати) (22): брѣзѣпѣс; -дер (дерати): небѣджер, глибѣджер (13); -мет (метати): топѣмет (12); -рез (резати): камѣнѣрез (12); -љуб (љубити): чѣвѣкѣљуб (11); -мор (морити): чѣдѣмор (10); -лом (ломити): брѣдѣлом (9) и др. (укупно 21 основа). Дакле, у најплодније у савременом језику спада 21 глаголска основа. Ове основе учествују у грађењу 238 сложених именица од 385 анализираних.

У малопродуктивне глаголске основе (компоненте) спадају такве основе које се издвајају као друга (главна) глаголска компонента најмање у 3 или 4 сложенице: -крет (кретати): сунѣцѣкрѣт; -лиз (лизати): чанѣкѣлиз, и др. (укупно 15 основа, помоћу којих је грађено 48 сложеница). У непродуктивна образовања укључујемо сложене именице са глаголском компонентом, која се среће најмање у две сложенице (у нашој грађи има укупно

15 таквих основа које се издвајају у 30 речи): -крп (крпити): котлòкрп, -пер (прати, перем): судòпер итд. Забележили смо и 59 сложених именица са компонентом која се више не понавља. Такве сложенице не можемо сматрати моделима, али није искључено да ће се слична образовања појавити у језику: скорòстек (стећи) „онај који се брзо обогатио”, сáмоник (никнути) „биљка”.

Дакле, издвојили смо у овој групи сложеница преко 50 глагола, углавном беспрефиксних, који активно учествују у грађењу сложеница.

II. *Сложене именице са другом (базном) именичком компонентом, без суфикса.* У нашој грађи има 306 таквих образовања типа дрворèд.

Због творбене разноликости у овој групи сложенице се диференцирају према врсти речи прве и друге компоненте сложене речи, за разлику од класифицирања сложених именица са другом глаголском компонентом, где смо наглашавали продуктивност, односно, непродуктивност компонентата. Сложенице овог типа су грађене према следећим моделима, где се основе (или целе речи) спајају помоћу спојних вокала о/е:

- 1) основа именице + основа именице: нòсорòг, рибòгуштèр (укупно 69);
- 2) основа придева + основа именице: злàторòг, брòзовòз (укупно 119);
- 3) основа броја + основа именице: трòног, двòвлàст (укупно 54);
- 4) основа заменице + основа именице: самодопрìнос, свèмйр, йнорòг (укупно 52, од њих 43 са само-, 7 са све-, 1 са своје-, 1 са ино-);
- 5) глаголска основа + именичка основа: вртòрог, шйшобòрк (укупно 8);
- 6) именичка основа + придевска основа: месòпуст, зйморàд, морèуз (3).

Забележена је само једна сложена именица, где су обе основе – придевске (такво образовање се не рачуна као модел): гòркослàд (постоји и у руском језику). Највише сложених именица је грађено према првом и нарочито према другом творбеном моделу (типу).

Са гледишта семантике ту се издвајају три групе:

- 1) називи лица (47): дугòбрàд, кùнегазда, крлòзуб;
- 2) називи предмета (259): слàволòк, трòзуб;
- 3) апстрактна имена (84): мрòвоља, двòмйсао, страховлàда.

Међу именима бића се издвајају називи животиња, риба, птица (41); свилòбуба, костòрог, жутòтрба. У посебну групу имена бића спадају називи биљака (33): трòлйст, трнòшљива, златòглав.

Неке од именичких компонентата се понављају у сложеницама разних семантичких група и значе део тела човека или животиње: -зуб (двòзуб, мрàвозуб) (4), -рог (кòзорòг) (7), -реп (8): шйльорèп, црнорèп), -глав (6): вијòглав, црнòглав (птице), златòглав (биљка), -кљун (5): тустоклòун, крстòкљун и др.

У овој групи сложеница са именичком другом компонентом има више појединачних образовања, него у групи са другом глаголском компонентом, а има мање експресивних, пејоративних назива. Ту је заступљен већи број сложеница с другом компонентом него у претходној групи.

Резюме

Марианна Киршова

О НЕКОТОРЫХ ВИДАХ СЛОЖНЫХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В СЕРБОХОРВАТСКОМ ЯЗЫКЕ (НА МАТЕРИАЛЕ ЛИТЕРАТУРНЫХ ТЕКСТОВ И СЛОВАРНОМ МАТЕРИАЛЕ)

В работе рассматриваются три вида сложных существительных в современном литературном сербохорватском языке: сложные существительные без соединительной гласной (в том числе с первым глагольным компонентом, омонимичным повелительной форме глагола), сложные существительные с соединительной гласной и со вторым глагольным компонентом, не осложненным суффиксом, а также сложные существительные с соединительной гласной и со вторым именным компонентом, также не осложненным суффиксом. Указанные виды сложных существительных анализируются с точки зрения их словообразовательной структуры и конкретной семантики. Сложные существительные рассматриваются также в плане частотности и продуктивности их компонентов. В работе дается также краткий обзор самых частотных компонентов рассматриваемых сложных существительных.

Милосав Ж. Чаркић

(Институт за српски језик САНУ, Београд)

ПЕСНИЧКЕ МЕТАФОРМЕ БРАНКА РАДИЧЕВИЋА

Овај рад представља типолошка и функционална истраживања метаформи (фонометаплазми), односно форми речи претежно насталих деформацијом неутралног еталона, прострикцијом, рестрикцијом, супституцијом, мутацијом и транспозицијом одређеног структурног елемента, и то пре свега на фонолошком нивоу, у поезији Бранка Радичевића.

Невелико по своме обиму,¹ песничко дело Бранка Радичевића нема ни висок степен уметничке вредности. Међутим, оно означава читав један преврат у српској лирици, која је до његове појаве била епигонска, чисто формалистичка, занатска. Радичевић још на почетку свога песничког стваралаштва, уместо круте и учене версификације, прихвата лаки стил и природни тон народне песме („Гусле моје”, „Девојка на студенцу”, „Бачки растанак” итд.), да би у каснијем периоду развијао и ширио своју песничку лектуру, уносећи у своја поетска остварења сложенији и разноврснији облик („Туга и опомена”, „Берачице” итд.). Неке Радичевићеве песме и данас одају пријатан утисак својом мелодиозношћу, развијеном ритмичком осећајношћу и музикалношћу римованих сагласја. Не обазире се на традицију, Радичевић у садржајном смислу пева о личним осећањима, о љубавним доживљајима — правећи тако радикалан скок од ранијег објективног и дидактичног песништва ка субјективној поезији. У првој књизи песама, поред љубавног, јавља се и национално осећање, које је нарочито изражено у „Ајдуку”, „Бачком растанку”, „Путу”, „Натписима”. Две последње песме доносе сатиру против ненационалног у српском друштву, што је, такође, новина у односу на традицију.

Према нашој књижевној историји Бранко Радичевић је први истински песник српског романтизма, који је у српску литературу унео обрасце

¹ *Песме I* (1847), *Песме II* (1851) и *Посмртне песме* (1924).

чисте лирике („Гусле моје”, „Молитва” итд.) и отворио богату романтичку епоху. Радичевићев присни контакт са Вуком Караџићем и Ђуром Даничићем допринео је да он схвати суштину њихових идеја, услед чега се код њега развила несвакидашња страст којом се бацио на проучавање народног језика и народне књижевности. На то указује његово учење Вуковог *Српског рјечника*, скупљање народних речи и песама, непосредан и прост начин изражавања и велики број фигура и украса преузетих из народне поезије. И пре Радичевића у српској књижевности је било песника који су се служили народним језиком и уносили у своја дела елементе народног стваралаштва, али се поезија ниједног од њих не одликује толиком лепотом и чистотом народног језика и величином духа народне поезије као што је то случај са Бранковом лириком.

Већ у првој књизи песама Бранко Радичевић раскида са језиком старије књижевне школе, његовом фонетиком, морфологијом, синтаксом и лексиком. У основним језичким цртама поезија овог нашег песника значи његов пристанак на Вуков програм и реформу, на принцип „пиши као што говориш”, што представља посебан вид увођења народног језика у књижевност. Отуда Радичевићева песничка грађа у приличној мери одражава хетероген дијалекатски састав изражен у повећаном збиру црта различитих народних говора. Зато се у његовој поезији, чију основицу чине војвођански и херцеговачки дијалекти, лако могу запазити елементи више идиома, а пре свега херцеговачког, црногорског, дубровачког, ресавског, које је песник употребио у тежњи за стварањем свенародног књижевног језика.

Поезијом Бранка Радичевића бавили су се познати наши теоретичари и историчари књижевности² у својим радовима са широким фондом књижевно-историјских чињеница и анализама изведеним строгом методском процедуром. Међутим, језик његове поезије, уз једну монографију,³ проучаван је само у фрагментарним освртима.⁴

2 (1) Вуловић С., *Бранко Радичевић (Прилог историји нове српске књижевности)*, Глас СКА XIII и XIV, Београд, 1889—1890; (2) Остојић Т., *Студије о Бранку Радичевићу*, Рад ЈАЗУ, Загреб, 1918, књ. 218, стр. 1—43; (3) Поповић П., *Бранко Радичевић (Предговор Песмама Бранка Радичевића)*, СКЗ—МС, Београд, 1924, стр. X—CXLVII; (4) Скерлић Ј., *Омладина и њена књижевност*, Београд, 1905, стр. 429—439; (5) Скерлић Ј., *Историја нове српске књижевности (Бранко Радичевић)*, Београд, 1914, стр. 276—284.

3 Илић В. И., *Песнички језик Бранка Радичевића*, Матица српска, Нови Сад, 1964.

4 (1) Живановић Ј., *Бранко Радичевић, српски pjesник*, Јавор, 1883, бр. 1—9; (2) Живановић Ј., *Из српског језика* (4. Сложене ријечи у Бранка Радичевића), Бранково коло XIII, 1907, бр. 18 и 19, стр. 563—568; (3) Живановић Ј., *Из српског језика* (9. Трећа књига Бранкових pjesама), Бранково коло XIII, 1907, бр. 23, стр. 691—694; (4) Павловић М., *Улога Бранка Радичевића у развоју књижевног језика*, СКГЛ, Београд, 1924, књ. 12, бр. 4, стр. 271—287; (5) Павловић М., *Естетика језика, „XX век”*, 1938, бр. 3, стр. 20—27.

Пошто средства за карактеризацију језика ликова, организацију приповедачког говора и испуњење стиховне форме Радичевић претежно тражи у сремско-шумадијској говорној грађи, у специфичности нових и старих система деклинације и конјугације, у различитим цртама изражајног фонда народне поезије, многи изрази, као што су архаизми, провинцијализми, варваризми и „непоетске“ речи разговорног језика, у његовим поетским остварењима делују као фонометаплазме — форме речи настале углавном деформацијом неутралног еталона, додавањем (простриктијом), изостављањем (рестриктијом), заменом (супституцијом), мењањем (мутацијом), променом места (транспозицијом) одређеног структурног елемента на фонолошком нивоу, тј. на нивоу фонолошке структуре речи. Фонометаплазме као метаформе јављају се пре свега у народним говорима (у једном случају као резултат непознавања или несхватања стандарднојезичке норме датог језика, а у другом као ствар тенденције језика да следи тзв. „закон најмањег напрезања“ у складу с потребама комуникације), одакле су претежно прешле у Радичевићев поетски језик, где су постале једно од значајнијих изражајно-стилских средстава.

Метаплазме као форме форми (а самим тим и фонометаплазме) ретко су биле предмет изучавања, како код нас,⁵ тако и у иностранству.⁶ Зато у овом раду, у једној детаљнијој анализи, покушавамо да откријемо све типове и функције фонометаплазми у поезији Бранка Радичевића.

О. Фонометаплазме⁷ представљају супстанцијалну модификацију (деформацију, аномалију, дефектност, опструкцију, структурно померање) граматичке структуре речи на фонолошком нивоу. Поступци успостављања фонометаплазми (као облика другостепеног семиотичког система) формалне су природе (у питању је нарушавање сигналне, а не семантичке организације текста). Будући да се модификација грама-

⁵ О метаплазмама код нас, колико је нама познато, једино је писао проф. др Бранко Тошовић: (1) *Стилизација*, Књижевна историја, Београд, 1979, XII, бр. 45, стр. 91–127; (2) *Глаголска метаплазма*, Књижевни језик, Сарајево, 1990, бр. 1, стр. 17–28; (3) *Метаплазме у језику*, Призма, Сарајево, 1991, бр. 1, стр. 29–37; (4) *Метаплазме у словенским језицима*, Славист, Сарајево, 1991, бр. 2, стр. 45–54; (5) *Моделу у стилистици*, 36 МСЦ, Београд, 1991, бр. 20/2, стр. 293–303.

⁶ (1) Балли Ш., *Общая лингвистика и вопросы французского языка*, Москва, 1955; (2) Благой Д., *От Кантемира до наших дней*, Художественная литература, Москва, 1973, т. 2; (3) Гаспаров М., *Фет, безглагольный*, Литературная учеба, Москва, 1973, бр. 4, стр. 216–220; (4) Граудина Л. К., Ицкович В. А., Каталинска Л. П., *Грамматическая правильность русской речи*, Москва, 1976; (5) Дымшиц А. Л., *А. Н. Толстой о литературном языке*, Вопросы советской литературы, Москва – Ленинград, 1953, стр. 218–241; (6) Дюбуа Ж. и др., *Общая риторика*, Москва, 1986; (7) Ежов И. С., Шамурин Е. И., *Русская поэзия XX века*, München, 1972; (8) Якобсон Р., *Оглед из поэтики*, Београд, 1978; (9) Квинтилијан М. Ф., *Образовање говорника*, Сарајево, 1967.

⁷ Поред фонометаплазми (о којима је овде реч) може се још говорити о морфоплазмама, синтактоплазмама и текстоплазмама. (Исп. Тошовић Б., *Глаголска метаплазма*, Књижевни језик, Сарајево, 1990, бр. 1. стр. 24–27).

тичких (неутралних) облика врши додавањем, изостављањем, заменом, мењањем и променом места одређеног структурног елемента, могуће је разликовати пет типова фонометаплазми: *простриktivне, рестриktivне, супституционалне, мутационе и транспозиционе*. Зато што у процесима настајања фонометаплазми у функцији одређеног структурног елемента учествују квалитативно различити гласовни сегменти (сегменти састављени само од вокала, сегменти састављени само од консонаната и сегменти састављени и од вокала и од консонаната), могуће је разликовати три квалитативна типа фонометаплазми: *вокалске, консонантске и вокалско-консонантске*. Пошто фонометаплазме подразумевају структурну промену форме, стога свака врста речи може дати свој тип фонометаплазми: *именичке, глаголске, заменичке, придевске, бројне, прилошке, предлошке, везничке, партикулске и узвичне* фонометаплазме.

Пре него што пређемо на саму анализу треба прецизирати у ком смислу песничке метаформе називамо фонолошким, фонометаплазмама. Оне су фонолошке по томе што мењају фонолошку структуру речи посебно узете.⁸ Метаформе које пратимо само су једним делом фонетске и фонолошке у лингвистичком смислу, тј. само су једним делом настале гласовним процесима, а многе међу њима резултат су морфолошких процеса. И једна и друга група веома су разноврсне, нпр.: фонетски архаизми (*дркће*, стара основа *дрг-*); фонетске редукције генералног или позиционог карактера (губљење *х*, *тица*, *забаљао*), условљене нарочитом функцијом речи или облика (у императиву: *бежмо, стан*, у честим речима посебне функције: *неква, неқвом, глај*), настале у додиру речи (*ев, нег, 'ве*); ликови из фонетски диференцираних идиома (ијекавизми у начелно екавском тексту); фонетски настали аломорфи (*с/са: сапалила, у/ун: униће*); семантички испражњени творбени форманти (*посастанем се, наблизу, данак, бојак*); форманти успостављени аналогијом (*ота* према *ова, она, тонеу* према *даду*); синонимични падежни наставци (*на врати, к вратим*); условне редукције слогова мање или више засноване на дијал. појавама (*зајста, пратјо, заш, ништ*); проширење партикулама (*менека, туна*) — и др.

Не могу се са потпуном сигурношћу разграничити форме у којима песник свесно одступа од еталона из песничких и стилских разлога од

⁸ Говорећи о глаголским метаплазмама Б. Тошовић на једном месту каже: „*Морфометаплазме* настају претварањем аналитичких глаголских облика у синтетичке. То значи да се у српскохрватском језику оваквој врсти деструкције могу подврћи следећи глаголски ликови: перфекат, плусквамперфекат, футур, кондиционал, аналитички облик императива и пасивни глаголски облик. То истовремено значи да морфометаплазма не може настати код простих глаголских облика (инфинитива, презента, синтетичког облика императива, аориста, имперфекта, глаголског прилога садашњег, глаголског прилога прошлог, глаголског придјева радног, глаголског придјева трпног). Они, међутим, могу имати фонолошке, синтактичке и текстуалне метаплазме” (Б. Тошовић, *Глаголска метаплазма*, Књижевни језик, Сарајево, 1990, бр. 1, стр. 24).

случајних колебања без стилског значаја, у једном још нестандардизованом изразу (уп. данашња стилски небитна колебања *свим/свима, с мером/са мером* и сл.). Ипак треба имати у виду да све оно што се јасно испољавало као народни језик, супротстављено славеносрпском и др. старокњижевном изразу, није у Бранково доба било стилски неутрално, него је наглашавало народни, вуковски карактер песничке речи. У том смислу и облици без *х*, и ијекавизми, и друге појаве узете из народних говора постају стилски функционална средства. Поготово су песнички функционална ако се њима постиже потребан број слогова или лик који се римује (*к усти – пусти, неко – реко*). И поред тога, остаје несигурно за нека одступања од стандарда да ли су стилски релевантна или случајна формална колебања, нпр. *бијо* уместо *био*, *пољубци* уместо *пољупци*, па и поједини случајеви изостављања гласа *х*.

1.1. *Простриktivне фонометаплазме* се образују плус-поступком, то јест додавањем неког структурног елемента еталону (односно примарном облику). Наш материјал показује да су ове фонометаплазме у поезији Бранка Радичевића⁹ незнатне фреквенције, што је и разумљиво, јер су могућности да се један граматички облик без промене значења прошири незнатне, а и сам језик тежи да елиминише све редундантне облике. Пошто се додавање врши на почетку, у средини и на крају, разликују се три врсте простриktivних фонометаплазми: а) *фонолошка протеза*, б) *фонолошка епентеза* и в) *фонолошка парагога*.

а) *Фонолошка протеза* настаје додавањем неког гласовног сегмента почетку примарног облика. Примери су веома ретки:

ота ПП 319, *ото* ПП 320, *отим* ПП 354, *учесто* ПП 256, *огледа* га ПП 156, *посастанем* се ПП 82, *подуну* ПП 33, *наблизу* ПП 369, *понајпрви* ПП 129.¹⁰

Облици „*ота*“, „*ото*“, „*отим*“ представљају праве фонометаплазме настале (по угледу на *овај*, *онај*) факултативним плус-поступцима, који и данас као покрајинске речи живе у Срему и Посавини.¹¹ Поред ових секундарних облика, Радичевић у својој поезији користи и примарне (стандарднојезичке) облике (*тај* ПП 408, *то* ПИС 427, *том* ПП 407). Примери „*учесто*“, „*огледа*“, „*посастанем*“, „*подуну*“, „*наблизу*“, „*понајпрви*“ створени су системским плус-поступцима, односно спајањем системских

⁹ Служимо се издањем *Песме Бранка Радичевића*, Београд, 1924.

¹⁰ Скраћенице: ПП = Песме Б. Радичевића 1847 (број иза сигнатуре је страница у издању од 1924); ПП = Песме Б. Радичевића 1851 (број иза сигнатуре је страница у издању од 1924); ПИС = Писма Б. Радичевића (мало слово „с“ иза сигнатуре означава да је пример из Бранкових стихова, а број иза сигнатуре је страница у издању од 1924).

¹¹ Алексић Р., *Језик М. А. Радичевића*, Београд, 1931, стр. 96.

префикса (*у-, о-, по-, на-, понај-*) са основним облицима (*често, гледа, састанем, дуну, близу, први*), посматрани изван контекста (као појединачне речи), поред сигналне, имају и неку додатну значењску димензију. Међутим, када се они посматрају у поетским окружењима из којих су истргнути, испада ипак да је само реч о промени формалне структуре, и да они делују као праве фонометаплазме. Илустрације ради, послужићемо се двама примерима:

(1) (...)

Огледа га са свакоје стране,
Али само грдне види ране:

(...) Гојко, 156.

(2) (...)

Још се моли Богу истиноме
Да што пређе оде ноћна тама,
Да што пре се *посастанем* с вама!

(...) Бачки растанак, 82.

Заменом употребљених фонометаплазми „огледа” и „посастанем” основним облицима *гледа* и *састанем* ни у чему се не би променила дискурзивна информација контекста, а самим тим и појединачних стихова („Огледа га са свакоје стране” = Гледа га са свакоје стране; „Да што пре се посастанем с вама” = Да што пре се састанем с вама). Дакле, промена у линијској, сигналној организацији поруке, није утицала на промену њеног семантичког плана. Ово исто важи и за друге фонометаплазме изведене системским префиксима.

б) *Фонолошка епентеза* настаје уметањем неког гласовног сегмента у средину примарног облика. Примери су ретки:

сатвори ПП 33, *сапалила* ПП 369, *сајахао* ПП 153, *савикао* ПП 125, *саурвало* ПП 136, *сакрхаше* ПП 171, *бијо* ПП 198, *дјевојка* ПП 170, *пјесмама* ПП 159, *вјерна* ПП 170, *бјеже* ПП 168, *униће* ПП 28, *тонеду* ПП 208, *почињеду* ПП 208, *послије* ПП 87, *гнијездо* ПП 161.

Као што се из наведених примера види, фонолошка епентеза се у малом броју случајева заснива стварним уметањем, пре би се могло рећи да она настаје развијањем одређених елемената који делују као уметнути. Такав је случај употребе дужих облика „сајахао”, „сатвори”, „савикао”, „саурвао” уместо краћих (*сјахао, створи, свикао, сурвао*) које Радичевић понекад и напореда користи у својим стиховима.

(...)

Да се дакле, тужан, развесели,
Свет сатвори, ко' што Моја вели,
Створи земљу, па створи облаке,
Жапце, гује, сомове и раке,

(...)

Пут, 85.

Можда се једино условно може говорити о уметању у примерима „бијо” и „униће”, где се мења сигнална слика основних облика *био* и *уће*, а не и њихова семантика. Пошто је Радичевић градећи свој песнички израз пошао, природно, од говора свога краја, од сремског и бачког дијалекатског подручја екавског типа, ијекавски облици (као нпр.: „вјерна”, „бјеже”, „гнијездо”), иако имају стандарднојезички ранг, у потпуном екавском окружењу делују као фонометаплазме, тачније као фонолошке епентезе.

в) *Фонолошка парагога* настаје додавањем неког гласовног сегмента крају примарног облика. Примери су нешто бројнији од претходних:

ћегодер ПП 223, менека ПП 97, тебека ПП 65, његака ПП 109, себека ПП 130, ондека ПП 111, ондака ПП 70, синоћке ПП 56, јутроске ПП 276, овдена ПП 127, туна ПП 69, мојојзи ПП 133, својојзи ПП 85, вашојзи ПП 108, њојзи ПП 57, онизи ПП 107, другојзи ПП 69, пређашњојзи ПП 80, већојзи ПП 112, клетојзи ПП 82, клетизи ПП 169, Србињи ПП 141, пређе ПП 141, данак ПП 82, појак ПП 59, бојак ПП 313.

Фонолошка парагога се, у највећем броју случајева, формира додавањем неким врстама речи (претежно заменицама, прилозима, придевима, бројевима итд.) партикула које представљају цео слог уз присуство консонаната (*ер, ка, ке, на, зи*). Фонометаплазме „Србињи” и „пређе” су нешто друкчијег порекла. Наиме, облик „Србињи” вероватно је песничка конструкција множине (можда у наслону на зб. *мушкиње, женскиње, дудиње* и сл.), док је „пређе” дужи (и старији) облик предлога *пре* с генитивом („Е се Турци макли *пређе* зоре”). Наведени облици „данак”, „појак”, „бојак” захтевају, такође, додатна објашњења. Додавање творбеног деминутивног наставка *-ак* основним облицима речи *дан, пој, бој* није никакво одступање од норме, већ је напротив исказивање одређеног језичког система. Међутим, када се секундарни облици („данак, појак, бојак”) посматрају у поетским окружењима, јасно се уочава да системски наставак *-ак* нема деминутивно или хипокористично значење, него је он чисто формални знак, који мења формалну структуру речи. Потврдимо то двама цитатима:

(1) (...)

Ударити оној страшној ноћи,

Та лудилу и клетојзи злоћи,
 Па пробудит' ону српску зору,
 Зору ону, онај данак бели!
 (...) Ђачки растанак, 82.

- (2) Па с' устави, – сад ће бити!
 „Воз ис тен тес?” – То је доста!
 Стаде бојак страховити...
 Од Срба је госпа проста;
 Још умукну клета ома:
 Што ће – дође цар од дома

Безимена, 313.

Оба дискурса сугеришу закључак да је семантички суоднос секундарних („данак, бојак”) и примарних облика (*дан, бој*) у потпуној корелацији. Ипак, када су у питању секундарни облици, може се говорити о додатној семантичкој нијанси стилистичке природе. Овде свакако треба истаћи да је творбени наставак *-ак* био посебно продуктиван у језику свих српских романтичара, што је случај и код Бранка Радичевића.

2. *Рестриктивне фонометаплазме* заснивају се на минус-постуку који доводи до изостављања одређеног структурног елемента из примарног облика. Ове фонометаплазме следе закон језичке економије услед чега спадају у ред посебно продуктивних фонометаформи. Будући да поступак рестрикције, као и поступак редупликације, обухвата почетак, средину и крај примарног облика, он може произвести три врсте рестриктивних фонометаплазми: а) *фонолошку аферезу*, б) *фонолошку синкопу* и в) *фонолошку апокопу*.

а) *Фонолошка афереза* настаје изостављањем неког гласовног сегмента на почетку примарног облика. Примери нису бројни:

'ве ПП 135, 'ну ПП 190, 'вако ПП 39, оди ПП 7, тела ПП 9, игнуо ПП 17, ајдук ПП 17, иљаду ПП 70, лађан ПП 53, тица ПП 8, тичића ПП 35, де ПП 21, дегод ПП 31, дехоме ПП 60, дешто ПП 100, шеницу ПП 100, ћи ПП 348.

Најуобичајенији начин формирања фонолошке аферезе јесте изостављање (или испуштање) иницијалног вокала („'ве” – ове, „'ну” – оћу, „'вако” – овако) и консонаната („итнуо” – хитнуо, „ајдук” – хајдук, „иљаду” – хиљаду). Што се тиче гласа „х”, Радичевић идући путем Вука Караџића већ 1844. године залаже се за усвајање ове консонантске фонеме

као елемента гласовног система и азбуке.¹² Ипак, он и даље многе облике пише без гласа „х” или га замењује са другим гласовима, мада изузетак чине неки узвици (*ох* ПП 63, *охо* ПП 80). Међутим, у другој књизи песама (1851) Радичевић усваја фонему „х” тако да се ова јавља у групи „хв” у неизмењеном облику (*хвалити* ПП 130, *дохватио* ПП 130 итд.). У другим примерима фонолошке аферезе изостављање иницијалног гласа представља регулисање експлозивне консонантске групе губљењем њеног првог члана „п” и „г” (*птица* — „*тица*”, *пшеница* — „*шеница*”; *где* — „*де*”, *гдегод* — „*дегод*”).

б) *Фонолошка синкопа* настаје изостављањем неког гласовног сегмента у средини примарног облика. Примери су веома бројни:

рад'ла ПП 201, *наград'ла* ПП 201, *беж'мо* ПП 150, *вел'ке* ПП 304, *коњ'ма* ПП 135, *зуб'ма* ПП 152, *реч'ма* ПП 411, *њ'га* ПП 69, *њег'вог* ПП 410, у *страу* ПП 9, *осмеива* ПП 13, *тиога* ПП 15, *беу* ПП 20, *сјаа* ПП 32, *дуом* ПП 33, *разлађива* ПП 53, *глену* ПП 269, *љуство* ПП 85, *забаљао* ПП 200, *растаља* ПП 408, *упраљасмо* ПП 200, *благосови* ПП 125, *оруџа* ПП 125, у *наруче* ПП 340, *јање* ПП 110, *лепирића* ПП 53, *ошли* ПП 196, *глај* ПП 5, *глати* ПП 49, *неква* ПП 293, *неквом* ПП 293.

Све наведено јасно показује да се фонолошка синкопа формира на више начина: (а) губљењем једног вокала, и то вокала „и”, „е”, „о” (*радила* — „*рад'ла*”, *њега* — „*њ'га*”, *његовог* — „*њег'вог*”); (б) губљењем једног консонанта, и то „х”, „л”, „д” (*осмехива* — „*осмеива*”, *сјаха* — „*сјаа*”, *благослови* — „*благосови*”, *гледну* — „*глену*”, *људство* — „*љуство*”); (в) губљењем сугласника „ј” иза „ч” и „ж” (*наручје* — „*наруче*”, *оруџја* — „*оруџа*”), што је нпр. одлика црногорских говора; (г) свођењем групе „вљ” на „љ” (*забављао* — „*забаљао*”, *расправља* — „*распраља*”), што је одлика сремских говора; (д) испуштањем целог слога који чини самогласник и сугласник (*отишли* — „*ошли*”); (ђ) испуштањем једног самогласника и једног сугласника на граници двају слогова (*гледај* — „*глај*”, *некаква* — „*неква*”).

в) *Фонолошка апокопа* настаје изостављањем неког гласовног сегмента на крају примарног облика. Ова врста рестриктивне фонометаплазме представља најзаступљенију категорију у поезији Бранка Радичевића. То показује и мноштво примера:

платит' ПП 45, *сванут'* ПП 52, *позват'* ПП 84, *утећ'* ПП 149, *лећ'* ђу ПП 148, *помоћ'* ђу ПП 183, *гледећ'* ПП 202, *јадикујућ'* ПП 408, *стан'* ПП 90, *трч'* ПП 112, *вод'* ме ПП, 167, *с'* ПП 397, *б'* ПП 297, *г'* ПП 18, *мен'* ПП 199,

¹² У писму оцу Радичевић, између осталог, каже: „За х да пишемо на дикоји мести, зато велим што дикоји н. п. Црногорци дигде га изговарају” (из Беча — 16 ПП 1944; види *Песме Бранка Радичевића*, Београд, 1924, стр. 424).

најстариј' ПП 106, ал' ПП 11, ил' ПП 100, л' ПП 63, нит' ПП, 101, четир ПП 134, м' ПП 266, т' ПП 331, с' ГП 53, теб' ПП 310, ј' ПП 294, мож' ПП 407, г' ПП 50, свег' ПП 297, ништ' ПП 50, нег' ПП 80, мал' ПП 86, ев' ПП 109, ен' ПП 203, измећ' ПП 69, мећ' ПП 131, скочи ПП 23, диго ПП 23, сирома ПП 78, одма ПП 51, јеленски ПП 35, дедо' ПП 301, к вратим' ПП 108, за хајдуцим' ПП 168, зашт' ПП 57, по мртваци ПП 78.

Бројност фонолошке апокопе долази пре свега од тога што је крај речи нарочито захваћен изостављањем (елизијом). Као што се да видети, готово све врсте лексичких јединица су обухваћене елизијом. У анализи коју смо извршили утврдили смо да је посебно самогласник „и“ редукован, као и у сремским говорима.¹³ Резултати изостављања ове фонеме изузетно су продуктивни у инфинитивним наставцима -ти, -ћи (сванути — „сванут“, позвати — „позват“, утећи — „утећ“, помоћи — „помоћ“); на крају неких глаголских облика — прилога времена садашњег (јадикујући — „јадикујућ“, гледећи — „гледећ“), у 2. л. јд. императива (стани — „стан“, трчи — „трч“), у облицима помоћних глагола (си — „с“, би — „б“), у енклитичким облицима личних заменица у дативу (ти — „т“, ми — „м“), у неким свезицама (али — „ал“, или — „ил“) итд. Изостављање (елизија) вокала „е“ обично је код 3. л. јд. помоћног глагола јесам: („шта ј' звезда“ ПП 56, „Како ј' кроз кам, што ј' опао“ ПП 304); у 3. л. јд. презента глагола моћи: („не мож' да одбрани“ ПП 126, „не мож' да поднесе“ ПП 407); у речци за подстицање хајде („ајд' ти тамо“ ПП 61) итд. Вокал „а“ се изоставља на крају енклитичког и пуног облика генитива-акузатива личне заменице 3. л. јд. мушког рода („па г' одма нестало“ ПП 50, „да г' у брду није“ ПП 181, „у њег' очи управио“ ПП 145, „и њег' зави“ ПП 325); у неким наставцима датива-инструментала-локатива множине неких именица (устима — „устим“, зубима — „зубим“, к вратима — „к вратим“, за хајдуцима — „за хајдуцим“, на главама — „на главам“, у рукама — „у рукам“) итд. Вокал „о“ се изоставља на крају различитих врста речи и облика („а зашт' не“ ПП 355, „лепша нег' даница“ ПП 132, „мал' му не приседе“ ПП 95, „вас ев' овде“ ПП 109, „ен' онде“ ПП 411, „теби да идем там“ ПИС 418) итд. Од свих вокала најмање је изостављен самогласник „у“. Његову елизију приметили смо само у крајем и дужем облику предлога међу, између („мећ' звездицама“ ПП 241, „мећ' њу стаде и мећ' милу“ ПП 311; „измећ' ови гора“ ПП 69). Поред изостављања вокала, у неким облицима глагола, именица и придева долази до испуштања сугласника „х“ („ништ' не мого“ ПП 50, „ја т' анђела не виде“ ПП 49, „красни бресака“ ПП 35, „чарни очица“ ПП 36, „он се од нас сирома утаја“ ПП 78). У једном примеру дошло је чак до испуштања целог задњег слога (зашто — „зашт“), док у облику „по мртваци“ није дошло ни

¹³ Никол.ћБ, *Оговору Срема*, ЈФ, Београд, 1953—1954, књ. XX, св. 1—4, стр. 273—287.

до каквог изостављања, него је то старији локатив на *-и(х)*. Међутим, и он у односу на примарни облик *по мртвацима* делује као фонолошка апокопа.

3. *Супституционалне фонометаплазме* заснивају се на замени једног структурног елемента другим структурним елементом. Настанак ових фонометаплазми најчешће прати замена једног самогласника другим самогласником или замена једног сугласника другим сугласником. Супституција се обично врши негде у унутрашњости примарних облика, а веома ретко на почетку и на крају. Примери су у приличној мери присутни у поезији нашег песника:

несам ПП 56, *неси* ПП 56, *преповедат* ПП 223, *кондер* ПП 370, *кондеру* ПП 371, *кандело* ПП 372, *плеће* ПП 91, *околине* ПП 94, *недро* ПП 204, *гledi* ПП 17, *дркћем* ПП 51, *дркта* ПП 107, *некте* ПП 268, *греје* ПП 257, *тија* ПП 303, *њија* ПП 199, *вијор* ПП 386, *нојца* ПП 69, *шћер* ПП 162, *врулу* ПП 201, *фала* ПП 34, *фали* ПП 73, *пратјо* ПП 201, *зајста* ПП 412, *ћецу* ПП 17, *прићене* ПП 18, *уљего* ПП 128, *одољеше* ПП 117, *мађистар* ПП 274, *по колих* ПП 159.

Ако се пажљивије осмотре наведени примери, тешко да се за многе од њих може тврдити да су настали стварном заменом једног гласовног елемента другим гласовним елементом. Једино је то случај са страним речима у којима је дошло до замене гласа „и” гласом „е” (*кондир* — „*кондер*”, *кандило* — „*кандело*”) и гласа „г” гласом „ђ” (*магистар* — „*мађистар*”), а такође и у неким домаћим речима где је сугласник „х” замењен сугласником „ј” (*грехе* — „*греје*”, *њиха* — „*њија*”, *вихор* — „*вијор*”), а сугласник „ф” сугласником „в” (*фрула* — „*врула*”). Донекле то важи и за случајеве где секундарно „ј” долази уместо вокала „и” у резултату редукције (*пратио* — „*пратјо*”, *заиста* — „*зајста*”), и где је група „хв” сведена (или замењена) на сугласник „ф” (*хвала* — „*фала*”, *хвали* — „*фали*”). У свим другим примерима, гледано са стандарднојезичке позиције, појава неодговарајућег гласовног елемента, у једним ликовима лежи у њиховој застарелости („*неси*, *неје*, *дркћем*”), у другим реч је о некњижевним или дијалекатским облицима („*шћер*, *некте*, *нојца*”), у трећим су у питању ијекавски облици („*уљего*, *одољеше*”), у четвртим су необични сингулари („*плеће*, *недро*”) или множински облици („*околине*”), те старији облик локатива на *-и(х)* („*по колих*”), у неким је у питању тзв. најновије „јекавско” јотовање („*ћецу*, *прићене*”). Без обзира на порекло деформације (аномалије, опструкције) која је од примарних (*уљего*, *ниси*, *кћер*, *плећа*, *околина*, *децу*, *по колима* итд.) довела до секундарних облика („*уљего*, *неси*, *шћер*, *плеће*, *околине*, *ћецу*, *по колих*” итд.), реципијент и њих у процесу комуникације доживљава као одступање од норме, јер делују у контексту као метаформе, односно као фонометаплазме. Имајући

то у виду, све такве облике смо уврстили у супституционалне фонометаплазме.

4. *Мутационе фонометаплазме* заснивају се на мењању (преласку) једног структурног сегмента у други, које доводе до супстанцијалне модификације стандарднојезичког облика. У зависности од тога да ли се мутација врши у циљу уједначавања или разједначавања двају (најчешће) суседних гласова, разликују се а) *фонолошка асимилација* и б) *фонолошка дисимилација*.

а) *Фонолошка асимилација* настаје фонетским процесом у току којег долази до једначења гласова (вокала или консонаната) једних према другима, где они добијају заједничке карактеристике или постају идентични. Примери нису посебно распрострањени:

ражљути ПП 80,¹⁴ *пета* (петао) ПП 306, *жа* ПП 268, *усто* ПП 295, *посо* ПП 198, *реко* ПП 219, *ко* ПП 247.

У једним случајевима до уједначавања суседних гласова (у питању су консонантске фонеме) долази једначењем по начину и месту артикулације при чему глас „з” испред палатализованог „љ” прелази у глас „ж” (*разљути* – *ражљути*). У другим случајевима (у питању су вокали) један глас под утицајем суседног гласа прелази у њему идентичан пар (*петао* – „пета”, *жао* – „жа”, *устао* – „уста”, *посоа* – „посо”, *рекао* – „реко”, *као* – „ко”). Процес уједначавања, као што се види, обавезно прати и контракција.

б) *Фонолошка дисимилација* настаје разједначавањем два иста или слична гласа (у питању су сугласници) у суседству или на растојању, на тај начин што један од њих прелази у неки други глас. Примери нису фреквентни:

млоги ПП 49, *млога* ПП 20, *млого* ПП 61, *млогу* ПП 83, *млоге* ПП 20, *мложина* ПП 204, *млогобројни* ПП 204, *млидија* ПП 215, *млим* ПП 326, *тавна* ПП 68, *тавнога* ПП 324, *тавном* ПП 48, *тавнине* ПП 298, *тавније* ПП 301, *потамљели* ПП 165, *мљасте* ПП 311, *таван* ПП 91, *зламења* ПП 244, *пољубце* ПИС 438.

Фонолошка дисимилација најчешће настаје као производ трију различитих разједначавања суседних консонаната: (а) отклањањем назалне нагомиланости, група „*мн*” даје „*мл*” (*многи* – „*млоги*”, *множина* – „*мложина*” итд.); (б) раздвајањем носних гласова „*м*” и „*н*”, „*мн*” даје „*вн*” (*тамна* – „*тавна*”, *тавнине* – „*тавнине*” итд.); (в) преласком групе „*мњ*”

¹⁴ Фонетски процес асимилације очуван је и у сандхију: *бес* покоја ПИС 426, з брега ПИС 419, з дрвета ПИС 426, *ш* њим РкМ 1381, *ш* њоме РкМ 1383, *ш* чим РкМ 1381, *ш* њим РкМ (РкМ = Рукописи БР у МС у Новом Саду).

у групу „мљ” (*потамњели* – „*потамљели*”, *мњасте* – „*мљасте*” итд.). У два примера (*таман* – „*таван*”, *знамење* – „*зламење*”) дошло је до разједначавања сугласника у два суседна слога. Гледано са структурног аспекта, једино фономатаплазма „*пољубце*” није настала дисимилацијом безвучне групе „*пц*” у звучно-безвучну групу „*бц*”, већ је то морфолошки облик писања ове речи који као архаизам представља одступање од прихваћене (фонолошке) норме, услед чега она, условно, може ући у круг фонеметаформи.

5. *Транспозиционе фонематаплазме* подразумевају промену места одређеног структурног елемента. Пошто метатеза (промена места одређеног структурног елемента) проузрокује скоро увек и промену семантичке структуре, овакав тип фонематаплазми није посебно продуктиван. То показује и поезија Бранка Радичевића:

вас немоћан ПП 54, *вас...* клонух ПП 130, *вас се...* променио ПП 132, *вас* побледи ПП 322, *намастир* ПП 111, *намастирски* ПП 111, *чати* ПП 274.

У процесу настајања транспозиционих фонематаплазми, како показују наведени примери, могу се уочити две основне тенденције. Једна се испољава у промени места двају сугласника („*с*” и „*в*”) која води обрнутој гласовној слици основне речи *сав*: (*сав* – „*вас*”¹⁵). Друга се испољава у премештању читавих слогова („*ма*” и „*на*”) које доводи до померања у гласовној структури основне речи *манастир*: (*манастир* – „*намастир*”). Условно речено секундарни лик „*чати*” није настао, као што изгледа, заменом места двају вокала („*а*” и „*и*”) од облика *чита*, већ је то уствари 3. л. јд. презента глагола *чатити* у значењу „*читати*”, који има ознаку застарелости. Овај глаголски облик се раније користио у црквеним текстовима. Међутим, он у контексту световног садржаја

Нек мађистар *чати* књигу, –
Може он то и без њега, –
Он сад има другу бригу,
Јера младост плахо бега,
А времена још ће бити
Где ће све то накнадити

Безимена, 247.

савременом читаоцу делује као израз настао метатезом вокала „*а*” и „*и*”. Услед тога смо његову форму „*чати*” укључили у транспозиционе фонематаплазме.

¹⁵ Овде треба имати у виду да је *вас* архаизам, а *сав* плод метатезе, али је данас овај други облик неутралан, док *вас* осећамо као транспозицију.

II.1. *Вокалске фонометап тазме* обухватају све оне процесе настајања фонометаплазми (односно секундарних граматичких форми) у којима активног учешћа узимају вокали као структурни елементи који подлежу одређеним променама. Овакве фонометаплазме представљају веома широку појаву која теоријски може захватити све врсте речи и све начине структурних померања у граматичким облицима на фонолошком нивоу, односно у фонолошкој структури једне речи. Зависно од тога који процес делује у настајању фонометаплазми (да ли је у питању додавање, изостављање, замена, мењање или промена места одређеног вокалског елемента), могуће је разликовати пет врста вокалских фонометаплазми: *протрипцију, рестрипцију, супституцију, мутацију и транспозицију.*

а) *Вокалска протрипција* настаје додавањем једне вокалске фонеме примарном облику:

ота ПП 319, *отим* ПП 354, *учесто* ПП 256, *огледа* ПП 156, *сајахао* ПП 153, *савикао* ПП 125, *саурвало* ПП 136, *јера* ПП 247.

б) *Вокалска рестрипција* настаје изостављањем једне вокалске фонеме из примарног облика:

'ве ПП 136, *'ну* ПП 190, *'нака* ПП 237, *њ'га* ПП 69, *рад'ла* ПП 201, *беж'мо* ПП 150, *сванут'* ПП 52, *мен'* ПП 199, *нит'* ПП 101, *мож'* ПП 407, *ал'* ПП 13, *ил'* ПП 267, *ол'* ПП 151, *ништ'* ПП 50, *четир* ПП 134, *рукам'* ПП 108.

в) *Вокалска супституција* настаје заменом једне вокалске фонеме другом у примарном облику:

несам ПП 48, *преповедат* ПП 223, *кондер* ПП 370, *кандело* ПП 327, *плеће* ПП 91, *недро* ПП 204.

г) *Вокалска мутација* настаје мењањем (преласком) једне вокалске фонеме у другу у примарном облику:

посо ПП 198, *кото* ПП 302, *жа* ПП 268, *анђо* ПП 310, *весо* ПП 36, *мимође* ПП 50.

д) *Вокалска транспозиција* настаје међусобном променом места двеју вокалских фонема у примарном облику:

чати ПП 274.

2. *Консонантске фонометаплазме* обухватају, исто као и вокалске, све оне процесе настајања фонометаформи у којима учествују консонантске фонеме као активни структурни елементи који подлежу одређеним променама. У вези с поступцима који се примењују (додавање, изостављање, замена, мењање, промена места), разликује се пет консонантских фонометаплазми: *протрипција, рестрипција, супституција, мутација и транспозиција.*

а) *Консонантска простриктија* настаје додавањем једне консонантске фонеме примарном облику:

дјевојка ПП 170, *бјеже* ПП 168, *вјерна* ПП 170, *нигдје* ПП 160, *бијо* ПП 198.

б) *Консонантска рестриктија* настаје изостављањем консонантске фонеме из примарног облика:

итнуо ПП 17, *ајдук* ПП 17, *иљаду* ПП 70, *тица* ПП 8, *дено* ПП 70, *сјаа* ПП 32, *глену* ПП 296, *оруџа* ПП 125, *диго* ПП 23, *одма* ПП 51, *јеленски* ПП 35, *сиром* ПП 78.

в) *Консонантска супституција* настаје заменом једне или две консонантске фонеме једном у примарном облику:

дркта ПП 107, *некте* ПП 268, *свећ* ПП 354, *греје* ПП 257, *тија* ПП 303, *њија* ПП 199, *вијор* ПП 386, *уљего* ПП 128, *одољеше* ПП 117, *мађистар* ПП 274, *фала* ПП 34.

г) *Консонантска мутација* настаје преласком (мењањем) једне консонантске фонеме у другу у примарном облику:

ражљуги ПП 80, *млоги* ПП 49, *млим* ПП 326, *тавна* ПП 68, *мљасте* ПП 311, *зламења* ПП 244.

д) *Консонантска транспозиција* настаје променом места (метатезом) двеју консонантских фонема у примарном облику:

вас немоћан ПП 54, *вас* побледи ПП 322.

3. *Вокалско-консонантске фонометаплазме* обухватају, такође, све оне процесе (додавање, изостављање, замена, мењање и промене места вокалско-консонантског елемента) настајања фонометаформи. У зависности од процеса који делује, могуће је разликовати пет врста вокалско-консонантских фонометаплазми: *простриктију*, *рестриктију*, *супституцију*, *мутацију* и *транспозицију*.

а) *Вокалско-консонантска простриктија* настаје додавањем једне вокалске и једне консонантске фонеме примарном облику:

наблизу ПП 396, *подуну* ПП 33, *гнијездо* ПП 161, *уније* ПП 28, *почиње* ду ПП 208, *менека* ПП 97, *себека* ПП 130, *овдена* ПП 127, *туна* ПП 69, *синоћке* ПП 56, *јутроске* ПП 276, *мојојзи* ПП 133, *својојзи* ПП 85.

б) *Вокалско-консонантска рестриктија* настаје изостављањем једне вокалске и једне консонантске фонеме из примарног облика:

глати ПП 49, *глам* ПП 31, *глај* ПП 5, *глете* ПП 81, *неква* ПП 293, *неквом* ПП 293, *нете* ПП 82, *ошли* ПП 200.

в) *Вокалско-консонантска супституција* настаје заменом једне гласовне секвенце од најмање једног вокала и консонанта другом гласовном секвенцом истог гласовног састава у примарном облику:

Србаљ ПП 64.

г) *Вокалско-консонантска мутација* настаје мењањем једне вокалске фонеме у консонантску или мењањем једне вокалске и једне консонантске фонеме у другу вокалску и консонантску фонему у примарном облику:

пратјо ПП 201, *зајста* ПП 412, *мађистар* ПП 274.

д) *Вокалско-консонантска транспозиција* настаје међусобним премештањем двају слогова које по правилу чине једна вокалска и једна консонантска фонема у примарном облику:

намастир ПП 111, *намастирски* ПП 111.

III.0. Пошто фонометаплазме подразумевају структурну промену примарне форме, свака врста речи може дати свој тип фонометаформи. Према нашим истраживањима у поезији Бранка Радичевића има онолико типова фонометаплазми колико постоји врста речи у српском језику: *именичке, глаголске, заменичке, придевске, бројне, прилошке, предлошке, везничке, узвичне и партикулске фонометаплазме.*

1. *Именичке фонометаплазме* представљају супстанцијалну модификацију именица на фонолошком нивоу. Примери су бројни:

данак ПП 82, *бојак* ПП 313, *нојца* ПП 31, *пушак'* ПП 107, *младићим'* ПП 333, *к вратим'* ПП 151, *по мртваци* ПП 78, *у рукама'* ПП 108, *на главама'* ПП 107, *аиђо* ПП 310, *посо* ПП 198, *намастир* ПП 111, *мађистар* ПП 274.

Будући да именичке фонометаплазме настају додавањем, изостављањем, заменом, мењањем и променом места одређеног структурног елемента, могуће је говорити о *именичкој простриктији* (данак), *рестриктији* (пушак'), *супституцији* (нојца), *мутацији* (мађистар) и *транспозицији* (намастир).

2. *Глаголске фонометаплазме* представљају супстанцијалну модификацију глагола на фонолошком нивоу. Примери су бројни:

тонеу ПП 208, *почињеу* ПП 208, *униће* ПП 28, *виш* ПП 18, *мож'* ПП 153, *умедо* ПП 50, *дину се* ПП 113, *дедо'* ПП 301, *прокте* (ми се) ПП 84, *беу* ПП 20, *сјаа* ПП 32, *фали* ПП 73, *пратјо* ПП 201, *уљего* ПП 128, *усто* ПП 295, *реко* ПП 219, *млидија* ПП 215, *млим* ПП 326, *мљасте* ПП 311, *ражљути* ПП 80, *море* (може) ПП 80.

Пошто се у процесу настајања глаголских фонометаплазми користи поступак додавања, изостављања, замене и мењања, могуће је говорити о

глаголској прострицији (униће), рестрицији (дедо), супституцији (фали) и мутацији (ражљути).

3. *Заменичке фонометаплазме* представљају супстанцијалну модификацију заменица на фонолошком нивоу. Примери су бројни:

ото ПП 320, *отим* ПП 354, *онизи* ПП 107, *менека* ПП 52, *њег'* ПП 403, *чиј'* ПП 396, *њ'га* ПП 30, *неком* ПП 293, *никва* ПИС 423, *вас* плам ПП 401, *вас* немоћан ПП 54, *нико тебе не ћеде помоћи* ПП 19, *пода вами* ПИС 427.

Заменичке фонометаплазме настају поступком додавања, изостављања, замене и промене места одређеног структурног елемента. Услед тога се може говорити о *заменичкој прострицији* (тебека), *рестрицији* (њ'га), *супституцији* (пода вами) и *транспозицији* (вас плам).

4. *Придевске фонометаплазме* представљају супстанцијалну модификацију придева на фонолошком нивоу. Примери нису бројни:

пунан ПП 304, *србињску* ПП 148, *божи* ПП 357, *вражи* ПП 287, *тичи'* ПП 222, *најстариј'* ПП 106, *тиога* ПП 15, *јеленски* ПП 35, *тија* ПП 303, *тавна* ПП 68, *клетојзи* ПП 82.

Иако умногоме заостају иза именичких, глаголских и заменичких фонометаплазми, придевске фонометаплазме у погледу разноврсности типова не исказују толику инфериорност. Напротив, оне су у потпуној равнотежи са претходним, јер се јављају у виду *придевске простриције* (пунан), *рестриције* (тичи'), *супституције* (тија) и *мутације* (тавна).

5. *Бројне фонометаплазме* представљају супстанцијалну модификацију бројева на фонолошком нивоу. Примери су веома ретки:

понајпрви ПП 129, *двие* ПП 162, *четир* ПП 158, *триес* ПП 297, *четрест* ПП 285, *двојцу* ПП 220.

Сиромаштво бројних фонометаплазми у потпуности се одразило и на разноврсност њихових типова. Оне у поезији Бранка Радичевића функционишу само у виду *бројне простриције* (двие) и *бројне рестриције* (четир).

6. *Прилошке фонометаплазме* представљају супстанцијалну модификацију прилога на фонолошком нивоу. Примери су бројни:

де ПП 21, *дегод* ПП 31, *отале* ПП 331, *окле* ПП 142, *мал'* ПП 99, *овдена* ПП 127, *туна* ПП 11, *туди* ПП 32, *јутроске* ПП 276, *данаске* ПП 385, *јоште* ПП 46, *саде* ПП 24, *гаде* ПП 34, *ноћом* ПП 81, *унутри* ПП 335, *вође* ПП 57, *млого* ПП 61, *одунда* ПП 408.

Уз изражену бројност прилошких фонометаплазми иде и њихова типолошка разноврсност. Оне се у Радичевићевој поезији могу срести у

облику *прилошке простриктије* (овдена), *рестриктије* (мал'), *супституције* (унутри), *мутације* (млого) и *транспозиције* (вође).

7. Предлошке *фонометаплазме* представљају супстанцијалну модификацију предлога на фонолошком нивоу. Примери нису бројни:

ода једа ПП 31, *ода* чуда ПП 343, *нада* травом ПП 18, *низа* лица ПП 31, *с* стене ПП 21, *з* брега ПИС 419, *з* дрвета ПИС 426, *бес* покоја ПИС 426, *измеђ'* ови гора ПП 69, *међ'* стоком ПП 117, *прем* даници ПП 214, *савр* главе ПП 393, *свр* човека ПП 99, *пређе* данка ПП 295.

Иако предлози нису посебно присутна лексичка категорија у српском језику, Радичевић је различитим операцијама предлошке *фонометаплазме* учинио значајним фактором у структурирању свога поетског језика. А када је у питању њихова типолошка разноврсност, може се једино говорити о *предлошкој простриктији* (пређе), *рестриктији* (измеђ') и *мутацији* (бес покоја).

8. *Везничке фонометаплазме* представљају супстанцијалну модификацију везника на фонолошком нивоу. Примери нису посебно бројни:

јербо ПП 269, *или*ти ПП 408, *јера* ПП 391, *еда* ПП 31, *ол'* ПП 127, *ил'* ПП 398, *ал'* ПП 13, *де* ПП 97, *јера* ПП 391, *нег'* ПП 80.

Своју незнатну бројну вредност у песничком језику Б. Радичевића, *везничке фонометаплазме* надокнађују својом фреквентношћу. Иначе, у типолошком смислу оне функционишу као *везничке простриктије* (јербо) и *везничке рестриктије* (ал').

9. *Узвичне фонометаплазме* представљају супстанцијалну модификацију узвика на фонолошком нивоу. Примера има веома мало:

ајд' ПП 61, *хајд'* ПП 184, *јо* ПП 103, *ијујуј* ПП 66, *глете* ПП 103.

Облик „*ијујуј*” приказан је као *фонометаплазма* пошто се у његовој непосредној близини нашао дужи обли „*ијујујуј*” који је, условно, узет као стандардни (мада је веома тешко у оваквој ситуацији одредити који је облик стандардни а који није). Ево ширег контекста у којем функционишу оба облика:

(...)

„Ситно, брате, иујујују!”

Момци чили подвикују:

„Свирац свира,

Не да мира,

А још више девојчице,

Њине очи и ножице,

Деде, брате, *ијују!*
 Де поскочи, не лудуј!...”
 (...)

Бачки растанак, 66.

На основу наведених примера није тешко приметити да узвичне фонометаплазме Радичевић користи у виду *протријекције* (глете) и *рестријекције* (хајд’).

10. *Партикулске фонометаплазме* представљају супстанцијалну модификацију партикула (речца) на фонолошком нивоу. Примера има веома мало:

ев’ ПП 199, *ен’* ПП 203, *л’* ПП 24.

Овај тип фонометаплазми, као што се види, јавља се само у форми *рестријекције* (*ен’*).

IV.0. Фонометаплазме као форме форми у поетском језику представљају свесно нарушавање стандарднојезичке норме (и када долазе из народних говора, и када су дијалекатског порекла, и када припадају неком од наречја које има ранг стандарда, и када чине саставни део старе језичке норме), јер оне у сваком случају претпостављају бинарну опозицију примарног и секундарног облика (стандарднојезичког и нестандарднојезичког). Фонометаплазме као деструкције било какве врсте не повећавају дискурзивну већ само стилистичку информацију. Деформацијом стандарднојезичког облика (на било који начин) концентрише се рецепијентова пажња на формални део исказа, успорава темпо перцепције (потребно је преко реализованог деформисаног облика успоставити стандарднојезички облик), чиме се и сама фонометаплазма актуелизује у окружавајућем контексту, а уједно и стилски маркира. Фонометаплазме као полифункционалне, поред *стилистичке функције* (за коју се може рећи да је интегрална), добијају и *ритмичку функцију* (јер се користе као активна ритмичка средства) и *звукону (еуфонијску) функцију* (пошто видно мењају звукону слој стиха а посебно слика). Стога ће овим трима функцијама фонометаплазми у поезији Бранка Радичевића бити посвећена посебна пажња.

1. *Стилистичка функција* фонометаплазми заснива се на одступању од стандарднојезичке норме, за коју смо већ рекли да има интегрални карактер, односно да је заједничка за све њихове типове и врсте. Поред овога, још један моменат указује на интегралну стилистичку вредност фонометаплазми, а то је намерна и свесна употреба ових фонометаформи. На то посебно скреће пажњу коришћење и примарних и секундарних облика у поетском опусу нашег песника, што показују следећи примери:

јоште ПП 6 – *још* ПП 5, *њ'га* ПП 30 – *њега* ПП 10, *менека* ПП 12 – *мене* ПП 11, *бијела* ПП 159 – *бела* ПП 26, *реко* ПП 219 – *рекао* ПП 94, *глај* ПП 5 – *гледај* ПП 98, *ајдук* ПП 17 – *хајдук* ПП 161, *мож'* ПП 407 – *може* ПП 126, *тија* ПП 303 – *тиха* ПП 219, *усто* ПП 295 – *устао* ПП 131, *иљаду* ПП 17 – *хиљаду* ПП 150, *море* ПП 153 – *може* ПП 126 – *ништ'* ПП 50 – *ништа* ПП 163, *дркћем* ПП 51 – *дркће* ПП 412.

Често се дешава да Радичевић у једној песми (на истој страници) употребљава фонометаплазму и њен примарни облик. Ево неколико таквих примера:

веће – *већ* ПП 140, *јоште* – *још* ПП 130, *менека* – *мене* ПП 6, *сатвори* – *створи* ПП 86, *живују* – *живе* ПП 127, *мож'* – *може* ПП 126, *ол'* – *оли* ПП 127, *ал'* – *али* ПП 163, *море* – *може* ПП 153, *Србињи* – *Срби* ПП 141.

Нису ретки ни случајеви када се у непосредном контакту (у једној строфи или чак стиху) нађу секундарни и примарни облици, чиме се истиче јасна тежња да се у поље интересовања за једну суштину (један предмет, појам) унесу различите форме. Навешћемо два типична примера:

(1) (...)
*„Стан' ниткове, стани, несретнице,
 Стани, уло, стан' безакониче,
 Стани, губо, стани куго клета,
 Да т' научим тровати ми света!”*
 (...) Пуг, 95.

(2) *Јоште* стоје загрљена
 Тамо, брате, два камена;
Још из кама вода бије,
Још усахла никад није;
 Ал' кад вода та *усане*,
 Невере ће да нестане

Два камена, 187.

У примеру (1) наизменичним низањем секундарног („*стан'*”) и примарног облика („*стани*”) исте речи ствара се упечатљива слика нијансирања појединих сегмената текста и дефекат претвара у ефекат а овај у афекат. Тако рестриктивне фонометаплазме у непосредни контекст уносе посебну емоционалну тензију. У примеру (2) вишеструким (парним) везама секундарних и примарних облика („*јоште* – *још*, *још'*”; „*кама* – *камена*”; „*усане* – *усакла*”) цела једна строфа (у односу на друге строфе у

песми) добија изразито стилистичко обележје које прати и висок степен експресије.

На стилистичку функцију фонометаплазми у Радичевићевој поезији, између осталог, утиче и очигледно настојање његово да и архаизму, и провинцијализму, и варваризму, и „непоетској” речи разговорног језика да пуну уметничку функцију. Сви ови изрази имају и различита изворишта: народни (претежно војвођански) говори, народно песништво, старији тип језика. Услед тога свака фонометаплазма, у зависности од свога порекла, уноси у окружавајући контекст стилистичко-семантичке вредности. Овде треба истаћи да фонометаплазме као полифункционалне ретко када остварују само једну функцију. Наиме, чешће се дешава да један облик фонометаплазме стиче најмање две, а некада чак и све три функције. Међутим, у посматраном контексту није тешко одредити која међу њима има примарни а која секундарни карактер. Стилистичка као интегрална функција присутна је у свакој фонематаплазми, док остале две у појединим случајевима могу и изостати. Када је у питању стилистичка функција, Радичевић се, према нашим истраживањима, фонометаплазмама користио за усредсређивање читаочеве пажње на детаљ, за стварање посебне „атмосфере”, за именовање ликова, слика, радњи једноставним и простим елементима, за пуно мотивисање говора, менталитета и културе личности, за уношење у стил локалног говора и народног карактера језика, а каткад и за карактеризацију и индивидуализацију говора појединих особа. Ипак, мора се признати да се овај последњи елемент често уклапао у општу структуру Бранковог поетског израза, у којем је он, као што смо раније истакли, тежио за стварањем свенародног књижевног језика. Стога је често долазило до потирања разлике у говору лирског субјекта и самог песника. У том смислу навешћемо неколико примера:

- (1) Кад сам синоћ овде била
 И водице завила,
 Дође момче црна ока
 На коњицу лака скока,
 Поздрави ме, зборит’ оде:
 „Дајде, селе мало воде!”
 Ове речи — слатке стреле —
 Минуше ми груди беле —
 Скочи млада, њему стиго,
 Дуго крчаг, руку диго,
 Рука дркта... крчаг доле...
 Оде на две на три поле...”

(...) Девојка на студенцу, 5.

- (2) (...)

„О хајдуче, *Ала* те послао,

Вод' ме, вод' ме, куд је теби драго,

Све ја хоћу, што је теби драго!”

(...) Хајдуков гроб, 166 – 167.
- (3) (...)

Бацај у *њи* турске трупетине!

Али, ево, ни српска ладина

Не *привата* српска душманина:

Онде рука, онде вири нога,

Онде комад плећа душманскога,

Боже, Боже, до неба ти *фала*!

Ето амо иду деца мала,

(...) Пут, 88.
- (4) (...)

Ала *дркћем*, ал' ми срце бије –

Страшни Боже, та то она није!

Препало се, зној ме проби *ладан*,

Све с' окрену, мал' не *падо*, јадан!

Оде небо, а земљица клону,

Ја ка' у гроб са небеса тону, –

Ох, да јади дуже потрајали,

Би ми давно раку већ копали!

(...) ?, 51.

У примеру (1) фонометаплазме „*скочи*”, „*стиго*”, „*диго*” уствари су облици аориста без крајњег „*х*”. Изостављање гласа „*х*” у финалним позицијама наведених речи, пошто не задира у ритмичку, а само делимично у звуковну структуру ближег контекста, одлика је говорног лица које износи садржај дотичне песме. Облик фонометаплазме „*дркта*” као фонетски архаизам, у извесном смислу, симболише начин изражавања дотичног лирског субјекта указујући истовремено и на његову посебност и аутентичност. У примеру (2) цитиране стихове песник ставља у уста главне јунакиње (Фате) глас „*х*” која га у свом језичком потенцијалу има. Међутим, ова фонема се реализује у иницијалним позицијама („*хајдуче*” и „*хоћу*”) док изостаје из финалне позиције („*Ала*” – *Алах*), што се може једино објаснити индивидуалном цртом говорника. У примеру (3), који одражава говор самог песника, настале фонометаплазме плод су изостављања гласа „*х*” („*њи*” – *њих*), свођењем групе „*хв*” на сонант „*в*” (*прихвата* – „*привата*”), заменом групе „*хв*” сугласником „*ф*” (*хвала* – „*фала*”). У примеру (4), где је, такође, у питању песников текст, дошло је готово на

истоветан начин, као у примеру (1), до стварања фонометаплазми испуштањем фонема „х” било на иницијалној („ладан” – *хладан*) било на финалним позицијама („препадо” – *препадох*, „падо” – *падох*), као и појаву фонетског архаизма („дркћем”).

2. *Ритмичку функцију* добија велики број фонометаплазми које настају из разних дијалекатских облика, архаичних образовања, прекрајањем речи и неологизама, елизијама и редукцијама гласова у различитим ситуацијама, и то у највећем броју случајева рестриктивне фонометаплазме, а нешто ређе простриктивне и супституционалне фонометаплазме. Дакле, ритмичку функцију могу стећи оне фонометаплазме у којима долази до промене слоговне структуре у односу на примарни облик, што се адекватно одражава и на саму силабичку структуру стиха или ширег контекста. Појачану употребу фонометаплазми у Радичевићевој поезији у ритмичкој функцији претежно је условило поштовање правила везаног стиха, односно његове метричко-ритмичке организације. Иако је метричко-ритмички склоп стиха Бранка Радичевића разноврстан, десетерац народне лирике и епике од трохејског метра или трохејске основе је претежан.¹⁶ Услед тога, Радичевић је био принуђен да и у овим приликама када није имао других разлога за употребу фонометаплазми користи различита формално-језичка средства како би очувао одређену метричко-ритмичку и силабичку схему. Деформација примарних облика у ритмичке сврхе обавезно утиче на промену њихове слоговне структуре (они у процесу редукције или редупликације губе или добијају најмање један вокал или један слог). Ритмичку функцију фонометаплазме остварују у више конкретних случајева. Позабавићемо се само оним најтипичнијим.

а) У једним случајевима песник користи рестриктивне фонометаплазме када неки од стихова у строфи или ширем окружењу има вишак од једног или више слогова. Ево неколико таквих примера:

- (1) Здраво и ти момо туди, –
 Да дивна си, селе, пуста!
 Оди амо, од’ на груди,
 Да т’ пољуби браца уста!

Путник на уранку, 7.

- (2) Ал’ се небо осмеива,
 Ал’ се река плави
 А рибарче у чун снови
 Јасно к’о на јави

Циц!, 13.

¹⁶ Кошутић Р., *О тонској метрици у новој српској поезији*, Београд, 1941, стр. 48–52.

- (3) Гдегод коју дивну 'ватим,
 Дању или ноћу,
 Испритискат', ижљубити,
 Изгрлит' је хоћу

Безимена, 255.

- (4) (...)
 Збогом остај, красно Стражилово!
 Млоги те је у звездице ков'о
 Млоги рече: „Ао рајска слико!“
 Ал' к'о ја те рад не им'о нико

Бачки растанак, 69.

Да би одржао силабичку самерљивост стихова изражену симетричном осмерачком структуром, Радичевић је у примеру (1) у два задња стиха употребио по једну фонеметаплазму („од'" — оди, „т'" — ти). У (2) и (3) примеру, ради очувања наизменичних осмерачких и шестерачких структура у катренима, песник је био принуђен да чак у по три стиха интервенише употребивши рестриктивне фонеметаплазме („ал'" — али, „ал'" — али, „к'о" — као; „'ватим" — ухватим, „испритискат'" — испритиска-ти, „изгрлит'" — изгрлити. У (4) примеру, услед одржања структуре неси-метричног десетерца, Радичевић посеже четири пута за рестриктивним фонеметаплазмама, и то у једном стиху за једном („ков'о — ковао), док у другом стиху за трима („ал'" — али, „к'о" — као, „им'о" — имао).

б) Простриктивним фонеметаплазмама Радичевић се служи у оном приликама када му је потребно да силабичку структуру једног или више стихова увећа за један слог како би је саобразио силабичкој и ритмичкој структури строфе или ширег контекста. Ево неколико таквих примера:

- (1) Очи јој вељау
 Да менека чека,
 И да је у страу
 За мене далека

Путник и тица, 9.

- (2) Осим другог овде свега
 Мене створи из ничега,
 Дуом својим ти подуну,
 У менека душу суну;
 Па ми, Боже, јоште таде
 И у душу нешто даде:
 Та и моја песма ова —

И њу мени ти дарова

Молитва, 33 – 34.

(3) (...)

Ао, бербо, тебе жалим клету,
Та шта лепше од тебе на свету?
Ко тебека никад не видео,
Шта је *јоште* сиротан видео?

Ђачки растанак, 65.

(4) Буре неста!... Ноћ је... Ведро... тио...

Давно данас месец поранио,
Па већ зађе – већ је пола ноћи –
Јоште мало и зора ће доћи –

(...)

Гојко, 125.

У примеру (1), ради очувања шестерачких структура у катрену, песник је у другом стиху употребио партикулу *ка* додавши је основном облику (*мене* – „*менека*“) и тиме задржао силабички континуитет у строфи. У примеру (2), у октави Радичевић је употребио три простриктивне фонеметаплазме („*подуну*“ – *дуну*, „*менека*“ – *мене*, „*јоште*“ – *још*) како би доследно остварио силабичку структуру симетричног осмерца. У (3) и (4) примеру, песник користи фонеметаплазме („*тебека*“, „*јоште*“, „*јоште*“) да би сачувао десетерачку структуру наведених дискурса. Да се у свим примерима, у првом реду, ради о ритмичкој функцији фонеметаплазми, говори и чињеница да у три случаја напоредо функционишу примарни и секундарни облици (*мене* – „*менека*“, пример (1); *мене* – „*менека*“, пример (2); *тебе* – „*тебека*“, пример (3)). А то недвосмислено показује да је песник свесно искористио формалне могућности језика како би успоставио силабичку (ритмичку) корелацију делова (стихова) и учинио их међусобно самерљивим.

в) Супституционалним фонеметаплазмама у којима у процесу замене једног елемента другим долази до промене слоговне структуре основне речи песник се користи како би ускладио силабичку структуру једног дела (једног или више стихова) са целином (обично је у питању строфа или део ширег контекста). Навешћемо два таква случаја:

(1) И кад год бих ја врулу донесао,

Од Омера и Мере красан пој

Увек би глас њен пети подигао,

А њу би *прагјо* врুলни звуче мој,

(...)

Туга и опомена, 201.

- (2) (...)

Ал, из сна каквог само зора шиље

Из сна живота *зајста* што је вреда

Из овог сна у страшно падне јаву,

(...) Одломак, 412.

И у (1) и у (2) примеру, готово на истоветан начин Радичевић је слоготворну фонему „и” заменио неслоготворном фонемом „ј” (*пратио* — „*пратјо*”; *заиста* — „*зајста*”) и тако од тросложница направио двосложнице, чиме је очувао потребну силабичку (и ритмичку) структуру наведених дискурса (структуру акаталектичког и каталектичког једанаестерца, (1) пример; структуру јампског једанаестерца, (2) пример).

г) Метричко-ритмичка ткања у стиху праћена обавезном изосилабичношћу неретко захтевају комбинацију рестриктивне и простриктивне фонометаплазме, и то не само у песми него чак и у једној строфи, па и стиху. Ево неколико таквих примера:

- (1) *Јоште* мало па сам прах и *пеп’о*,

Над њиме се нагло моје лепо,

У *њег’* рони те чемерне сузе —

Боже, Боже, *заш’* ме пре не узе?

Радост и жалост, 239.

- (2) И гле, свану и сунашце грану,

Ал’ већ *бојак притиска’* пољану,

Е се Турци макли *пређе* зоре,

А испали *Србињи* из горе,

Сусрели се, приметили јаде...

Али сад тек прави бој настаде

Гојко, 141.

- (3) *Јоште* рече, те још живо,

Своје тело да уљуди,

Да се тури у ноциво

Што питоми *носе* људи;

Јер, кад ту га спазе така,

Гледаће га *к’о* дивљака

Безимена, 259.

- (4) (...)

„Сада идем, мајка мене чека,

Но, јуначе ти си из далека,

Јера мислиш, *ка’* што рече амо,

Да *овдена* живе зверке само,

А не знадеш, сред ове горице,
Беле дворе Рајка Жеравице,
Гледни само – видиш тамо горе
Оне беле поносите дворе?"

(...)

Гојко, 127.

Као што се даде видети, комбинацијом простриктивне и рестриктивне фонеметаплазме (то јест додавањем једног слога „*јоште*“, „*бојак*“, „*Србињи*“, „*пређе*“, „*јоште*“, „*овдена*“, „*знадеш*“ или једног вокала „*јера*“ и одузимањем једног слога „*заш*“, „*притиска*“ или једног вокала „*пеп’о*“, „*њег*“, „*ал*“, „*к’о*“, „*ка*“, „*сред*“) одржава се силабичка структура десетерца (у (1), (2), (4) примеру) и осмерца (у (3) примеру). Међутим, у неким стиховима, и то оним у којима су напоредо употребљене и простриктивне и рестриктивне фонеметаплазме (: „*Јоште* мало па сам прах и *пеп’о*; „*Јера* мислиш, *ка’* што рече амо“; „*А не знадеш, сред ове горице*“), на први поглед, изгледа да се њиховом заменом примарним облицима (: „*Још* мало па сам прах и *пепео*; „*Јер* мислиш *као* што рече амо; „*А не знаш, усред ове горице*) не би нарушила силабичка (десетерачка) структура стихова. Али, ако се пажљивије загледамо у новонастале десетерачке стихове, запазићемо да су они превођењем секундарних у примарне облике прешли од асиметричког десетерца (4//6) у симетричне десетерце (5//5), јер је цезура померена иза петог слога. Ово ипак показује да употребљене фонеметаплазме превасходно имају ритмичку функцију.

д) Фонеметаплазме (по правилу рестриктивне) остварују ритмичку функцију и онда када се нађу на месту клаузуле у метрички правилно организованом контексту. Ево таква три примера:

- (1) Једна бака виде муку,
Мудра беше, мудро поче,
Истрже му штап из руку,
Још повика: „Не дам, *чоче*,
Не дам тужна лонац *груват’*
Та у што ћу пасуљ *куват’*?”

Безимена, 279.

- (2) И мени души није било лако,
А срце моје тешко мени куца;
Ја, гледећ у њу, сам сам с њоме *плак’о*,
Што год сам рек’о језик мени муца;
А опет зато, било макар како,
Ма да ми срце тужно како пуца,
Ја збогом њојзи морао сам рећи,

На моје дело морао сам тећи
Туга и опомена, 202 – 203.

- (3) И „Збогом остај!” драгој сам ја рек’о
И пољубаца њених пијах слад,
На мој сам пос’о таде вес’о тек’о
И мил и лак ми беше сваки рад;
Свршетак сам у души дана чек’о
Вечерњи јоште преумилни хлад:
Тад хтио сам ја на њено недро
И гледаше јој око сјајно, ведро
Туга и опомена, 197 – 198.

У примеру (1), употребом трију фонометаплазми („чоче”, „грукат” „куват”) очувана је (поред риме која је, такође, ритмички фактор) ритмичка структура симетричног осмерца, чију правилност посебно истичу доследно остварене трохејске клаузуле. У примеру (2), фонометаплазма („плак’о”), поред успостављања риме („лако – плак’о”), одржава се континуитет двосложних клаузула које представљају уједначавајући фактор у јампски интонираном једанаестерачком контексту. У примеру (3), у ритмичку схему обележену претежно јампским распоредом акцената, с алтернирањем женских и мушких клаузула, у потпуности се уклапају рестриктивне фонометаплазме („рек’о”, „тек’о”, „чек’о”), које постају и њени главни катализатори. Јер да су којим случајем уместо њих стајали стандарднојезички облици (*рекао, текао, чекао*), онда би дошло до озбиљног нарушавања ритмичке структуре наведене октаве.

3. *Звуковну (еуфонијску) функцију* фонометаплазме у поезији Бранка Радичевића најчешће исцрпљују у стварању истоветних римованих гнезда. У таквим случајевима деформација обухвата само једну римовану јединицу како би се она гласовно и фонијски приближила другој римованој речи, чиме њихова римована гнезда постају идентична. Примери су веома бројни:

цвели – бели ПП 194, дома – ома ПП 212, пладне – ладне ПП 56, разгрејану – узда’ну ПП 303, тија – ћарлија ПП 303, ви’ар – билиар ПП 274, Лаву – каву ПП 274, кондеру – вечеру ПП 371, крили – тили ПП 85, трудан – жудан ПП 111, ити – поносити ПП 30, груди – туди ПП 44, вође – дође ПП 57, сређе – плеђе ПП 19, загудим – грудим’ ПП 123, поче – чоче ПП 239, врати’ – мати, ПП 296, не’те – дете ПП 300, ти’о – отворио ПП 313, менека – сека ПП 315, каменити’ – поности-ти ПП 256, улица’ – деклица ПП 257, така – дивљака ПП 259, саде – имаде ПП 261, деге – не’те ПП 261, море – горе ПП 256, мома –

сирома' ПП 267, глену' – увену ПП 271, друже – оруже ПП 89, наруче – пуче ПП 89, одавна – тавна ПП 68, свете – нете ПП 82, множину – кривину ПП 199.

Међу наведеним примерима има случајева у којима деформација основног облика иде чак дотле да се он тешко може дешифровати изван контекста. Понекад се дешава да опструкција примарне форме једне речи даје у резултату секундарну форму која више личи на стандарднојезички облик неке друге речи, него што представља фонометаплазму. Ево таква четири примера:

- (1) (...)

Ја од пута бија малко трудан,

Малко гладан, а малко и жудан,

Па се сетим красни печеница,

Намастирски красни послестица,

(...) Пут, 111.
- (2) „Иако сам ев' овде штогод крива,

Кривицу моју хоћу да ти платим:

Све пољупце што њему ја дарива'

Ја хоћу теби редом да их вратим,

Све притискаје с чим га претискава'

И те ти нећу, злато, да закратим,

Још додаћу ти велику множину,

Да тако скинем с мене сву *кривину*”

Туга и опомена, 199.
- (3) Још се лати билијара,

И показа сву вештину,

Затим оде да тумара

Изван града низ ледину,

Ту на ручак оде „Лаву”,

Затим назад хајд' у *каву*

Безимена, 274.
- (4) (...)

Па довата криво оруже,

Узима га, млада, у *наруче*,

Од мила јој скоро срце пуче.

И већ спава мушка глава трудна,

Украј њега седи љуба будна,

(...) Пут, 89.

Тек се из наведених дискурса јасно може одредити: да у примеру (1) није реч о *жудњи* лирског субјекта већ о томе да је он „*жедан*“; да у примеру (2) облик фонеметаплазме не значи „*кривину*“ већ *кривицу*; да се у примеру (3) не ради о „*кафи*“ него о *кафани*; а да у примеру (4) облик „*наруче*“ не представља 3. л. мн. презента глагола *наручити* већ секундарну форму речи *наручје*. Овакве корекције (деструкције) захтевао је гласовни лик друге римоване лексеме („*трудан* — *жудан*“, „*множину* — *кривину*“, „*Лаву* — *каву*“, „*наруче* — *пуче*“).

Поред деформације која захвата једну реч, у мањем броју примера, овај поступак обухвата обе римоване јединице. Међутим, ту треба разликовати два случаја. У једном деформација је узрокована метричко-ритмичким ткањима у стиху, односно одржањем њихове изосилабичке структуре. Ево неколико таквих римованих парова:

стек'о — *сек'о* ПП 246, *умук'о* — *пук'о* ПП 84, *рад'ла* — *наград'ла* ПП 201, *дош'о* — *прош'о* ПП 5, *стек'о* — *пек'о* ПП 13, *сванут'* — *гранут'* ПП 52, *тешк'о* — *лешк'о* ПП 60, *мојојзи* — *њојзи* ПП 133, *менека* — *тебека* ПП 335.

Да је настајање ових фонеметаплазми условљено очувањем изосилабичке структуре строфе или ширег контекста, показују следећа три примера.

(1) (...)
 Само ваља позват' Аполона (10)
 Ил' деклицу какву с Еликона, (10)
 Само викни, па тек што с' *умук'о* (10)
 Лети Пегаз, јер мора, ма *пук'о* (10)
 Пут, 84.

(2) Под дрво како, које хлади сено, (11)
 И венце затим од њега смо плели; (11)
 И проводећи време ту милено (11)
 Од уста пољуб пили смо ми врели; (11)
 И опет мало рука нам је *рад'ла* (11)
 А уста су нам пољубом *наград'ла* (11)
 Туга и опомена, 201.

(3) (...)
 И закле мене да не дам другоме, (11)
 Већ само милом суђенику своме. (11)
 О, узми, узми ово од *менека*, (11)
 Та ја то чувах само за *тебека* (11)

Стојан, 335.

У примеру (1) појаву фотометаплазми („умук’о, ”пук’о,„) изнудила је десетгерачка структура стихова. Док су у примерима (2) и (3) фонометаплазме („рад’ла”, „наград’ла” и „менека”, „тебека”) производ очувања једанаестгерачких стихова, а у последњем примеру и појачавања римованог сагласја („менека – тебека”).

У другом случају деформација основних облика не утиче на промену слоговне структуре, па зато разлоге за њихово јављање не треба тражити у силабичком моменту, него у звуковном и гласовном уједначавању римованих сагласја. Ево неколико таквих римованих парова:

стиго – диго ПП 5, пођо – дођо ПП 54, пра – стра ПП 74, ободо – одо ПП 91, окићени’ – поштени’ ПП 256, одрани’ – сарани’ ПП 271, хтедо’ – дедо’ ПП 301.

У наведеним примерима дошло је до изостављања одређених консонантских фонема чије одсуство, као што смо рекли, не ремети силабичку а ни метричко-ритмичку структуру, како стихова тако и ширег контекста, али утиче на стварање што идентичнијег сагласја у римованим гнездима. Као што се види, у свим паровима се испушта глас „х” са финалних позиција римованих речи (нпр.: „пођо – дођо”, „пра – стра”, „хтедо’ – дедо”). Међутим, и употребом фонеме „х” дошло би до успостављања истоветних римованих сагласја. Зато одговор за њено одсуство треба тражити на другој страни, уз обавезно коришћење контекста. У том смислу послужимо се два примерима:

- (1) „Нигде мени нема среће
Како пренух и свет глену’.
Кад посадих како цвеће –
За дан, за два, па увену;
А тичицу кад одрани’;
Одмах јадну и сарани’...”

Безимена, 271.

- (2) Ту ћеш наћи *окићени’*
Лепих мома, лепих снаша,
Има нешто и *поштени’*
Ал’ највише сека-даша:
Ил’ за новце ил’ онако,
Ал’ су даше свакојако

Безимена, 256.

У обе секстине римовани парови („одрани’ – сарани’” и „окићени’ – поштени’”) губе финално „х” из својих облика. Насупрот томе, у унутрашњости стихова (или строфа) ова фонема се у истој позицији у речи

доследно чува („*прнух*“, „*посадих*“, „*одмах*“, „*лепих*“), што значи да песнику (или лицу које говори стиховни садржај) није непознат глас „*х*“. Стога се, по нашем мишљењу, одсуство фонеме „*х*“ из римованих парова једино може протумачити песниковом тежњом да на најостеливијим местима у стиховима (а то су клаузуле) нађу вокалске фонеме које су по звучности далеко испред безвучног „*х*“.¹⁷ Оваквим поступком Радичевић је испоштовао правило да се у свим стиховима на клаузулама нађу отворени слогови, што је умногоме увећало звучни, еуфоријски слој не само римованих сагласја него и самих секстина.

Резюме

Милосав Ж. Чаркич

ПОЕТИЧЕСКИЕ МЕТАФОРМЫ БРАНКО РАДИЧЕВИЧА

Настоящая работа представляет собой типологические и функциональные исследования метаформ (фонометаплазм) в поэзии Бранко Радичевича. Автор обнаруживает пять этих фонометаплазм: простриктивные, рестриктивные, субституционные, мутационные и транспозиционные, причем различает три качественных типов: вокальные, консонантные и вокально-консонантные фонометаплазмы. Так как фонометаплазмы подразумевают структурное изменение первичной формы, автор утверждает, что каждая часть речи может дать свой тип фонометаплазм. Все приведенные типы автор отыскивает в поэзии Бранко Радичевича, доказывая это многочисленными примерами.

¹⁷ Пишући о рими у поезији Бранка Радичевића на једном месту В. И. Илић, између осталог, каже и ово: „Није карактеристична за Бранкову поезију, као ни за народну, рима са консонантским завршетком“ (Илић И. В., *Песнички језик Бранка Радичевића*, Нови Сад, 1964, стр. 50).

Стана Ристић

(Институт за српски језик, Београд)

ЛЕКСИЧКИ СИСТЕМ И ЛЕКСИЧКО ЗНАЧЕЊЕ (преглед општих појмова)

У раду се дефинишу основни појмови и термини који се примењују у лексикологији у вези с лексичким системом и лексичким значењима.

Лексички систем чине све лексеме једног језика које као језичке јединице организују посебан ниво језичке реализације — *лексичко-семантички ниво*. Поред овог нивоа у језику функционишу и јединице других нивоа: фонетског (фонолошког) — фонеме, морфолошког — речи и морфеме и синтаксичког — синтагме и реченице. Јединице фонетског, морфолошког и синтаксичког нивоа чине граматичку структуру једног језика, па се традиционално узимају као предмет изучавања граматике. *Грамматика* је лингвистичка дисциплина која описује и прописује правила комбиновања јединица наведених нивоа: фонема у морфемама, морфема у речима, речи у синтагмама и реченицама, реченица међусобно у тексту. Јединице лексичког нивоа хијерархијски су исте као јединице морфолошког нивоа (ређе и као јединице синтаксичког нивоа), али су традиционално остајале изван сфере интересовања граматике и чиниле су посебну област језика — *лексику* коју изучава лингвистичка дисциплина *лексикологија*. Лексикологија изучава лексеме и њихова значења, а практичне проблеме који се тичу лексике решава *лексикографија* чији стручњаци израђују *речнике* (*лексиконе*). Речник је публикација у којој се пописује и тумачи лексички фонд једног језика или део тог фонда, што ће зависити од намене речника. Тако, постоје различити типови речника: језички и енциклопедијски; једнојезични, двојезични, вишејезични; школски, приручни, академски; етимолошки, историјски, савремени; терминолошки, фразеолошки, дијалекатски, речник синонима итд.

Основна јединица лексичког система је *лексема* у укупности својих облика и значења. По морфолошком саставу лексеме се углавном подударају са *речима* (јединице морфолошког нивоа), па се термин *реч* равноправно употребљава са термином *лексема*. Тако се за јединице типа: *трчати, певати, глава, рука, плав, весео, јутрос, сада, овде, два, први, ја, мој, овај, али, свакако* итд. може рећи и да су *речи* и да су *лексеми*. Међутим, неке лексеме су мање јединице од речи: *пре-, за-, интер-, из(а)-, анти-* и др., или веће јединице од речи: група речи, синтагма, део реченице, реченица, у случају *фразеологизама (идиома, устаљених израза)*, нпр.: *истини за вољу, послати/испратити богу на истину, погледати истини у очи, немушти језик, глава без језика, једна глава хиљаду језика* и сл.

Лексеме се уврштавају у речник као *одреднице* које су код једнојезичких описних речника структуриране на традиционално уобичајен начин. У одредници се разликују два дела: Први део је *лема* и у њој се идентификује лексичка јединица. Најважнији део леме је *одредничка реч* (заглавље) у коме се лексема наводи у свом основном (канонском) облику. Други део леме садржи граматичке информације о лексичкој јединици: припадност врсти речи, акценат, морфолошке особености, дистрибуција, етимологија, изговорне варијанте, термилошка област, домени употребе и сл. Главни део одреднице је *лексикографска дефиниција* у којој се на различите начине одређује њено лексичко значење. Дајући граматичке информације о лексеми речник, колико је то нужно, повезује лексички систем језика са његовим граматичким системом, а представљањем лексичког значења открива најсложенији део језичког система — *значење* (план садржаја) дајући граматици многа решења за системско тумачење *семантичког плана*. Тако представљање лексема у речнику допуњава граматички опис једног језика, а речник се може сматрати допуном граматике.

Основни и најсложенији задатак у приступу јединицама лексичког система — лексемама јесте одређивање њиховог *лексичког значења*. Лексичко значење чини стабилно значење лексичке јединице језика као *система*, формирано из појединачно реализованих значења јединица у употреби, у говору, одабирањем само критеријских обележја као инваријантних компонената значења. Лексичко значење је у вези са односом плана израза и плана садржаја језичког знака. Сваки *језички знак* повезан је са одређеним сегментом ванјезичке реалности (материјалне и нематеријалне), али та веза није директна ни идеална. Језички знак означава (именује) *денотате*, класу предмета и појава изванјезичке реалности, али то не чини директно, него преко *десигната*. Тако се у вези језичког знака и означеног јављају три елемента: *језички знак, десигнат и денотат*. Под

денотатом се подразумева класа предмета и појава изванјезичке реалности на коју се односи неки језички знак, а однос језичког знака и денотата назива се *денотација*. *Десигнат* је појам о класи предмета и појава, о денотату како га схватају говорници једног језика, а преко њега се језички знак повезује са денотатом. Однос језичког знака и десигната зове се *десигнација*.

Напред је истакнуто да веза језичког знака и означеног није идеална, а то значи да у језику плану израза не одговара увек и посебан план садржаја, нити се план садржаја увек исказује посебним планом израза. Тако се у језику јавља велики број речи које се везују за исти денотат (синоними), као и појава да се једна реч везује за различите денотате (полисемија). У овом погледу изузетак чине *термини*, посебан слој лексике, код којих је у већини случајева веза знака и денотата идеална, јер се један знак везује за један денотат, и то директно а не преко десигната. Неке речи у језику немају ни десигната ни денотата, него се реч као језички знак директно везује за одређени предмет или појаву у говорној ситуацији. То су *граматичке (недесигнативне) речи* (заменичке и друге упућивачке речи). Конкретни предмет и појава на које упућују наведене речи зове се *референт*, а однос знака и *референта* зове се *референција*. Референцијални однос остварује сваки језички знак у употреби, у комуникацији. На пример: у некој говорној ситуацији изречена је реченица: *Затвори онај прозор* — у којој реч *прозор* успоставља референцијални однос са конкретним ентитетом, референтом, а не са било којим из исте класе ентитета. Није увек могуће код свих лексичких јединица идентификовати елементе о којим говоримо. Неке јединице нпр. имају јасан десигнат, али немају денотат, или је он нејасан, фиктиван (речи које означавају натприродна бића), а код неких речи је десигнат много одређенији од денотата (речи које означавају апстрактне појмове типа: *правда, љубав, мржња* и сл.).

Из свега наведеног може се закључити да је за разумевање и представљање лексичког значења појам десигната значајнији од појма денотата. Између лексичких јединица и реалности коју оне именују стоје десигнати, и цео изванјезички свет за говорнике једног језика организован је у десигнате који се на различите начине повезују са денотатима. У том погледу разлике се не јављају само између различитих језика него и у оквиру једног језика, јер се исти део стварности (материјалне или нематеријалне) различито организује и сегментира у различите десигнате. Све ово показује да је десигнат сложен, да га чине мање значењске јединице, *семантичке компоненте (семе)*, које означавају критеријска обележја денотата и које говорници једног језика организују у десигнате

према властитом и колективном осећању (знању) језика. Само се семантичким компонентама (семама) и њиховом различитом комбинацијом у организовању десигната могу објаснити појаве *вишезначности* (*полисемије*) у лексичком систему и различити типови значења: *директно, пренесено, специјализовано, фигуративно и оказионално*. Једно од директних значења издваја се обично као *основно (главно) значење* речи. Комбинација сема у организовању десигната и структурирању лексичког значења подлеже правилима језичког система, па је лексичко значење уз сва варирања стабилни део тог система. Правилност се испољава ако се јединице лексичког система нађу у скупу окружења било *синтагматских* било *парадигматских*. *Синтагматски односи* остварују се у линеарном низу симултано повезаних лексичких јединица, а регулисани су *лексичком валенцијом*. *Парадигматски односи* остварују се у групама у којима се јединице могу међусобно замењивати. Регуларност у организацији лексичког система најбоље се може показати и пратити у различитим типовима наведених односа. Општини оквир за различите типове односа јесте сличност по значењу и супротстављеност по значењу.

У групама речи издвојеним по сличности могу се јавити односи *синонимије, хипонимије и комплементарни односи*. Речи које остварују синонимијски однос зову се *синоними*. *Синоними* су речи сличног значења чија се разлика у значењу доследно неутралише у одређеним позицијама. Однос *хипонимије* се остварује међу речима чији денотати се налазе у односу општег и појединачног (надређеног и подређеног), па се у вези с тим разликују речи са општим значењем — *хипероними* и речи њој подређене — *хипоними* (хијерархијски уређени односи). *Комплементарни односи* јављају се међу речима са заједничким општим смислом, али се њихова значења међусобно искључују. Речи које остварују такав однос зову се *комплементари*.

Речи супротстављене по значењу реализују различите видове таквог односа. То је *допунски однос, антонимијски однос и однос конверзије*.

Наведени односи често регулишу и неке појаве у граматичком систему. Тако се на синтаксичком плану разлика између односа антонимије и допунског односа испољава у немогућности употребе модификатора уз речи које реализују допунски однос, па су недозвољени примери типа: **веома/врло ожењен/неожењен, *веома/врло одричан/потврдан* и сл. Употреба модификатора уз антониме је могућа, па се јављају примери типа: *веома/јакто топао/хладан, врло/јакто дебео/мршав* и сл. Антонимијски однос заснован је на градацији, па су могући примери типа: *Мали слон је велика животиња*, али за допунски однос није могућ овакав тип примера: **Мушки слон је женски слон*.

Систематско изучавање лексике може се спроводити различитим груписањем јединица класификованих према неком од ових односа. Тако се могу издвајати *лексичко-семантичке групе, тематске групе, творбене групе, група речи једног семантичког поља, редови синонима, парови антонима* и сл.

Лексички систем и лексичко значење

Нивои реализације језичких јединица:

ГРАМАТИКА	ЛЕКСИКОЛОГИЈА ЛЕКСИКОГРАФИЈА
фонетски (фонолошки) — фонеме морфолошки — речи и морфеме синтаксички — синтагме и реченице	лексички — лексеме

Елементи језичког знака:

материјализација језичког знака (звучна или писана), нпр. *марама*

десигнат — појам о класи предмета који се зову нпр. *марама*, а кога организују семантичке компоненте: 1) четвртасти или троугаони облик, 2) од платна, 3) различите израде и величине, 4) за покривање главе или врата и за огртање.

денотат — класа предмета или појава, нпр. све *мараме* чија се критеријска обележја именују наведеним семантичким компонентама

референт — конкретни предмет на који се знак односи, нпр. *марама* коју носим овог тренутка, а која осим наведених критеријских обележја има и друга некртеријска обележја (свилена, зелена, једнобојна итд.)

семантичке компоненте (семе) — најмање јединице значења које организују десигнате и одређују границе лексичког значења сваке лексеме (в. пр. за семе под десигнат)

Полисемија и полисемичне речи — типови значења:

директно значење, нпр. за лексему *младица* — млада грана, изданак

пренесено значење, за лексему *младица* — млада воћка, младо дрво

специјализовано значење, за наш пример зоол. — врста рибе

фигуративно значење, за *младица* — члан породичне лозе, потомак

оказионално значење _____.

Парадигматски односи:

синонимија — синоними, нпр. *младица, изданак, потомак; младеж, омладина, млади*

хипонимија — хипероним, нпр. *воће; хипоними, нпр. јабука, крушка, шљива, бресква* итд.

комплементарни односи — *комплементативи*, нпр. називи за боје

допунски односи, нпр. *го:обучен, жив:мртав, ожењен:неожењен, мушко:женско* итд.

антонимијски односи — *антоними*, нпр. *топао:хладан, велики:мали, богат:сиромашан*

конверзивни односи — *конверзиви*, нпр. *купити:продати, муж:жена, оженити се:удати се*

ЛИТЕРАТУРА

- Виноградов В. В., *Лексикология и лексикография*, избрание труды, „Наука”, Москва 1977.
- Згуста Ладислав, *Приручник лексикографије*, I издање „Свјетлост”, Завод за издавање уџбеника и наставна средства, Сарајево 1991.
- Лайонз Дж., *Введение в теоретическую лингвистику*, перевод с англииского языка, „Прогресс”, Москва 1978.
- Минаева Л. В., *Слово в языке и речи*, „Высшая школа”, Москва 1986.
- Уфимцева А. А., *Лексическое значение*, „Наука”, Москва 1986.

Резюме

Стана Ристич

ЛЕКСИЧЕСКАЯ СИСТЕМА И ЛЕКСИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ

В статье определяются основные понятия и термины, применяемые в лексикологии в связи с лексической системой и лексическими значениями.

Васа Павковић

(Институт за српски језик, Београд)

ИЗ КИНОЛОШКЕ ТЕРМИНОЛОГИЈЕ

У раду се, са гледишта укључивања у Речник САНУ и лексикографске обраде, разматра једна специфична грана савремене терминологије: називи пасмина расних паса.

1

Последњих година повећава се број одгајивача различитих расних паса. Мали број пасмина припада аутохтоним, домаћим расама,¹ знатно је више пасмина које нам стижу из света. С тим у вези пред лексикографима се јавља проблем које од тих раса заслужују да буду обрађене у Речнику САНУ, водећи рачуна о принципима на којима се ово многотомно дело деценијама израђује.² Да ли ће се узимати у обзир само најраспрострањеније, најпопуларније расе или ће се, с обзиром на то да се ипак ради о релативно малом броју раса, уносити у текст Речника САНУ све оне које тренутно постоје на нашим просторима.

Разматрајући како су у Речнику САНУ обрађени називи за оне расе паса које су, по нужности азбучног реда, већ биле на реду, закључујемо да су све важне расе добро дефинисане иако је одговарајуће кинолошке литературе било мало или нимало. Лексикографи из Института за српски језик су се испомагали Финковим преводом Брема, приручником „Ловство и рибарство” Николе Поповића,³ енциклопедијама и речницима страних речи, а примери су, када их је било, уношени и из белетристике.⁴

1 Види др Милорад Тадић, *Југословенске расе паса, стандарди, држање и исхрана, изложбе и оцењивања, обољења*, друго допуњено издање, „Нолит”, Београд 1990.

2 Види М. Пешикан, *Десет томова Речника САНУ*, НЈ књ. XXIII (нова серија), св. 3—4.

3 Види Поповић инж. Никола, *Ловство и рибарство*, Београд 1949, стр. 181—194, где се даје општа класификација паса на ловачке и неловачке, али се, рецимо, у оквиру ловачких не наводи ни једна аутохтона раса наших гонича. Што се тиче књиге Алфреда Брема *Како живе животиње* у преводу Н. Финка (Загреб, 1937), може се рећи да она обрађивачима грађе за Речник САНУ, што се кинологије тиче, није од веће користи.

Тако су, рецимо, у Речнику САНУ обрађени *бернардинац*, *боксер*, *вижља* (и *вижла*), *доберман*, *дога*, *јазавичар*, *кокер*, *малтезац* и *малтезер* (под аколадом). Интересантно је да је обрађена руска пасмина *лајка*, али не и данас врло распрострањен сој *шкотског овчара* који се назива *леси* (а у разговору *лесика*). Нема сумње да су оба имена пропуштена због мањкавости грађе (то јест њене својеврсне архаичности у овом случају). Наравно, у грађи Речника САНУ нису констатоване ни расе које су одавно одомаћене код наших љубитеља, као што су *басет*, *бобтејл*, *кувас*, *лабрадор*, *маламут*...

Примедбе у вези с лексикографском обрадом наведених раса односе се, пре свега, на разлике у дефинисању и, с друге стране, на присуство или одсуство терминолошке одредбе „зоол”. Она је изостала код *боксера*, *добермана* и *кокера*, а стављена је, с правом, код *бернардинца*, *јазавичара* или *лајке*.

Што се разлика у дефинисању тиче, без обзира на то што се речничке дефиниције морају разликовати од енциклопедијских, мислимо да не би смеле да се дешавају драстичне разлике у дефиницијском описивању паса при чему се код једне расе дефиницијом инсистира на пореклу, код друге на изгледу пса, а код треће се дају минимални подаци о употреби расе.

Рецимо, врло добро је дефинисана *дога* речима: „врста пса развијене главе и врата, кратке длаке, која се употребљава обично као чувар и полицијски пас”. Са сличном информативношћу дефинисан је *јазавичар*: „врста ловачког пса малог раста, дугачког тела, кратких кривих ногу и дугуљасте главе са шиљатом њушком и клемпавим ушима, који служи првенствено за лов на јазавце и лисице”. Знатно слабије је дефинисана *вижља* (данас је много распрострањенији назив *вижла*, који Речник САНУ као варваризам упућује на реч *вижља*; пронађене су десетине примера у ревији „Зов” где се користи назив *вижла*, а није забележен ниједан случај употребе назива *вижља*⁵). Дефиниција гласи: „врста ловачког пса птичара или гонича”.

Још слабије је дефинисана, по нашем мишљењу, *лајка* речима које инсистирају на простору из којег се пас потиче, а сасвим је занемарен изглед расе. Упоредите: „врста расног ловачког пса, распрострањеног у северним пределима СССР и на Скандинавском полуострву”. За нијансу

⁴ Као приручна литература у Институту за српски језик се користи и *Ловачки рјечник* Стеве Ђосовића, Сарајево, 1981. Овај аутор у свом речнику ловачких термина наводи осам аутохтоних раса југословенских паса, изостављајући југословенског планинског гонича, крашког и хрватског овчара. Не улазећи у анализу грађе Ђосовићевог речника, можемо рећи да су дефиниције врло неуједначене, да је у речнику много сувишног материјала и да се подацима које аутор наводи мора опрезно и критички приступити.

⁵ Види опсежан чланак о овој мађарској раси у „Зову” бр. 220, стр. 3 и 20.

боље је дефинисан *доберман*: „пас племените расе добивен укрштањем пинчера и немачког овчарског пса, који служи као пас-чувар и полицијски пас”.

Сводећи ово кратко разматрање, треба рећи да нема никакве сумње да ће и друге познате и распрострањене расе паса које потичу из света бити одговарајуће обрађене у наредним томовима Речника САНУ. Мислимо при томе на *пекинезера*, *пинча*, *поентера*, *ротвајлера*, *теријера*, *хрта*, *шнауцера* итд. Да би дефиниције и укупна обрада били побољшани, у приручну литературу је ушла и „Енциклопедија паса”,⁶ а требало би размотрити могућност ексцерпције једног годишта ревије „Зов” (што би допринело и проширивању постојеће грађе у области голубарства, кунхарства итд.).

2

Ако о избору интернационалних раса паса које ће бити обрађене у корпусу грађе Речника САНУ може бити дилема и дискусије, чини нам се да би све аутохтоне, домаће расе паса морале бити присутне у Речнику. На жалост, у прошлости су начињени неки пропусти који могу бити исправљени тек у евентуалном допунском тому.

Постоји једанаест аутохтоних раса, створених на тлу некадашње Југославије и врло присутних код одгајивача широм простора који је та земља заузимала. Неке од њих су постале и светски познате и популарне.

Седам наших раса су гоничи. Њихова стручна имена гласе: *балкански гонич*, *истарски краткодлаки гонич*, *истарски дугодлаки гонич*, *посавски гонич*, *југословенски тробојни гонич*, *босански оштродлаки гонич*, звани још и *барак*, те *југословенски планински гонич*.

Три аутохтоне расе припадају овчарима. То су *југословенски овчарски пас*, познатији као *шарпланинац*, *крашки овчар* и *хрватски овчар*.

Ту је још и *далматинац* који се данас користи као кућни пас.

Једанаест наведених раса су признате од Међународне кинолошке федерације, учествују на националним и међународним такмичењима и освајају титуле.

Како се види из списка имена домаћих раса паса, чак седам спада у „најстарије ловачке псе” — гониче. На жалост, ниједна од ових раса није обрађена под одредницом гонич. Под том одредницом, као друга тачка, смештена је дефиниција „хајкач, онај који гони дивљач према ловцима; ловачки пас који гони дивљач по трагу” и после два примера који

⁶ Види Ђино Пуњати, *Енциклопедија паса*, „Савремена администрација” и „Народна књига”, Београд 1983.

потврђују први део дефиниције, налазимо и два примера који су потврда другог дела. Оба су из белетристике, од Мусулина и Горана Ковачића. Мислимо да је ова два значења требало одвојити у две засебне тачке, а одговарајућу лексикографску обраду домаћих гонича требало је сместити на крају одреднице „гонич”, где би, уз кратке дефиниције, били обрађени као изрази и дат по пример за сваку расу.

Интересантно је да у Речнику САНУ постоји и одредница *гоњач*, под чијом првом тачком налазимо упућеницу којом се ова реч упућује на прву и другу тачку код речи *гонич*. Последњи од шест наведених примера гласи: „[На изложби паса] ће... бити приказана најбоља грла наших аутохтоних пасмина (балкански гоњачи, истарски гоњачи...)” (Пол. 1958, 16179/10). Како се види, пример је због економичности простора у Речнику САНУ скраћен, а садржај заграде делимице замењен са три тачке. Провером смо констатовали да пример у наставку гласи: ”и босански тробојни гоњачи, а затим шарпланински и хрватски овчари”. То показује да је макар и под одредницом *гоњач* било могућности (и грађе) да се обраде бар три аутохтоне расе југословенских „гоњача”.

Као и иначе у животу језика, стручни називи се у живој комуникацији „скраћују”, прилагођавају брзој размени речи. То важи и за помињане кинолошке термине. Мислимо да је и за разговорне називе домаћих паса морало бити места у Речнику САНУ, односно да се морају обрадити и све такве речи које, по азбучном редоследу, тек стижу на ред у наредним томовима.

Балкански гонич се, рецимо, назива *балканцем*, а женка *балканком*. Упоредите пример: „Продајем посавку и балканца” („Зов” бр. 208, стр. 42), и пример: „Продајем балканку 11 месеци, неуведена у лов” (Исто, стр. 45).

Истарски краткодлаки и истарски оштродлаки гонич називају се међу одгајивачима *истријанерима*. Упоредите пример: „Истријанер. Штенад истријанера [на продају]”. Ни овај назив, као ни претходна два, није регистрован у Речнику, а потиче из наведеног броја ревије „Зов”, стр. 46.

Посавски гонич се назива *посавцем*, а женка *посавком*. Упоредите пример са истог, малочас наведеног места: „Пар посаваца [продајем]”, а за посавку први пример код балканца. Обе речи би требало унети у неки од наредних томова, на одговарајућем месту.

Исто важи и за југословенског тробојног гонича, који се назива *тробојцем*, а женка *тробојком*. Примери: „Тробојци, девет мјесеци, одлично поријекла [продају се]” („Зов” бр. 211, стр. 43) и [Продајем] пар балканаца, тробојку, („Зов” бр. 208, стр. 46).

Посебан случај представља босански оштродлаки гонич, који се међу стручњацима назива *барак*, а женка *баракуша*. Назив *барак* сусрећемо као равноправан стручном, дужем називу и у наведеној Тадићевој књизи (стр. 42 и даље), а за *баракушу* пример гласи: „Продајем босанску баракушу са два мушка штенета” („Зов” бр. 208, стр. 45). Истичем да је реч *барак* забележена у првом тому Речника САНУ, али са неодговарајућом дефиницијом „пас са дугом длаком” и примером из Вукових народних пословица: „О шкрипову дне (кад се бараци стигну). Никад”. Чињеница да је пример из Вука говори о старости ове расе паса.

У грађи прикупљаној из ревије „Зов” за сада није потврђена наша претпоставка да се југословенски планински гонич назива *планинцем*.

Што се овчарских паса тиче, југословенски овчарски пас се у стручној литератури назива *шарпланинцем* и требало би га обрадити у Речнику САНУ под одредницом *пас* (у изразима) и под одредницом *шарпланинац*. У разговору се, понекад, чује и назив *шарац*. (Упоредите „Зов” бр. 219 на стр. 15.)

И хрватског и крашког овчара требало би обрадити под одредницом *овчар*, у изразима. У консултованој литератури и ревији „Зов” нисмо констатовали некакав краћи, разговорни назив за ове две домаће расе паса.

Конечно, наш најпознатији пас у свету је далматинац, којега љубитељи називају и *далматинером*. Далматинац је обрађен у Речнику и дефинисан речима: „врста пса доге, средње величине, снежне беле боје са црним шарам”. Уместо примера потписана је, као извор, редакција Далматинер је пак упућен на далматинца, без навођења примера и са навођењем „Енциклопедије Просвете” као извора. Напомињемо да се у стручној литератури данас далматинац не доводи у везу са догама и да је речничка дефиниција последица енциклопедијске која је написана под утицајем међународне борбе за порекло расе. Тек 1961. је Међународна кинолошка федерација дефинитивно признала југословенско порекло овог пса. Иначе, у сваком броју ревије „Зов” могу се наћи многи примери за речи *далматинац* и *далматинер*, а при томе се овај други назив све чешће употребљава, вероватно због хомонимичности речи далматинац с речју која означава становника Далмације.

Резюме*Васа Павкович***ИЗ КИНОЛОГИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ**

В статье, с точки зрения включения в Словарь САНУ и лексикографической обработки, рассматривается одна специфичная отрасль современной терминологии: названия пород породистых собак.

Драгољуб Збиљић

(Дневник, Нови Сад)

ПРИЛОГ РАСПРАВИ О ПИСАЊУ ВЕЛИКОГ И МАЛОГ СЛОВА

Коментаришући норму писања великог слова пројектовану за правописни приручник на коме се сада ради, аутор подржава неке иновације, али се залаже и за неколико друкчијих нормативних решења.¹

У двоброју часописа Наш језик (XXIX/1–2) објављена је расправа Митра Пешикана „Правила писања великог слова”. Аутор је ту предочио заинтересованима прилично обимну и темељиту елаборацију прописа у употреби почетног великог и малог слова, што је, у ствари, део припрема за дораду „Прилога Правопису” и израду правописног приручника српскога књижевног језика. У доради наше правописне норме — у чему се доста касни из познатих разлога — добро је када заинтересовани за ту проблематику имају могућност да својим погледима, искуством и сугестијама макар у најмањој мери допринесу да се принципи и конкретна решења побољшају или бар да се пре него што се донесу — искушају.

Како ће правила о којима је реч важити за све писмене људе српског језичког говорног подручја — надамо се да ће тако и бити — веома је важно да се у овај посао на одговарајуће начине укључи што већи број лингвиста, уопште стручњака из ове области.

Правила која је формулисао М. Пешикан јесу у потребној мери свеобухватна, објашњења су прецизна, материја се излаже на јасан начин, даје се мноштво примера који су део језичке прошлости, али их у потребној мери има и из актуелне језичке стварности; чак се у неким од тих примера

¹ Приређивачи новог правописног приручника нису могли прихватити Збиљићеве сугестије, те ће писање великог слова у приручнику углавном бити обрађено као у НЈ XXIX/1–2, тј. у прилогу који Збиљић коментарише. Његов чланак објављујемо уважавајући право сарадника да и у НЈ предоче друкчија мишљења, а и зато што може бити поучан за оне који нам замерају што смелије не идемо на правописне иновације, на супрот Збиљићевим замерама за непотребне измене норме. — *Прим. уредника*

сугерише прихватљива, па и сасвим добра дорада неких елемената из шире језичке нормативе српскога језичког стандарда. Свакако, ми подразумевамо да у нови правописни приручник ова елаборација неће ући комплетна и да неће бити методолошки и технички дата на овај начин у свему. Подразумевамо да ће следити у извесној мери поједностављивања, делимично сажимање и груписање правила, тамо где је то могуће, разуме се. Наша је жеља да у свом прилогу — осврту на предочену елаборацију М. Пешикана подржимо решења која су прецизна и која су, иста или друкчија, у складу с оним што је пракса потврдила кроз нашу правописну лепу традицију. У исто време желимо да неким сугестијама и евентуално друкчијим предлозима утичемо на нека макар најситнија, али практична побољшања.

Важно: занемарити формалности. Сматрамо формалном страном питања смањење и ограничавање употребе великог слова. Мислимо да такву формалност не треба уопште ни помињати у озбиљним расправама о правопису и правописним приручницима и уопште се не треба обазирати на мишљења појединаца да је у нашим текстовима превише великих слова. Њих може бити нешто више у поређењу с појединим текстовима у другим језицима, али их је, свакако, много мање у поређењу, на пример, с немачким у коме се све именице (и властите и заједничке) пишу великим почетним словом. То је највећим делом релативно и небитно. Најважније је да се установе, пронађу ваљани принципи који ће људима помоћи да се у писаној комуникацији једноставније и брже сналазе и да та комуникација једноставније тече. Наравно, треба стално имати и то у виду да у овом питању конвенција међу стручњацима долази нешто више до изражаја него иначе, где је нешто битнији договор него код осталих правописних питања и где понекад објективно није могуће поставити некакве строге лингвистичке узусе. Ово последње, наравно, никако не значи да питање писања великог слова могу да решавају, односно да доносе правила за то људи који нису упућени у биће дотичног језика. Разуме се да ће стручници, лингвистички образованији, теоријски поткованији и људи с већим искуством и у решавању овог питања бити успешнији.

Сигурни смо још у нечему: у доношењу, у формулисању правила за употребу великог слова ваља се држати једне недавно изречене мисли и савета нашег данас водећег лингвисте, сербокroatисте и слависте светског гласа — академика Павла Ивића: „Допуне су у начелу добродошле, осим кад предложена решења имају озбиљне слабости, док су измене корисне само ако је ново заиста изразито боље од старога. Ако није ни боље ни горе, већ само друкчије, или ако је само за нијансу боље, штета је

већа од користи.”² Напомена је изузетно добра и корисна. То треба поготово уважавати и зато што је наш *Правопис* (1960) — иако у неким питањима с очигледним компромисима који нису најсрећнија решења — био ваљано, прегледно и стручно сачињен, да су га израдили наши најбољи стручњаци. Свето писмо није, свакако, али јесте дело које и даље заслужује поштовање. Чак и очигледно сепаратни „Pravopisni priručnik hrvatskoga ili srpskoga jezika” загребачких лингвиста В. Анића и Ј. Силића — иако су се тамо одавно одрекли и Новосадског договора, и заједничког *Правописа* (1960) и чега још све заједничког нису — није у општром раскораку с нашим досадашњим основним правописним документом.

У свом осврту на Пешиканова формулисана правила већу пажњу посветићемо оним решењима која по нашем мишљењу заслужују ширу расправу и могу бити подложна извесним допунама или преиначењима. Пре него што пређемо на конкретне предлоге правила, желимо да споменемо једну општу замерку за коју ће се тек касније видети да ли смо у праву. Верујемо да ће се с тим сложити већи број стручњака: није најсрећније што у предложеним решењима има очигледно више изузетака од правила него што је тих изузетака било, односно што их има у досадашњем *Правопису* (1960). И било би добро, корисно да се у коначном новом правопису или правописном приручнику — свеједно је како ће се звати нови правописни документ — смањи број изузетака кад је реч о писању великог слова, али и кад је реч о другим језичко-правописним питањима. Јер, што је више изузетака, тим је више колебања, збрке, збуњивања младих генерација, па због тога и грешака. А циљ правописа, правописних правила, као и уопште језика као способности људског рода, јесте да се, прво, олакша а, друго, убрза процес споразумевања.

Све већи број изузетака. Чини нам се да се тиме није нико посебно бавио, али се и на први поглед може уочити да је у коришћењу великог слова број изузетака стално растао у нашој модерној правописној проблематици. То се на примерима лако запажа. На пример, у једном правописном приручнику за средње школе — „Српском правопису”³ дра Милана Петровића великим почетним словом у свим речима писани су, рецимо: називи књижевних и других дела (*Горски Вијенац, Сеоба Срба*), називи друштва, школа и листова (*Матица Српска, Српска Православна Велика Гимназија* — у Новом Саду, *Српски Књижевни Гласник*), имена празника (*Нова Година, Велики Четвртак*), речи из поштовања (*Ваше Величанство, Његова Светост*), географски појмови (*Балканско Полуострво,*

² У анкети „Шта мислите о Правописном приручнику”, *Vjesnik*, 14. II 1987, стр. 6/7.

³ Издао Штампарија учитељског леоничарског друштва „Натошевић”, Нови Сад, 1914.

Јадранско Море, Шар-Планина) итд. Белићев „Правопис српскохрватског књижевног језика“⁴ називе књижевних и других дела пише друкчије (*Горски вијенац, Сеоба Срба* — разуме се исто јер друга реч сама по себи се пише великим словом), називе друштава, школа и листова пише великим почетним словом само у првој речи: *Матица српска, Бранково коло, Карловачка гимназија, Српски књижевни гласник*; имена празника исто тако: *Нова година, Велики четвртак*; називе географске, пак, пише великим словом у свим речима: *Балканско Полуострво, Јадранско Море, Шар-Планина* — дакле као у малопре поменутом приручнику из 1914. године. Наравно, *Правопис* из 1960. иде даље па у свим овим случајевима прави нове изузетке и само прве речи пише почетним великим словом, свакако ако и друга, трећа и тако даље реч не захтева сама по себи велико слово. То следи предложена дорада *Правописа* садржана у „Прилозима *Правопису*“ и предложена „Правила писања великог слова“ М. Пешикана. Изузеци ове врсте, кад је реч о писању великог и малог слова, логични су, убедљиви, природни. Њих данас нико и не доводи у питање а и материја је такве природе да се то данас и не схвата изузетцима.

Конкретна запажања и сугестије

Тачна је констатација М. Пешикана да у писању великог слова на почетку реченице „нема никаквих битних колебања и недоумица“. Природно је и да се, у односу на раније поступке, ограничава коришћење великог слова у куртоазној употреби. Досадашња одредба у *Правопису* (1960) по којој су се називи живих поглавара, када се нису помињала њихова имена, писали великим словом (*Председник, Краљ*) више је била израз удвориштва, а не поштовања, више израз подаништва него уважавања. Чињеница да је у Брозово време *Председник* великим словом писан и зато што је *Председник* био више него *Краљ* и више него *Султан*. Надамо се да је и нова правописна одредба у овом случају доказ да смо се таквог председниковања ослободили.

У куртоазној употреби довољно је писати велико слово на почетку заменице *Ви* и у свим облицима речи насталих од ове (*Вас, Вама, Ваш...*) кад је реч о једној особи. Писање великим словом заменице *Ти* и њених изведеница (*Твој* итд.) треба такође допустити у личном обраћању, а у формулама *Његова светост, Његово величанство, Њено величанство*, као и, разуме се, *Ваша светост* и сл. довољно је писати великим словом само прву реч. М. Пешикан истиче да писање великог слова у уметничким текстовима „није ствар лингвистике и правописне норме“. И то је тачно јер правопис не може нормирати велико слово као стилистичко средство

⁴ Издао Просвета, Београд, 1950.

у књижевности, али је добро да се у правопису експлицитно каже да се велико слово користи у уметничком језичком изразу као стилистичко средство.

Велико слово на почетку стиха. Чини нам се да је реч о превиду: *Правила* М. Пешикана не помињу велико слово на почетку стиха. Ако то и није чисто правописно питање, мислимо да правопис не треба и не може избећи да назначи праксу да се у нашем језику почетним великим словом могу писати почеци стихова. Могу се писати, свакако, и малим словом.

Такође је тачно да све проблеме, нејасноће, недоумице — кад је реч о овом правописном питању — стварају властите именице. Истина не све. Једночлане властите именице — јасно је — пишу се увек великим почетним словом. Међутим, недоумица се јавља онда када те именице постају опште, односно кад их писац користи у значењу општих именица. Наравно, аутор је тај који одређује да ли је један појам употребио у једном или другом случају. Али, он мора да зна, мора да буде толико писмен да зна како ће, када и зашто употребити један појам једном у једном, други пут у другом значењу. Најчешће контекст може да помогне да се то схвати, али има случајева када у томе контекст не помаже, него аутор мора прецизно знати о чему је реч. Према томе, да ли ћемо написати мало или велико слово на почетку неке речи, зависи од тога о чему је реч. Ми морамо прецизно, прво, знати шта један појам обележен речју значи да бисмо знали које слово да напишемо. Узмимо најпростији пример: да бисмо у речи ЗОРА написали велико слово, нужно је да знамо да је реч о имену женске особе, а не о делу дана. Или: да бисмо написали велико слово на почетку назива појма *На Дрини ћуприја*, морамо знати да је то назив књижевног (Андрићевог) дела. И, свакако, бар деведесет одсто недоумица у писању великог слова може бити последица незнања о чему је реч. Тек десетак одсто недоумица може бити последица непознавања правописних правила у вези с употребом великог и малог слова. Зато је и разумљиво што ће тешкоћа у коришћењу великог или малог слова имати пропорционално мање образованија особа и обратно: што је човек мање образован, тим ће теже знати какво слово да напише на почетку назива.

Дакле, код једночланих имена, кад се зна да су то властита имена, нема нејасноћа: таква имена пишу се великим почетним словом. У свему у вези с тим што М. П. наводи у својим *Правилима* нема недоумица, по нашем мишљењу. Све је чисто и природно, у складу с нашом правописном праксом и традицијом, па због уштеде времена и простора немамо потребе да о томе ширимо причу. Зато ћемо одмах прећи на писање великог слова унутар вишечланих властитих имена.

Вишечлани називи земаља (држава). У писању вишечланих назива земаља, односно држава *Правопис* (1960) остао је у извесној мери недоречен, непотпун. У њему се у одељку „Велика и мала слова” наводи да се великим почетним словом пишу и:

„б) Имена држава, земаља, покрајина, градова села и заселака”.

Ми тек из „Правописног речника” сазнајемо да се неправи називи пишу великим словом у свакој речи (на пример: *Турско Царство*). Тек из примера сазнајемо и да се предлози и везници и у тим случајевима пишу малим словом (*Босна и Херцеговина*, на пример). Зато — ако се неке *Правила* могу чинити компликованија кад је реч о коришћењу великог слова, треба рећи да се то тако може разумети, али се мора признати да је ту ово писање разрађено и дорађено, што и јесте нужно било. Сада је ово питање, кад је реч о званичним, официјелним именима држава, република, покрајина, области и сл., довољно конкретизовано и немамо потребе да се ту задржавамо.

Направа имена држава. Извесне недоумице могу да се појаве у писању почетног слова у вишечланим тзв. неправим називима држава. Кад је о овом питању реч, аутор текста мора поседовати двоструко знање. Прво мора знати да је ту реч о називу државе а затим мора знати да је реч о неправом имену државе. А ти неправи називи чак су најчешће много познатији од правих. Често треба бити врстан историчар да би се прави назив дотичне државе знао. У таквим случајевима је правописна пракса до сада — када су се писала сва велика слова у оваквим именима држава — била разумљива и прихватљива. Колико људи данас зна да ли је *право* или *неправо* име држава: **ТУРСКО ЦАРСТВО, ХАБСБУРШКА МОНАРХИЈА**? Не кажемо да је предлог да се у оваквим случајевима пише велико почетно слово само у првој речи потпуно незаснован и неприхватљив, али нам се чини да се мора поставити питање колико се тим поступком нешто у битноме побољшава у складу с оним што каже П. Ивић⁵. Ово се може схватити и као непотребан изузетак и у логичком смислу. И код имена људи имамо појам правога и неправог. Познато је да људи имају права имена, али могу, из разних разлога, користити и псеудониме, што није ништа друго него неправо име (Ђура Поповић = Ђура Даничић). И тада сва велика почетна слова не долазе у питање. Ако је име неке државе познато, препознатљиво — свеједно да ли је прво име, друго, треће — оно је и званично. Колико је сада оправдано у правопису правити изузетак, па у писању великог слова на извештан начин стати на пола пута? Можда је логичније писати у свим речима мало почетно слово ако је реч само о

⁵ Видети фусноту 3.

описном, а не службеном имену. Ако је једино битно смањити употребу великог слова, зашто не би било оправдано и логично писати, на пример: *отоманска империја, земља излазећег сунца, земља хиљаду језера*? Постоји могућност да у оваквим случајевима код стручњака преовладају лични афинитети и личне мере. Зато нам се чини да ово питање јесте за расправу и оно ће и у будућности свакако бити присутно, јер свакако ово решење спада у корпус правописних правила која могу подлегати чешћим променама. А чешће промене у правопису нису ни препоручљиве ни корисне. Ако се нешто у битноме не побољшава, зашто би се мењало тек да се промени?

Може се поставити још једно питање: ако су лингвисти из источног дела подручја српског језика прешли, боље рећи превазишли све изазове и задржали невероватну толератност на све изазове лингвиста из западног дела говорног подручја, зашто би данас кад су принуђени да сређују запуштен правопис правили разлике тамо где то није битно и где то ништа не решава и не усавршава? Добро нам је познато да хрватски лингвисти још задуго неће пристати да заједнички дотерујемо ова питања. А без обзира на све, сигурно је да ће бар мали део Срба остати на територији хрватске државе. И једини начин да тим Србима помогнемо у језику и правопису јесте да не правимо формалне разлике у нашим језичко-равописним приручницима макар у оним питањима која немају никакав иоле већи значај. Разуме се, од досадашњих несхватљивих компромиса на ненаучним основама нико не може имати веће користи; овде је реч о разумевању, о мудрости.

Има овде и једна нелогичност: писање оваквих назива држава сада се изједначава с неким (обичним) географским појмовима. *Отманско царство* пише се почетним словом само у првој речи, као у примерима: *Сићевачка клисура, Бикића до* и сл. У исто време тешко је објаснити зашто је оправдано писати прву реч великим словом у примеру *Отманска царевина*, а малим словом у примеру *српска краљевина*. Нијанси у значењу, свакако има, али правописно разликовање у *Правилима* није довољно убедљиво јер је образложење недоречено. Ако је разлог за ове промене само у „потреби сузбијања поплаве великих слова”, желимо одмах да кажемо да овим „поплава великих слова” није нимало сузбијена, напротив нешто је појачана кад се узме у обзир да се сада предлаже писање великим почетним словима већег броја историјских догађаја, о чему ће касније бити речи.

Имена и називи догађаја и историјских збивања. Како смо малопререкли, предлогом да се по новим правилима пишу великим словом многи историјски догађаји корпус великог слова се шири у односу на досадашње

прописе и то није у складу с назначеном општом тежњом у *Правилима*. Међутим, ми смо рекли и то да за нас количина, збир великог слова у тексту није битан, јер је то најобичнија формалност. Треба тежити разумној, принципијелној употреби великог слова, а не пошто-пото ограничавању количине великог слова. Зато сматрамо исправним поступком писање појединих историјских догађаја и збивања великим почетним словом. Могло би се рећи да је у томе очигледна мана досадашњег *Правописа* (1960). Његове одредбе да се сви историјски догађаји пишу малим словом чист су израз формалне тежње за рестрикцијом у употреби великог слова. И апсолутно су у нескладу с нашом правописном традицијом, рачунајући и ону у Србији и ону у Хрватској. И у Боранићевом и у Белићевом правопису⁶ јединствени идејни и други покрети, ратови, карактеристична културна, историјска раздобља и збивања јединствена у својој врсти писани су великим почетним словом. То је било толико схватљиво и природно, да је просто невероватно да се у једном моменту лингвисти одлуче да се, рецимо, *Косовски бој* (1389), *Први светски рат* (1914–1918), *Други светски рат* (1939–1945) и низ сличних тако познатих догађаја пишу малим словом, као неки апстрактни историјски догађаји с непознатим, неутврђеним временом трајања и непознатим карактеристикама. Оно што М. П. предлаже у *Правилима* у вези с тим углавном је прихватљиво и добро образложено, мада би се и о томе имало још понешто рећи. На пример, писање великог слова у првој речи појма *Косовски бој* или *Косовска битка* сасвим је разумљиво. Тешко је логички објаснити зашто друга варијанта, други назив за ту битку – *бој на Косову* не би у првој речи имао велико почетно слово, ако је већ реч о Бици из 1389. Зар не би било и ту боље допустити аутору да напише велико слово (*Бој на Косову*), ако жели да тако именује ту чувену, познату битку? Или, на пример, допушта се изузетак у писању великог слова у примеру *Француска револуција*, као устаљено име. Појам „устаљено име” може бити и растегљив. Појам *СРПСКА РЕВОЛУЦИЈА* може бити такође устаљено име, наравно кад се мисли на познати назив за устанак и токове из 1804, познат устанак српског народа за ослобођење од Турака. Зашто би у том случају био поремећен правописни принцип да се за такав познат појам примени такође правило писања великог слова: *Српска револуција*. Зашто не би и ту било допуштено велико слово? Тако би то, свакако, постало устаљено име. Разлога за то име и правопис те разлоге не мора да оспорава изричитом одредбом о писању малог слова у овом случају.

⁶ Видети: Dr Dragutin Boranić: *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika*, deseto izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1951; Dr Александар Белић: *Правопис српскохрватског књижевног језика*, ново допуњено и исправљено издање, Просвета, Београд, 1950.

Пуна и скраћена имена. Предложено алтернативно решење (мало или велико слово) за писање назива појмова који имају шире (информативно) име прихватљиво је и ваљано за случајеве кад нисмо сигурни да баш тако гласи дотично име. Исправно је писати велико слово када тачно знамо да је реч о, на пример, *Издавачком предузећу „Народна књига”*. Ако не знамо или нисмо сигурни да ли назив предузећа гласи прецизно тако или, рецимо, *Издавачка радна организација „Народна књига”*, треба допустити, како је М. Пешикан предложио, писање прве речи или великим или малим словом.

Када је реч о скраћеним именима, по нашем мишљењу, треба примењивати редовно велико слово кад је реч о властитом имену, без обзира на то у каквом се контексту пишу ти називи. Свакако, увек када прецизно знамо о чему је реч, које је то пуно име установе, предузећа, правног акта и др. Није нам прихватљиво писање малим словом скраћених имена у наведеним примерима: *играју се у дворишту гимназије, чекају те на факултету, то је супротно уставу* итд. Гимназија, факултет, устав и сл. могу се писати малим словом само ако није познато о којој се гимназији, ком факултету, ком уставу ради. Писање малим словом у оваквим случајевима је непотпуна информација. То потврђује да је информација половична, закинута, што није добро. Зашто не, можемо замислити и овакву ситуацију? Јавимо пријатељу да ћемо га *чекати на факултету*. Када реч *факултет* напишемо малим словом, наш пријатељ може доћи на неки факултет (Филолошки у Београду, Филозофски, Правни, Економски...) и узалудно чекати сатима. Сад многи ће рећи: какав нам је то пријатељ који не зна на ком ћемо га то факултету чекати. Треба, међутим, замислити ситуацију: долази нам пријатељ из детињства, који је живео у свету и с којим се нисмо видели, рецимо, тридесет година. Али, да сада не нагађамо. Желимо да кажемо да је могућност грешке у комуникацији мања ако кажемо: *чекају те на Факултету* — свакад онда када је реч о конкретном факултету. Тог правила боље је држати се принципијелно, зашто низати изузетке на изузетке.

Треба се, такође, држати поједностављеног правила, без изузетка, и када је реч о писању назива оваквих имена која се тичу правних аката. Ако, у нашем случају, кажемо: *то није по уставу*, очигледно је да се занемарује да ли то није по *Уставу СР Југославије* или није по *Уставу Црне Горе*, тј. по *Уставу Србије*.

Кад је реч о тим називима, тим властитим скраћеним именима, није добро препуштати контексту да одлучује о писању великог или малог слова. Зашто правити још један изузетак, па препуштати да нам „ријечи које појам конкретизују и ближе одређују” одлучују о томе да скраћено

име пишемо малим почетним словом. Необразложено је и лингвистички неадекватно тумачење М. П. „да овакве ближе одредбе о б и ч н о одузимају називу карактер властитог имена”. Аутор спомиње *ближе одредбе: наш, овај, ваша, овдашња, тамошњи, њихов* и предлаже да се уз те речи малим словом пишу: институт, факултет, академија, гимназија, универзитет, (медицински) факултет, иако је реч о конкретним установама у конкретном месту.

Последња одредба постоји у „Прилозима Правопису”, али је пре тога није било у правописима, правописним приручницима. Постојала је једино у сарајевском „Правописном приручнику српскохрватског-хрватско-српског језика” из 1972. године. Тачно је да поменуте и сличне одреднице казују нешто ближе о називима уз које стоје, али нема озбиљнијег разлога да то утиче на правописно формулисање у писању великог/малог слова. Ни кад из комплетног имена *Јанко Јанковић*, на пример, употребимо само име *Јанко* — што је такође нека врста скраћеног имена — никад нећемо написати *наш јанко*, него *наш Јанко*, ма колико нам тај Јанко био *познат* и *наш*. Зашто бисмо онда написали *наш факултет* или *наша матица* кад је реч о *београдском Филолошком факултету* или о *Матици српској у Новом Саду*? То би био јединствен пример у нашем правопису (реч је уопште о правопису) да контекст, а не значење у конкретном случају, одређује писање малог слова, односно да реч у суседству утиче на избор врсте слова у писању властитог имена. Таква норма више збуњује, него што олакшава и поједностављује споразумевање. А олакшавање споразумевања основна је сврха сваке делатности у језику, па и правописне.

У складу с тим, али и ван тога мислимо да је неприхватљиво сугерирање да се скраћена имена: *република, покрајина* „у свакој прилици могу писати малим словом, јер се увијек могу схватити као примјена опште ријечи”. Како се то могу „схватити као примјена опште ријечи” називи *република* и *покрајина* кад је реч о *Републици Србији* (и било којој другој конкретной републици) или *Покрајини Војводини* (и било којој другој конкретной покрајини са истим или сличним статусом)? Зашто се могу схватити као „опште ријечи” у конкретним случајевима и ко их *може*, а ко их *не може* тако схватити? Зашто опет, и у овом случају компликовати правопис и његове одредбе? Зашто стварати непотребну збрку? Зашто збуњивати ђаке и омладину? Нема заиста ни једног јединог оправдања да се пише: *на југу републике*, једино је прихватљиво: *на југу Републике* кад је реч о Републици Србији, на пример. Никакво ту описно схватање или схватање „као опште ријечи” не може да утиче да се пишу малим словом конкретна република и конкретна покрајина јер би то стварало забуну и

у значењу и у досадашњим стабилним правописним принципима, бар кад је реч о догичној одредби. Никакво видније колебање ту не допуштају ни правописно-језички извори од Белића и Боранића до „Прилога Правопису”. Чак је у „Прилозима Правопису”⁷ дошло до непотребне забуне. Тамо се наводи:

„Споран је лингвистички карактер речи *р е п у б л и к а* у именима ДАН РЕПУБЛИКЕ, ТРГ РЕПУБЛИКЕ, је ли она овде у служби назива земље или пак опште типолошке именице, те означава тип друштвеног уређења, супротан монархији.”

У овом случају готово да је немогуће говорити ни о каквој врсти забуне и спора. Поготово се не може говорити о спору у вези с *Правописом* (1960)⁸. Тамо се прецизно наводи: „Дан Републике”, а у тачки 15. под с) пише, сасвим јасно: „Дан Републике (мисли се Федеративне Народне Републике Југославије)”. Шта би ту, у вези с правописом, могло бити спорно кад је реч о *Републици*? Сасвим је логично да би било мало *р* у речи *рeпублика* кад би се мислило на тип друштвеног уређења.

Све у свему, очигледно је, ваљда, да ту нема и не треба да буде никаквих дилема и спора у томе када треба писати велико, а када мало почетно слово *р*.

Мислимо да у тај проблем не треба бркати реч *федерација*, јер та реч, баш таква, није постојала ни у једном имену наше земље до данас. Ту реч једни пишу великим, а други малим почетним словом. Али, очигледно, ту је реч о другом имену које једни схватају као званичан назив имена државе, и то, наравно, скраћени назив, а други то схватају описно. Тешко је пресудити да ли ту реч треба писати великим или малим словом. Мислимо да треба допустити и једно и друго, јер је то пример који се прикључује онима који допуштају *и једно и друго*, тј. и мало и велико слово. Малим ће писати они који ту реч не сматрају званичним, скраћеним, другим именом државе, а великим ће писати они који ту реч узимају за друго, скраћено званично име земље.

Верујемо и да се могу мало упростити правила и кад је реч о појмовима Земља, Сунце, Месец. *Правопис* (1960) то је прилично ваљано био решио. Једноставно, природно је да се, кад се мисли на целину планете, пише великим почетним словом: *Земља*, а малим кад се мисли на површину. Јасно је да треба писати великим словима ова небеска тела у примерима: *Земља се окреће око Сунца; Месец се са Земљом окреће око Сунца*. Свакако биће мало слово у примерима: *Он оре земљу, а не друмове; Окупај се, па*

⁷ Матица српска, Нови Сад, 1989, страна 14. под с.

⁸ *Правопис српскохрватског књижевног језика*, Матица српска – Матица хрватска, Нови Сад – Загреб, 1960, страна 250. и 18. тачка 15. под с.

се осуши на сунцу и сл. И у овим случајевима, значи, треба пре свега знати о чему је реч да би се знало какво почетно слово треба написати у појединим називима, па кад је реч и о овим небеским телима, како то тачно запажа и једноставно подржавалац језичког сепаратизма С. Бабић⁹.

Вишечлани изрази с одредбеним делом на другом месту. Правопис (1960) докраја (сасвим) поједностављује питање писања назива улица и тргова у 17. тачки: „И у називима улица, тргова, градских насеља само се прва реч пише великим почетним словом, а од осталих речи једино оне које су већ саме по себи властита имена или стоје место вишечланог имена: *Босанска улица, Улица босанска...*” Прилози *Правопису*, пак, као и М. П. у *Правилима писања великог слова*, прилазе комплетније овом питању. Није нам тешко да се сагласимо да правописну одредбу у вези с називима улица и тргова треба допунити, мада је несумњиво да поједностављење у правописним одредбама, уопште посматрано, треба да буде циљ сваког ко се овим питањима бави. Кажемо, тачно је да се писању вишечланих израза, када одредбени део дође на друго место, мора посветити извесна пажња и да могу имати значаја неке преформулације и нове формулације правила. Међутим, мислимо да је противно духу правописа и захтеву за умереношћу измене и компликовања у писању имена улица. То је, такође, и у овом случају у несагласју са сугестијама П. Ивића¹⁰. Не постоји ниједан лингвистички разлог да се ишта мења у употреби великог слова, а сви разлози економичности, једноставности и постојаности говоре у прилог томе да се та одредба не мења. Лингвистички гледано, *Правопис* се с правом придржава чињенице да у нашем језику постоји уобичајен (неки, као и М. П. кажу нормалан, други веле природан или граматички) и неуобичајен, необичан, неприродан, инверзиван или стилистички распоред речи, али да ниједан од њих није неприродан до те мере да би био непрепоручљив и погрешан. Зато је апсолутно исправно поступљено када је и једном и другом распореду речи — кад је реч о писању великог слова — дат равноправан третман. Ту је реч, свакако о истом имену улице, па је и правописна одредба једноставна и прецизна. Свеједно о каквом је распореду реч, добро је да се увек само прва реч пише великим словом, јер је то апсолутно у складу с општом одредбом о писању ове врсте имена у нас. Зато мислимо да је сасвим прихватљиво да се и даље пише: *Улица босанска*, а у другом распореду речи: *Босанска улица*. Наравно, није вишак напомена да се приликом изостављања речи *улица* остатак назива пише великим словом: *Босанска, Интернационалних бригада* и сл. Али, то није ни превише нужно спомињати јер се то, логично,

⁹ *Jezik*, Паногам, Zagreb, 1966, страна 304.

¹⁰ Видети фусноту 1.

подводи под правило о писању скраћених назива. Задржавање такве формуле има и ту предност што се тако избегавају двојност и нови изузеци у писању, какви се предлажу у примерима: *Улица Бранка Радичевића* и *улица Бранка Радичевића, Ул. незнаног јунака* (вероватно је у тексту М. П. коректор испустио велико слово у *Незнаног*) и ул. *Незнаног јунака*.

Кад је реч о писању других назива, М. Пешикан је у праву кад предлаже да се ови примери пишу: *језера Охридско и Преспанско, крашка поља Никшићко и Граховско, у океанима Атланском и Тихом, нахије Катунска и Љешанска, бановине Савска и Приморска*. То је добро решење, у духу је нашег схватања правописа и уопште схватања духа правописа у нас. Уосталом, сасвим је очигледно да су овде речи: *језера, крашка поља, у океанима, нахије и бановине* — у служби помоћних, одредбених, упућивачких, а нису саставни део појединачних назива ових географских појмова. Примере пак: *из језера Охридског у Преспанско, из океана Атланског у Тихи, у мору Јадранском и Јонском, из нахије Катунске у Љешанску* могу се схватити и писати како то предлаже М. П. и тада би речи: *језера, из океана, у мору* биле схваћене као заједничке одреднице за по два појма. Лингвистички је, међутим, допустиво да се овде употребљене речи схвате као саставни део првог појма, а из другог појма, имена изостављена је управна реч из синтагме. У исто време, реч је о обратном, инверзивном реду речи. Сагласно томе, писало би се: *из Језера охридског у Преспанско (језеро), из Океана атланског у Тихи (океан), у Мору јадранском и Јонском (мору), из Нахије катунске у Љешанску (нахију)*. Речи у загради су изостављене јер се понављају, па су у овом случају непотребне. И ми бисмо, у складу с претходним својим гледањима, овај други начин писања великог слова пре прихватили. Разуме се, да су употребљени множински облици заједничких речи, природно би било да буду написане малим почетним словом: *у морима Јадранском и Јонском*. Истина, код друга два наведена примера из *Правила* М. П. није ни могуће употребити множинске облике, што потврђује да ту у ствари јесте реч о изостављању управних речи, јер поновљена реч не би била у истом падежу. Граматички контекст у првом случају потврђује да је *језера* облик генитива једнине, а не множине, дакле *језера*, а не *језера*. А у складу с претходним и овим последњим пре бисмо се одлучили за писање: *мину чета низ Поље ћемовско*, него: *мину чета низ поље Ћемовско*, јер, кажемо, инверзиван, неуобичајен ред речи у називу није ненормалан и забрањен, него је стилистички прихватљив поступак, некад чак ефективан и пожељан, па га треба уопште нормално прихватити и правописно уважити на тај начин што ће се и тада применити опште правило, а не чинити још један правописни изузетак.

Куртоазна употреба великог слова. Све што М. Пешикан каже о писању великог слова из куртоазије мислимо да треба здружено подржати. Сасвим је добро и прецизно речено: „Куртоазну компоненту израза, кад је потребна, треба остваривати ријечима, не оптерећујући њоме правопис.” Ранија правописна пракса у томе је заиста претеривала. Лако је сагласити се с мишљењем „да не постоји никаква правописна о б а в е з а куртоазног писања великог слова, него је то само стилистичка и појашњавајућа м о г у ћ н о с т у неким случајевима”. Прихватамо, дакле, да се велико слово користи у заменицама *Ви* и *Ти*, кад се обраћа једној особи. Разуме се, велико почетно слово треба писати и код речи које од ових настају (Ваш, Вама, Твој, Теби и сл.).

Једино, за разлику од М. П., мислимо да то правило треба применити у свакој врсти текста: у књижевности, новинарству итд. Не видимо ниједан разлог да се у овим случајевима велико слово користи у приватној и пословној преписци у свакодневном животу, а да се у истим случајевима пише мало слово кад је реч о приватној и пословној преписци у оквиру уметничког, новинарског и било ког другог израза. Књижевни текст (који је увек уметнички кад је вредан) такође је живот, природан живот и израз у књижевном делу не треба никако — правописно — издвајати из свакодневног израза. Нема ваљаног разлога, дакле, да у писму свакодневном псловном партнеру из куртоазије напишемо *Ви*, а у писму истом таквом партнеру у књижевном делу употребимо мало слово: *ви*. Књижевно дело, уосталом, како теоретичари књижевности објашњавају, користи уметнички језик, улепшава израз, употребљава нешто више метафорике и још много шта, али је то свакодневни језик, ипак, у том смислу што је природан, а не вештачки. У складу с тим и у уметничком тексту треба примењивати природан правопис који треба да буде један за све врсте писаног текста.

1992.

Summary

Dragoljub Zbiljić

ANNEX TO DISCUSSION ABOUT WRITING CAPITAL AND SMALL LETTER

It is said here, first of all, about some confusion about which should be discussed before bringing reconstructed whole orthography document of Serbian language.

НА ЧЕМУ ЈЕ НАШ КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИК ДАНАС

Било је летос (1992) два-три разговора на тему НАШ ЈЕЗИК ДАНАС, те смо и ми из Института за српски језик (који је вратио своје раније име, преиначено педесетих година), као и колеге с факултета, већ из професионалних разлога морали проценити шта нам доносе измењене околности живота нашег књижевног језика. Излагање потписаног преносиле су и новине, али нека остане прибељено и у нашем часопису.

После усвајања Новосадског договора и обједињавања српске и хрватске књижевнојезичке норме све српске институције напустиле су термин српски језик.

Није требало чекати много година да се појаве проблеми. Донели су их — тачније одразили и испољили — позната хрватска „Декларација”, а на официјелан начин брионски устав и његова републичка чеда из седамдесетих година, пре свега хрватски устав. Дошли смо формално до терминолошког апсурда — да се наш језик поделио на хрватски и српскохрватски.

И научна и официјелна Србија дуго је невољно трпела ту неодрживу ситуацију. Мотиви српских лингвиста за то трпљење били су вишеструки: жеља да се наш природни културни простор и поље пласмана и живота књиге што мање разара и парцелише; сложена питања регулисања раздвојеног језика у национално мешовитим срединама; зазирање од тога да се променом имена језика не одвојимо од средина које су признавале термин 'српскохрватски језик' — тј. од Босне и Херцеговине и Црне Горе, а у аутономашко време могућно је било и разилажење с Војводином; нада да ће се обновити и превладати толеранција и свест о предностима шире културне заједнице. Та нада се провела као и многе друге, и постало је потпуно неизбежно да се у официјелни и јавни, а онда и у научни појмов-

ник врати термин 'српски језик', којим се служио и Вук Караџић. Углавном од прошле године сведоци смо обнављања тога термина.

Мислим да из тога не следи никакав изражајни преокрет нити прерада језика којим се служимо. Али је ипак ситуација донела неке нове моменте и потребу да дефинишемо неке појмове битне за наше стручне програме и оценимо пожељну оријентацију. Покушаћу да врло сажето предочим њене основе.

(1) Обновом и прихватањем термина и појма 'српски језик' не опозива се и не искључује појам 'српскохрватски'. Без обзира на правно регулисање, оба имају своју лингвистичку логику. Донекле је слично што научни појам 'прасловенски језик' није у сукобу с појмом 'балто-словенска језичка заједница' — као ширим и комплекснијим.

(2) Тек ће се временом тражити и ваљда наћи равнотежа и усклађеност тих појмова, али се већ сада може рећи да је појам 'српски језик' ужи и мање хетероген него појам 'српскохрватски језик', којему остаје оквирно и збирно значење. Материјално је ужи зато што појам 'српски језик' не залази у чакавско и кајкавско наречје, а употребно је ужи по томе што и према материји која нам је заједничка нећемо увек имати исти однос, исти угао оцењивања и начин искоришћавања, па према томе ни исти нормативни третман.

(3) Повезаност српског и хрватског писменог израза давнашња је чињеница, још од времена стварања српске редакције, кад су везе рашке и зетске писмености у непрекинутом ланцу ишле преко Босне и Хума све до хрватских (углавном чакавских) глагољаша. У раздобљу књижевнојезичке и нормативне обједињености, откад су Хрвати усвојили вуковску штокавицу, створена је голема културна баштина, која је трајно ушла у основе наше језичке културе.

(4) Без обзира на програмска усмеравања, друштвену норму, језичку политику и именовање језика — та ће се језичка целина одржавати и у наредном раздобљу, по изражајној инерцији. За ту оквирну и збирну целину стручно је афирмисан термин 'српскохрватски језик', а стручну афирмисаност има и термин 'српски или хрватски језик', који је још Даничић употребљавао (а касније смо га више сретали у обрнутом реду саставница: 'хрватски или српски језик'). Ти општи термини остају нам као могућност у оним приликама и изражајним ситуацијама у којима није погодан и логичан конкретнији термин 'српски језик'.

(5) У личним ауторским радовима и уопште у личној употреби треба оставити пуну слободу ауторима у употреби термина 'српски језик' и 'српскохрватски језик', било да се опредељују за један од њих или их

комбинују. Нормално је очекивати да ће то зависити од тога како аутор конципира своју обраду, на којој је материји заснива и из којег аспекта ту материју разматра.

(6) Без обзира на могућну праксу, термин 'српски језик' дефинитивно је враћен у појмовник, и незамисливо је његово поновно повлачење. Крупан значај за његову примену има чињеница да је и црногорска скупштина стала иза обнове термина 'српски језик' (усвајајући устав СРЈ), који је и раније у Црној Гори био једнако аутентичан и обичан као и у Србији, све док га усмерена политика није истиснула. Наше генерације лингвиста углавном су своју струку конципирале као *с е р б о к р о а т и с т и к у*, делом идући за лингвистичком логиком, а делом и за друштвеном и државном лојалношћу.

Реално је очекивати, због промењених историјских околности, да ће се сада више испољавати концепт *с р б и с т и к е*, која ће проширивати своју тематику и ка западу и ка истоку онолико колико то буде тражила лингвистичка и културолошка логика, као и концепт обраде и програма за који се определе аутори. Наш је задатак пре свега да ничим не ометамо и спутавамо логични ток тога процеса и да чувамо континуитет и логику наше језичке културе и наше науке о језику.

(7) Оживљавање термина 'српски језик' не сме значити никакву ревизију језика и никакав програмски реформизам. На пример у правопису остаћемо верни програму на ком смо радили последњих неколико година, а који дорађује и осавременује норму из 1960, коригујући је врло умерено, у појавама које су добро расправљене а корекције добро усаглашене, те објективно могу бити прихватљиве (ако буду и субјективно) и за оне који свој израз не подводе под термин 'српски језик'.

Поготово не сме бити никакве „чистке“ рецимо кроатизама, никаквог лова на вештице у лексици на коју смо се навикли, никаквог спречавања наших суграђана да слободно уобличавају свој израз. Програмско чистунство и стављање на индекс речи страном је нашој језичкој култури од Ћирила, преко српске редакције уобличаване у светосавско доба, даље преко Вука и Даничића — па све до Белића и Ивића. И то треба тако и да остане.

Митар Пешикан

YU ISSN 0027-8084
UKD 808.61/.62

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

НАШ ЈЕЗИК

XXIX/5

**БЕОГРАД
1994**

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР:

др Татјана БАТИСТИЋ, мр Милица ВУЈАНИЋ, др Даринка
ГОРТАН-ПРЕМК, др Бранислав МИЛАНОВИЋ, др Драгана
МРШЕВИЋ-РАДОВИЋ, др Мирослав НИКОЛИЋ, др Асим ПЕЦО,
др Митар ПЕШИКАН, др Љубомир ПОПОВИЋ, др Живојин
СТАНОЈЧИЋ, др Драго ЋУПИЋ, др Егон ФЕКЕТЕ

У ж а р е д а к ц и ј а :

Секретари: др ДАРИНКА ГОРТАН-ПРЕМК и
др МИРОСЛАВ НИКОЛИЋ

Уредник др МИТАР ПЕШИКАН

НАШ ЈЕЗИК је покренуло 1933. године Лингвистичко друштво у Београду на челу са Александром Белићем, који је уредио седам књига предратне серије, као и девет књига и први двоброј десете књиге у новој, послератној серији часописа. Од књ. X/3—4 до XXI/1—2 уредник часописа је био Михаило Стевановић. — НАШ ЈЕЗИК излази у свескама, које се обједињују у књиге. Издаје и прима рукописе и претплату Институт за српски језик, Београд, Кнез-Михаилова 35.

НАШ ЈЕЗИК

Књига XXIX (нова серија)

Св. 5 (1994)

САДРЖАЈ

Поређење понуђених правописних правила (МИТАР ПЕШИКАН)	259
Ка могућој класификацији страних речи с најчесталијим префиксима грчког и латинског порекла (МАРКО ПОПОВИЋ)	279
Стране речи у описним речницима са аспекта речничког нормирања (СТАНА РИСТИЋ)	301
Садржај речника неологизама (БОРЉЕ ОТАШЕВИЋ)	306
Терминологија куће и покућства у Судимљи под Копаоником (ДРАГАНА ИСАИЛОВИЋ)	318
О читању скраћеница (ЕГОН ФЕКЕТЕ)	327
О дугим енклитикама у српском књижевном језику (МИРОСЛАВ НИКОЛИЋ)	332

Митар Пешикан

(Институт за српски језик САНУ, Београд)

ПОРЕЂЕЊЕ ПОНУЂЕНИХ ПРАВОПИСНИХ ПРАВИЛА

У приказу се (информативно, без оцена) пореде нормативна изјашњења четири правописна приручника, тј. старог правописа (из 1960) и три нова издања, која су се у књижарским изложима појавила ове (1994) године:

— П'60: *Правопис српскохрватскога књижевног језика*, ћир. издање, Матица српска 1960 (лат. верзију издала је Матица хрватска, готово без икаквих нормативних разлика);

— ПМС: *Правопис српскога језика*, изд. Матица српска, 1993 (изашао из штампе априла 1994), аутори М. Пешикан, Ј. Јерковић, М. Пижурица; стр. 1—503 (ек.), 1—510 (ијек.);

— ПШУ: *Правопис српскога језика са речником*, изд. „Штампа“ (Бгд) и „Унирекс“ (Никшић), 1993 (у продаји од марта 1994), аутори Р. Симић, Ж. Станојчић, Б. Остојић, Б. Ћорић, М. Ковачевић; стр. 1—547;

— МД: *Правопис српског језика – приручник за школе*, изд. Нијанса (Земун) и Унирекс (Никшић), аутор М. Дешић; стр. 1—182.

Повремено ће бити познана и на неколико других извора (в. фусноту 1, тамо и скраћенице).

Обичај је у нашој струци да се нпр. називом *граматика* или *речник* могу насловити врло неједнака дела — од школских почетница или оскудних избора грађе до разрађених и темељних обрада врло обимног градива. Наслов *правопис*, међутим, примењивао се уникатно, па су и позамашне обраде (доста широког тематског захвата) насловљаване као *приручник*, *саветник*, *информатор* (о језику), *прилози правопису* и др. — а ПРАВОПИС је био један (слично као *статут* или *типик* у датој заједници). Последњих пак година то је препуштено вољи аутора и издавача (и њиховој самоконтроли, колико је буде); већ се умножио наслов *правопис*, и биће да томе није крај. — Али ово је само уводна напомена, а не најавна тема писања, осим утолико што ће се са старим правописом из 1960. године поредити још три нова издања, сва три насловљена као *Правопис српског(а) језика* (в. ближе у преамбули).

О тим обрадама и око њих већ је било доста јавног писања — у дневним и периодичним листовима и понешто у часописима; у том писању (које сам само парцијално пратио) испољило се и веома много различитога и опречнога (свако писање сведочи не само о свом предмету него и о свом писцу и квалитету његовог ауторског поступка). „Наш језик“

свој скупчени простор, ограничен тешком новчаном оскудицом, не може трошити упуштајући се у такве (неминовно опширне) расправе о спорним питањима, ни у полемике (онакве какве из којег пера изађу). Али не може ни пренебрегнути и ошутати чињеницу да су из кругова факултетских и институтских србиста или сербокroatиста (високог звања) понуђени културној јавности различити правописни нормативи; у понуђена решења условно можемо уврстити и стари правопис (П'60), јер има залагања да његова норма још неко време буде на снази.

Да би се некако помирио оскудни простор нашег часописа и његова дужност према читаоцима, ограничићу свој приказ на пуко информативно предочавање битнијих нормативних разлика које се уочавају у четири приручника — остављајући суд и оцену читаоцима и верујући да је за њих кориснија усредсређена информација него судови о спорноме (они би из мог пера неминовно ишли у прилог ПМС, јер сам на удео у њему утрошио године свог рада). Изводе из приручника даваћу обично без наводника, а то значи да стилизационо не морају бити дословни, али остаје моја обавеза да буду смисаоно тачни; да би и читаоци то могли проверити, уз изводе ће се почешће (ако нису узети из речника) наводити страница (или тачка) одакле су узети. У смислу допуне информације каткад ће бити позивања на речнике МС и САНУ (у којима је примењивана норма П'60, иако местимично с неким модификацијама), затим на Прилоге Правопису (Матица српска, 1989) и рад Међуакадемијског одбора који им је уследио (закључке чувамо у записницама), као и на нормативну обраду Ивана Клајна у Језичком приручнику РТБ (1991)¹.

Разуме се, поређење четири норме не може бити потпуно, већ и због тога што приручници неједнако захватају садржај подложен нормирању. За МД посебно треба имати у виду да обрада начелно има карактер и намену школске почетнице или приступног приручника, којему није ни задатак да исцрпно захвати правописно градиво (речник му зато не достиже ни 25 страна, иако обухвата све примере наведене у правилима); међутим, и у тако редукованом градиву нашло се места за многа нормативна опредељења, па у овом упоредном прегледу пратимо и њих.

Обрасци и примери наводиће се начелно *курзивом*, а црним слогом они који одступају од норме П'60, тј. који се сада нуде као иновација досадашње норме. Примери се ради једноставности наводе само у ек. лику кад год исто важи и за ијек., а у разматраним приручницима се редовно предочавају и ек. и ијек. облици.

¹ Скраћено: РМС, РСА, ПП, МО, КЛ'91. — Треба имати на уму да је део оцена МО предочен у ПП, с тим што је неке од њих сам МО касније понешто кориговао. Што се Клајнове обраде тиче, аутор је (слично као и ПМС) уважавао изјашњења ПП и МО, али је у току каснијег рада МО и израде Матициног правописа дошло и до неких (углавном небитних) разлика образаца у КЛ'91 и у ПМС.

Ових дана (децембра 1994) кренула је ка штампању и скраћена верзија ПМС (истих аутора и исте норме), намењена да заједно с њим функционише аналогно школском издању старог правописа. Споменићу је понегде као кратки правопис српског језика (скраћ. *КПСЈ*).

Писмо и писање туђих имена

1. *Писмо*. — П'60 предочава савремену ћирилицу и латиницу (са словима *dž, lj, nj* — али *d*), у њиховом азб. реду; тако и МД. П'60 приказује и Даничићева слова *ǰ, љ, њ*.

— ПМС у опширном поглављу о писму обрађује и историјску ћирилицу, као и постанак и развој нашег писма, његове данашње функције и др. Као стандардне азбуке наводи ћирилицу и обичну латиницу, са *dž, lj, nj* (али *d*, а не *df*). Приказује и 'општу латиницу' (од 26 слова, тј. са *q, w, x, y*, а без *č, ć, dž, đ, lj, nj, š, ž*), као и неке друге посебне системе и службе писма.

— ПШУ у табели поред ћирилице предочава (обе у ћириличком азб. реду), и 'српску латиницу', са словима *ǰ, љ, њ* — с тим што, бар док се не створе технички услови за њихову ширу употребу, препоручује толерисање и *dž, lj, nj*; због изворног писања и стручних симбола додаје још три лат. слова: *x, y, w* (с. 44—46). Наведена је и 'црквена ћирилица'.

2. *Туђа имена*. — П'60: У нашем језику туђа се имена пишу двојако: изворно (махом у латиници) и фонетски (махом у ћирилици) (с. 144).

— ПМС (т. 101): Прилагођено писање страних имена применљиво је и у ћирилици и у латиници, а изворно у латиници. Са стварањем националних ћирилица угасила се могућност изворног писања туђих имена, како из грчког тако и из словенских ћириличких језика. Изузетно се и у ћир. тексту понеко име може навести и у изворној латиници.

— ПШУ (с. 123—124): Једнократне или повремене посуђенице дозвољено је писати изворно. Случајне, једнократне или стилски активне туђе речи могу се, а у последњем случају их је чак ефектније писати изворно. Страна властита имена оправдано је писати изворно и у другим приликама. Могућности примене (изложеног) правила ограничене су словним фондом нашег књижевног језика, који није уобичајено увећавати далеко преко његових граница (у латиници нашим словима додају се *x, y*, и *w*, а у ћирилици евентуално неки знаци руског писма). Изворно је стога упутно у латиници писати речи са тога подручја, у ћирилици бугарске, македонске и руске речи.

— МД (с. 121): Имена из страних живих језика пишу се, у ћирилици и у латиници, фонетски, прилагођено, што значи да се настоји да буду што ближа српском језику и правопису.

Велико слово

3. *Речца на почетку презимена*. Неспоран је образац кад је речца унутар имена: *Леонардо да Винчи, Винсент ван Гог*. — У П'60 тако је и на почетку (скраћеног) имена: *да Винчи, де Сосиров*. Остали иновирају:

— ПМС ПШУ МД: *Да Винчи, Ван Гог, Де Гол* (али: *Шарл де Гол*).

4. *Имена земаља*. Неспоран је главни образац, да се великим словом пишу сви делови званичних имена земаља, нпр. *Сједињене Америчке Државе* (и *Сједињене Државе*), *Уједињено Краљевство*.

— П'60 тај образац примењује (у речнику) и на слободно формулисана постојанија имена: *Источно Римско Царство* или *Источноримско Царство*, *Турско Царство*, *Аустро-угарска Монархија*, *Дубровачка Република*; али: *Париска (Паришка) комуна*. Остали приручници одступају од тога, проширујући писање једним великим словом.

— ПМС: *Источно римско (Источноримско) царство*, *Турско царство*, *Турска царевина*, *Османско (Отоманско) царство*, *Дубровачка република*, *Млетачка република*, *Трећи рајх*, *Земља излазећег сунца*, *Крушевска република* и др.

— ПШУ (с. 109): *Римска империја*, *Римско царство*, *Турска или Отоманска царевина/империја*.

— МД: *Западно римско царство*, *Млетачка република*, *Османско царство*, *Трећи рајх*, *Ужичка република*, *Земља излазећег сунца*.

5. *Административне јединице*. — П'60 малим словом: *ваљевски срез*, *босански пашалук*, *сењска бискупија*. Остали иновирају.

— ПМС и МД: *Београдски пашалук*, *Зворнички санџак*, *Дринска бановина*, *Хвостанска епархија*, *Псковска губернија*, *Прва армијска област*, *Браничевски округ*.

— ПШУ (с. 108—109): *Београдски пашалук*, *Смедеревски санџак*; *Ваљевско-шабачка епархија*, *Крагујевачки војни округ*, *Прва војна област*, *Моравски округ* — с тим што се понавља велико слово у именима адм.-пол. јединица (укључујући општине).

6. *Делови насељеног места*. — П'60 и ПМС не пишу ове називе по обрасцу посебних места (*Нови Сад*, *Нова Варош*, *Ново Брдо* — неспорно писање), него по општем геогр. обрасцу — П'60 ('градска насеља'): *Горњи град*, *Радничко насеље*, *Зелени венац*; ПМС ('делови насеља и градске четврти'): *Стари град*, *Старо сајмиште*, *Савски венац*, *Баново брдо* (делови Београда), *Професорска колонија*, *Други рејон*. Тако и КЛ'91 ('називи градских делова'): *Горњи град*, *Баново брдо*, *Јелисејска поља*, *Хајд-парк*.

— ПШУ (с. 107): *Стари Град*, *Баново Брдо*, *Петлово Брдо*, *Старо Сајмиште*, *Маринкова Бара*, *Доња Махала*, *Код Куле*, *На Падини* ('јединице природне раздеобе'), *Савски Венац* (као адм.-пол. јединица, с. 108); *Нова колонија*, *Први блок*, *Пет каплара* ('грађевински уређене целине').

— МД: *Баново Брдо*, *Горњи Град*, *Стара Колонија* ('називи већих делова града'); *Шест каплара* ('мањи грађевински блокови').

7. *Карактер речи КОТАР(И), КРАЈИНА, ЗАГОРЈЕ, ЗАГОРА, ПОДГОР(ИНА)*. — П'60 прве три кад су унутар имена узима као опште речи и пише их малим словом: *Горски котар*, *Бихаћка крајина*, *Хрватско загорје* (али ипак: *Равни Котари*). ПШУ има само *Ваљевска подгорина* (с. 108), а МД *Книнска крајина* и *Тимочка крајина*.

— ПМС признаје тим називима претежни карактер властитог имена и даје предност великом слову (допуштајући и мало): *Равни Котари*, *Горски Котар*, *Бела Крајина*, *Книнска Крајина*, *Бихаћка Крајина*,

Српска Крајина и др., Хрватско Загорје, тако и *Метохијски Подгор*, *Далматинска Загора*, *Ваљевска Подгорина* (поред неспорних уоб. краћих имена: *Котари*, *Крајина*, *Загорје*, *Загора*, *Подгор*, *Подгорина*).

8. *Небеска тела и системи*. — П'60 понавља велико слово: *Велики Медвед*, *Велика Кола*, *Кумовска Слама*, *Кумова Слама*. — Остали приручници своде на једно велико слово: *Млечни пут*, *Кумова слама*, *Халејева комета*, *Магеланови облаци* (галаксије, ПМС); *Кумова слама*, *Велики медвед*, *Велика кола* (ПШУ, с. 109); *Халејева комета*, *Велика кола* (МД); тако и ПП и КЛ'91.

9. *Историјски догађаји и збивања*. — Приручници су сагласно за мало слово у називима покрета, уметничких праваца и стилова и сл.: *хуманизам*, *ренесанса*, *реформација*, *рационализам* и сл.

— П'60 и ПШУ тако пишу и називе историјских догађаја: *француска револуција*, *косовска битка*, *сељачка буна*, *први српски устанак*, *октобарска револуција* ('називи историјских догађаја и ратова', П'60); *косовски бој*, *први српски устанак* (ПШУ, с. 112, називи историјских догађаја), али *Берлински конгрес*, *Версајски мир* (с. 99, мировне конференције, скупови).

— ПМС (угл. тако и МД): *Први светски рат*, *Морејски рат*, *Рат двеју ружа*, *Седмогодишњи рат*, *Бородинска битка*, *Колубарска битка*, *Мојковачка битка*, *Битка народа*, *Сељачка буна*, *Први устанак*, *Илинденски устанак*, *Невесинска пушка*, *Сарајевски атентат*, *Дуги марш*; али, као претежно описни називи: *балкански ратови* (множина), *ирачко-ирански рат* (обе ратујуће стране), *југословенска револуција*, *алжирска револуција* (али: *Француска револуција*). ПМС, остављајући граничне случајеве избору писаца, за називе са општом именицом и геогр. именом препоручује образац *битка код (села) Бородина*, *битка (бој) на Косову* (МД: *Битка на Сугјесци*, *Бој на Косову*).

10. *Куртоазно велико слово (у знак поштовања)*. — П'60 нормира велико слово у титулама 'живих поглавара држава када се не спомињу њихова имена': *Председник*, *Краљ* итд. (а за остале титуле мало), такође *Величанство* у непосредном обраћању, а заменице *Ви*, *Ваши* за једну особу. — ПШУ не обрађује ово питање.

— ПМС (сл. и МД): именице редовно малим словом (*председник*, *краљ*, *величанство*); *Ви*, *Ваши* (за једну особу) у пословним писмима, обично и другим (где је допуштено и *Ти*, *Твој*); *Ваша светости* (не „*Ваша Светости*“), *Ваше величанство* (допуштено и *Његова светост*, *Њено величанство* и сл.). — По КЛ'81 (*Речник језичких недоумица*) и ПМС пише се *ви*, *ваши* (за једну особу) у записивању туђих речи (дијалози у књижевности и сл., МД ово не изузима).

11. *Неки појединачни случајеви*: *Баш-Челик* П'60 РСА КПМС — *Баш-челик* ПШУ (сл. и Евро-азија, према *Евроазија* П'60, ПМС); *Библија* (али *Свето писмо*) П'60, *Библија* ПШУ — *Библија* РСА РМС ПМС; *Информбиро* РСА КПМС — *информбиро* ПШУ; *марсељеза* (али *Интернационала*) П'60 РМС РСА, *марсељеза* ПШУ — *Марсељеза* КЛ'91 ПМС.

Ијекавска норма и однос према „кroatизмима“

12. *Пристап*. Сви приручници потврђују равноправност књижевне ијекавице у српском језику и њене основне системске одлике. Не признају се дијал. облици типа *ћерати, ћеца, пошљедњи, сјено, овијех, новијем* (него само *тјерати, дјеца, последњи, сијено, ових, новим*); такође признају се само облици типа *изгорјети, старјешина, рјечник, рјешење*, а не са *ре* (уз нека одступања у ПШУ: *горети, горелина, згорети*). Предмет иновирања (делом једнаког а делом неједнаког у ПМС и ПШУ, док се МД слабо може поредити јер се мало упушта у ту грађу) представљају лексичке и позицијом условљене појаве.

13. *Лексичке иновације*. За разлику од П'60, признаје се *истовјетан* (ПМС и ПШУ, секунд. јат), као и неки облици који су по П'60 само ек. — ПМС и ПШУ: *дејство(ватн), мезимац (и -мица), прекор (ово и МД), преступни (п. година)*. — Сам ПМС: *отмен(ост), прекоран, престо (ово и МД), престоница, самопрегор(ан) (прегор, прегоран признају и П'60 и ПШУ)*.

14. *Новине условљене прозодијским односима*. — ПМС и ПШУ (према самом *-ије-* у П'60) признају у ијек. облике *посљеподневни, посљератни, превремен, усљед*, а такође (по обрасцу *вијџкови/ејџкови*) *дјелови, љекови (ово друго и МД)*. — Сам ПМС признаје и *преп'одн'евн'и*, прид. *сл'ед'ећ'и*, *брестови, дренави*, а као допуштене споредне варијанте *вододјелница, дводјелан* и сл. (и ПШУ има *седмодјелан*), *колосјек, редосљед*, а онда и *засиједати* и сл.

15. *Постконсонантско рје*. Неспорно је *ре ум. рје у грешка, зрелост, брегови, стрелица* итд. П'60 изузима из тога општег обрасца сугласничке групе на саставу сложеница (дајући само *разрјеђење* и сл., тако и *одрјеш-, разрјеш-, противрјеч-*), а ПМС и овде допушта облике са *ре*: *разређивати (према риједак), разређивач, разрешница, одрешење, одрешит, противречан, противречнати* и сл. — У МД се не признају ови ликови, а у ПШУ признају прва три, а остали не. — Према П'60 је у ијек. *огрјев/огрев*, што прихватају ПШУ и МД, а ПМС додаје и варијанту *бгријев*.

16. *Однос према хрв. ијек. стандарду и другим „кroatизмима“*. П'60 равноправно и симетрично даје елементе обе варијанте или (по данашњем статусу) оба књижевна језика, српског и хрватског. — Симетричан и некоментарисан однос доминира и у ПШУ, нпр. наредо *заљев/залив (ијек.)*, а на другом месту *залив (ек. и ијек.)*, тако и *прољев/пролив, истјецати/истицати, пријекид/прекид, пријелом/прелом, пријегис/прегис* и др.; тако и нејатовске разлике: *во/вол (и вол/во), го/гол ('наг'), со/сол, келија/хемија (и хемија/кемија), керубински/херуеимски, кентаур/центаур, кирург/хирург, клаун/клоун, кувати/кухати* и др. У неким пак двојствима наведени су само српски облици (а хрв. оћутани), нпр. *улицај* и *затицати*,

неко и нико, одбрана, офанзива, хришћанин (без угјецај, нетко, обрана, офанзива, кришћанин).

— ПМС углавном обрађује српске облике, а наводи и хрватске; маркира их као 'хрватску стандардизацију' (уз објашњење у предг. да је она реално хрватскосрпска) и каткад као српске архаизме; неке у срп. ређе паралеле даје у загради, без маркације. Примери: *ијек. пријегис* (пријегис); *залив (хс. заљев)*; *хемија, хемијсти (хс. кемија и сл.)*; *одбрана, одбрамбени, одбранили (хс. обрана итд.)*.

— МД не уводи у обраду хрв. облике (има нпр. *во без вол, хемија без кемија*), а за именице *залив, пролив* изричито констатује да немају двојачке облике.

17. *Још нека одступања од досадашњих образаца.* — ПМС допушта у ијек. *првијенац* у зн. 'првоток (ракија)' и 'сватовски предводник', затим *легилица* и *зађевица* у ек. и ијек., а у ек. облике *приљежан* (ово и ПШУ), *уљез* (П'60 *улез*, ПШУ нема), *паљетковати* ('пабирчити'), *мјед* (метал). Додата је и вар. *бијесњети* (поред *бјесњети*, у ствари акц. двојство).

— ПШУ има још повише одступања од уоб. образаца замене јата, али ће она већином бити случајна и нехотична, а не програмска корекција образаца. Нпр. на с. 83 дата је предност у ек. облику *поливати* над *левати* (сагласно уоб. норми), али се то у речнику не види (од 11 глагола с преф. за пет је у ек. дато *-левати* и *-ливати*, за два само *-ливати*, за четири само *-левати*, све без оцене варијаната). Уп. и ове облике у ПШУ: *бјелоња*, *бјелост* [ум. *бије-*]; *боговетан* ек., *боговјетан* ијек. [ум. *боговетан* ек. и ијек.]; *брстети* ек., *брстјети* ијек. [поред *-ити*, које је у РСА једино потврђено]; *вједрица* и *вједро* ијек. [без *ведр-*, што је у ијек. стандард]; *дијевче* и *доколијен* ијек. [ум. *дјевче, докољен* РСА]; *жлијебаст/жљебаст* ијек. [само *жљебаст* РМС и РСА]; *закрештати* ек. [тако и РМС и РСА, за разл. од исправног *крештати* ек. и ијек., у ПШУ и у речницима]; *зјеница/зеница* ијек. [тако и РСА, лика *зеница* има и у ијек. говорима, али га П'60, РМС и ПМС нису приватили]; *извештати* ек., *извјештати* ијек., тако и *-алост* [*вешт-* од *веш-* је и у ијек.]; *корјенка/коријенка* [нема те речи у РСА, а по систему је само *коријенка*]; *лијегало/љегало* [реално у РСА: *легалo* ек., *лијегало* ијек., *легалo* и *легалo* у ек. и ијек.].

Сугласници и сугласничке групе

18. *Сугласник х.* Сви приручници полазе од етим. *х* као основног ослонца, али је неједнак третман и опсег одступања (најмање их је у П'60).

— Двојство *дуван/духан, кијавица/кихавица, кувати/кухати* и сл. ПШУ (као и П'60) даје напореда, без оцене предности. ПМС даје првим облицима употребну предност, нпр. „кијати, кијавица, кијавац (необ. ких-)“, док МД наводи *дуван, кијати, кијавица, кувати, кувар*, а облике са *х* не помиње.

— За разлику од П'60, признају се у туђицама неки облици без *х* (изворног) — ПМС и ПШУ: *ајван, ајвар, алва, алка, амајлија*; сам ПМС: *алал(ити), амам* (ПШУ са *х*); *алов* (риб. мрежа), *ам, амал(ин), асура, атар* (ПШУ нема); сам ПШУ: *арамија*.

— ПШУ равноправно даје и *арамбаша*, *аранђео* и *аранђел* (по ПМС нескњ. облици).

— Као ни П'60, нови приручници не признају секунд. *x* у *xрђа(в)*, *xрвање* и *xрвати се*, *xрзати*. ПМС изузетно признаје *опхрвати*, *опхрван* [в. НЈ XXIII/1—2, с. 14—20], за разлику од П'60 и МД (ПШУ нема *обрвати*, *опхрвати*).

— ПМС (пored *кухиња*, *снаха*) признаје и *кујна*, *снаја* (ПШУ и МД наводе само облике са *x*).

19. *Сугласник j*. Нема битних разлижења у писању међусамогласничког *j*, а ни *j* уз и осим у неким наставцима.

— Признају се наставци *-ји* и *-ији* у предевима односа, али по ПМС употребну предност има *-ији* иза сугласничке групе, а *-ји* иза једноструког сугласника: *овчији* (*овчји*), *гушчији* (*гушчји*) — *дечји* (*дечији*), *козји* (*козији*). П'60, ПШУ и МД ово не диференцирају.

— У П'60 је *жуљајив*, *приштајив*, *награјисати* и сл. — ПМС задржава *-ајив*, али нормира *-аисати* (*награисати*, *ограисати*, сл. и *сефтеисати*), осим према именицама на *-ај* (*калајисати*). — ПШУ има *леђаив*, *награјисати*.

— ПШУ има *змински/змијски*, тако и *делински/делијски*, *балински/балијски*. По РМС и ПМС први облици су нестандартни (сл. и РСА, а у П'60 је само *змијски*, али *делијски* и *делински* без оцене, а трећег примера нема).

— П'60, ПМС и ПШУ имају *приањати*, а МД *пријањати*.

20. *Удвојени сугласници*. — Поред неспорног *најјужнији* и сл., П'60, ПМС и МД признају и друга удвајања на саставу сложеница: *надржавни*, *надрруштвени*, *поддијалект*, *преддржавни*, *нуззарада*, *нуззанимање*, *нуззрада*, *противредност*, *ваннаставни*, *изваннаучни*, *суперревизија*, *суперреалистичан*, *тридесеттрећина*, *транссахарски* и сл. (додати су примери и из речника и КЛ'91).

— ПШУ оспорава сва удвајања осим *јј*: *надржавни*, *надрруштвен*, *подијалект*, *противредност*, *ваннаставни* (помиње се и *ван-наставни*), *суперревизија/супер-ревизија*, *нуз-зарада*, *нуз-занимање*.

21. *Изостанци једначења по звучности*. — Уоб. норма (П'60, речници и др.): *надтајник*, *надтеменик* (зениг), *надтамничар*, *надтрајати*, *одгуговати*, *подтајник*, *подтекст*, *подтачка*, *подтип*, *подтемпература*, *предтакмичење*, *предтерен*, *предгурнир*, *субполаран*, *субпериодизација*, *постдипломски*, *постдентал*, *постгласијал*, *јурисдикција*, *трансгресија*, *трансбајкалски*, *адхезија*, *адхерентан*, *нокдаун*, *гангстер*, *ангстрем*, *кингстон* (вентил), *драестор*, *плекс*.

— ПМС се држи тога, а као правило узима да се на крају префикса сугласник (ако се не губи) не једначи са својим парњаком (*подтачка*, *субпериодизација*, *нузспецијалност*) и да се стране NG не једначи (*гангстер*, *ангстрем*, *пингпонг*, *лонгплеј*). И МД прихвата изостанак једначења

(предтурски, предтакмичење, постдипломски, гангстер, плебс, драгстор; додаје и рентген, према *рендген* П'60 ПМС ПШУ).

— ПШУ не прихвата тај узус, него први сугласник или једначи, или изоставља, или га пак одваја цртицом од следећег: *потип/под-тип* (с. 480), *потекст/под-текст*, *претакмичење/пред-такмичење*, *суполаран/суб-поларан*, *претерен/пред-терен*, *претурски* или *пред-турски*, *поздипломски/пост-дипломски*, *позденталан/пост-денталан*, *атхезија*, *атхерентан*, *атхеренција*, *нок-даун/ногдаун*, *ганкстер*, *плепс*, *тридеседгодишњак*, *седамдеседгодишњица*.

22. *Једначење у страним именима*. Док је у општој лексици изостанак једначења по звучности везан за посебне случајеве (испред *с* и *ш*, а испред других сугласника углавном у новијој лексици), у туђим властитим именима то је шира и општија појава. — П'60 ово регулише само за словенска имена (т. 209), опредељујући се за једначење као главно правило (рус. *Безборотко*, *Мерешковски*, *буг. Расветников* и др.). — Ни МД се начелно не изјашњава о овоме, али у рус. именима примењује једначење (*Мерешковски*, *Глатков*, с. 122).

— ПШУ као обавезан поступак узима да се у страним властитим именима не врши једначење (с. 77).

— Према ПМС оријентационо је правило да треба једначити *с/з* и *ш/ж*: *Дрезден*, *Глазгов*, *Дездемона*, *Казба*, *Ружди*, *Скаскин*, *Расветников*, *Ришков*, *Мерешковски*, *Визбаден*, *Хабзбург* и *хабзбуршки* (П'60, ПШУ и МД: *Хабсбург*); у словенским именима обично се једначе и други сугласници: *Голупков*, *Безборотко*, *Преткавказје*, *Потпорожје*, *чеш. Хроматка*; у осталим случајевима по правилу нема једначења у личним и геогр. именима: *Тбилиси*, *Јангце*, *Редфорд* итд.

23. *Сложенице са т, д испред африката*. — Уобичајена је норма (П'60, реч-ници и др.): *подђакон*, *подђубрити* (при сађењу), *подцарнути*, *ођушкати*, *ођушнути*, *нађутилан*, *нађугати* (*Веселиновић*), *отцепити*, *отцурити*, *отцветати*, *отцекрвати*, *наццветни*, *наццестар*, *наццев*, *поццветни*, *поцценити*, *поццртати*, *поццента*, *поццикнути*, *поццрквени*, *отчепити*, *отчинити* (*скинути чини*), *наччовек*, *наччулан*, *наччиновник*, *поччинити*, *поччаник*, *поччеле*, *поччиновник*.

— ПМС задржава без прераде ове обрасце (сугласник се једначи, а не губи се). — Ни МД не прерађује: *отцепити*, *поццртати*, *поччинити*, *ођушнути*.

— ПШУ генерално (с. 74—75) уводи облике без *т, д*: *ођушкати*, *ођушнути*, *оцепити*, *оцепљење*, *наццветни*, *наццестар*, *поццветни*, *поценити*, *поццента*, *очепити*, *очепљивати*, *наччовек*, *наччовечански*, *наччулност*, *поччинити*, *поччовек*; свуда допушта и варијанте са *т*.

24. *Групе стн, скн и сл*. Неспорно је *-стан*, *-сна* у домаћим речима као *частан* (*-сна*), *врстан*, *жалостан*, *изврстан*, *свестан*, *страстан*, такође *м(ј)есни*, *крсни* и сл. — Разлике појединачне природе: *нужан/нуждан* П'60 и ПШУ — док се ПМС и МД изјашњавају за вар. *нужан*; сам ПМС допушта (не)пристрасан и чудовишан (поред *-стан*, *-итан*). ПМС и МД

не иду на категоријске иновације, него (сагласно са П'60) задржавају *-тни* у предевима од страних речи и наставак *-скиња* (такође стране речи): *азбестни, инцестни, компостни, контрастни, антифашистскиња, телефонисткиња* итд. (ПМС изузетно допушта *робусно, робусни*); у П'60 је изузетно *модискиња*, а ПМС и овде додаје варијанту *модисткиња*.

— ПШУ, напротив, у тим типовима — допуштајући и облике са задржаним сугласником — категоријски уводи облике без *г*: *азбесни, протесни, карсни, касни* (према *каста*), такође једнообразни (према *двообразни, одмаздни* П'60 и ПМС), као и авантуристскиња, адвентистскиња, антифашистскиња, бригадисткиња, гитаристкиња, дентисткиња, дефетисткиња, егоисткиња, економисткиња итд.

— ПШУ према именицама на *-стак* има ген. *-стка* (*листка, залистка* и сл.). Ни ПМС не оспорава ове облике, али предност даје типу *-ски*, при којему остаје и МД.

25. *Једначење нб, нп џ мб, мп*. Неспорно је *мб* у *зелембаћ, стамбени, прехрамбени, настамба, хмб*.

— На саставу сложених речи, међутим, изостаје једначење (по П'60, ПМС и ПШУ): *ванбрачни, ванпарнични, једанпут, наједанпут, одједанпут, уједанпут, странпутица, зеленперка, воденбуба*.

— МД задржава *н* на крају префикса, али у осталим сложеницама има *мб, мп*: *једанпут, стрампутица, зелемперка* (с тим иде и *водембуба, неједанпут* и сл.).

26. *Неки случајеви дисцимилације*. — У групама *ћн, ћњ* ПШУ има и *божитњи/божидњи, вотњак/воћњак, вотњачић/воћњачић*, а по П'60, ПМС и РМС први облици не спадају у стандардне. Неспорно је признавање облика *сретан* (поред *срећан*).

— За групу *мн* ПШУ има *гумно/гумно*, док П'60 и ПМС признају само *гумно*, такође *потамнети* (а ПШУ има и *потавнети*).

— Завршеци *-ичин* и *-чицин*: поред неспорног *Миличин, Новичин, Анкичин, домаћичин* — у П'60 је тако и према *-чица* (*Анчицин, девојчицин*), што не изузимају ни ПШУ и МД; ПМС пак (из дисимилативних разлога) овде препоручује *-чицин*: *Анчицин, девојчицин* (тако и КЛ'91: *чичицин* и др.).

Припајање предлога

27. *Спојено писање ум. одвојеног у П'60*. — У ПМС су такви ови случајеви: *нажалост, успут* ПМС МО МД (ПШУ на *жалост/нажалост*, другу реч нема); *испочетка и спочетка* у зн. 'исправа' (прво и ПШУ, а друго нема); *наизглед* ПМС МД (ПШУ на *изглед*, тј. као и П'60 и МО); *предвече* ПМС КЛ'91 МД (ПШУ *предвече/пред вече*).

— МО и ПМС задржавају одвојено писање (као у П'60): *до врага, до ђавола* (и *к врагу, по врагу, за ђавола, на ђавола, у ђавола, до бијеса* итд.), *до виђења* (и *до слушања*), *на пример*, (и *на прилику*), *у ствари* (и *у бити, у суштини*), *у име* (впр. *у име народа, у име његово, у име хуманости*), *у здравље*. ПШУ: *до врага, за ђавола, до виђења/довиђења,*

на пример, на прилику (других нема). — МД: доврага, дођавола, довиђења, например, уствари, уиме, уздравље (других нема).

— Сагласно са П'60, не спајају предлоге с називима год. доба МО, ПМС и МД; и у ПШУ је *на лето, на љето*, али подјесен.

28. *Одвојено ум. спојеног у П'60.* — ПМС идентификује као дублете, али даје првенство одвојеном писању свих примера: за узврат, на претек, на смрт, на одмет, на пречац, на уштрб (ових шест и МО одвојено), на руку, с раскида (МО остао при спојеном). И ПШУ има за узврат, на претек, на смрт, на руку, али: *наодмет, напречац, науштрб, сраскида*. МД задржава спојено: *заузврат, напретек, наодмет, напречац, науштрб, наруку*.

— Одвојено писање ум. спојеног у П'60 прпоручено је још у тридесетак случајева — ПМС МО ПШУ: на здравље, на парче, на почек, на правац, на прекид, на прсте, под небом, под богом (ово последње у ПШУ поред *подбогом*); ПМС ПШУ: до краја, на преклоп, на прескок; ПМС МО: на душак, на пакост, на сусрет, с главе („да чудно ли с главе погибосмо“ — Његош) (у ПШУ све спојено); до воље, до тамо, на измаку, у бескрај, у бестраг, у корак, у коштац, у недоглед, у неповрат и у неврат, у прсте, у раскорак (ПШУ нема ових примера); сам ПМС: на прешу, с неруке, с руке (ПШУ *напрешу, снеруке* с. 90, а тршег нема); сам ПШУ: до године (поред *догодине*), до недавно, до скоро (поред *доскоро*), за кратко (поред *закратко*), за вазда (ПМС све само спојено). МД од ових речи има само *надушак, наздравље, унедоглед, унеповрат, донедавно*.

29. *Предлози + кад(а), сад(а), тад(а), онда.* — За предлоге *до* и *од* са овим прилозима П'60, ПП, ПМС и МД примењују образац *досад, досада* и *до сада, доонда* и *до онда* (по ПП и ПМС као *онда* иду и *малопре, малочас*, тј. *домалопре* и *до малопре* итд.). И ПШУ примењује тај образац на *од + тад(а)*, уз нека одступања у другим примерима (нема *од када* ни *домалопре*, а додаје *до кад, до сад* и сл.).

— Исти образац П'60 и сад МД примењују на предлог *за*, а ПП и ПМС уводе зависност од значења (намена одвојено, привременост спојено): *за сад(а) а не за сугра, засад(а) добро стојимо*: по овоме је за *кад(а)* редовно одвојено. И ПШУ има за *када* само одвојено (за разлику од П'60 и МД).

Друга питања спојеног и одвојеног писања

30. *Одвојено писање ум. полусложеничког.* У овоме има доста корекција образаца из П'60 и доста сагласности у новим приручницима; нпр. ПМС ПШУ МД: *гала ручак, гала концерт, нето тежина, бруто износ, жиро рачун, без оркестар, без музика, колор филм, беж чарапе, добаш торга* итд.; ПМС ПШУ МД: *Краљевић Марка, Јанковић Стојана, кир Јањи, бата Стевин, баба Стани, Хајдук Вељка, Узун Миркова, Хаџи Рувима* (али ПШУ *Хаџи-Ђера, Узун-Мирко*), *Кнез Михаилова* и сл., с тим што ПМС допушта и цртицу иза променљивих речи (*бата-Стевин* и сл.) *кад* изостане промена; ПМС и МД: *Херцег Нови, Хан Пијесак, Котор Варош* (ПМС допушта и цртицу) — ПШУ: *Херцег Нови/Херцег-Нови*,

Мркоњић-Град, Шћепан-Поље; ПМС МД: Радио Београд, Радио Јагодина, радио огласи, радио драма (ПШУ *радио-драма*). Испојиле су се и друге разлике у иновирању (в. даље).

— ПШУ: клин чорба, рак рана, спомен плоча, ловор граи, веш машина, кварц лампа, шах клуб. — ПМС: све с цртицом. — МД: *рак-рана, спомен-плоча* (допушт. и спомен плоча).

— МД: Смаил ага, Хусеин бег, Омер паша. — ПМС: *Смаил-ага и Суљага, Хусеин-бег и Скендербег, Омер-паша*. — ПШУ: *Смаил-ага, Мехмед-паша* (с. 94).

— МД: радио апарат, радио станица, радио техничар, мини голф, видео рикордер. — ПМС у наведеним примерима с цртицом: *радио-апарат* итд. — ПШУ: *радио-апарат, радио-механичар, минимаркет(а)/минимаркет, мини-серија, видео-рикордер*.

31. *Одвојено писање уместо спојеног*. — ПМС и ПШУ: *буди бог с нама, дан и ноћ (бот.), крсти куме дете (бот.), ПМС и два брата крв (бот.)*.

— ПШУ: *отворено плав, светло модар, нежно ружичаст, тамно зелен (с. 94), отворено жут, отворено зелен (речник)*. — ПМС спојено: *отвореножуг, тамноплав* итд. Тако и МД: *тамноцрвен, светлоплав, затвореножуг*.

— ПШУ: *високо квалитетан, високо научан, високо надарен, високо образован, високо организован, високо поштован, високо развијен*. ПМС задржава образац из П'60 (спојено ако прилог није посебно наглашен), тако и МД (*високоцењени*).

— ПШУ: *по неки, по који, по неко, по нечији, по нешто, по гдегде, по гдеко (само тако, без спојеног)*. — П'60, ПМС и МД спојено и одвојено, зависно од значења. нпр. *покоји пут 'каткад', али по који пут то причаш?*

— ПШУ: *Видовдан / Видов дан, Турђеџдан / Турђеџ дан* (П'60 и ПМС само спојено).

— ПШУ: *ни за што, ни један, ни у колико; а камо ли, камо ли, него ли* (П'60 и ПМС *низашто/ни за што, а камоли*, остало спојено; МД: *ниједан, ниуколико, а камоли*).

32. *Полусложеничко писање ум. спојеног*. Иновације овога типа нису покретане у ПП и МО. И ПМС се држи досадашњих образаца, с тим што — као стилско и изражајно средство — допушта и писање цртица кад се жели нагласити рашчлањеност. МД мало захвата ову грађу, не доводећи при томе у питање досадашње узусе. — Напротив, ПШУ нуди више нових образаца, са великим бројем примера несагласних с досадашњим правописним и речничким узусом.

— ПШУ (префикси у првом делу): *дија-позитив, екс-шампион, изван-пансионски, интер-денталан (с. 94), инфра-црвен (с. 94), нуз-белешка, нуз-зарада, нуз-решење, нуз-производ, нуз-просторија, обер-келиер, обер-лајтнант, пан—американски, пан-германизам, пан-славизам, пара-наука, пара-психологија, ултра-виолетан, ултра-звук, ултра-леви (с. 94)*,

дублетно и други (в. горе под 20—21): под-тип, пост-динломски, пред-такмичење, суб-поларан, супер-ревизија, супер-сила.

— ПШУ (страни префиксоиди на *o*): аеро-динамика, антропо-географичка, ауто-биографија, био-генеза, гео-физика, електро-динамика, електро-магнетски, енерго-инвестиција, макро-план, електро-динамика, мено-пауза, микро-организам, нео-класицизам, нео-реализам, неуро-патологија, нитро-целулоза, палео-зоологија, психо-терапија, термо-електрана, хелио-центричан, хемио-терапија, хемо-дијализа, хидро-авион, хлоро-водоник.

— ПШУ: југо-запад, југо-исток, северо-запад, северо-исток (по П'60 и ПМС спојено, а с цртицом се пише *југо-југозапад, југо-југоисток*, тако и са *северо-*).

— ПШУ (изведенице од одредбених синтагми): вањско-политички, грађанско-правни, групно-својински, далеко-источни, западно-босански, западно-европски, западно-индијски, латино-амерички, латинско-амерички, међународно-правни, кривично-правни, народно-правни, наследно-правни, неколико-годишњи, неколико-дневни, спољно-политички.

— ПШУ: руско-словенски, славеио-српски, српско-словенски, старо-црквенословенски (по П'60 и ПМС спојено); српско-хрватски, босанско-херцеговачки, англо-американски (у ПШУ само тако, а по обрасцима П'60 и ПМС спојено или с цртицом, зависно од значења).

— ПШУ: бакарно-црвен, бело-сив (с. 93), вишњаство-црвен, љубичасто-црвен, маринско-плав, маслинасто-зелен, маслинасто-сив, модри-касто-црвен, пастелно-плав, плаво-маслинаст, плаво-модар, пепељасто-сив, сиво-зелен, сиво-маслинаст, смеђе-црвен и смеђо-црвен (нијансе боја, по П'60 и ПМС спојено).

— ПШУ: где-где; што-какав, што-куд(а), што-шта; дум-дум; цик-цак; бери-бери; це-це (мува). П'60 и ПМС све спојено.

— ПШУ (још неки примери различитог карактера): високо-ученост, књижевно-теоријски, котор-варошки, лабио-денталан, лифт-бој, лумпен-пролетер, марк-граф, метар-килограм, миро-помазати, монархо-фашизам, мулти-латералан, мулти-милионер, надри-адвокат, надри-лекар, назови-песник, назови-пријатељ (сл. и псеудо-исказ, псеудо-цивилизација), народно-демократски, народно-ослободилачки, национал-социјализам, нок-аут (дублет), нок-даун (дубл.), социјал-демократ, сутра-вече, теле-комуникација, фолкс-дојчер, франц-јозефинизам.

Списак примера у овој тачки (32) није исцрпан него егземпларан, а изложени обрасци вуку за собом још много примера. ПМС се у њима придржава норме спојеног писања, примењене у П'60 и у речницима. И МД остаје у тим оквирима: *екстрапрофит, подтекст, предтакмичење, предгурски, суперкомфоран, суперсила; макроплан, микроорганизам, електротехника, термоцентра, хидроенергија, психолингвистика, неуропсихијатрија, социолингвистика; југозапад, југоисток, северозапад; спољногровински, научноистраживачки, друштвенополитички; затвореножуг, тамноцрвен, светлоплав; штошта, гдегде, думдум, цеце, цикцак; назвидемократија, псеудонаука, народноослободилачки.*

33. *Спојено писање ум. одвојеног.* Неспорно је одвојено писање бројева (основних, редних и збирних) и бројних именица на *-ица*: *сто двадесет пет (пети, петоро, петорица)*. П'60 је овај образац проширио и на придевске и именичке изведенице: *двадесет петогодишњи, двадесет петогодишњак, двадесет петогодишњица* (или сл.). ПШУ не иновира ове образце; даје примере *двадесет петица, двадесет петина (1/25), педесет двојка* (с. 95), *педесет трећина* (с. 79), а о изведеним придевима и именицама на *-годишњак, годишњица* нема директног изјашњења. — ПМС и ПП спајају: *двадесетчетворочасовни, седамдесетпетогодишњи*, тако и *-ишњак, -ишњица* (поред *седамдесет пета годишњица, 75-годишњи* и сл.); ПМС има и *четрдесетпетица, четрдесеттрећина*. Тако и МД: *шездесетпетогодишњак, двадесеттројка, тридесеттрећина*. — Остале разлике овога типа појединачне су природе (осим у предлошким спојевима, в. горе под 27):

— ПМС: *такорећи* (ово и МД), *Газиместан* (и КЛ'91, а у П'60 *Гази Местан*), *анфас* (и РСА, РМС, а П'60 *ан фас*); тако и *анпрофил, априори* (и РСА, а ПШУ *а приори*);

— ПШУ: *Бадњи дан / Бадњидан* (ПМС само прво), *добро дошао! / добродошао!, добар дан / добардан, добро јутро / добројутро*. Различито је и *рент а кар* ПШУ — *рентакар* ПМС МД.

34. *Спојено писање ум. полусложеничког.* — У П'60 се пишу спојено предмети *ауто-* и *фото-* у зн. 'само-' и 'светлосни', али углавном с цртицом у зн. 'аутомобилски' и 'фотографски'. — У односу на то ПМС проширује спојено писање: *аутопут* и *аутострада* (такође *авиострада*) само тако, а предност спојеном писању даје и у *аутомеханичар, аутоелектричар, аутолакирер, аутоstopер(ка), фотомонтажа, фоторепортер, фоторепортажа, фоторепродукција, фотоиздање, фотоштампа, фототехника, фотослог*. МД иде и даље, препоручујући редовно спојено писање *ауто-* и *фото-* и укључујући везе у којима (као слободнијим и оказионалним) ПМС даје предност писању цртице; нпр. *аутоделови, аутотаблица, аутоотрка, фотоопрема*. — ПШУ у супротном правцу коригује норму П'60, проширујући писање цртице (*ауто-биографија, ауто-гол, ауто-критика, фото-сфера, фото-типија, фото-хемија, уп. и фото-тека*), што спада у поступак под 32.

— ПМС усваја спојено писање (уместо цртице у П'60) и у овим примерима: *наливперо* (ПШУ *налив перо*, уп. горе т. 30), *маршрута* (и ПШУ), *пингпонг* (ПШУ и П'60 *пинг-понг*), *тамтам, цијудицу*, тако и *бугибуги* (нема у П'60, а у ПШУ *буги-буги*). МД има *наливперо, пингпонг, бугибуги*.

— ПМС даје првенство писању *Аустроугарска*, а допушта *Англоамериканци* и у значењу 'Енглези и Американци' кад се заједно узимају (а не само у зн. 'Американци енгл. порекла', као у П'60), сл. и *Афроазијци*. И МД има *Аустроугарска* (на с. 97), док ПШУ задржава *Аустро-Угарска* (као у П'60).

Из интерпункције

35. *Црта и цртица.* — П'60 не дефинише разлику између одмакнуте и примакнуте црте (тј. растављене белинама од суседних знакова или без

тих белина), али је она у штампању књиге примењена. ПМС и ПШУ и изричито дефинишу ту разлику (и пре њих ПП), али неједнако нормирају употребу примакнуте црте.

— У штампању П'60 цртица се доследно графички разликује од црте (упадљиво је краћа), и увек се штампа као примакнути знак (једној или обема суседним грађијама). Обоје је примењено и у ПМС, а уз то и изричито нормирано, као правилна обавеза у штампани. У ПШУ је пак цртица често штампана као одмакнути знак, у позицији црте (нарочито често у регистру речи). И МД готово редовно има одмакнуту цртицу (уместо црте).

— У П'60, ПМС и МД изричито је нормирано да се цртица понавља у доњем реду кад се пренос на крају реда подудару с местом цртице у полусложеници. У ПШУ нема овога правила, а мало је примењено и у штампању књиге (уп. нпр. стр. 93—94). — Додајмо овде да у растављању речи ПМС проширује захтеве из П'60, препоручујући нпр. да се не деле групе типа *ст, ск, ств* и сл. МД пак, за разлику од ПМС и П'60, допушта растављање типа *и-стући, и-збацити, доз-нати* (не држећи се сложеничке границе), као и *Њу-тн, бици-кл;* у осталоме је оквирно сагласан са ПМС и П'60.

— Парне полусложенице (*више-мање, дан-два, како-тако, овде-онде* итд.) П'60, ПМС и МД пишу с цртицом, а ПШУ с примакнутом цртом. То важи и за двојна женска презимена, с тим што МД допушта и изостављање везног знака.

— ПМС примењује образац: *влада Цветковић–Мачек, Цветковић–Мачекова влада* (у оба случаја примакнута црта), тако и *Ристић–Кангерин речник* и др. Остали приручници (П'60, ПШУ, МД) у придеву пишу цртицу: *Ристић–Кангерин речник* итд.

— П'60 каткад повезује цртицом и вишечлане јединице, типа *иди ми-дођи ми, хтео-не хтео*; и МД задржава *иди ми-дођи ми*. У ПШУ нема таквих образаца, а ПМС их и изричито оспорава (тражећи *иди ми – дођи ми, хтео не хтео*).

36. *Тачка иза бројке у значењу редног броја.* По П'60, ПМС и МД не пише се та тачка иза римског броја, нпр. у *IX веку*, а ни иза арапског ако следи други интерпункцијски знак, нпр. *Други светски рат (1914–1918)*. Овоме ПМС и МД додају да се не пише тачка ни у оваквим случајевима: у *члану 29 и 30, у тачки 6 и 9, на страни 142 и 173*. ПШУ, напротив, генерализује писање тачке као знака редног броја, не изузимајући ни римске бројеве ни наведене случајеве са арапским бројкама.

37. *Заграђена додата реченица.* Неспорно је писање ако се заграђени текст схвата као део претходне реченице, нпр.: *Нема разлога за страх (горе не може бити)*. Али ако се заграђени текст схвата као посебна реченица, нуде се различити обрасци (у П'60 ово није нормирано):

— ПШУ и МД: *Нема разлога за страх (Горе не може бити)*.

— ПМС: *Нема разлога за страх. (Горе не може бити.)* ПМС констатује да се овако може заградити и више реченица; нпр. *Нема*

разлога за страх. (Горе не може бити. А можда и може.) — или Нема разлога за страх. (Горе не може бити. А можда и може!)

Речничка двојства

38. *Разлике у поступку.* Овде се подразумевају разлике у облику речи, а не графичке (велико слово, спојено и одвојено писање, писање ј кад се несигурно чује). И део обличких разлика већ је приказан (ијекавизми, облици са *x* и без *x* и др.), а овде се та грађа проширује. — П'60 у првом реду установљува нормативно равноправне варијанте (нарочито оне посебно својствене срп. и хрв. узусу), а често наводи и оспорене, непризнате, нпр. *мнијење не него мњење, прчаст не него прѣаст, полевати боље поливати*; само изретка се варијанта идентификује као нормативно призната али спореднија, нпр. *гњио (гњил)*. Сличан је поступак и у РМС, с тим што су признате а споредније варијанте добиле нешто већи удео. Равноправне варијанте из П'60 по правилу се повезују знаком једнакости, нпр. *електрокемија = електрохемија, ембрио = ембрион*, а разрада се смешта код прве по азб. реду. Изједначеним паровима из П'60 додато је и доста нових, често без обзира на употребну превагу.

У РСА, међутим, много је више дошла до изражаја употребна оцена, и то са становишта доминантног обичаја у српском језичком изразу, јер се разрада смешта код најобичније варијанте, чиме јој се (без оспоравања друге варијанте) даје употребна предност; зато је нпр. *електрокемија* упућена на *електрохемија* и *ембрио* на *ембрион*. Тако варијанте добијају начелно тројак нормативни статус: (1) употребно главне и нормативно пуноправне, (2) нормативно признате али употребно споредније (кад су само упућене на главну варијанту или додате уз њу у загради, без нормативне дисквалификације) и (3) нормативно оспорене (као *покр. заст., необ., некњ., непр.* и сл.). Поступак у ПМС сличан је ојоме у РСА, те је и за ПМС карактеристично начелно тројако вредновање. — У ПШУ пак у речник се уносе само правосисно признате варијанте (а не и оне које се нормативно оспоравају). Кад се заједно показују, наводе се потпуно равноправно, без обзира на обичност или необичност (и на српску или хрватску употребну превагу); нпр. *во/вол, зашта/зашто*, уз то често и на другом азбучном месту (*вол/во, зашто/зашта*). — МД не обрађује лексичка двојства, па се и не може упоређивати с грађом осталих приручника.

39. *Примери неједнаког вредновања двојства.* Због тих разлика у поступку и због неједнаких нормативних мерила дошло је у приручницима до знатног броја разлика у признавању или непризнавању равноправности варијаната (употребне или и нормативне). Излажем најпре изричита разилажења ПШУ и ПМС, додајући и податке о изјашњењу других приручника.

— ПШУ РМС П'60 изједначају, за разлику од ПМС и РСА, који дају предност *подвученој* (курзивној) варијанти: *август/аугуст; версификација/верзификација; дијел/дио; ексцеленција/екселенција; јагње/јањс; јевтин/јевтин; касета/касета; козметика/косметика; луксуз/луксус; луксузан/луксусан; макиналан/махиналан; Међимурје/Међумурје; мираж-*

цијка/мирашчијка ПШУ, *миражсика* = *мирашчијка* РМС (а ПМС и РСА дају предност облицима са *ц*). Сличне разлике у вредновању: *ексхибиција/егзибиција* ПШУ РМС (а П'60 не признаје *егз-*, чему ПМС и РСА дају предност); *масохизам/мазохизам* ПШУ (П'60 и РМС пемају *маз-*, а ПМС и РСА дају му предност).

— ПШУ РМС П'60 изједначују, за разлику од ПМС (даје предност *подвученој* варијанти): *жвакати/жватати*; *Италијан/Талијап*; *неизлечив/неизлечљив*; *непобедив/непобедљив*; *неподерив/неподерљив*; *непоречив/непоречив*; *неразрешив/неразрешљив*, *неранљив/нерањив*; *очвршћавати/очвршћивати*; *паразит/парасит*, *поанта/поента*; *појевтинити/појефтинити*; *чил/чио*. Слично млажњак/*млазњак* ПШУ РМС (П'60 нема *зњ*, чему ПМС даје предност).

— ПШУ П'60 изједначују, за разлику од ПМС РМС (предност *подвученом*): *барјак/бајрак*; *ђувегија/ђувеглија*; *зеитив/зејтин*.

— ПШУ П'60 изједначују, за разлику од ПМС РСА РМС (предност *подвученом*): *обрадив/обрадљив*; *одвојив/одвојљив*; *предјел/предно*. Сл. и *оштроконђа/оштроконца* ПШУ (а П'60 нема *-иђа*, чему ПМС и РМС дају предност).

— ПШУ РМС изједначују, за разлику од ПМС П'60 (предност *подвученом*): *незадржив/незадржљив*; *ожалопћавати/ожалопћивати*; *официјалан/официјелан*; *пензионар/пензионер*; *сунаследник/санаследник*. Варијанти 'пастрвка' дају предност ПШУ (*-мка* није ни унесено) и РМС, а ПМС и П'60 је оспоравају и нормирају *пастрмка*.

— ПШУ изједначује, за разлику од ПМС П'60 РСА РМС (предност *подвученом*): *зашта/зашто*; *канџија/камџија*; *кашто/кадишто*; *контроверзан/контраверзан*; *куд-камо / куд и камо* ПШУ, а остали разликују по зн. *кудикомо* и *куткамо*; *магионичар/мађионичар*; *мнење/мњење*; *мнијење/мњење*; *пунђа/пунца* (ван опсега РСА); *вазна /ваза* (у П'60 неунесено).

Наводим и двојства која нису ушла у речник ПМС (ова грађа употпуњује се у КПМС), па се поступак ПШУ пореди са РСА, у ком је вредновање начелно сагласно са ПМС (и КПМС). У овим изједначењима ПШУ некад иде заједно са П'60 и (или) РМС, а некад мимо њих (слично већ изложеној грађи). Подвлаче се варијанте којима РСА даје предност (употребну или и нормативну), а двојства се узимају из ПШУ: *анђелче/анђеоче*; *анђелчић/анђеочић*; *андидатирати/ангедатирати*; *башибозлук* (само тако) ПШУ а само *башибозук* РСА; *бисази/бисаци* ПШУ а у РСА има предност *бисаге*; *боем/бохем*; *водијер* (само) ПШУ а РСА нормира *водир*; *враголан/врагољан*; *гајрет/ гарјет*, *го(л)—голцикат / го(л)—голцијат* ПШУ, а РСА *го голцаг*; *грудати/грудвати*; *дезоријентација/дисоријентација*; *деобени/деобни*; *дихати/дисати*; *дјетинство/дјетињство*; *докажљив/доказив*; *дорашћавати/дорашћивати*; *жемичка/земичка*; *израчуњљив/израчуњив*; *кавана/кафана*; *кламитати/климатати*; *комодност* ПШУ, *комотност* РСА; *консистенција/консистенција*; *конзулат/консулат*; *корњач(и)ји/корњачински*; *костоловка/костоломка* (копље у нар. песми); *крафна/крофна*; *кријумчар/криомчар*; *лакоатлетика/лака атлетика*; *лојаст/лојан* (у РСА неједнако значење); *лососовина/лосовипа* (месо од лососа); *маникер/маникир* (у РСА неједнако знз *мезосопран/мецосопран*; *местодологијски/методолошки*; *миродија/мирођија*;

млађенка ПШУ (по РСА дијал. ум. *младенка*); *надисати се/надихати се; напоредност/напоредост; наухвица/наушница, недокажљив/недоказив.*

Објављивање РСА није даље стигло, али се као разлике вредновања у ПШУ на једној страни и РСА и ПМС на другој страни могу навести и ова изјашњења ПШУ (косу црту и овде преносим из ПШУ, као знак тамо признате равноправности, а подвлачим онај облик ком по мерилима РСА и ПМС припада предност): *незамислив/незамишљив; непокретна/некретнина; непокривен/непокрит; неразмрсив/неразмршљив; неразорив/неразорљив; нераскидив/нераскидљив; нерешив/нерешљив; неоспоран/неспоран (неједнако зн.); неувијен/неувит; неукротив/неукротљив; неустрашив/неустрашљив; облата/обланда; оволик (само то у ПШУ), обичније оволики; одаседати/одседати; одасећи/одсећи; одбљеснути ек. и ијек. ПШУ, а по систему ПМС само ијек.; одражљив/одразив; одсукавати/одсукивати; озаравати/озаривати; окце/опще; омарика/оморика; омарина/оморина; осамгодишњи/осмогодишњи; осамдесетгодишњица/осамдесетогодишњица, освојив/освојљив; осевабити се/осевалити се; оскврнављеност, оскврњеност (и оскрнављеност, чега нема у ПШУ); ослушкавати/ослушкивати; отуђљив/отуђив; оформљавати/оформљивати; охмица/омица; оцеубичев/оцоубичев (оцеубичин, нема у ПШУ); панталоне/панталони; пантлика/пантљика; пантомима/пантомина; папазјанија/папазијанија; парадаиз/парадајз; педесетогодишњак/педесетогодишњак; петоделан/петероделан/петороделан; петодневни/петородневни; пехливан/пеливан; пламечак/пламичак; плићак/пличина; пљачкаш/пљачкација; победив/победљив; поварошанчити се/поварошити се; погрешив/погрешљив; подводач/подвођач; подневак/подневник; поколебив/поколебљив; покрхати/покршити; полевати/поливати у ек. (уп. горе у т. 17); полента/палента; помлелац, помлинар (обичније помелар, није ушло у ПШУ); поморанча/поморанца; поплеснавити/поплеснивити; посвешташњи/посвешташњи; потавнети, потамнети (в. т. 26); похати/поховати, пракљача/пратљача; прежсвакати/прежватати, пресаљати/пресољавати (и-ивати); преседнути/пресести; преслушавати/преслишавати (разилази се значење); претежитост/претежност; претеравати/претеривати; пропиље/пропиљеји (и Пропиљеји); прћаст/прчаст, спонзор/спонсор; узневереност, унезвереност.*

Поред већ предочене грађе, у ПМС има још доста примера који одступају од образаца у П'60 или их дорађују; на пример: *Авганистан* обичније него *Афганистан* (у П'60 изједначено); *Ајзенхауер* (само, а у П'60 и *Ајзнахауер*); *Ајзенигајн* боље него *Ејзенигејн* (у П'60 ово друго), тако и *Бронитајн*, *Штајн* и др.; *Арбанаси* и *Шитари* у етн. значењу, а *Албаници* првенствено геогр. (П'60 не разрађује); *Арменија* не него *Јерменија* (П'60 обоје); *артест* (*артешки*) *бунар* (у П'60 само *артешки*), *баксуз* (*необ. бахсуз*), а у П'60 обоје; *башта* (само тако), а у П'60 и *башча*; *Бјанкини* (итал.), *бјанко* и сл. (у П'60 *Бијанка*); *Бољшој театар*, ген. *Бољшој театра* (у П'60 не предвиђа се овакво комбиновање промене); *Босфор* (само то, а у П'60 и *Боспор*); *васколик* (*ж. васколика* и *сваколика*) обичније него *савколик* (у П'60 *васколик* не него *савколик*); *Вирпазар* (нема у П'60, а у ПШУ *Вир-Пазар*, с. 106); *гарсонџера* обичније него *гарсонџера* (у П'60 само друго, у ПШУ обоје); *гликоза* и *глукоза* (у П'60, само прво); *грамзив* обичније него *грамжљив* (у П'60 равно-

зати; имперфекти *гњилах* од *гњилети*, *градијах* од *градити* (с. 84), *кипах* од *кипети*, *мљешах* од *мљескати*; аор. *отекнух* и р. прид. *отекнуо* од *отећи*; трп. *мршћен* од *мрштити*, *околомаћен* од *околомати*, *омемљен* од *омемлати*. Биће, међутим, да то не проистиче из програмирања образаца него из поступка обрађивача, можда негде и из штампарских омашки. — Запазио сам да је и нама у ПМС промакао императив *бдеј* несагласан с презентом *бдијем*.

Иако би се овај преглед разлика могао још допуњавати, ипак већ у овом изложеном пажљив читалац може видети у чему су се испољила битна разлика у језичком нормирању, тј. у оцени шта у српском језику има нормално и стандардно место, шта допунско и мање стандардно, а шта остаје изван стандарда и норме. Међутим, до потпуније упоредне оцене приручника доћи ће тек онај ко их испроба као радна помагала — на пример у лектури или провери правилности својих или туђих текстова — и ко у понуђеним обрадама и нормативима потражи одговоре на своје језичке двоумице или недоумице и помоћ у њиховом разрешавању.

Резюме

Мигар Пешикан

СОПОСТАВЛЕНИЕ ПРЕДЛОЖЕННЫХ ОРФОГРАФИЧЕСКИХ ПРАВИЛ

В работе показываются, информативно и без оценки, различия между нормативными высказываниями, содержащими в старом орфографическом справочнике (*Матица српска и Матица хрватска*, 1960) и в трех новых книгах, которые опубликовали *Матица српска* (Нови Сад, авторы: М. Пешикан, Й. Йеркович, М. Пижурница), *"Унирекс"* и *"Штампа"* (Никшич и Белград, авторы: Р. Симич, Ж. Ставойич, Б. Остоич, Б. Чорич, М. Ковачевич) и *"Ниянса"* и *"Унирекс"* (Земун и Никшич, автор: М. Дешич).

Марко Поповић
(Филолошки факултет, Београд)

КА МОГУЋОЈ КЛАСИФИКАЦИЈИ СТРАНИХ РЕЧИ С НАЈУЧЕСТАЛИЈИМ ПРЕФИКСИМА ГРЧКОГ И ЛАТИНСКОГ ПОРЕКЛА

У раду се обрађују грцизми и латинизми састављени од префикса или префиксоида и творбене основе. Класификација се заснива на општем значењу првог дела речи.

Увод

1. Највећи део корпуса речника страних речи чине туђице, лексеме слабе уклопљености и адаптираности у језику реципијенту.¹ Делимична или потпуна неуклопљеност ових лексема у општи лексички фонд потиче од типа њихових номинационих значења и високог степена апстракције у њему, што за собом повлачи деривациону немоћ у односу на лексеме општег лексичког фонда. Изостајање различитих семантичких компонената чијом би комбинацијом, повезивањем или узајамним мутирањем била омогућена полисемантичка дисперзија туђица, као и њихова семантичка једнореферентност, једнозначност,² готово да

¹ Разумљиво је да су позајмљенице због поодмакле адаптације и веће уклопљености у језику реципијенту заступљене у мањем броју, а оне лексеме које је могуће пописати у специјализованим речницима готово ће потпуно изостати у речницима страних речи (вулгаризми, ускостручни термини, жаргонске речи и др.)

² Под једнореферентношћу подразумевамо то да одређена лексема својим семантичким садржајем даје обавештење само о једној појави општег значења, високог степена апстракције који за собом повлачи губитак релевантних елемената реализације, односно основних семантичких компонената једног значења. Могући синоними за једнореферентност били би моносемантичност или једнозначност. Полиреферентне лексеме осим општег појмовног значења архисеме имају и семантичке компоненте нижег ранга којима спецификају, индивидуализирају одређени семантички садржај. Код полиреферентних лексема опште, номинационо значење и семантичке компоненте нижег ранга главни су покретачи семантичких дисперзија у полисемији и деривацији. Уп. Гортан—Премк, Д., „О терминолошким јединицама и њиховој обради у Речнику САНУ“, *Наш језик XXIX/1-2*, Београд 1991, стр. 49—54.

их поистовeћује са терминима.³ Тако туђице као и термини припадају посебном лексичком фонду, а тек делимично и општем.⁴

2. Неколико термилошких разјашњења. Префикси који ће бити класификовани у раду различито су досад квалификовани и називани, а њима префигиране лексеме код једних аутора анализирани као изведенице, код других као сложенице. Будући да су бројни и страни и домаћи аутори који су овом проблему посветили велику пажњу, осврнућемо се само на неколико референтних радова.

Термин префиксоид који је у лингвистику увео Б. Миљорини (Migliorini)⁵, као нешто дистинктивно у односу на префиксе, оставио је озбиљне реперкусије у науци о творби речи. Сажето изнесено, ради се о потреби да се изолује и именује категорија која је између префикса и пунозначне лексеме. То „нешто између“ називано је предметком,⁶ префиксоидом,⁷ везаном основом,⁸ првим делом сложеница или полусложеница⁹ и сл. Сваки од ових термина има у оквиру наведених радова чврсту теоријску и емпиријску заснованост. На њих се гледа као на творбене елементе који као први члан улазе у састав модерних сложеница научног и техничког карактера. Углавном су грчког и латинског порекла, двосложни су, а настају тако што се од неке класичне речи образују сложенице у којима је завршетак замењен спојним вокалом *-o-* или *-и-* (нпр. *психологија*, *агрикултура*) па се затим тако добијен први део употребљава за стварање нових сложеница (нпр. *психотест*, *психосицијалан*). За разлику од префикса који имају уопштено, структурно, релационо значење, префиксоиди имају лексичко, јер задржавају значење целих речи.¹⁰ Или, цитирајмо Стјепана Бабића:¹¹

³ Уп. Гортан—Премк, Д., „О месту термина у лексичком фонду“, *Научни састанак слависта у Вукове дане (реферати и саопштења)* 18/1, Београд 1990, стр. 15—21.

⁴ Гортан—Премк, Д., исто.

⁵ Ова информација преузета је из чланка И. Клајна „О префиксоидима у српскохрватском језику“, *Наш језик XXIII*, св. 5, Београд 1978, стр. 187—198, одакле и референца на Миљоринијев рад „I prefissoidi“, *Saggi sulla lingua novecento*, Фиренца 1941. и Migliorini, В., „Parole nuove“, додатак речнику А. Пазинија (Pazini) *Dizionario moderno* (X издање), Милано 1963.

⁶ Уп. Рогоћ П., „Функција предметка у стварању нових ријечи и значења“, *Језик IX*, Загреб 1961/62, стр. 106—111.

⁷ Migliorini, В., нав. дело, Клајн, И., нав. дело, Симеон, Р., *Енциклопедијски рјечник лингвистичких назива*, Загреб 1969, Миновић М., „О основима савремене српскохрватске норме у вези с писањем сложеница“, *Радови Института за језик и књижевност у Сарајеву III*, Сарајево 1976, стр. 221—234. и многи други.

⁸ Уп. Бабић, С., *Творба ријечи у хрватском књижевном језику (нацрт за граматику)*, Загреб 1986, стр. 23.

⁹ Барић, Е., и Малић, Д., „О проблему полусложеница“, *Језик XXIV*, 3—4, Загреб 1976/77, стр. 90—104, и Барић, Е., *Именичке сложенице непрефиксалне и несуфиксалне творбе*, Загреб 1980, стр. 15—17.

¹⁰ Клајн, И., нав. дело.

¹¹ Бабић, С., нав. дело.

Каткада је тешко наћи границу између везане основе у првом дијелу и префикса па се у разним дјелима неки први дијелови наводе сад као префикси сад као везане основе. Као критериј се може узети да ли је први дио пунозначна или помоћна ријеч или има такво значење. Тако су први дијелови *полу-*, *веле-* везане основе, а нису префикси, а *прогу-* је префикс јер је алморф приједлога *прогив*.

Дакле, све претходно сводиво је на следеће: префикс као творбени елемент семантички модификује лексичко значење речи, а префиксоид конкретизује, квалификује и указује на врсту, вид, облик онога што творбена основа значи.¹²

За критериј класификације страних речи с најчесталијим префиксима грчког и латинског порекла који ће надаље бити аргументован и изложен ирелевантна је дистинкција између префикса и префиксоида. Из практичних разлога први творбени елемент именованемо префиксом, а други творбеном основом.

Зашто игноришемо дистинкцију између префикса и префиксоида? Са семантичке тачке гледишта свеобухватна дефиниција префикса досад није дата. Или, зна се шта није префикс: ако је први творбени елемент деривираан од пунозначне лексеме, а сам није облички засебна лексема, онда је посредни међукатегорија која је досад именована као префиксоид, предметак, везана основа и сл. Ако је први део облички засебна лексема, посредни је први део сложенице. У оквиру лексичко-семантичког система српскохрватског језика суфикс, по правилу, мења граматичка својства деривата док префикс од творбене основе добија све морфемске и морфолошке ознаке. Суфиксалном творбом задржава се однос деривата према облику и значењу творбене основе, а префикс је референтан према лексичкој основи коју додатно семантички модификује. Префиксом се обједињеношћу граматичке и категоријално-семантичке вредности добија неко ново значење у споју са творбеном основом, док је суфикс формант који упућује својом полисемантичком вредношћу на тематску групу којој реч припада. Према томе оно што обједињује префиксе и суфиксе јесте двојака вредност: граматичка и категоријална семантичка.¹³ Међутим, оно што префикс издваја од побројаних карактеристика афиксалне творбе, што нарушава семантичку симетрију и граматичку комплексност префиксално-суфиксалне творбе јесте управо појачана лексичко-семантичка преспектива префикса потекла од недовршености процеса којим су захваћени префикси на преласку из лексемског у морфемски систем.¹⁴ Префиксалне лексеме су недовољно еволуирана категорија у смислу значењске провидности и обличке непотпуне обједињености с творбеном основом, што потиче уосталом и из чињенице да су многи префикси истовремено самосталне лексеме које једновремено живе у језику (предлози, речце и др.). То што префикси живе у језику и као самосталне лексеме својеврсно има за последицу да се код префиксираних

¹² Уп. Радовић—Теших, М., „Нешто о синонимији у творби неких именица“, *Научни састанак слависта у Вукове дане (реферати и саопштења)* 20/2, Београд 1991, стр. 353—359.

¹³ Уп. Горган—Премк, Д., „Полисемија и хомонимија у српскохрватском језику“, *Јужнословенски филолог XL*, Београд 1984, стр. 11—21.

¹⁴ Уп. Горган—Премк, Д., исто.

лексема осећају засебна значења саставница — префикса и творбене основе, а уједно као последица такве удвојености уследило је ново значење префигиране лексеме. Последње је посебно везано за поједине префиксе у споју с неким врстама речи. На пример *не-* + именица када се подразумева појачани антонимни карактер објашњив читавом реченицом: *немајка* = „она која је лоша мајка“. Или, *не* + извештајни број придева када је означен контрарни појам: *велик* — *мали* : *невелик* — *немали*. Међутим, код домаћих речи услед продуктивне префиксално-суфиксалне творбе тешко је у свим случајевима осетити лексичко-семантичку засебност префикса: код лексеме *натпоп* јасно је да је посредни неко по старешинству изнад *попа*, али је теже из лексеме *поднога* (обојак) разумети да није посредни „део тела испод ноге“, јер су и префикс и творбена основа подложни изразитој полисемантичкој дисперзији у оквиру истог лексичко-семантичког система.

Овај рад трага за тим шта још потенцијално јесте односно није префикс. На који начин? Деликатности туђица дотакли смо се у тачки 1. увода. Услед поменуте једнореферентности као доминантног обележја туђица, олакшано је поставити рестрикције на семантичку компатибилност префикса и творбене основе. Параметри који ће бити постављени за творбену основу треба да открију да ли она денотира: 1) категорију *humanus* (који се односи на човека, жену, дете и уопште на све у вези с људима, убрајајући ту и делове тела); 2) категорију *animans* (који се односи на остале живе створове — биљке и животиње, убрајајући ту и делове животињског тела, односно виталне саставнице биљака); 3) категорију *inanimus* (који се односи на неживу материју) и 4) категорију *abstractum* (који се односи на апстрактне појаве, радње, стања или збивања). Осим важности на коју врсту објекта релира или коју врсту објекта квалификује префикс и по ком денотату опонира творбена основа (нпр. *humanus* : *inanimus*, *animans* : *abstractum*), битне су и творбено-морфолошке могућности префигиране лексеме. У том смислу потребно је одредити врсту речи која је настала творбеним процесом (именица, придев, прилог или глагол) и даље творбене могућности. Овакво груписање префигираних туђица показало је да ли је за поједине префиксе предвидљива усмерена или неусмерена продуктивност. На пример: досад су префикси *идио-* и *изо-* искључиво квалификовали основе категорије *inanimus* и *abstractum*, а као продукт творбеног процеса добијале су се искључиво именице и придеви и прилози деноминалне творбе. Следи да је вероватноћа да *идио-* и *изо-* квалификују творбене основе категорије *humanus* или *animans* мала, те да су *идио-* и *изо-* префикси усмерене продуктивности, којима се творе именице, придеви и прилози.

Наведена четири параметра смислено је поставити само за квалификативне и релационе префиксе. Што је творба речи идиосинкретичнија, мања се информација може добити приликом формулисања правила творбе те ће само правило творбе бити мање продуктивно.¹⁵ Продуктивност негативних и бројних префикса (оних који нису квалификативни) није

¹⁵ Уп. Андерсон, С., „Productivity and lexicalization“ *A-Morphous Morphology*, Cambridge University Press 1992, str. 195—197.

редукована као што је то случај са квалификативним и релационим. Разлог томе је непредвидљивост уз који тип творбене основе могу стајати, и стога је излишно постављати параметре за ове префиксе.

3. Уколико нису страног порекла, префикси као деривационе морфеме имају готово исту полисемантичку моћ као и самосталне речи — полиреферентни су. Инкопатибилност префикса страног порекла са творбеном основом лексеме из језика реципијента јесте чињеница. То што се ипак каткад сретне *суперсила*, *антиратни*,¹⁶ или већ сасвим архаично *архизао*, *аргилуп*, *архиневало*, није последица продуктивности грчких и латинских префикса у споју с домаћом речи, већ својеврсне колоквијалне употребе или специјалне експресивне вредности коју такве лексеме имају. Ковање нових сличних лексема биће ранга окационализма с малом вероватноћом дугог опстака у језику. У том смислу би ваљало у великим једнојезичним дескриптивним речницима,¹⁷ где се продуктивни грчки и латински префикси с правом региструју и описују, модификовати информацију: „обично уз туђе речи“, која стоји уз префиксе *а-*, *анти-*, *супер-* и др. информацијом „најчешће, скоро увек уз туђе речи“. Дакле, иако су грчки и латински префикси који ће се у раду узети у разматрање семантички испуњени елементи,¹⁸ који могу у потпуности развијати полисемантичке вредности унутар лексичко-семантичког система грчког и латинског језика, улазећи у језик реципијент разумећу полисемантичку структуру они замењују општијом и апстрактнијом једнореферентношћу. Заправо се они преузимају у својим основним значењима. Код префигураних туђица степен општости и апстракције још је строже фиксиран за само понеке семантичке реализације. Финија семантичка поткатегоризација таквих лексема стога нужно изостаје. Овим су критерији класификације сужени, а сама класификација олакшана. Туђице које не спадају у сасвим затворене лексичке системе, као што су термилошки системи неке научне гране и томе слично, чешће су у употреби у језику реципијенту. Уколико језик реципијент нема еквивалентну лексему која би заменила ону из језика донатора, временом се, поред једне опште семантичке референтности ствара и конкурентска, али такође високе апстракције и општости. Тако је грчки префикс *анти-* унутар лексеме *антиалкохоличар* развио осим општег негативног значења „трезвењак, особа која не конзумира алкохолна пића“¹⁹ и значење става „противник уживања алкохолних пића“. Односно, у затвореним термилошким системима задржаће само једно и то обично старије опште негативно значење, нпр. *антибиотик* (хемијска супстанца која спречава развитак бактерија), *антикатада* (електрода спојена с позитивним полом високог

¹⁶ Из разлога просторне економичности речи којима су инхерентна сва три рода биће навођене само у облику номинативна јединице мушког рода. Будући да су за ову студију акценти префигураних туђица ирелевантни, у раду ће бити изостављани.

¹⁷ То су Речник српскохрватског књижевног језика Матице српске (РМС) и Речник српскохрватског књижевног и народног језика Српске академије наука и уметности (РСАНУ).

¹⁸ Уп. Радовић—Тешћ, М., „Именичка образовања с префиксима *над-* и *под-*“, *Наш језик XXVII/4–5*, Београд 1985, стр. 206.

¹⁹ Значења туђица наводе се према Клаић, Б., *Рјечник страних ријечи (туђице и посуђенице)*. Накладни завод МХ, Загреб 1989.

напона), а у случају да творбена основа на коју се прикључује префикс означава какав покрет или институцију према коме се може развити по уверењу, ставу противан покрет — *антифеминизам, антидинастички, антидемократа, антиимперијалиста* — одржаће се једино квалификативно атитудинално опште значење, али не и лишавајуће.

4. А све ово биће пропраћено и ограниченом деривационом моћи оваквих туђица. Фреквенцијским редом то су именице, придеви, прилози и глаголи. Деривацијом од именица најчешће се добијају придеви и прилози придевске лексичке базе, затим глаголи, али и саме именице: *абундација — абундантан — абундантно; дисквалификација — дисквалификовати/дисквалифицирати — дисквалификованост; дисхармонија — дисхармоничност* (наравно преко придева *дисхармоничан*). Могућност деадјективалне деривације подразумева аутоматски и деривацију прилога (од исте лексичке базе): *абнормалан — абнормално*; затим именица: *аморалан — аморалност*, као и глагола, али посредно преко адноминалне деривације: *имобилан — имобилност — имобилизирати/имобилисати/имобилизовати*. Најређи су глаголи од којих деривацијом првенствено могу настати именице: *децентрализовати/децентрализовати/децентрализован — децентрализовано*), затим придеви и прилози: *антедатирајући — антедатиран — антедатирано*. Девербативне творбе глагола нема, постоји само финална обличка инваријантност (*-ирати, -исати, -овати*).

5. Следи да инак постоји више општих значења на која ови префикси могу реферирати, те да се самим тим извесна семантичка класификација може спровести. Заправо, анализа је показала да је класификација по уопштеним значењима једино могућа услед изостанка полисемije код ових лексема. Посреди су следећа значења префикса:

- I негативно и реверзативно/привативно;
- II квалификативно;
- II (а) квалификативно бројно и количинско;
- II (б) квалификативно за означавање каквог природног елемента, материје или живог бића;
- III (а) релационо локативно;
- III (б) релационо темпорално;
- IV бројно.

I. Негативни и реверзативни/привативни префикси

1. То су следећи продуктивни префикси: *a(n)-* (*a* = не, без, грчког порекла, надаље (*г*)), *ab-* (*ab-* = префикс који даје негативно значење, латинског порекла, надаље (*л*)), *анти-* (*anti* = уместо, за, према, проту, против (*г*)), *дис-* (*dys-* = префикс који даје негативно значење (*г*) и *dis-* = префикс који изражава разилажење, супротност (*л*)), *ин-* (*in-*, односно испред *l* = *il-*, испред *b, m, p* = *im-*, испред *r* = *ir-*) (= одречни префикс који исказује престанак, супротност или одсуство и непостојање онога

што садржи реч (*л*)), *контра-* (*contra* = према, спрoћу, противно, супротно (*л*)) и *де-* (*de-* = префикс који означава укидање, одвајање, растављање (*л*)).

2. Свима је заједничко лишавајуће, одречно, супротно значење, односно потпуно недостајање позитивног својства или својства израженог творбеном основом. Типично негацијски су *а(н)-*, *анти-*, *аб-* (кад не означава одвајање, аблацију), *дис-* и *де-* (кад не означавају рашчлањивање), *ин-* (кад не означава лоцираност у унутрашњости нечега), а супротности *контра-*. Маркирани су у односу на лексеме с префиксом *не-* или *без-* јер означавају већи одречни степен, односно потпуно одсуство негираног појма. На пример придев *дисхармоничан* у већој мери одражава несклад, нарушени склад од *нехармоничан*, *диспропорционалан* подразумева веће одсуство размерности од придева *непропорционалан*.²⁰ Дакле, где је могуће ове префиксе заменити са *не-* или *без-* уноси се нијанса ублажавања. Ови префикси, затим, изражавају однос комплементарности у смислу да распон значења има само два крајња члана: поништење једне лексеме имплицира потврђивање друге и обрнуто.²¹

3. Велики је број лексема са овим префиксима које имају само једно опште значење одсуства, лишавања, приватности, односно потпуног негирања онога што значи творбена основа. Зато ће бити наведени само проминентни примери:²²

аграфа (*а* — не (*г*) + *graphō* — пишем = ненаписано, неписано; назив за Христове изреке којих нема у јеванђељима); *аблефарија* (*а* + *blepharon* — трепавица = немање трепавица); *адинамија* (*а* + *dynamis* — сила, снага, јакост = немање снаге, општа слабост); *агалактија* (*а* + *gala, galaktos* — млеко = безмлечност).

Поједине лексеме са префиксом *а-* немају однос супротности према основној речи. Тако *абиогенеза* (*а* + *bios* — живот + *genesis* — постанак, развитак, порекло) не значи нестанак или престанак живота већ постање живе материје од неживе, самониклост и зачеће без оплодње; *абиоза* (*а* + *bios*) је неспособност за живот, а не *неживот*.

Друге пак лексеме могу значити супротност, међутим метафоричким преносом могу добијати и потпуно друго значење од супротног: *аблепсија* (*а* + *blepein* — гледати) значи слепило, али и глупост, будалаштина, непромишљеност. Међутим, оваква семантичка реализација одвила се у оквиру грчког лексичко-семантичког система, а овакво метафоричко оформљење преузето је, највероватније, у складу са полисемјским законитостима грчког језика, односно као готов полисеман-

²⁰ Уп. Бошков, Д., „Придевска негација префиксима (*не-*, *а-*, *дис-*, *без-*)“, *Наш језик* XXVI/1–2, Београд 1981, стр. 63–67.

²¹ Бошков, Д., исто.

²² И надаље ће у раду ради уштеде простора бити навођене само неколике илустративне лексеме и њихова значења.

тчки процес у грчком језику.²³ Њима се према истом критерију могу прикључити следеће лексеме: *адеспотон* (*a* + *despotēs* — господар = ниције власништво, дело непознатог писца); *агамија* (*a* + *gameō* — женити се = безбрачност, али и размножавање без оплођивања, бесполност цветова); *атом* (*a* — не + *temō* — режем, цепам) и др.

Затим, велики број лексема као што је *абулија* које немају адаптивну основну реч (исп. **булија* од грчког *bulē* — савет, одлука, воља), већ само негирани корелат (безвољност, неодлучност).

4. Тако је и са лексамама префигираним са *аб-*, *анти-*, *дис-*, *ин-*, *контра-* и *де-*.

а) Једне исказују искључиво комплементаран однос у смислу да је својство исказано творбеном основном порекнуто прикључивањем једног од ових префикса:²⁴ *абнормалан*, *аборалан*, *абјурација*, *антиестетика*, *антигаленаг*, *диспропорција*, *дисхармонија*, *инсанитет*, *инсуфицијенција*, *контрапродуктиван*, *дехидратизација*, *деконтаминација*.

б) Друге преузимају из језика донатора, поред негацијског односа, нова, другачија значења од супротних. Ова значења постигнута су полисемијским процесима у грчком и латинском. Такве су следеће лексеме: *абартикулација* (зглоб, глежањ), *антиклимакс* (низање по смислу сродних израза силазним редом), *диспепсија* (*dys-* — не + *pepsis* — кување = тешка болна пробава), *имподерабилије* (ствари без тежине, ситнице, маленкости, чињенице и прилике којима је деловање незнатно), *кограмина* (противмина; спекулације на берзи уперене против других спекулација на берзи), *анетија* (немоћ, неспособност говорења), *девијација* (*de-* + *via* — пут = отклон магнетске игле компаса од линије меридијана услед утицаја великих маса гвожђа; скретање с пута (гранате, танета, брода) под утицајем случајних узрока).

с) Код трећих се развило још једно опште значење. Оно је могло настати из различитих разлога већ у језику донатору. На пример, разлог општем локативном значењу и општем негативном, лишавајућем значењу префикса *ин-* почива у хомонимности аблативног предлога и негативног префикса у латинском језику; *инкорпорација* (*in* — у + *corpus, corporis* — тело), али *инамовибилитет* (*in-* — не + *amovere* — макнути). Или услед

²³ Да је супротно, онда би исказ *Починио је аблепсију* (а не *глупост*) био сасвим прихватљив ономе коме је српскохрватски матерњи језик. Међутим, има и другачијих тумачења. Тако П. Рогоћ пише: „Савремени европски језици (од ренесансе и реформације) поводе се за таквим античким творбама и посуђују потребне елементе из њих стварајући научне термине за своје потребе... Нови појмови у науци, нови изуми тражили су нове називе и носиоци нових открића узимају из класичних језика грађу потребну да означи и изрази нове појмове у свом језику.“ Уп. Рогоћ, П., „Функција предмета у стварању нових ријечи и значења“, *Језик IX*, Загреб 1961/62, стр. 106—111.

²⁴ Творбена основа која се пориче у овом случају би морала постојати у слободној употреби, а то и јесте случај са лексемама префигираним префиксима *аб-*, *анти-*, *дис-*, *ин-*, *контра-* и *де-* за случај кад је њима исказан однос негативне комплементарности у односу на творбenu основу.

данашње хомографичности²⁵ латинског *dis-* (раз-) и грчког *dys-* (не-): *дисгрегација* (*dis-* + *grex*, 2. *gregis* — хрпа = распадање, расипање) и *дистелеологија* (*dys-* + *telos* + *logos* = наука у супротности са телеологијом). Ново опште значење, међутим, могло се развити у језику реципијенту. Тако префикси *анти-* и *контра-* уз лексема са значењем каквог покрета, организације и сл. означавају неприпадање том покрету, али имају и квалификативно атитудинално значење (значење става) — *антикомунизам*, *антимилитаризам*, *контрафеминизам*, *контрареволуционарност*. И уопште, због саме природе односа комплементарности као специфичног тина супротности, велика је могућност да осим општег супротног значења еволуира и опште квалификативно атитудинално значење лексема са овим префиксима.

5. Резимирајмо.

а) Прву групу лексема са префиксом општег негативног и реверзивног/привативног значења чине оне код којих се стапањем префикса са творбеном основом добија искључиво комплементарна супротност према тој истој основи. Наравно, уколико је основа као самостална реч адаптирана у језику реципијенту. Префикс има класификациону функцију²⁶ и само једну семантичку референтност — потпуно одрицање онога што је означено творбеном основом (*абрахија*, *абнормалан*, *антиаленат*, *диспропорција*, *инсанитет*, *контрапродуктиван*, *деконтаминација*).

б) У другу групу спадају лексема које су полисемијом, развиле нова значења, уз необавезно задржавање одречног, и такву вишезначност пренела у језик реципијент (*абартикулација*, *антиклимакс*, *контрамина*).

с) Трећој групи припадају лексема које поред општег негативног значења имају још једно конкурентско опште значење: квалификативно атитудинално или релационо локативно. До укрштања општих значења такође је могло доћи пре уласка у језик реципијент, а услед различитих семантичких реструктурирања (*инкорпорација* (*in* = у): *инамовабилитет* (*in* = не); *дисгрегација* (*dis* = раз-): *дистелеологија* (*dys* = не-). Међутим, ново опште значење могло се код неких лексема развити тек у језику реципијенту (*антикомунизам*, *антидинастички*). Последња чињеница иде у прилог ставу да туђице у целини нису „страна тела“ у једном језику и да својервну полисемантичност, уз задржавање високог ступња апстрактности, могу развити.

б. У даљој поткласификацији општих значења префикса утврђена је следећа дихотомност: у скупуни А. находе се лексема које према типу деривације карактерише есоцентричност и које у споју два творбена дела немају трансформисану семантику саставница; у скупуни В. су лексема са трансформисаном семантиком саставних делова, а карактерише их

²⁵ Овде пак не би била посреди хомонимичност због сразмерно обратних примера када се латинско *dis-* „понаша“ као грчко *dys-* и *vice versa*: исп. *дисконтинуиран* (од лат. *dis-*) „перевезан, испрекидан“ и *дисопсија* (од грч. *dys-*) „разрокоост“.

²⁶ Уп. Радовић—Тешић, М., „Творба именица с префиксом не- у савременом српскохрватском језику“, *Научни саставак слависта у Вукове дане (реферати и саопштења)* XVI/1, Београд 1987, стр. 93—100.

ексоцентричност. В. лексеме су изразито индивидуалне и непродуктивне, док су А. лексеме усмерено или неусмерено продуктивне. То што су А. лексеме у ма ком смеру продуктивне, а смер продуктивности ће разоткрити параметар постављен за денотат творбене основе, омогућује да се В. лексеме осећају као компоноване. Значења В. лексема настала су полисемијским помацима у језицима донаторима. Она се далеко мање могу претпоставити од стране говорника језика реципијента, а говорници их прихватају као продукт окончаног полисемијског процеса. Из тих разлога губи се смисао тестирања В. лексема на параметар за денотат творбене основе.

II. Квалификативни префикси

Префикси: *ауто-* (*autos* — сам (г)), *архи-* (*archō* — предњачим, први сам, владам, почињем (г)), *екстра-* (*extra* — напосе, особито, посебно, засебно, изнимно (л)), *екви-* (*aequus* — једнак (л)), *еу-* (*eu* — добро (г)), *фило-* (*philos* — пријатељ (г)), *хетеро-* (*heteros* — други (г)), *хомо-* (*homōids* — једнак, исти, сличан (г)), *идио-* (*idios* — свој, властит (г)), *изо-* (*isos* — исти, једнак, слични (г)), *како-* (*kakos* — зао (г)), *ко-/ком-/кон-* (*cum, con* — с, са, су (л)), *макро-* (*makros* — велик (г)), *мега-* (*megas, megalē, mega* — велик (г)), *микро-* (*mikros* — мален, ситан, сићушан (г)), *миз-* (*miseō* — мрзим (г)), *нео-* (*neos* — нов (г)), *орто-* (*orthōs* — раван, прави (г)), *палео-* (*palaios* — стар, древан, негдашњи (г)), *пара-* (*para* — код, уз, из, пред, против, према (г)), *про-* (*pro* — за (л)), *псеудо-* (*pseudos* — лаж (г)), *супер-* (*super* — горе, одозго, над, изнад, поврх, више (л)) и *ултра-* (*ultra* — изнад, више, преко, крајње (л)).

А. Основни примери и њихова анализа:

аутархија, аутобиографија, аутодидактика, аутоген, аутокефалан, архиепископ, архиђакон, архитрав, екстравертиран, еквилибрирати, еквиполенција, еубиотика, еуфонија, еукинетика, еукратија, еуфемизам, еуморфија, еупепсија, еупнеја, еутокија, еутрофија, еуномија, филогеласт, филогин, филозофија, хетархија, хетеросилабички, хетерономија, хетеробιοграфија, хетероморфан, хомофон, хомогамнија, хомоцентризам, хомологан, идиограф, идиолалија, идиолатрија, идиолект, идиоплазма, изобатан, изобаре, изоглосе, изогон, какофемизам, какофонија, какологија, какадemon, коаксијалан, коаутор, коедиција, коедукација, коегзистенција, колаборирати, макродацилија, макрофилија, макроглан, макрофонија, макрофотографија, макроглосија, макрокефалија, мегалит, мегаколон, мегалоцелија, мегаломан, мегалополис, мегалосаур, микроамбуланта, микроанализа, микроб, мизагатија, мизалетија, мизандрија, мизантропија, мизогамија, мизогин, мизокалија, мизокосмија, неофашиста, неокласицизам, неолит, неофобија, неоген, неохуманизам, неологизам, неонатурализам, неокантовство, неоплатонизам, неопозитивизам, неореализам, неоромантизам, неозоник, ортодоксија, ортофренија, ортогенеза, ортогон, ортографија, ортоптери, палеоантропологија, палеобиологија, палеоботаника, палеоцен, палеофизиологија, палеолит, палеоклиматологија, паранаука, парапсихологија, паракинеза, парафазиа, парифренија, парагнос, параграфија, параграматизам, паракузија, паралексија, паранормалан, профашиста, прокомуниста, прорекотр, продекан, псеудоцивилизација, псеудодемократија, псеудографија, суперфемина, суперфосфат, суперинтендант, супермаркет, ултрамодеран...

префикс	humanus	animans	inanimus	abstractum	врста речи**
ауто-	+*	—	—	+	и, п, пл
архи-	+	—	+	+	и, п, пл
екстра-	+	—	—	+	и, п, пл
екви-	—	—	—	+	и, п, пл, г
еу-	—	—	+	+	и, п, пл
фило-	+	—	—	+	и, п, пл, г
хетеро-	+*	—	+	+	и, п, пл
хомо-	+*	—	—	+	и, п, пл
идио-	—	—	+	+	и, п, пл
изо-	—	—	+	+	и, п, пл
како-	—	—	+	+	и, п, пл
ко-	+	—	+	+	и, п, пл, г
макро-	+*	+	+	+	и, п, пл
мега-	+*	+	+	+	и, п, пл
микро-	+*	+	+	+	и, п, пл
миз-	+	—	+	+	и, п, пл
нео-	+*	—	—	+	и, п, пл
орто-	+*	+	+	+	и, п, пл
палео-	+*	—	—	+	и, п, пл
пара-	+*	—	—	+	и, п, пл
про-	+*	—	—	+	и, п, пл
псеудо-	+*	—	—	+	и, п, пл
супер-	+	—	+	+	и, п, пл, г
ултра-	+*	—	—	+	и, п, пл

* Категорија humanus увек ће посредно и секундарно бити реализована када је у питању припадник неке науке (*биологија* → *биолог*), или носилац некакве особине (*хематофобија* → *хематофоб*), или када је посреди особа која се бави нечим, или му је то вокација (*фотографија* → *фотограф*). Ово се готово увек остварује посредством категорије abstractum, а овакву маркираност симболизоваћемо са +*.

** и=именица, п=придев, пл=прилог, г=глагол

Табела казује да сви побројани префикси у свом основном значењу могу стајати уз творбену основу која денотира категорију abstractum и да је вероватноћа да ће и потенцијално нове лексеме њима творене за творбену основу имати abstractum денотат. Уз категорију humanus ови префикси могу стајати тек посредно, преко већ постојеће лексеме чија је творбена основа abstractum денотат. Малобројне лексеме категорије animans настале су непосредном творбом. Њихов постотак (16,67%) показује слабу продуктивност чисто квалификативних префикса који би евентуално убудуће стајали уз њих. Продуктивност је нешто већа у случају категорије inanimus (54,16%), а ове лексеме такође су настале

непосредном творбом. Табела још показује да творбом од чисто квалификативних префикса настају искључиво именице, изузев четири случаја (префикси *екви-*, *фило-*, *ко-* и *псеудо-*) којима настају и глаголи. Придеви и прилози су искључиво деноминалне творбе од исте лексичке базе: *еуфонија* → *еуфоничан* → *еуфонично*, а ретка је и деноминална творба именица *еуфонија* → *еуфоничност*.

В. Трансформација значења

Полисемантичност чисто квалификативних префикса и лексема унутар којих се налазе изузетно је ретка. Највероватније је томе разлог високи степен номинационе вредности лексема и јаке лексикализованости префикса. За префикс *еу-* то је само једна лексема — *еустазија* (*eu + stasis* — стање = колебање морске равине једнако у свим деловима). Или, такође усамљени пример *ортоклас* (*orthos + klasis* — ломљење = глиненац са међусобно паралелним правцима ломљења; врста драгуља).

II. (а) Квалификативни бројни и количински префикси

Префикси: *ало-* (*allos* — други (г)), *амби-* (*ambo* — обоје (л)), *амфи-* — (*amphi* — око, околу, с обе стране (г)), *моно-* (*monos* — сам, један, једини (г)), *мулти-* (*multus* — многи (л)), *пан-* (*pas, pasa, pan* — сав, сва, све (г)), *поли-* (*poly* — много (г)), *прим-* (*primus* — први (л)), *прото-* (*protos* — први (г)), *уни-* (*unus* — један (л)).

А. Основни примери и њихова анализа

алоген, алоглот, алохтон, алопластика, алотропија, амбивертираност, амфипротистос, амфотеран, моноауралан, моноцентричан, монодија, монофилан, монофталмија, моногин, монокарп, монокотиледоне, мултидимензионалан, мултифилан, мултилатералан, мултиокуларан, мултиполаран, панацеја, панагија, пансловенство, паневропеизам, панкализам, полмандрија, полигамија, полиархија, полицигемија, полидактилија, полидипсија, полмедар, полифилија, полгенија, примипара, протоантроп, протобионти, протођакон, протисторија, протојереј, протомедикус, протомотека, протонема, уникамералан, унилатералан, унипара, унипеталан, унисон...

префикс	humanus	animans	inanimus	abstractum	врста речи
<i>ало-</i>	+	+	+	+	и, п, пл
<i>амби-</i>	—	—	—	+	и, п, пл
<i>амфи-</i>	—	—	+	+	и, п, пл
<i>моно-</i>	+	+	+	+	и, п, пл
<i>мулти-</i>	+	—	+	+	и, п, пл
<i>пан-</i>	+	—	+	+	и, п, пл
<i>поли-</i>	+	+	+	+	и, п, пл
<i>прим-</i>	+	—	—	+	и, п, пл
<i>прото-</i>	+	+	+	+	и, п, пл
<i>уни-</i>	+	+	+	+	и, п, пл

У смислу творбене предвидљивости табела казује да је мала вероватноћа да убудуће настану глаголи са квалификативним бројним и количинским префиксом. Најблискији чисто квалификативним префиксима су *ало-*, *моно-*, *поли-*, *прото-* и *уни-*, те не чуди да могу стајати уз сва четири параметра постављена за денотате творбене основе.

В. Трансформација значења

алхромизам (*allos + chrōma* — боја = преливање боја); *амбиваленција* = подвојеност, љубав и мржња према истој особи; *амфора* (*amphi + phoreus* — носач = антикни земљани врч јајаста облика са два дршка); *монолитно* (*monos + lithos* — камен = чврсто повезано, нераскидиво²⁷); *панахија* (*pas, pasa, pan* — сав, сва, све + *achos* — туга, жалост = кољиво); *полиптих* (*poly + ptuchē* — наслага = антикна књига или уметница са више него три плоче, стране, слике); *примогенигура* (*primus + genitus* — рођен = право прворођеног сина на наследство престола); *протокол* (*prōtos + kollaō* — лепим = записник, правила церемопијала, одсек у министарствима спољних послова и сл.); *униформа* (*unus + forma* — облик = службена војничка и чиновничка одећа једнака за све припаднике становите организације).

II. (b) Квалитативни префикси за означавање каквог природног елемента, материје или живог бића

У скупини А. дат је пун лексикографски опис. Богатство вишезначности (скупина В.) почива на томе да су у питању две оделите лексеме које су срастањем дале ново значење. Посреди су лексеме настале, с једне стране метафоричком транспозицијом сема нижег ранга, дакле метафоричким преносом номинације с једног појма на други, а с друге стране, мутирањем архисеме, метонимијском заменом основног значења пратећим. За разлику од осталих лексема, претходно класификованих, теже је разлучити да ли је за разврставање по А. и В. пресудан први део сложене речи или творбена основа.

Префикси (први делови сложене речи): *агри-*, *аеро-*, *аква-*, *андро-*, *антропо-*, *астро-*, *библио-*, *био-*, *демо-*, *етно-*, *фито-*, *физио-*, *фоно-*, *фото-*, *гео-*, *гинеко-*, *хелио-*, *хемо-*, *хидро-*, *хромо-*, *лито-*, *неуро-*, *тео-*, *зоо-*.

А. Основни примери и њихова анализа

агрономија, *агроманија*, *агрикултура*, *агромаксимум*, *агрохемија*, *агробиологија*, *агромелиоризација*, *агротехника*, *агрометеорологија*, *агробаза*, *аеробус*, *аеродинамика*, *аеродром*, *аеродуктор*, *аерофобија*, *аерофон*, *аеролиг*, *аерофагија*, *аквадукт*, *акванавтика*, *акватериј(ум)*, *аквапед*, *андрофобија*, *андроид*, *андролит*, *антропоцентризам*, *антропофагија*, *антропogeneза*, *антропоморфан*, *антропитекус*, *антропозем*, *астрогнозија*, *астрографија*, *астролатрија*, *астрофил*, *астролиг*, *библиобус*, *библиофобија*, *библиокластија*, *библиофилија*, *биоаритметика*, *биофор*, *биомантија*, *биофизичар*, *биосфера*, *демофобија*, *демографија*, *демократија*, *етнобиологија*, *етногенеза*, *етнолиза*,

²⁷ Основно значење: *монолит* = целовита камена громада, споменик, ступ или неки други објекат исклесан из једног целовитог каменог комада.

фитоалексини, фитолит, фитоценоза, фитоценологија, физиофонема, физиогенеза, физиогномија, фонометар, фонотека, фонологија, фотогенеза, фотоелектрон, фотограм, фотофобија, фотосфера, фотографисати, геофагија, геофит, геогнозија, геонотерме, геоскопија, гинеократија, гинекоморфан, гинекофобија, хелиолагија, хелиоскоп, хелиофобија, хематоген, хематозое, хемагофобија, хидроархеологија, хидробус, хидродинамика, хидрофити, хидрокефал, хромопласти, хромосфера, хромотерапија, хромотографија, литофит, литоглиф, литологија, литосфера, литопедиј, неурастенија, неуректонија, неуропатија, геофагија, геофанија, геофоричан, геогонија, геологија, геоманија, зооценоза, зоофилија, зоофит, зоофор...

префикс	humanus	animans	inanimus	abstractum	врста речи
агри-	+	—	+	+	и, п, пл
аеро-	+	—	+	+	и, п, пл
аква-	+	—	+	+	и, п, пл
андро-	+	—	+	+	и, п, пл
антропо-	+	+	+	+	и, п, пл
астро-	+	—	+	+	и, п, пл
библио-	+	—	+	+	и, п, пл
био-	+	+	+	+	и, п, пл
демо-	+	—	—	+	и, п, пл, г
етно-	+	—	—	+	и, п, пл
фито-	+	+	+	+	и, п, пл
физио-	+	—	+	+	и, п, пл
фоно-	+	—	+	+	и, п, пл, г
фото-	+	—	+	+	и, п, пл, г
гео-	+	+	+	+	и, п, пл
гинеко-	+	—	—	+	и, п, пл
хелио-	+	—	+	+	и, п, пл
хемо-	+	+	+	+	и, п, пл
хидро-	+	+	+	+	и, п, пл
лиго-	+	+	+	+	и, п, пл
неуро-	+	—	—	+	и, п, пл
гео-	+	—	—	+	и, п, пл
зоо-	+	+	+	+	и, п, пл

И код ових лексема први део без изузетка квалификује основу категорије *abstractum*, а посредно преко те категорије омогућена је и реализација квалификовања основе категорије *humanus*. Изузетак чине једино први делови *гинеко-* и *антропо-*. Нижи ниво апстрактности у односу на остале квалификативне префиксе имплицира да је непоуздано предвиђати продуктивност уз основе категорија *animans* и *inanimus*. Уколико први део денотира живо, највероватније је да ће и убудуће бити компатибилан с основама категорије *animans*, и обрнуто, уколико први део денотира неживо, биће компатибилан с основама категорије *inanimus*.

Глаголи уз ове прве делове сложених речи нису регистровани. Стога, једно *антропоморфизирати*, *биоризирати* биће ситуациони колоквијализам. Међутим, ако су омашком изостављени, глаголе *демократизовати*, *фонографисати*, *фотографисати* и сл. свакако ваља укључити у речник. Такви глаголи биће увек деноминалне творбе, и то од именица основа категорије *abstractum* и *inanimus* судећи по њиховој учесталости.

Ближа објашњења карактеристичних примера: *агрикултура* (*agros* — поље, њива (г) + *colere* (л) — обрађивати земљу = пољоделство, пољопривреда, обрађивање земље); *аероскопија* (*aēr* — ваздух (г) и (л) + *skopein* — посматрати = посматрање, проучавање ваздуха); *аквадукт* (*aqua* — вода (л) + *ducere* — водити = водовод); *андрофобија* (*anēr, andros* — човек, мушкарац (г) + *phobemai* — бојим се = страх од мушкараца); *антропологија* (*anthrōpos* — човек (г) + *genos* — род, порекло = порекло човека, наука о пореклу човека); *астрофил* (*astēr* — звезда (г) + *philos* — пријатељ, љубитељ = љубитељ свега што је у вези са звездама, небеским телима); *библиофилија* (*biblion* — књига (г) + *philia* — љубав, пријатељство = љубав према књигама); *биоценоза* (*bios* — живот (г) + *koinē* — заједница = стална заједница живих бића); *демофилокрација* (*dēmos* — земља, свет, народ (г) + *philos* — пријатељ + *krateō* — владам = владавина пријатеља народа); *етногенеза* (*ethnos* — народ (г) + *genesis* — постанак = процес постајања неког народа); *фитоген* (*phyton* — биљка, раслина (г) + *genos* — род, постанак = који је постао од биљака); *физиотерапија* (*physis* — природа (г) + *therapeuō* — негујем, лечим = лечење физичким, природним методама); *фонографија* (*phōnē* — глас, звук (г) + *graphō* — пишем = запис звука); *фотифобија* (*phōs, photos* — светло (г) + *phobemai* — бојим се = страх од светла); *геофагија* (*gē* — земља (г) + *phagein* — јести, гутати = једење земље); *гинекокрација* (*gynē, gynaiikos* — жена + *kratos* — сила, власт = владавина жена); *хелиофобија* (*hēlios* — сунце (г) + *phobemai* — бојим се = страх од сунчеве светлости); *хемограм* (*haima, haimatos* — крв (г) + *graphō* — пишем = крвна слика); *хидрофор* (*hydōr, hydatos* — вода (г) + *phoreus* — носач = „водоносач“, цев за воду, комора за чување и изливање воде); *хромотерапија* (*chrōma, chromatos* — боја (г) + *therapeia* — служење, лечење = лечење разнобојним зрацима); *литоглиф* (*lithos* — камен (г) + *glyphō* — дубим = каменодубац, каменорезац); *неуропатија* (*neuron* — жила, тетива (г) + *pathos* — болест = болест живаца); *теофоричан* (*theos* — бог (г) + *phoreus* — носач = богоносан); *зоофилија* (*zōon* — животиња, живо биће (г) + *philia* — љубав, пријатељство = љубав према животињама).

В. Трансформација значења

аеробат (*aēr + bainēin* — ићи = плесач на жици, варалица, мудријаш); *аквамарин* (*aqua + mare* = драги камен боје морске воде (као и нијанса плавозелене боје спектра), врста берила); *андролепсија* (*anēr, andros + lēpsis* — узимање = хапшење угледних грађана у непријатељском граду, настојање за стицањем покровитеља, за хватањем нечије наклоности); *антропозофија* (*anthrōpos + sophia* — мудрост = псеудофилозофски

назор који се развио из теозофије према коме човек интуицијом може спознати натприродне силе и светове); *астробализам* (*astēr + ballō* — ударам = сунчаница, смрт или обамрлост од удара грома); *библиолит* (*biblion + lithos* — камен = антички рукопис који је услед деловања природних сила сачуван напола поугљен); *биоризација* (*bios + rhiza* — корен, клица = стерилизација млека да би и даље задржало сва својства сировог млека); *демоскопија* (*dēmos + skopeō* — гледам, посматрам = анкетирање народних маса); *етнархија* (*ethnos + archō* — владам = кнежевина, покрајина, намесништво); *фитотрон* (*phyton + ēlektron* — јантар, њилибар = апарат за проучавање болести на биљу); *физиономија* (*physis + nomos* — закон, правило, ред, склад = изглед и израз, црте лица, карактер, све црте које одређују личност неког човека); *фонијатрија* (*phōnē + iatreia* — лечење грешака у говору); *фотогеничан* (*phōs, phōtos + genesis* — постанак = (А) произведен светлости, (В) који добро утиче на фотографску плочу, који лепо изгледа на фотографском или филмском запису); *геоид* (*gē + eidos* — лик, изглед = теоретски облик Земље какав би дало деловање силе теже; ротациони елипсоид); *гинекофаг* (*gynē, gynaikos + phagein* — јести, гутати = женомрзац); *хелиодор* (*hēlios + dōron* — дар = јужноамерички драги камен); *хемофилија* (*haima, haimatos + philia* — пријатељство, склоност = крварење, наследна предиспозиција за непрекидно истицање крви услед немогућности згрушавања); *хидроид* (*hydōr, hydatos + eidos* — лик, изглед = водени полип); *хромозом* (*chrōma, chromatatos + sōma* — тело = телашце које се ствара у језгру ћелије при њеној индиректној деоби и које је носилац наследних особина); *литографија* (*lithos + graphō* — пишем = начин штампања са равне површине вапненца на коју је урезан цртеж, радионица у којој се врше такви радови); *неуролептик* (*neuron + lēpsis* — хватање = средство за смирење живаца); *теодицеја* (*theos + dikē* — оправдање, исприка = учење хришћанских филозофа да је бог добар, иако је створио, али и трпи, многа зла на свету); *зоохлорела* (*zōon + chlōros* — зелен, зеленожут = једноћелијска алга која живи у симбиози са животињама).

III. (а) Релациони локативни префикси

Префикси: *ад-* (*ad* — к, ка, код, уз (л)), *акро-* (*akros* — крајњи, горњи (г)), *ексо-* (*exō* — изван (г)), *екстра-* (*extra* — изван, осим, споља (л)), *ен-* (*en-* у, унутра (г)), *ендо-* (*endon* — унутра, код куће (г)), *епи-* (*epi* — на, над, код, у (г)), *хипер-* (*hyper* — изнад (г)), *хипо-* (*hypo* — испод (г)), *интер-* (*inter* — међу, између, за време (л)), *интра-* (*intra* — унутра (л)), *ката-* (*kata* — доле, низ, испод (г)), *мезо-* (*mesos* — средњи (г)), *пара-* (*para* — код, уз, из, пред, против, према (г)), *пери-* (*peri* — око, около, код (г)), *пост-* (*post* — после (л)), *пре* (*prae* — напред, спреда (л)), *про-* (*pro* — пред, испред, напред, пре (г)), *суб/суп-* (*sub* — под, испод, ниже, за, код, при (л)), *супер-* (*super* — горе, одозго, над, изнад, поврх, више (л)), *супра-* (*supra* — горе, изнад (л)), *теле-* (*tēlu, tēle* — у даљини, далеко (г)), *транс-* (*trans* — преко, кроз, с друге стране, онкрај (л)), *ултра-* (*ultra* — с ону страну, преко, онкрај, над, изнад (л)).

Примери и њихова анализа

адукција, адноминалан, адсорпција, акрофобија, акропола, акрокефалија, егзо-биологија, егзодинамика, егзоген, егзокрин, егзосфера, егзоскелет, егзосмоза, екстраменталан, екстрасубјективан, екстраутерин, ендолимфа, ендоскопија, ендеген, ендокард, ендоплазма, ендоспора, ендотрахеалан, ендовенозан, епидерма, епицентар, епифит, епигастриј(ум), епиглотис, епитаф, епизоон, хиперсоничан, хипоцентар, хиподерматичан, хипогеј, хипокинеза, интерцелуларан, интерденталан, интерфолијирати, интерколонијум, интерконфесионалан, интерконтиненталан, интракардијалан, интраконтиненталан, интракранијалан, интракутан, интрасубјективан, катабаза, катадиооптер, катафореза, мезофил, мезофит, мезокефалија, мезозонк, параграм, периарктички, перифронхијалан, перицентар, перијант, перијек, перикард, перинаталан, постденталан, постмоларан, премоларан, пропериспомена, пронаос, просеминар, субарктички, субмарина, суборбиталан, субординирати, субполаран, суперпозиција, суперпозициони, суперсоничан, суперструктура, супраденталан, супранатурализам, теледириговати, телекинеза, телеметар, трансатлантски, трансданубијански, транскутан, транслунаран, трансплатација, трансполаран, ултрамонтани, ултрамундани, ултрасоничан...

префикс	humanus	animans	inanimus	abstractum	врста речи
ад-	—	—	—	+	И, П, ПЛ, Г
acro-	+*	—	+	+	И, П, ПЛ
ексо-	+*	—	+	+	И, П, ПЛ
екстра-	+	—	—	+	И, П, ПЛ
ен-	—	—	+	+	И, П, ПЛ
ендо-	+	+	+	+	И, П, ПЛ
епи-	+	+	+	+	И, П, ПЛ
хипер-	—	—	+	+	И, П, ПЛ
хипо-	+	—	+	+	И, П, ПЛ
интер-	+	+	+	+	И, П, ПЛ, Г
интра-	+	—	+	+	И, П, ПЛ
ката-	—	—	+	+	И, П, ПЛ
мезо-	+	+	+	+	И, П, ПЛ
пара-	+*	—	—	+	И, П, ПЛ
пери-	+	+	+	+	И, П, ПЛ
пост-	+	—	—	—	И, П, ПЛ
пре-	+	—	+	+	И, П, ПЛ, Г
про-	—	—	+	—	И, П, ПЛ
суб-/суп-	—	—	+	+	И, П, ПЛ
супер-	—	—	+	+	И, П, ПЛ, Г
супра-	+*	—	—	+	И, П, ПЛ
теле-	—	—	—	+	И, П, ПЛ, Г
транс-	+	—	+	+	И, П, ПЛ, Г
уltra-	—	—	+	+	И, П, ПЛ

Латински акузативни предлог *ad* преводи се са к(а), према, до, против, на, близу, око. Шароликост еквивалентних лексема за предлог *ad* резултовала је и семантичком шароликошћу лексема у којима је *ad* префикс. Тако се поред најстарије месне референтности — *адукција* (*ad* + *ducere* — водити = привођење) развила и полисемантичност у чијој је основи метафора: *адлатус* (*ad* + *latus* — бок = помоћник, саветник, побочник); *адерација* (*ad* + *aes, aeris* — мед, бакар, новац, имовина, плата = чињење извесне имовине ликвидном, претварање извесне вредности у новац). Друго опште значење овај префикс није развио.

Само једно опште значење места имају лексема са префиксима *ексо-* (вани, споља), *ендо-* (у, унутра, изнутра), *интра-* (унутра), и *мезо-* (средње, средишње): *екзокрин* (*exō* + *krinō* — лучим = с вањским лучењем); *ендолимфа* (*endon* + *lympha* — бистра вода, текућица = унутрашња слушна водица); *интракутано* (*intra* + *cutis* — кожа = „у кожу“).

Опште значење места (а) и разнозначност у чијој је основи метафора или метонимија (б) развили су следећи префикси: *акро-* (горњи, виши, шиљаст, највиши), *екстра-* (изван, напосе, особито, посебно, необично), *епи-* (над, на, код, у), *пери-* (око(ло), код), *транс-* (преко, кроз, онкра, с друге стране). Примери:

(а) *акропола* (*akros* + *polis* — град = горњи град, висока тврђава); *екстраменталан* (*extra* + *mens, mentis* — дух, душа = извандуховни); *епидерма* (*epi* + *derma* — кожа = горњи слој коже); *перикарп* (*peri* + *karpos* — плод = омотач око плода), *трансданубијански* (прекодунавски, с оне стране Дунава).

(б) *акроним* (*akros* + *onoma* — име = скраћеница од почетних слова или слогова неког вишеделног назива); *екстравагација* (*ekstra* + *vagare* — лутати = необичност, претераност, настраност, будалаштина, лудост); *епифонема* (снажна завршна мисао у говору, реторички узвик на крају излагања); *перигон* (*peri* + *gonē* — пород, потомак = цват где су све латице међусобно једнаке и обликом и бојом); *транспарент* (*trans* + *parere* — приказати се, показати се = лист с дебелим црним пртма за подстављање под писмо на неисцртаном напире да би редови писма текли равно; на оквир распета слика или натпис на платну; прозирност (*транспарентност*)).

Мимо претходног обрасца двосемантичности, изузетке чине лексема с префиксом *ен-* (у) и *хипер-* (изнад, повишење према нормалном). У случају префикса *ен-* примарно месно значење потпуно је потиснуто, те су преостала значења настала метафоричким преносом, као резултат полисемије у грчком језику, затим опште негативно значење, а префикс *хипер-* реферира осим на месно опште значење још и на опште квалификативно значење: *ендем* (*en* + *dēmos* — народ = биљка или животиња која живи само на једном месту и нигде је другде нема); *енемон* (*en* + *haima* — крв = лек против крварења); *хиперметропија* (*hyper* + *metron* — мера + *ōps, ōros* — око, вид = далековидост); *хиперестезија* (*hyper* + *aisthanomai* — осећам = повећана осетљивост, пресетљивост).

Коначно, претходно заснована дихотомност ((а) нетрансформисана семантика саставних делова лексема и (б) трансформисана семантика

составних делова лексеме) развијена је код префикса *интер-* (међу, између, за време), *ката-* (доле, низ, испод, кретање у противном смеру, нешто што је доле), *теле-* (у даљини, далеко, однос према даљини, удаљености) и *хипо-* (испод, снижење, умањење према нормалном):

(а) *интеркосталан* (*inter + costa* — ребро = међуребрен); *катоген* (*kata + genesis* — постанак = који је постао кретањем одозго према доле); *телеметар* (даљиномер); *хиподермичан* (поткожан).

(б) *интердепеденција* (зависност цена једних о другим, зависност политике једне земље о политици других земаља); *катахреза* (*kata + chrēsis* — употреба = нелогично спајање речи); *телефон* (*tēle + phōne* — глас, звук = електрична направа за преношење говора у даљину жичаним путем); *хипофаринкс* (*hypo + pharynx* — гркљан, грло = непарна чекиња код комараца).

III. (б) Релациони темпорални префикси

Префикси: *пали-* (гр) (од грчког *palin* — опет), *пост-* (л) (од латинског *post* — после), *пре-* (л) (од латинског *prae* — пре), *ре-* (л) (од латинског *re-* — обратно, натраг, поновно, изнова).

Примери и њихова анализа

палилалија, палингенеза, постдилувиј(ум), постгаленски, постморталан, постнаталан, пренаталан, преанимизам, предетерминисати, преегзистенција, прегласијал, реадаптација, реаграризација, реактивирати, реанимација, реармирати, редупликација, реекспорт...

префикс	humanus	animans	inanimus	abstractum	врста речи
<i>пали-</i>	—	—	—	+	и, п, пл
<i>пост-</i>	—	—	+	+	и, п, пл
<i>пре-</i>	+*	—	+	+	и, п, пл, г
<i>ре-</i>	—	—	—	+	и, п, пл, г

Префикси *ре-* и *пали-* осим општег темпоралног развили су и друга значења: *реармирати* (*re + arma* — оружје = поновно, још једном наоружати); *рефракција* (*re + frangere* — ломити = преламање светлосних зрака); *палингенезија* (*palin + genesis* — рађање, постанак = поновно рађање); *палиндром* (*palin + dromos* — пут = врста загонетке, реч која се може читати наопако, а да задржи исти смисао).

Префикси *пре-* и *пост-* осим темпоралне референтности и вишезначности настале полисемијом у латинском језику развили су и опште квалификативно и опште месно значење: *премониторан* (*prae + monere* — опомињати = који унапред опомиње, упозорава); *предиспозиција* (припрема, склоност, наклоност, осетљивост); *предиспозиција* (припрема, склоност, наклоност, осетљивост, нагињање); *преегзистенцијализам* (став, веровање у постојање пре телесног рођења); *премоларан* (који се налази пре, иза кутњака); *постплиоцен* (геолошко раздобље после плио-

цена); *постхумус* (посмрче, дете рођено после очеве смрти); *постденталан* (изазубни, зазубни, који се твори изнад зуба).

IV. Бројни префикси

Префикси: *би-*, *центи-*, *деци-*, *дека-*, *ди-*, *додека-*, *хекса-*, *хекто-*, *хепта-*, *мега-*, *мезо-*, *микро-*, *пента-*, *три-*.

А. *бифазан* (*bi-* — двапут, двоје, двојина (л) + *phasis* — развојни степен, мена = двофазан); *центиграм* (*centum* — сто (л) + *грам* = стоти део грама); *дециграм* (*decem* — десет (л) + *грам* = десети део грама); *декасилабичан* (*deka* — десет (г) + *syllabē* — слог = који има десет слогова); *диархија* (*duo* — два (г) + *archē* — власт = двовлашће); *додекагон* (*dōdeka* — дванаест (г) + *gonu* — угао, колено = дванаестоугаоник); *хексагон* (*hex* — шест (г) + *gonu* — угао, колено = шестоугао); *хектолитар* (*hectaton* — сто (г) + *libra* — мера за текућину и зрнасту робу = сто литара); *хептагон* (*hepta* — седам (г) + *gonu* — угао, колено = седмоугао); *мегатона* (*megas, megalē, mega* — велик (г) + *тона* = милион тона); *мезотрон* (*mesos* — средњи (г) + *електрон* = тешки електрон масе 200 пута веће од масе обичног електрона); *микрограм* (*mikros* — мален, ситан, сићушан (г) + *грам* = милионити део грама); *пентагон* (*pente* — пет (г) + *gonu* — угао, колено = петоугао); *трифолијум* (*tres* — три (л) + *folium* — лист = трolist).

В. *бифуркација* (*bi-* + *furca* — виле, рапље, рачве = рачвање, подела уопште); *центифолија* (*centum* + *folium* — лист биљке = врста руже са много латица); *декалог* = десет заповести божијих које је, по предању, дао Мојсије Израелцима); *диколон* (*duo* (*di-*) + *kōlon* — уд, члан = двостих); *хексоген* (*hex* + *genesis* — постанак = експлозив са јаким разорним дејством); *хектограф* (*hectaton* + *graphō* — пиштем = машина за умножавање списка и цртежа); *пенталогичја* (*pente* + *logos* — реч, говор, логос = пет романа или драмских дела једног писца повезаних јединственом замисли); *трицикл* (*treis* — три (г) + *kuklos* — котач, круг, точак = троколица, возило са три точка).

Закључак

Висок степен појмовности туђица, потекао од њихових номинационих значења која су пропраћена изостанком различитих семантичких компонената, разлог је њихове неуклопљености у општи лексички фонд језика реципијента. Семантичка једнореферентност туђица приближава их терминима.

Префикси грчког и латинског порекла компатибилни су готово искључиво са грчком и латинском лексичком базом. Трансфер лексема од језика донатора, у коме се у потпуности могла развити вишезначност, у језик реципијент резултовао је заменом сложене полисемантичке структуре општијом и апстрактнијом значењском једнореферентношћу. Овај трансфер за последицу имао је следеће: префигирана грчка или латинска лексема услед изостанка и немогућности развитка полисемије у језику реципијенту, може реферирати само на једно опште значење. Управо је

опште значење на које префикс реферира узето за критериј класификације најпродуктивнијих префикса грчког и латинског порекла. Реферирање на два или више општих значења могло се одвити у оквиру лексичко-семантичког система језика донатора, али и језика реципијента. Међутим, вишезначност лексема у чијој је основи метафора, метонимија или синегдоха одвила се према полисемијским законитостима језика донатора, а као готов производ полисемантичког процеса из језика донатора пренета је у језик реципијент.

Најфреквентније творбене основе на које се прикључују префикси јесу оне које денотирају категорију *abstractum*. И то не чуди уколико се има на уму висок ниво појмовности туђица. Денотати категорије *humanus* чести су, али су најчешће настали посредно преко денотата категорије *abstractum*. Даље, фреквенцијским редом следе денотати категорије *inanimus* те коначно *animans*. Ови подаци, наравно у оквирима општезначних подразреда, казују много о типу продуктивности (усмерена или неусмерена) и продуктивности уопште. Они показују и степен адаптираности и прихваћености понаособних туђица у језику реципијенту. А све ово смислено је детерминисати једино код лексема са нетрансформисаном семантиком саставних делова које карактерише есоцентричност (скупина А.). Код лексема са трансформисаном семантиком саставница (скупина В.) општа значења префикса премрежена су значењским помацима према полисемијским законитостима језика донатора. Оне су малобројне, изразито индивидуалне и непродуктивне, префикс у њима не реферира ни на једно опште значење, те је излишно постављати параметре за денотат творбене основе.

Тест на адаптираност творбене основе грчког и латинског порекла, то што према нпр. *антидинастички* постоји *династички*, а према *архигонија* не постоји адаптирано **гонија*, није пружио никакав податак. Творбена основа грчког и латинског порекла у слободној употреби факултативно постоји у сва четири општезначњска подразреда. Међутим, постоји један други податак. Што је префикс прихваћенији у језику реципијенту, то ће вероватноћа деноминалне творбе глагола бити већа, а ниво апстрактности туђице мањи. Будући да је број таквих префикса мали, остаје констатација да су туђице високо апстрактне и блиске терминима. Отуд и слаба творбена покретљивост туђица, отуд и чињеница да их говорници језика реципијента уче у смислу памћења њихових архисема, за које се слободно може рећи да су заправо дефиниције. Дакле, процес усвајања значења туђица готово је једнак процесу савладавања ускостручних термина учењем њихових дефиниција.

Још једно. Вратимо се дистинкцији између префикса и префиксоида са почетка рада. Анализом туђица које су ушле у корпус овог рада префикси би били према досадашњим дефиницијама сви они први елементи лексема из групе негативних и реверзативних/привативних, а највешћим делом и из групе релационих локативних и темпоралних значења префикса. Сви квалификативни и бројни први елементи лексема били би префиксоиди. Међутим, ово не баца много светла на прецизно разјашњење шта је префикс а шта префиксоид, јер су параметри и критерији за класификацију у овом раду изузетно формализовани, а туђице исувише есклузивне у односу на домаће речи да би семантичке законитости које

за њих важе биле примењиве на прве делове сложених или изведених речи из лексичко-семантичког система српскохрватског језика.

Summary

Marko Popović

TOWARD POSSIBLE CLASIFICATION OF LOAN-WORDS WITH THE MOST FREQUENT GREEK AND LATIN PREFIXES

High degree of abstraction of loan-words, originated from their nominal meanings accompanied by the absence of different semantic components, is grounds for their not being embedded in general lexical found of the recipient language.

Greek and Latin prefixes are compatible almost only with Greek and Latin lexical basis. Transfer or the word-formations products from the donator language (in which polysemy of such products took place in complete) into the recipient language resulted in exchange of complex polysemantic structure for more general and more abstract semantic monoreference. The consequence of former implies: word-formation products with a Greek or Latin prefix could refer only to one general meaning, because of its impossibility to develop the polysemy in the recipient language. General meaning to which the prefix refers is taken as the criterion for the classification of the most productive Greek and Latin loan-words.

These general meanings are: I negative and reversative/privative; II qualificative; II (a) qualificative numeral/quantitative; II (b) qualificative referring to natural elements, matter of living beings; III (a) relational-locative; III (b) relational-temporal; IV numeral.

Reference to two or more general meanings could take place inside lexical-semantic system of donator language, but also inside the recipient language. However, the polysemy of derivatives, based on metaphoric, metonymic or synecdochic shift, was developed according to the rules of polysemy of the donator language; and, eventually, as the completed polysemantic process is transmitted into recipient language.

In order to state prediction of the directed or non-directed productivity of each prefix, it is exposed in the paper on what type of the lexical base prefix refers. According to semantic criterion, four parameters are set for the lexical base: *humanus* (human), *animans* (animate), *inanimus* (inanimate) and *abstractum* (abstract).

Стана Ристић

(Институт за српски језик САНУ, Београд)

СТРАНЕ РЕЧИ У ОПИСНИМ РЕЧНИЦИМА СА АСПЕКТА ЛЕКСИЧКОГ НОРМИРАЊА

У овом раду представљени су неки проблеми везани за употребу страних речи (туђица) и за њихов статус у српском језику у светлу лексичког нормирања.

1. Велики број страних речи није само специфичност лексичког фонда српског језика него је појава карактеристична за све језике. Она је у савременим условима појачана свим видовима међународне сарадње. Данас се проблеми у вези са употребом страних речи решавају у склопу изучавања процеса интернационализације као опште тенденције језичких приближавања, што је нарочита потреба језика науке и струке, чија се достигнућа не задржавају на границама држава или лингвистичких заједница. Практични резултати науке и струке у оквиру технолошког напретка захватају и код нас свакодневни живот, чиме је, у условима интелектуализације и урбанизације језика, не само књижевни језик променио своју народну основу, него је и народни језик почео да губи руралне и патријархалне особености и његови се идиоми све више приближавају књижевном језику. Процес урбанизације и интелектуализације највише се остварује преко језика средстава информисања (ЈСИ) чији су корисници данас постали и становници најзабаченијих крајева (Пешпикан: 1960, 212—227; Грицкат: 1983, 81—99; Ивић: 1990, 12, 87—97, 106—107). *Речник нових речи* (Клајн: 1992), на чијем смо корпусу разматрали назначене проблеме, показује да ЈСИ, као идиом најобјективније слике стања савременог језика, управо карактерише велики број страних речи, и то не само за појмове из технике, науке и струке, него и за појмове из свакодневног живота. Уношење страних речи у језик свакодневне комуникације и у нестандардне идиоме јесте управо најновија тенденција у усвајању стране лексике.

2. У промјењеним лингвистичким и друштвеним приликама мења се и однос према страним речима у нашем језику, што је и најупорније „језичке чистунице“ и поборнике домаће лексике приволело да проблеме

у вези са страним речима не постављају у смислу њиховог опстанка у домаћем језику, него у смислу њиховог правилног изговара/писања или у смислу њихове правилне употребе (о оправданом присуству страних речи и њиховој незамењивости у лексичком систему исп. Грицкат: 1983, 86; Братанић: 1986, 53—59; Ивић: 89; Клајн: 1991, 151—163). Питање правилног изговора и писање решава правописна и граматичка норма, а питање правилне употребе решава лексичка норма.

3. Одређивање статуса страних речи у описним речницима — лексичко нормирање — као проблем има своје језичке и друштвене аспекте који се морају уважавати. У нормативном смислу то значи да се туђица у речнику не маркира нормативним маркерима уколико друштвене и језичке чињенице оправдавају њено увођење у лексикон стандардног језика.

3. 1. У основи увођења страних речи јављају се углавном језички разлози, а њихов опстанак у језику условљавају језички и друштвени фактори. Ако домаћи језик нема речи којом ће именовати нове садржаје који се из различитих разлога уводе у појмовни свет корисника домаћег језика, онда је употреба стране речи не само пожељна него и неминовна. То су обичне речи за предмете и појмове који се преузимају из других језичких и друштвених заједница или се користе за представљање и упознавање стварности таквих заједница (Бабај: 1983, 88—103). У нашем корпусу за први случај то су примери типа: називи за јела и пића — *корнфлекс, кроасан, авакадо* (тропски плод), *бурбон, лазање, киви, милк-шејк, нескафа, оригано, чизбургер*; називи за одевне и др. предмете — *левиске, пејџер (пејџинг), џојстик, скејтборд, ски-лифт, канистер, ајлајнер, калашњиков, валтер, вокмен, скенер*; називи из области музике, за следбенике неке моде и сл. — *хеви-метал, рок (рокери), цингл, панк (панкер, панкерка), даркер, ламбада, плеј-бек (глејбек)* и сл.

Други случај карактерише употреба страних речи за предмете и појаве при представљању других, страних средина. То су примери типа: *канелони* (италијанско јело), *сувлаки* (грчки специјалитет од меса), *сангерија* (шпанско пиће), *крузадо* (новчана јединица у Бразилу), *пасдаран* (припадник полиције у Ирану), *парео* (врста одеће са Тахитија), *бузуки* (грчки жичани инструмент), *сумо* (јапанско рвање), *еки* и сл.

3. 2. Разлог за оправдано увођење неке стране речи може да буде и разлика у организацији концепата именованих појмова у две различите културе, па домаћа реч није потпуни синоним страном еквиваленту (Братанић: 1986, 53—59). Овакве стране речи у односу на домаћу лексичку обично су стилски обојене или садрже нове компоненте значења које се развијају са променама у друштву под страним утицајем. То су примери типа: *џет-сет, менаџмент (менаџерисати), консалтинг* (пружање привредних, правних и техничких савета, консултовање), *дилер (дипловати), лесе-фер* (слободна иницијатива, политика немешања државе у привреду), *лесеферовски* (~ привређивање), *тајминг* (осећај за време), *топ-форма, бекграунд, камбек, имиџ, џанк* (дрога — у жаргону), *аут* (изван моде), *ин* (у моди, популарно) и сл.

Коришћење страних речи понекад диктира и закон језичке економије кад оне замењују домаће сложене начине именовања: синтагме,

реченице и описе целих ситуација. Такви су, осим претходно наведених примера, и примери типа: *зум*, *зумирати* (приближавање филмске или телевизијске слике помоћу специјалних сочива: снимати уз примену „зума“), *дежа ви* (већ виђено, одраније познато), *дампинг* (вештачко снижење цена), (*дампиншки*), *барбекју* (*барбикују*) (роштиљање под ведрим небом), *плеј-оф*, *брејк*, *катеринг* (припремање и служење јела у авиону) и сл.

3. 3. Повећаном присуству страних речи у нашем језику доприноси и проширена појава учења других језика. Масовније учење енглеског језика нарочито се одразило на повећан број англицизма, и то не само у писаном језику него и у говорним идиомима, а посебно у жаргону младих, што показују наведени примери из тачке 3. 1. Ове можемо допунити и примерима: *мејк-ап*, *мачо* (*мачо-мен*, *мачизам*), *диск-џокеј*, *дјуги-фри шоп*, *драфт*, *боди-билдер* (*боди-билдерка*, *боди-билдинг*), *геј*, *гранд-слем*, *дабл-декер*, *дајцествовати*, *хакер*, *кетман* (*кетмански*), *џогинг* (*џогирање*, *џогирати*, *џогер*, *џогерка*), *травестит*, *свингер*, *воајер* и сл.

3. 4. Присуство страних речи у свим сферама језичке употребе подржава се и традиционалном употребом овакве лексике у језику науке и струке и у официјелној комуникацији образованих људи, одакле су многе речи ушле у фонд опште лексике. Нарочито је карактеристична појава детерминологизације, при којој стране речи као термини развијају и секундарна значења, уврштавајући се у фонд полисемичних речи опште лексике. Њихов опстанак у том фонду зависи од тога да ли секундарна значења по фреквенцији употребе чине централне или периферне елементе њихове полисемичне структуре.

4. Стране речи у нестандартним говорним идиомима карактерише звуковно прилагођавање нашем језику док друга прилагођавања — ортографско и морфолошко — углавном изостају, што показују примери типа: *мејк-ап*, *бокс-офис*, *скејтборд*, *кетман*, *џингл*, *катеринг*, *беби-биф*, *беби-бум*, *милк-шејк*, *чизбургер*, *дампинг*, *дежа ви*, *лесе-фер*, *тајминг*, *консалтинг*, *бекераунд*, *камбек*, *ин*, *џанк*, *џет-сет* и сл. На исти начин се усваја и страна лексика у неким стандардним идиомима, што показује да је данас говорни а не писани језик канал преко кога страна лексика, као и други видови језичких иновација, улазе у наш језички систем. Зато се у оквиру нормирања стране лексике као примаран показује проблем ортографског и морфолошког (граматичког) нормирања чији би начелни ставови утицали и на начин усвајања страних речи у нестандартним, некодифицираним идиомима. Тако би се решили проблеми неуједначеног писања истих случајева у писаним изворима, а практична лексикографија би добила солидне основе за правилно уврштавање ових јединица у лексички систем нашег језика.

5. Друштвену и језичку оправданост уношења стране лексике укратко ћемо показати на примеру жаргона младих. Велики број англицизама и друге стране лексике у говору младих, како показују тематске групе ове лексике у нашем корпусу, условљени су углавном изванјезичким факторима. Међу њима највећи број чине називи за предмете и појмове из свакодневног живота младих који се преузимају из подручја корисника

страног језика. Неки од њих немају еквиваленте у домаћем језику — називи везани за забаву, музику, одећу, новчане јединице и сл. (исп. примере из тачке 3. 1.) Неке се уводе у употребу иако постоје домаћи еквиваленти. То су најчешће називи за људе према узрасту (*тинејџер*, *тинејџерка*, *герла*), према родбинским односима (*ћале*, *кева*, *швеца*), према професији (*тичер*, *тичерка*) и сл. Показује се, међутим, да ни ови други називи нису потпуни синоними домаћим еквивалентима, јер страни називи реализују различите експресивне компоненте значења, па се употребљавају као средства за стилско нијансирање. Тако називи за људе реализују компоненте оцене или „вулгаризације појмова“, што карактерише однос омладине према свом окружењу (*Борисова—Лукашинец*: 1983, 104 — 120). Стране речи у жаргону младих такође карактерише већа или мања звуковна адаптација нужна за усмену комуникацију. Најпре су позајмљенице овог типа биле и социјално обележене као лексика имућнијих слојева омладине, а касније у условима урбанизације проширују се на све слојеве, а преко средстава информисања и на жаргон сеоске омладине.

6. Према нашем увиду у проблем нормативни аспект употребе страних речи у савременом српском језику може се поставити само као проблем њихове умесне употребе (ортографске, ортоепске и значењске). Оправданост и меру употребе одређују изванјезичке околности друштвеног и културног развоја и тешко би се, без штете по објективност, овај аспект њихове употребе могао строже нормирати. Овим би се морали руководити лексикографи при представљању и нормирању стране лексике у описним речницима. Ни у овом сегменту лексичко нормирање — одабирање и издвајање слојева лексике — не би смело бити на штету објективности као основног опредељења описне лексикографије. Важност напомена и упутстава о употреби страних речи као нормативног поступка огледа се и у отклањању неоправданих негативних реакција на њихову употребу. Али пре сваког лексичког, па и овог нормирања „Потребно је тачно сагледати постојеће језичке стилове, детаљно обрадити специфичности њихове структуре, па онда тек приступити прописивању упутстава о томе где би било приличније избећи страну реч, а где би, напротив, њено присуство било у принципу умесно“ (Ивић: 1990, 98).

7. Статус стране лексике у лексикону домаћег језика, поред функционално-стилске особености, одређују и њихове језичке карактеристике — њихова гласовна и морфолошка структура, тј. њихова прилагодљивост нормативима домаћег језика. Објективно представљање и прецизно маркирање функционално-стилске употребе стране лексике имаће и нормативни значај. Тако ће и страна лексика са квалификаторима: „варваризам“, „жаргонизам“, „помодна реч“, „шатровачки“, „вулгаризам“ и сл. нормативним квалификаторима заузимати статус другоразредне, нестандардне лексике, док ће лексика са квалификаторима научне, стручне и сл. области, као и немаркирана страна лексика опште употребе имати статус стандардне лексике, чија могућност опстанка у језику, као и код других типова домаће лексике, зависи од њиховог значењског, употребног и творбеног потенцијала. Квалификатори временске ограничености имају исти смисао и уз речи страног порекла, па ће неке од њих бити сврстанс у историју

језика или у стилски обојену лексику (са квалификаторима: „застарело“, „архаично“, „историјски“), а оне са квалификатором „неологизам“ имаће статус нових речи чији ће опстанак у језику зависити не само од њихових језичких карактеристика, него и од природе реалија које се именују и друштвено-културних прилика у којима се оне уводе у номенклатуру домаћег језика.

Л и т е р а т у р а

- Бабай: 1983 — Бабай Н. Г., Проблема иноязычных заимствований в общественных дискуссиях о языке, *Литературная норма в лексике и фразеологии*, Издательство „Наука“, Москва, 1983, 88—103.
- Борисова—Лукашанец: 1983 — Борисова—Лукашанец Е. Г., О лексике современного молодежного жаргона (Англоязычные заимствования в студенческом сленге 60—70-их годов). *Литературная норма в лексике и фразеологии*, Издательство „Наука“, Москва, 1983, 104—120.
- Братанић: 1986 — Братанић Маја, Двојезични рјечник као извор информација о страниј култури, *Филологија 14*, Југославенска академија знаности и умјетности, Загреб, 1986, 53—59.
- Грицкат: 1983 — Грицкат Ирена, Наш стандардни језик као пратилац општих облика културе, *Зборник за филологију и лингвистику XXVI/2*, Нови Сад, 1983, 81—99.
- Ивић: 1990 — Ивић Милка, *О језику Вуковом и вуковском*. Књижевна заједница Новог Сада, Нови Сад, 1990.
- Клајн: 1991 — Клајн Иван, Туђице и пуризам, *Језички приручник* (група аутора), Београд, 1991, 151—163.
- Клајн: 1992 — Клајн Иван, *Речник нових речи*, Матица српска, Нови Сад, 1992.
- Пешикан: 1960 — Пешикан Митар, Лексичко благо нашег језика и нормативни однос према њему, *Наш језик XVIII*, св. 1—2, Београд, 1960, 9—92.

Резюме

Стана Ристич

ИНОСТРАННЫЕ СЛОВА В ТОЛКОВЫХ СЛОВАРЯХ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ЛЕКСИЧЕСКОГО НОРМИРОВАНИЯ

В работе показано, на материале словаря *Речник нових речи* (автор: Иван Клајн), что в рамках лексического нормирования статус иностранных слов в толковых словарях должно определять в согласии со современными процессами развития языка, как: интернационализация, интеллектуализация и урбанизация. В связи с этим ставится вопрос о правильном употреблении иностранных слов. В толковых словарях этот вопрос решается, при применении орфографической нормы, и представлением функционально-стилистического расслоения этого типа лексики. Объективно и точно определенные функционально-стилистические квалификаторы имеют значение нормативной оценки, так как определяют статус каждого иностранного слова в системе лексического фонда сербского языка.

Ђорђе Оташевић
(Београд)

САДРЖАЈ РЕЧНИКА НЕОЛОГИЗАМА

Аутор износи аргументе у прилог и против уврштавања речи са прозирном семантиком образованих по високопродуктивним моделима у речнике неологизама. Разматра домаћу језичку грађу, али се позива и на иностране лексикографе, јер су методолошка питања слична и у другим језицима.

Лексичке јединице обухваћене речницима неологизама — као што су, на пример, DNE, НСЗ—60, НСЗ—70, НВРЛ, РНР, DMN — веома су разноврсне. При избору у регистрацији нове лексике у речницима влада конкуренција три фактора: хронолошког (време појављивања речи), функционалног (раширеност у језику у датом временском периоду, означавање нове или актуелне појаве) и лексикографског (незабележеност речи у претходним речницима). У већини случајева речници и приручници мешовитог су карактера¹.

Садржај речника нових речи одређен је обимом речника, његовом наменом, али и субјективношћу лексикографа².

На уврштавање, односно неуврштавање појединих група речи у речнике неологизама лексикографи различито гледају. Неслагања су најизраженија код речи са прозирном семантиком образованих по високопродуктивним моделима.

1. Придеви са бројем

Највише полемика изазивају сложени придеви са бројем као првом компонентом и именицом која означава неку мерну јединицу типа

¹ Гак 1983: 29, Фелицина 1978: 55.

² Упоређивање, нпр. PR—78 са другим речницима истог периода сведочи о неизбежној субјективности лексикографа. Многе речи које су састављачи PR—78 одбацили налазе се у другим описним речницима. Сличних примера има много (В. Гак 1983: 19, 28 и Оташевић 1978: 10).

деадесеткилометарски, осамнаестоспратни, тристотони и сл. Све се ове речи слободно образују по продуктивним моделима и теоријски је њихов број неограничен: могуће је, у принципу, образовати речи *осамстоседамдесетдеветокилометарски, хиљдзупетстоосамдесетчетвородневни, четристопедесетспратни* итд. Неограниченост овакве творбе је, наравно, релативна: све потенцијалне речи не реализују се у говору³, а фреквенција реализованих потенцијалних речи веома је различита и зависи од екстралингвистичких фактора. Ипак, све наведене речи (како реално употребљене, тако и потенцијалне) са творбеног становишта су истоврсне појаве, тј. са тог становишта нема принципијелне разлике између *осамстоседамдесетдеветокилометарски* и *десетокилометарски*: оне су образоване по истом продуктивном моделу који допушта стотине и хиљаде различитих реализација⁴. Све су те речи, по мишљењу Ј. С. Маслова, околионалне, док су узуралне само неке од њих и модел по којем се све оне творе. Ове речи, фактички, представљају краће варијанте одређених синтагми. Оне, као и те синтагме, творе се по одређеном моделу у самом процесу изражавања, оне не постоје „унапред“ у памћењу говорника већ постоје као модел и образац, на исти начин као и све друге синтаксичке конструкције⁵.

Гледам (...) лобању, извајану за *деветмилиметарско* зрно (Гуло, 23); Даљински управљач на „Фиперовом“ ФВЦ—30 *осаммилиметарском* камкордеру (Н 2243, 62); Фото-апарат за 35-милиметарски филм (Н 2258, 62); Нови *педесетмилиметарски* објектив (Н 2257, 63); Ипак им се чинило да је лакше да поново утону у сан, успавани *двотонским* скалама, прво у дијатонским интервалима од три степена (Иствик, 30); Улица докова је тог лета била оптерећена (...) тешким *осмоосовинским* камионима (Иствик, 171); „Sharp“ је (...) лансирао *14-инчни* монитор ТФТ са ВГА резолуцијом, у *8-колорној* и *512-колорној* варијанти (В 37, 61); *Гинисова књига рекорда* је могуће отелотворење *петнаестоминутне* славе за сваког (Н 2243, 45); Амбасадор Сингапура у Вашингтону позван [је] у *Стејт департамент на 15-минутни* „пријатељски и садржајан“ разговор (Н 2263, 53); Црна Гора ствара лагано услове за отапање *петнаестмјесечног* леда са својих граница (Н 2230, 21); У Приштину, *четвртмилионски* град (Н 2267, 10); У грчко-македонском *једнопогодишњем* спору Грчка је користила своје чланство у Европској заједници (Н 2230, 15).

Због свега наведеног неки лингвисти сматрају да овакве речи не треба укључивати ни у речнике нових речи, нити у друге описне речнике као пуноправне јединице, са засебним речничким одредницама и описом⁶.

Лексикографска пракса је, међутим, другачија. РСАНУ бележи *једноактан, једнотоман, једнобазан, једнобитан, једнобојан, једнобра-*

³ О томе да ли је нека реч некада била реализована у говору ми не можемо судити због недостатка доказа.

⁴ Берков и Павлов 1983: 60.

⁵ Маслов 1975: 231.

⁶ Берков и Павлов 1983: 60—61.

здачни, једнообразни, једнообразди, једнобрачан, једнобродан, једновалентан, једновекован, једноверски, једновидски, једноводан, једногодан, једногодишњи, једногрб, једнодимензионалан, једнодневни, једнодневни, једножен, једножица, једножицни, једножичан, једнозиман, једнозначан, једнозначећи, једнозуб, једнокатан итд.; двоазбучан, двоатоман, двобазан, двобојан, двобочан, двобразни, двобрид, двобридан, двоалентан, двоэкован, двоэверан, двоэисински, двоэодни, двоэврх, двоэлав, двоэласан, двоэгод, двоэгодан, двоэгодишњи, двоэгрл, двоэдел, двоэделан, двоэдимензионалан, двоэжичан, двоэзнаменкаст, двоэзначан, двоэзрни, двоэимен, двоэјегодишњи итд. У РМС су уврштене речи: троатоман, тробазан, тробојан, тробразни, тробрид, троэверан, троэврстан, троэласан, троэгодишњи, троэделан, тродимензионалан, тродневни, троэжичан, троэзнаменкаст, троэимен, троэлетни, тронедељни ... четэверојан, четээроэвалентан, четээроэглав, четээроэгодишњи, четээроэдневни, четээроэкатан, четээроэлист, четээроэмесечни, четээроэнедељни, четээроэсатни ... шестоэласан, шестоэгод, шестоэгодишњи, шестоэдневни, шестоэкатан, шестоэкут, шестоэлист, шестоэмесечни, шестоэнедељни, шестоэпроцентни итд. У речнику В. Даља, како наводи Н. З. Котелова, има више од 350 речи са елементом *двух-*, у речнику *Слитно или раздельно* њих је више од 200, у Великом речнику АН СССР (даље: БАС) — 150, у Малом речнику АН СССР (даље: МАС) — око 100; са компонентом — *этажный* у БАС се налазе речи *семиэтажный, осмиэтажный*, у речнику Ушакова и БАС — *шестиэтажный, а пятиэтажный* у речнику Ушакова, БАС и МАС⁷.

У РМС, као и у друге описне речнике, речи овог типа су уношене са засебним речничким одредницама и описом само ако су потврђене у грађи, што показује и следећа табела (састављена на основу РМС):

	четворо-	пето-	шесто-	седмо-	осмо-
-годишњи	+	+	+	+	+
-катан	+	+	+	+	—
-месечни	+	+	+	+	—
-недељни	+	+	+	+	—
-дневни	+	+	+	+	—
-процентни	+	+	+	—	—
-спратан	+	+	+	—	—
-члан	+	+	+	—	—
-сатни	+	+	—	—	+
-часовни	+	+	+	—	—
-постотни	+	+	—	—	—
-кратан	+	+	—	+	+

⁷ Котелова 1983: 71.

По мишљењу Н. В. Соловјева јасна, „типска“ творбена и семантичка структура ових речи треба да нађе одраз у исто тако прецизном типском моделу њиховог описа у речницима. При описивању прве компоненте сложених речи треба тежити таквом опису који би покривао све могуће случајеве употребе у говору речи са датом компонентом. Вероватно би речничка одредница која би описивала компоненте типа *двадесето-*, *пето-* итд. требало да садржи, по његовом мишљењу, информацију о употреби речи у следећим значењима:

- 1) који се састоји од *N* делова, појава, предмета који образују једну целину (*седмоцифрен*, *петоспратан*);
- 2) који има *N* обележја, својстава (*тродимензионалан*, *двовисински*);
- 3) који се мери помоћу *N* јединица тежине, снаге, дужине, запремине итд. (*стоватни*, *десеткилометарски*);
4. који има вредност *N* новчаних јединица (*петодинарски*, *десетодоларски*)⁸.

Н. В. Соловјев сматра да у речнику неологизама треба да буду представљене следеће речи:

- 1) сложени придеви са творбеном основом; ове речи и изведенице од њих треба увести у речник (*двомоторан* — *двомоторац*, *дволитрен* — *дволитрењак* — *дволитрењача*);
- 2) сложени придеви који у комбинацији са именицом именују одређену реалију;
- 3) сложени придеви који су у неком од значења прешли у другу врсту речи;
- 4) сложени придеви у саставу сложених синтагми у фолклору, поетском, публицистичком језику и сл.;
- 5) сложени придеви у синтагми коју је неопходно разјаснити;
- 6) сложене речи које карактеришу: а) узраст човека, б) његове физичке особине, в) људске настамбе⁹.

Иако наведена теоријска разматрања изгледају убедљиво, увид у описне речнике српскохрватског језика показује да је ситуација компликованија него што се чини на први поглед. Други делови ових сложених придева некада имају више варијанти: *једнодневи* — *једнодневни*, *једножиц* — *једножицни* — *једножицав* — *једножичан*, *двобрид* — *двобридан*, *дводел* — *дводелан* — *дводељан* — *дводеон*¹⁰. Да ли су све варијанте још увек продуктивне, као и значај и фреквенцију сваке од њих, може показати само нова лексичка грађа. Отворена је и могућност за појављивање нових варијанти, као и нових „мерних“ компоненти.

И први, бројчани део, има различите варијанте: *пет-*, *пето-*, *петоро-*, *петоро-*; *дво-*, *двоје-*, *двој-*, *двојо-*, *дву-*. Варијанте *двој-* и *двојо-* РСАНУ

⁸ Соловјев 1983: 77.

⁹ Соловјев 1983: 77—78.

¹⁰ Примери су из РСАНУ.

оцењује као покрајинске, а *дву-* је застарело. Грађа забележена у РМС и РСАНУ указује на то да ни *двоје-* више није продуктивно, али се због помањкања обимнијих речника нових речи то не може поуздано утврдити.

При одабиру речи јавља се још један проблем — на којој речи завршити низ једнотипске лексике, односно до којег броја, као прве компоненте ових сложеница, треба ићи. То би зависило од друге компоненте ових речи, јер према њеном карактеру ове сложенице могуће је поделити на три групе:

1) компоненте затвореног низа, тј. оне које због свог значења допуштају врло ограничену количину комбинација са бројевима.

2) компоненте нејасно израженог затвореног типа, чија значења у принципу допуштају слагање са било којим бројем, али после одређеног броја речи са овим компонентама постају веројатне (нпр. *-спратан*¹¹).

3) Компоненте отвореног типа, чија значења допуштају комбиновање са било којим бројем (нпр. *-дневни*, *-годишњи*, *-метарски*).

Сматрам да би у будућим речницима српских неологизама овакву лексикку требало представљати зависно од карактера речника. Речи затвореног типа требало би представљати у потпуности, у свим речницима неологизама, док би се за сложенице са компонентама отвореног или нејасно израженог затвореног типа у неким врстама речника могле одредити вештачке границе. У мобилна издања која би излазила нпр. једном годишње (попут руског НВРЛ) требало би уносити све незабележене речи на које се наиђе, јер ови речници имају задатак да пруже различите лингвистичке и екстралингвистичке информације. У „заокруженије“ речнике нових речи (попут НСЗ—60, НСЗ—70, ДНЕ, РНР) треба уносити само незабележене друге компоненте, варијанте постојећих и нова значења.

2. Придеви типа српско-грчки

Неки лингвисти сматрају да у речнике нових речи не треба уносити као пуноправне јединице ни сложене придеве чије су обе компоненте образоване од назива држава. Као и претходне речи, ови сложени придеви највећим делом су принципијелно оказионални и реализација оваквих потенцијално постојећих у језику сложених речи зависи од веома променљивих екстралингвистичких фактора. Теоријски њихов број може да износи више од 20.000, али је вероватноћа да ће се у тексту на руском (или српском) језику срести придев *екваторско-бенински* или, рецимо, *мартиничко-боцевански* веома ниска, мада не и равна нули. Ови лингвисти сматрају да је фиксација таквих речи корисна, али само у виду спискова без дефиниције¹².

Код ове групе речи, као и код претходне, узуалност фактички одговара високој фреквенцији. Придев *четвороспратни* у нашем језику

¹¹ Зграда може имати било који број спратова, али је врло вероватно да у догледној будућности неће бити саграђена зграда од нпр. хиљаду спратова.

¹² Берков и Павлов 1983: 61.

готово да постоји као готова јединица, исто као, на пример, *српско-хрватски*; очито је да ствари стоје другачије с придевима *тридесетседмоспратни* и *суданско-мексички*. Између ових крајности постоји изванредан број јединица које су за једну групу језичког колектива узурпане, мање или више високофреквентне, уобичајене, док су за све остале чланове веома ретке. Тако је, на пример, придев *тридесетпет(о)милиметарски* за фотографије сасвим обична и честа реч јер практично сви савремени фотографи у употребавају (и) малоформатне фотоапаратс који користе стандардне тридесетпетомилиметарске филмове.

Број речи овог типа, због екстралингвистичких разлога, знатно је мањи од 20.000. У књигама, новинама и часописима објављеним у последњих десетак година нашао сам свега око 250 придева овог типа. Као први или други део ових речи најчешће се јављају придеви *српски* и *југословенски*, републике и народи бивше СФРЈ и суседне државе. Од осталих земаља нешто чешће се срећу само велике и утицајне земље. Мање неевропске земље јављају се веома ретко (обично уколико ратују између себе). Фреквентност речи овог типа веома је различита.

Мислим да и ове речи у речнике неологизама попут НВРЛ треба уносити у потпуности, као пуноправне јединице, са примерима и дефиницијама. За лингвисте оне су занимљивије него што се чини на први поглед.

Њихове основе могу бити: а) фиксирани, код којих промена места основа доводи до промене у значењу: *српско-грчки* речник (*грчко-српски* речник); *грчко(-)кипарски*, *турско(-)кипарски*, *татарско(-)монголски*; б) нефиксирани, где промена места основа не доводи до промене у значењу, али је редослед најчешће условљен прагматским разлозима или „тачком гледишта“: „Друштво српско-грчког пријатељства“ (са седиштем у Београду) и „Друштво грчко-српског пријатељства“ (из Атине), југословенско-мађарска граница.

Односи основа могу бити субординирани или координирани. У придеву *турско(-)кипарски* основе су субординиране када се ради о делу Кипра који је Турска окупирала, а координиране су када се односе на Турску и Кипар.

Ни лексичко значење ових придева није „стереотипно“. Диференцијална обележја, према објекту релација, могу да се односе на језике (српско-грчки речник), државе (југословенско-грчки односи), земље и простор двају подручја (америчко-азијски, азијско-пацифички), представнике етничких заједница (курдско-турски обрачу), народе двеју земаља (совјетско-југословенске културне везе), представнике земаља (југословенско-грчки стонотениски дубл), носиоце власти (крајинско-хрватски преговори), територије (југословенско-румунска граница). Врсте односа су, такође, различите, на пример:

- 1) који припада а и б: српско-грчка туристичка агенција;
- 2) који се састоји од а и б: југословенско-грчки комитет за економску сарадњу;

3) који а и б повезује неким узајамним односима (значење „између“): српско-грчко пријатељство.

При грађењу ових речи актуелно је неколико различитих творбених модела. Јавља се више морфонолошких појава (крњење основа, присуство или одсуство интерфикса итд.). Орфографска правила су везана за односе међу основама. Време појављивања ових придева различито је и условљено екстралингвистичким разлозима¹³.

Сложени придеви који се пишу са цртицом (не само типа *српско-грчки*), у речницима ретко бележени, последњих деценија су веома продуктивни. Структурне и семантичке карактеристике ових придева нису довољно запажене и описане. Међу овим придевима може се издвојити више класа и поткласа. Параметри по којима се групишу у класе¹⁴ различити су, а такође и конкретна вредност појединих придева у оквиру исте класе. Да ово нису „стереотипне“ речи, неинтересантне лингвистима и другим корисницима речника неологизама, илустроваће следећи примери:

Присаједињена територија ушла би у састав Црне Горе само у *политичко-правном* својству аутономне области Црногорске Крајине (Н 2257, 21); Тврди се да би он [„Вјесник“] имао и одређену *политичко-пропагандну* улогу у очекивању превремених хрватских избора (Н 2271, 50); У својим *политичко-информативним* програмима телевизија је на страни актуелне власти (Н 2228, 53); Вероватнији исход промена у југословенском друштву је формирање полупериферног система ауторитарне државе и *политичко-привредне* олигархије (Н 2289, 25); Већина присутних (...) дошла [је] на скуп са веома одређеним *промотивно-политичким* мотивима (Н 2251, 19); Путовање групе новинара из Србије (...) у Хрватску све је друго осим *дипломатско-политичке* авантуре (Н 2251, 18); Ова *територијално-политичка* варијанта није присутна само у српској, него и у хрватској јавности (Н 2243, 23); Реч је, наиме, о политичком промискуитету који чак ни Миља Вујановић, у свом *оргијашко-патриотском* трансу, не би могла да антиципира (Н 2230, 6); За њима се сручила једна архаична митологија (...) само зато да би се прешлела са новом, суровом, *градско-грађанском* митологијом (Доба, 43); У једном *елементарно-антрополошком* смислу прича код реципијента проузрокује страх и мучнину (Есеј, 72); Књижевност као *друштвено-симболички* чин (Несвесно, 15); Количиним урађеног и личним стваралачким напором настоји да надокнади одсуство *друштвено-стваралачког* (Брава, 45), Нисам претендовао да напишем историју српског песништва (...) као објективну слику *друштвено-културних* прилика (Стрелац, 7); Узорак код урбо-архитектонских истраживања је неизбежни ком-

¹³ Котелова 1983: 75—77.

¹⁴ Уп. Оташевић Ђорђе: Класе и групе. *Загонетач* 307 (1985).

промис, јер ваља да буде доследно *просторно-људско-временски* (Брава, 54); Ко су најомиљенији Југословени на *друштвено-политичко-естрадној* лествици (Н 2272, 28); Сумњам да човечанство може опстати ако не постане заједница и то више заснована на *социјал-еко-демократским* него на капиталистичким начелима (Н 2272, 33).

3. Изведенице од презимена

Придеви и прилози изведени од „индивидуалних“¹⁵ презимена у описним речницима релативно слабо су заступљени¹⁶. Иако има мишљења да, сасвим појединачних изузетака, њих једва и треба лексикографски белажити¹⁷, творба ових речи пије механички процес¹⁸. Неки се придеви не образују по устаљеном обрасцу, а такође, многе од ових речи имају специфично значење које се не може описати само дефиницијом 'који је као у ...'¹⁹. На пример, у опису придева *моцартовски* („Пјевуцкала је, тихо, неку веселу моцартовску мелодију“, Соба, 166) неопходно је додати и 'лепршав, лаган'; придев *арманијевски* значи 'крајње елегантан, тип-топ' („Био сам одјевен у сивоплаво одијело с тамноплавом кошуљом, краватом и марамicom затакнутом у џеп ... каже славни детектив Филип Марлоу, по свему судећи оличење арманијевске елеганције“, С 481, 7); *раблеовски* значи 'мегаломански, предимензиониран, претеран' („Фешта је била раблеовска“, С 470, 94), а *риплијевски* 'невероватан, али истинит' („Ту једину, риплијевски невероватну, могућност Арсен је одмах учео“, Рулет, 91; „... доживела је своју светску премијеру у Београду, о чему су, као о риплијевском куриозитету, писале и стране новине“, Л 1, 37). — Уп. и следеће придеве и прилоге.

Некоћ су сви они били опсесивни хакери (...) огрезли у *ајништајновски* стил комуникације с околином (С 479, 13); Такав *боргесовски* одговор не би могао рећи ни сам Боргес (Носорог, 126); Који је то свет? Да ли из какве старокинеске легенде или стоичких представа односно *борхесовска* варијација света у којој смо присутни само као сени? (Доба, 11). Исплио је са мном неколико гутљаја и попушио двије или три цигарете, упијајући *вагнеријански* патентичну глазбу Горецког (С 450, 51); Волим их становитом *гандијевском* понизношћу (Д 439, 41); Прича о

¹⁵ Исто презиме може истовремено бити и „индивидуално“ и „масовно“; само у лењинградском телефонском именику има 15 људи са презименом Пушкин. Међутим, за све који говоре руским језиком, и не само за њих, *Пушкин* је, ван контекста, песник Александар Сергејевич Пушкин (в. Берков и Павлов 1983: 63).

¹⁶ У РСАНУ сам случајно наишао на придеве *вуковски* и *гогољевски*. Да ли оваквих речи има још, колико их има и како су описане — не знам, јер би темељито претраживање само једног обимнијег описног речника захтевало много времена. Али је сигурно да њихов број није велики, јер скоро ниједан придев овог типа који сам нашао у књигама и штампаних постојећим речницима није забележен.

¹⁷ Берков и Павлов 1983: 62—63.

¹⁸ Левашов 1981: 140.

¹⁹ „гогољевски, -а, -о који је као у руског писца Гогоља“ (РСАНУ III, 413).

Парсифаловом путовању завршава се, сасвим *јунгијански*, пред Гралом (Н 2281, 45); Постигне низ вишеслојних значења и сугестија, често досежући *орвеловске* и *кавкјанске* импулсе (Ком, 21). Писмо је у обзору *кафкјанске* атмосфере (Нови Клини, 131); Нипошто *милеровски* еротика, мада тог писца врло радо читам (Е 19, 15); На њему није да мири крајности, јер се оне *паскаловски*, саме додирују (Брава, 59); Следи рез човекољубља према читаоцу, испољеног са свим лукавствима још из *сервантесовске* традиције обраћања (Доба, 45); Свиђа ми се и идеја карме која је дубоко *фрејдистичка* (Н 2268, 41); По основној Золиној причи направио [сам] своју, са *хичкоковском* конструкцијом (С 470, 84); Из широких, *чаплиновских* хлача вириле су ноге (Угрешић, 45);

У речницима неологизама ови придеви и прилози морају наћи своје место, као пуноправне лексичке јединице, са дефиницијама које често не могу бити шаблонске.

4. Речи са деминутивним суфиксима

Речи са деминутивним суфиксима веома су бројне, јер се они, теоријски, могу неограничено комбиновати са именицама, а изражавају целу гаму значења, па њихово уврштавање у речнике нових речи може представљати извештај баласт²⁰. Отворен карактер модела и регуларност значења суфикса дозвољава творбу таквих афиксалних речи *ad hoc*.

Питање узуралности именица са деминутивним суфиксима, према схватању Беркова и Павлова²¹, треба решавати као и код претходно поменутих придева типа *двадесетоклометарски*. Очито је да су многе именице са деминутивним суфиксима високофреквентне и да постоје као готове јединице. Заједно с тим продуктивност модела дозвољава грађење огромног броја околиналних образовања, најчешће за исказивање ироничног или презривог односа према објекту. Једна иста реч у различитим контекстима може имати различите конотације.

„Ти си проститутка?“. Очекивао сам бар *гневић*, а добио сам разоружаност. „Да, морам. Не за дуго“ (Блуд, 108); Цејн спусти једну ружичасту цепку у чашу; а свети мџк, чаролија сваког рецепта, цвећа *звук* „плип“ (Иствик, 41); Подсећа (...) на нахерене *зградурке* које је (...) цртао славни Машеро (Дорћол, 90); Стеже беле усне истовремено кад трзну, више поглед него главу, нанижс у *наклончић* (Блуд, 81); очи *жмотињице*, постављене са стране у овалној *лобањци* (...) изгледале [су] као два мутна *горњића* (Иствик, 279); Али, тај *грабић* изнад главе

²⁰ „Грамматичке изведенице, тј. изведенице највеће продуктивности (глаголске именице, деминутиви и аугментативи, придеви са значењем односа и припадања и др.) представљају приличан баласт у многим речницима, јер најчешће представљају граматичко-лексичку категорију, али не и посебне лексичке случајеве“ (Пешикан 1970: 153).

²¹ Берков и Павлов 1983: 64.

књегине Јелисавете. Тај *хладарак*. (...) Ни пчела да зујне. Крај *пластића* мртва кокошка (Л 1, 31); Чим заврши високе школе, група високошколаца оснује факултет у свом месту (...). Тако су се ти *универзитетићи* и *факултетићи* одржали (И 238, 33).

Међутим, „иако су ово често случајеви унапред одређене, аутоматске продуктивности, ипак према уобичајеним мерилима и они представљају посебне речи, па њихово приказивање по правилу не избегавају ни једнотомни речници“²². Сем тога ове речи имају низ индивидуалних карактеристика: различити афикси, различите морфолошке појаве, различити интервали између појављивања основне и изведене речи, варијантност и конкуренција варијаната и др. Такође, „категорије аутоматске продуктивности нису прецизно и јасно омеђене од случајева особенијег, лексичког типа (уп. *јаворић* – *јаворчић* – *јаворак* – *јаворац*)“²³. Употреба неких именица са деминутивним суфиксима које нису забележене у постојећим речницима може довести до недоумица и неслагања²⁴. Све ово показује да и именице са деминутивним суфиксима, као и остале граматичке изведенице, треба уносити у речнике неологизама, али уз прибегивање „разним методама економисања у њиховом приказивању“²⁵. Начела усвојена за РСАНУ могу бити примењена и у речницима нових речи²⁶.

Извори

- Блуд: Глишић Небојша, *Блуд*. Београд, 1986.
 Брва: Кара-Пешић Живојин, *Дораста за браву*. Београд, 1986.
 Доба: Игњатовић Срба, *Доба колажа*. Београд, 1978.
 Дорћол: Велмар-Јанковић Светлана, *Дорћол*. Београд, 1981.
 Есеј: Ибрахимовић Нецад; *Преламаче есеја*. Сарајево, 1989.
 Гуло: Булатовић Миодраг, *Gullo Gullo*. Београд, 1990.
 Иствик: Апдајк Џон, *Иствичке вештице*. Београд, 1987.
 Несвесно: Пејмсон Фредерик, *Политичко несвесно, Приповедање као друштвено-симболички чин*. Београд, 1984.
 Носорог: Арманини Анте, *Носорог и парадоксална ружа*. Београд, 1987.
 Нови Клини: Продановић Милета, *Нови Клини*. Београд, 1989.
 Рулет: Прелић Љубомир, *Рулет у Бадену*. Београд, 1986.
 Соба: Balduin James, *Giovannijeva soba*. Загреб, 1985.

²² Пешикан 1970: 154.

²³ Пешикан 1970: 154.

²⁴ Оташевић Ђорђе: О неким језичким питањима. *Загонетач* 33 (1986), 4.

²⁵ Пешикан 1970: 153.

²⁶ „— за такве речи не показују се значења, него само семантички или граматички однос према основној речи ('гл. им. од ...', 'дем. и хип. од ...' и сл.) — макар основна реч имала и десетине значења;

— економише се и с потврдама, тј. примери се или не дају (уз глаголске именице), или се замењују обичнијим синтагмама (често уз придеве на *-ски* и сл.), или се тежи давању што мањег броја примера“ (Пешикан 1970: 153—154).

Стрелац: Игњатовић Срба, *Записи слободног стрелца*. Ниш, 1986.
Угрешин: Угрешин Дубравка, *Форсирање романа-реке*. Загреб, 1989.

Д: *Данас*, Загреб
Е: *Еротика*, Загреб
И: *Интерјеу*, Београд
Ком: *Комунист*, Београд
Л: *Либерал*, Београд
Н: *НИН*, Београд
С: *Старт*, Загреб
В: *Време*, Београд

Литература

Берков и Павлов 1983

Берков В. П., Павлов В. М.: Новые слова?. у: *Новые слова и словари новых слов*. Ленинград, 1983, 58—70.

Гак 1983

Гак В. Г.: Новые слова и новые словари. у: *Новые слова и словари новых слов*. Ленинград, 1983, 15—29.

Котелова 1983

Котелова Н. З.: Словообразование без образования слов. у: *Новые слова и словари новых слов*. Ленинград, 1983, 71—81.

Левашов 1981

Левашов Е. А.: Прилагательные от собственных имен и лексикографическая традиция. у: *Современная русская лексикография* 1980. Ленинград, 1981, 139—142.

Маслов 1975

Маслов Ю. С.: *Введение в языкознание*. Москва, 1975.

Оташевић 1987

Оташевић Ђорђе: Исцрпност описних речника. *Загонетач* 313, Бјеловар, 1987, 9—10.

Пешикан 1970

Пешикан Митар: *Наш књижевни језик на сто година послје Вука*. Београд, 1970.

Соловјев 1983

Соловьев Н. В.: Сложные слова с числительным в первой части в толковом словаре. у: *Современная русская лексикография* 1981. Ленинград, 1983, 73—79.

Фелицина 1978

Фелицина В. П.: О двух словарях новых слов (французском и русском) в сравнительном плане. у: *Новые слова и словари новых слов*. Ленинград, 1978, 53—63.

Речници

DMN — Gilbert P.: *Dictionnaire de mots nouveaux*. Paris, 1971.

DNE — Barnhart C. L., Steinmeitz S., Barnhart R. K.: *A Dictionary of new English*. London, 1973.

НВРЛ — *Новое в русской лексике. Словарные материалы*—77. Москва, 1980.

НСЗ—60 — *Новые слова и значения. Словарь-справочник по материалам прессы и литературы 60-х годов*. Москва, 1971.

НСЗ—70 — *Новые слова и значения. Словарь-справочник по материалам прессы и литературы 70-х годов*. Москва, 1984.

PR—78 — *Le Petit Robert*, Paris, 1978.

РМС — *Речник српскохрватског књижевног језика*, I—VI. Матица српска, Нови Сад, 1967—1976.

РНР — Клајн Иван: *Речник нових речи*. Нови Сад, 1992.

РСАНУ — *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, I—XIV. Српска академија наука и уметности, Београд, 1959—1989.

S u m m a r y

Đorđe Otašević

CONTENTS OF A DICTIONARY OF NEW WORDS

The author provides arguments pro et contra for including into a dictionary of new words semantically transparent lexemes formed after highly productive models.

Драгана Исанловић
(Филолошки факултет, Београд)

ТЕРМИНОЛОГИЈА КУЋЕ И ПОКУЋСТВА У СУДИМЉИ ПОД КОПАОНИКОМ

Овај рад је прилог скупљању речничке грађе из народних говора, и то специфичне терминологије везане за покућство, кућне предмете и у мањој мери за делове куће. Грађу је ауторка прикупила у свом завичајном селу Судимља које се налази на југоисточним падинама Копаоника, општина Брус. Рукопис је настао као семинарски рад под руководством Драгане Мршевић. Ослонац у скупљању и обради била је монографија Гордане Вуковић „Терминологија куће и покућства у Војводини“ (Нови Сад, 1988), скраћ. *Терм. Војв.*

1. Посуде и прибор за јело

а) Судови општије намене

бакрач, гвоздени суд овалног облика који се закачи ланцем (веригама) изнад огњишта и служи за кување јела; данас се у њему носе помије. — *бокал*, стаклени или метални суд за течност. — *бучук*, дрвени округли суд у коме се држи жито пре непосредне употребе. — *ваган*, суд направљен од издубљеног дрвета за храњење деце. — *вангла*, дубљи метални суд који се ретко користи за кување. — *воденица*, месингана направа за млевење кафе. — *ерне*, земљани лонац за кување. — *ддлаг*, дрвени суд округлог или четвороугаоног облика, окачен о ексер на зиду и у њему се држи со. — *засруг*, дрвени, округли суд у коме се носи кајмак, обично када се иде на пут. — *ковин*, корпа плетена од прућа за ношење воћа, поврћа, ораха. — *кórпа*. — *кога*, гвоздени овални суд за кување хране. — *крчаг*, земљани суд за воду са уским грлићем. — *ибрик*, већи гвоздени или бакарни суд при врху сужен и извијен. — *лонче*. — *лонац*. — *сгупа*, дрвена удубљена посуда и дрвени тучак за туцање соли. — *танџир*. — *тас*, лончић за воду. — *тепсија*, метална округла плитка посуда за печење јела у шпорету. — *тестија*, земљани суд са уским

грлићем за воду. — *тигањ*. — *чџнак*, метални или дрвени издубљени суд. — *чџша*. — *чугура*, дрвени пљоснати суд, често украшена или обложена кожном навлаком. — *шџла*. — *шџерпа*.

У Терм. Војв. речи са истим значењем су: бакрач, бокал, вангла, ведрица, воденица, корпа, кота, крчаг, лонац, лонче, ступа, тањир, тас, тепсија, тестија, тигањ, чанак, чаша, чутура, шоља и шерпа. Речи којих нема у Терм. Војв. јесу: бучук, ваган, грне, ибрик, ковин. Друкчија значења истих или сличних речи у Терм. Војв.: долап, в. орман: 'део намештаја који служи за држање рубља, обично са три дубоке фиоке'. *зџструг*. в. — танур: 'дрвена плића посуда са поклопцем у којој се држи сир'.

б) Судови за млеко

бџчка, дрвена направа дубоко издубљена са издуженим дрветом у облику ваљка које се брзим покретима увлачи и извлачи и тако се од млека добија маслац. — *ведрица*, гвоздена, овална посуда са дршком у коју се директно музе млеко. — *вџрџба* — земљани суд за кисељење млека. — *каленица* — земљани или метални суд овалног облика, где се млеко хлади и са њега се скупља кајмак. *кџпица*, исто што и вџрџба. *чџбар*, дрвени овећи суд са пресолцем за сир.

У Терм. Војв. речи исте по семантици и називу су: ведрица, бучка, чабар. Речи којих нема у Терм. Војв.: вџрџба, каленица и купица. У Терм. Војв. термин бџћка, бџћкалица, бџћкало — означава дрвену дубоку посуду у којој се правило масло.

в) Судови и предмети за мешање хлеба

коленика, дрвена оклагија за развлачење теста. *наџве*, pluralia tantum, дрвена посуда у облику корита са три преграде, једна за пројано брашно, на другом крају пшенично а у средњој прегради се меси. — *оклагија*. — *сито*, направа за сејање брашна. — *сџч*, велики гвоздени поклопац који се греје на огњишту и спушта на црепуљу (в. црепуља) и тако се испече хлеб. — *танур*, дрвени круг са дршком на који се ставља тесто за хлеб да одстоји пре печења и њиме се ставља у шпорет или пекару. — *црепуља*, земљана посуда слична тепсији, служи за печење хлеба.

Речи исте по семантици у Терм. Војв. су: наџве, оклагија, сџч, сито. Друкчија значења истих или сличних речи у Терм. Војв.: коленика, витлџвка: 'ваљак од зобне сламе и блата, који се ставља између гредица по таваници'. — танур: 'дрвена плића посуда са поклопцем у којој се држи сир, в. здела, заструг, чанак'. — црепуља у копаоничком крају именује земљани суд у који се ставља хлеб и који стоји на тлу а поклапа се гвозденим сџчом. У Војводини је исто што и сџч: 'посуда под којом

се некада пекао хлеб на огњишту, в. вршка, вршња, вршњак, жврк, пека, пеква, поклопац, сач, црепња'; има и значење 'кандило'.

г) Судови за туршију и течност

ардџв, буре у коме се углавном држи ракија. *буре*, дрвени суд обично за ракију. — *каџа*, дрвена посуда за купус. — *чабар*, дрвени суд са поклопцем за туршију.

Сви ови термини имају иста значења и у Терм. Војв.

д) Прибор за јело

брџва, полукружни нож који се извлачи из дршке, обично се носи у поље са храном. — *варјача*, дрвена кашика са већим удубљењем у оном делу којим се захвата јело. — *виљушка*. — *ложџица*, кашика, некада дрвена, данас метална. — *кашџка*. — *кутлача*, дрвена кашика која је на врху издубљена и користи се за вађење чорбастих јела из лонца. — *ноџ*. — *сатљик*, мала флаша. — *сланик*, дрвени предмет удубљен за со. *стакло*, мала флаша. — *чокањ*, флашица за мале количине пића.

У Терм. Војв. речи исте по семантици: бритва, варјача, виљушка, кашика, нож, сланик и чокањ. Речи којих нема у Терм. Војв. су ложица и кутлача. Друкчија значења истих или сличних речи у Терм. Војв. су: — сатљик, сатљик, сатљић, в. фраклић, стаклена бочица са узаним и дугим грлом, за ракију. — стакло, дунстфлаша, стаклени суд у који се оставља зимница.

2. Намештај: делови куће и остали предмети

а) Намештај

— *астал*, сто у кухињи и гостинској соби, *басамџи*, (басмак), степенице, — *брџва*. — *врата*. — *вунџа*, дрвени левак. — *дџвар*, зид. — *џнки*, левак, данас најчешће пластични. — *ладњак*, данас замрзивач. — *мџица*, гвоздена направа која се дели на два дела који се на врху повијају; служи за вађење жара из огња. — *машиџа*, шиваћа машина. — *каџионица*, земљани судић са постољем и дршком у коме се држи тамјан а у време славе се запали и кади. — *каџак*. — *каџа*. — *кџуч*. — *кџучџица*, кџучаџица. — *колџва*, дрвена направа у којој се успављују и љуљају бебе. — *ковџег*, дрвени сандук у коме се обично чува нова одећа и одећа за свечане прилике. — *кџнаџ*. — *крџвет* (кревети су и дрвени и гвоздени). — *крџенаџ*, дрвена витрина која обично стоји у кухињи. — *котловарка*, мотка о коју се окачи одећа па се тако носи на реку на прање. — *кџбе*, мала гвоздена пећ. — *ноџари*. — *обрамџача*, мотка на чијим се крајевима окаче коџе воде. — *огледџло*. — *џџег*, гвоздена шипка закривљена на врху за распиривање жара. — *ормџан*. — *пеџара*, рерна. — *пџнџер*, прозор. — *пирџаџка*, дрвена мотка са проширењем изнад дршке, за прање и лупање веша. — *посџпка*, лопатица за жар. — *пџџе*.

— *прозор*. — *реза*. — *рогови*, греде које држе кров. — *решето*. — *саџак*, гвоздена треношка над ватром на коју се ставља котао за кување. — *сџвра*, низак дрвени сто на коме се некада обедовало. — *столица*. — *стреја*. — *стубе* (pluralia tantum). — *тамјан*. — *трондишка*, ниска дрвена столицича троугластог облика са три ноге. — *фрижидер*. — *чуњак*. — *шипгло* (огледало). — *шпорет*.

Речи исте по семантици у Терм. Војв. су: астал, басамци, брава, врата, дувар, капак, клупа, кључ, кључаоница, колевка, ковчег, кревет, креденац, корито, ногари, орман, пенџер, праг, прозор, реза, рогови, решето, саџак, совра (софра), столица, стреја и шпорет. Речи којих нема у Терм. Војв.: вунија, инка, кадионица, конац, котловарка, огледало, ожег, пирајка, посипка, стубе, тамјан, фрижидер и шпигло. Разлике у семантици истих речи у Терм. Војв. су: *ладњак*, *табарка*, 'део казана за печење ракије, у који се сипа вода'. — *машице*, 'справа којом се лонци стављају у пећ и прихватају врели предмети'. — *машина*, 'справа за млевење мака, пасир'. — *кубе*, в. пица, 'зарубљени врх, појас на горњем делу зидане пећи'. — *обраница*, 'дугачко, повијено дрво које се ставља преко рамена и на коме се носе посуде с водом'. — *пекара*, '1) кућерак 2) летња кујна'. — *трдножац*, 'ниска столицича на три ноге'. — *чуњак* је на Копаонику лимени део који одводи дим из шпорета у димњак, а у Војводини: *чуњак*, *чунка* в. *игла*, 'метална шипка са ушицом за прошивање трске на крову'.

б) Предмети за осветљавање

гасарче, направа од плеха у коју се стави свећа од воска и тежине. — *гасић*, мало плехано постоље за свећу. — *дуварџа*, лампа "на гас" која виси на зиду. — *лампа*. — *луч*, две-три иверке дрвета које се пале ако нема гаса. — *свећа*. — *станило*, направи се од тежине и један крај се стави у гас у „гасарчету“. — *ћукавче*, исто што и „гасарче“. — *фењер*.

Речи исте по семантици су лампа и фењер. Речи којих нема у терминологији Војводине су: *гасарче*, *гасић*, *дуварача*, *луч*, *станило* и *ћукавче*. Друкчије значење у Терм. Војв. јесте код термина *свећа*, *свећница*, в. 'агршчић, део који плива по уљу у кандилу и у који се ставља фитиљ'.

в) Прибор за плетење

игле. — *калемче*, мали смотуљак вуне. — *клубе*, клупко.

Овде је друкчије значење исте речи у Терм. Војв. код термина *игла*, 'метална шипка са ушицом за проширивање траке на крову'. У Терм. Војв. термина *калемче* и *клубе* нема.

г) Постелина

губер, прекривач од тежине. — *јастук*. — *јџрган*. — *простирача*, исткана тканина која се простире преко сламарице. — *слџмарица*, облога од тежине напуњена пушком од кукуруза, користи се уместо душека. — *ћилим*. — *ћџбе*. — *чаршав*. — *чџрга*, ткани прекривач од грубе тканине.

Речи са истом семантиком у Терм. Војв.: губер, јастук, јорган, сламарица, ћилим, ћебе и чаршав. Речи које не постоје у Терм. Војв.: простирача и черга.

д) Прибор за купање

канџавац, пешкир. — *корѝто* (дрвено). — *сапун* (прави се од лоја и животињске масти). — *цџ*, течност која се сакупи испод олука кад пада киша (кишница) у неком суду, затим се процеди и тиме се најбоље пере коса.

Једини термин са истим значењем у Терм. Војв. је *корито*. Осталих речи у Терм. Војв. нема.

3) Одећа (женска, мушка и дечја)

а) Женска ношња

врста, низаљка, огрлица. — *гунче*, мали прслук, плетен од вуне или лапа. — *грудњак*, прслук. — *доглавче*, нека врста улошка, прави се од газе у облику венца и носи се на глави испод мараме. — *дџкати*, бакрени рејс златни новац нанизан у огрлицу. — *канѝца*, појас, дебља трака изаткана у разним бојама, везује се преко сукње. — *кџпча*. — *кошуља*. — *јаглуче*, марама коју носе девојке. — *минђушке*, минђушце. — *наглавак*, обућа исплетена од грубе вуне само за стопало. — *низаљка*, сукња ткани од вуне. — *опанак*. — *потпасача*, потсукња. — *пџас*, пантљика која се плете широко од беле вуне за преко кошуље. — *рџкло*, блуза. — *руба*, девојачка спрема. — *сајче*, ткани грудњак преко кошуље. — *тежињарка*, сукња ткани од тежине. — *чарапе*. — *шамѝја*, марама за старије жене.

У „Терминологији куће и покућства у Војводини“ ауторка није посебно обрађивала народну ношњу ове области. Зато велики број термина из ове категорије у тој књизи не постоји. То су термини: врста, грудњак, доглавче, дукати, кошуља, јаглуче, минђушке, наглавак, низаљка, опанак, потпасача, рџкло, руба, сајче, тежињарка и чарапе. Термина са истим значењем у Терм. Војв. нема. Речи истог назива а друкчијег значења у Терм. Војв.: *каница*, 'канта', плехана посуда са дршком и поклопцем за ношење млека'. — *кџпча* је на Копаонику метална направа за закопчавање одеће, а у Војводини: *кџпча*, 'в. обртаљка, метална или дрвена шипка којом се полукружним окретањем затварају врата, рајбер'. — *пџас*, 'в. венац — горња ивица, руб корпе'. — *шамѝја*, 'в. шамлица, ниска столица без наслона, служи за седење у кући, напољу и приликом муже'.

б) Мушка ношња

гаће, панталоне од тежинс. — *гунче*, прслук. — *гуње*, вунени огртач без рукава са капуљачом. — *јалџче*, јелек, прслук. — *јапунце*, врста гуња.

— *кѐца*, врста гуња од козје длаке без рукава; заштита од кише. — *кошуља*, *обџак*, уложак од сукна у опанку. — *опџанак*. — *рѐмик*, каиш. — *чашире*, сукнене панталоне, до колена уз ногу а изнад колена проширене са стране. — *шџкача*. — *шџбара*.

Ниједног од ових термина нема у Терм. Војв.

в) Дечја ношња

пелѐне, четвртасти комади тканине од тежине. — *пѐвој*, дугачка узица која се упреде од тежине. — *сџа*, вунена кошуљица коју носе и девојчице и дечаци до пет година. — *плетѐнче*, тако се називају и џемпер и прслук за децу нижег узраста. — *џџдица*, памучна кошуљица, — *шињѐрче*, капутић.

Ниједног од ових термина нема у Терм. Војв.

4. Разбој

брџо, део разбоја у облику чешља кроз чији је сваки делић провучена нит. — *брџило* (брџо се стави у брџило). — *вратило*, део разбоја у облику калема на коме је намотана сва пређа. — *грџице*, рам, оквир за разбој са доње стране. — *запињача*, направа којом се затеже пређа на вратилу. — *кљуна*, за седење испред разбоја. — *ниги*, део разбоја где пролази пређа. — *џснџва*, пређа која се навија на вратило. — *пџдношке*, четири дашчице повезане нитима а канапом се вежу за доњи део разбоја и притискивањем се покреће разбој. — *полџце*, део оквира разбоја у горњем делу. — *пџтка*, онај део пређе који се убацује чунком. — *сврџачка*, направа која придржава цевку у чунку. — *сџџерке*, дрвени кочићи у земљи који придржавају разбој. — *џџвка*, шупље дрвце које се ставља у чунак. — *џџнак*, дрвени предмет дугуља-стог облика кроз који се намота платно и њиме се пролази кроз нити.

Разбој није обрађен у Терм. Војв. Друкчија значења истих термина: вратило, 'део на бунару на који се намотава ланац на коме је ведро'. — грџица, 'в. греда, дрвени део који се ставља попречно преко зидова куће'. — кљуна, 'део намештаја који служи за седење више особа'.

5. Предѐње

врџѐно, сврдласто обрађен комад дрвета на који се намотава пређа са кудеље. — *кудџља*, дрвена направа при врху пљосната, где је причвршћена вуна узицом. — *прџџа*, предиво које се са кудеље намотава на врџѐно, а са њега на клупко. — *џзица*.

Ниједног од ових термина нема у Терм. Војв.

РЕЧНИК

ардѡв 1г
 астѧл 2а
 бакрѧч 1а
 басамѧци 2а
 брава 2а
 брдѧло 4
 брѡдо 4
 брѧтва 1д
 бокѧл 1а
 бѡуре 1г
 бѡучук 1а
 вагѧн 1а
 вангла 1а
 вѧрѧча 1д
 ведрѧца 1б
 виљушка 1д
 воденѧца 1а
 врата 2а
 вратѧло 4
 вретѡно 5
 врста 3а
 врѧба 1б
 гасѧрче 2б
 гасѧн 2б
 гаѧе 3б
 гредѧце 4
 грѧе 1а
 грѡдњак 3а
 губѡр 2г
 гѡнче 3б
 гѡњ 3б
 дѡглавче 3а
 дѡлап 1а
 дѡкати 3а
 застрѡг 1а
 запинѧча 4
 ѧбрик 1а
 ѧгле 2в
 ѧглѡче 3а
 ѧлѡче 3б
 ѧпѡнѡце 3б

ѧстук 2г
 ѧѡрган 2г
 кадѧонница 2а
 калѡмче 2в
 каленѧца 1б
 канѧвац 2д
 канѧца 3а
 кѧпак 2а
 кѧца 1г
 кашѧка 1д
 кѡца 3б
 клѡбе 2в
 клѡпа 2а
 кљуѡница 2а
 кљуѡч 2а
 ковѧн 1а
 ковѡег 2а
 колѡвка 2а
 коленѧка 1в
 кѡнац 2а
 кѡпча 3а
 корѧто 2д
 кѡрпа 1а
 кѡтѧ 1а
 котловѧрка 2а
 кошѡља 3аб
 кревет 2а
 креденѧц 2а
 крѡѧг 1а
 кѡбе 2а
 кудѡља 5
 кѡпица 1б
 кѡтлаѡа 1д
 лѧдњак 2а
 ложѧца 1д
 лѡнац 1а
 лѡнче 1а
 лѡч 2б
 мѧша 2а
 мѧнѧѡшке 3а
 машинѧа 2а
 наглавак 3а

наћвс 1в	сламарица 2г
низаљка 3а	сланик 1д
нићи 4	сѓвра 2а
ногари 2а	стаќло 1д
ндж 1д	станйло 2б
обѓјак 3б	столица 2а
обрамњача 2а	стрѓја 2а
огледало 2а	стубе 2а
ѓжег 2а	ступа 1а
оклагйја 1в	сучѓрке 4
опанак 3аб	тас 1а
ѓрман 2а	танур 1в
оснѓва 4	тањйр 1а
пекара 2а	тамјан 2а
пелѓне 3в	тежињарка 3а
пѓнѓер 2а	тепсийја 1а
пйрајка 2а	тестйја 1а
плетѓнче 3в	тигањ 1а
пѓвој 3в	тронѓшка 2а
пѓдношке 4	ћѓбе 2г
пѓјас 3а	ћйлим 2г
полице 4	узица 5
посйпка 2а	фѓњѓр 2а
пѓтка 4	фрйжидер 2а
потпасајча 3а	цѓвка 4
праг 2а	црепуља 1в
прѓђа 5	чаанак 1а
прѓзор 2а	чабар 1г
простирајча 2г	чарапе 3аб
радио 2а	чаршав 2г
рѓза 2а	чаша 1а
рѓкло 3а	чашйре 3б
рѓмик 3б	чѓрга 2г
рѓшѓто 2а	чунак 4
рѓгови 2а	чуњак 2а
руба 3а	чутура 1а
саја 3в	цудулица 3в
сајче 3а	шајкача 3б
сапун 2д	шамйја 3а
сатљик 1д	шѓрна 1а
сач 1в	шйњѓрче 3в
сацак 2а	шѓља 1а
свећа 2б	шпйгло 2а
сврѓајча 4	шпѓрет 2а
сйто 1в	шубара 3б

Резюме

Драгана Исailович

ТЕРМИНОЛОГИЈА ДОМА И ДОМАШНЕЈ ОБСТАНОВКИ В ДЕРЕВНЕ
СУДИМЛЯ ПОД ГОРОЈ КОПАОНИК

Данная работа является приложением к собиранию словарного материала, а именно специфической терминологии, связанной с домашней обстановкой, домашними предметами и, в меньшей степени, с частями дома. Материал собран в родной деревне автора, а текст представляет собой семинарскую работу, написанную под руководством Д. Мршевић. Опорой при собирании и обработке материала была монография Г. Вуковић *Терминологија куће и покућства у Војводини* (Нови Сад 1988).

Др Егон Фекете

(Институт за српски језик САНУ, Београд)

О ЧИТАЊУ СКРАЋЕНИЦА

Расправа о томе како би ваљало написане скраћенице читати (изговарати) у говорној пракси. Наглашава се став да су скраћенице најчешће елеменат писаног, а не и (из)говорног изражавања.

Сваком ђаку у основној школи постаје знана Вукова девиза — „Пиши као што говориш, читај као што је написано“. Не улазећи у то да ли је и у којој мери овај принцип апсолутан, сигурно се може рећи да представља темељну одлику нашег језика и писма.

Ипак, има једна не баш занемарљива појава у језику пред којом се наведено Вуково начело исказује проблематичним: када се ради о такозваним скраћеницама. Већ смо, наиме, указали једном раније на то да нам се у језик све више увлаче форме настале скраћивањем речи, обично вишечланих назива институција, политичких организација, културних манифестација, привредних, трговачких објеката, асоцијација или др. Довољно је отворити било које новине, наћи ћемо их на сваком месту. Упозорили смо такође на то да су скраћенице искључиво помоћно средство за (скраћено) писање, а не говорење. (Отуда, рецимо, нико не би саопштење: „Г. Сима је купио 3 кг јабука за десет дин. — прочитао како је написано, већ: „Господин Сима је купио 3 килограма јабука за десет динара“.)

Пошто су, дакле, скраћенице само графемски знак (обично скуп почетних слова речи од којих су састављене), њихов фонолошки склоп може бити разнолик, при чему је, начелно, сасвим свеједно да ли ће склоп скраћеница бити погодан за изговор или не.

Посматрајући за ову прилику само скраћенице у нашим дневним листовима, показује се да су заступљене: (1) у великом броју — консонантске форме без иједног самогласника (нпр. ПТГ, ГСП, ХДЗ, СКЗ, СРС, СРЈ, БЈРМ, ДПС, ВРС, БСЈ, ФСЈ, РТС, ГСС, РДСВ, СКПЈ, СДП, ЖТП, СПЦ, КСТ, ХМЗ, РСК, ТК, ТВ, МЗ), (2) знатно ређе — самогласничке форме без иједног сугласника (УО — управни одбор; УАЕ — Уједињени Арапски Емирати; ИО — извршни одбор, иницијативни одбор, ОО —

основна организација), те (3) опет у великом броју сугласничко-самогласничке комбинације (ХВО, СОФК, СПО, ЕЗ, СНО, ОФК, МАГ, ЈА, МСУП, ВМРО, ДПМНЕ, ПЛО, УДБ, ГО и сл.).

Узели смо у обзир дневне листове отуда што функционална употреба скраћеница — осим у разним административно-пословним, рекламним и сл. приликама — долази до пуног изражаја управо у средствима јавне писане речи, нарочито у новинама (одн. текстуалним секвенцама на телевизијским екранима), а ту, опет, првенствено у насловима чланака, дакле свуда тамо где се — из практичних разлога — жели, пишући краће, економисти простором.

За читаоце (у које се понекад могу уврстити и радијски и телевизијски спикери у тренутку када читају туђи текст) таква се практичност, међутим, може показати мање практичном, поготово ако има или може бити недоумица око тога како редуцирани испис у свом пуном облику гласи. (А да недоумица сигурно може бити, довољно је погледати само до сада наведене примере скраћеница.) У таквом случају, читаоцу (или спикеру, рецимо) и не преостаје ништа друго до да скраћеницу перцепира и у говорном (или сазнајном) плану репродукује онако како је написана.

А како то практично изгледа, довољно је обратити пажњу и ослушнути, на пример, спикере и говорнике на радију или телевизији, на јавним трибинама или у обичном говору када се служе „говором скраћеница“.

Проблем са скраћеницама у говору је двострук: (1) *семантички*, тј. неће увек бити сигурно да ли скраћеница изговорена онако како је написана задовољава принцип споразумевања, по коме дата (скраћеничка) гласовна форма адекватно обележава појам означеног (да ли је онај ко је чита или чује и — *разуме*) и — (2) *естетски*, тј. да ли гласовна репродукција писане форме задовољава фонетско-прозодијске одлике, а тиме и естетске вредности језика; да ли се њима нарушава или обогаћује оно што називамо културом говора.

Одмах можемо одговорити негативно: репродуковање скраћеница обликом у којем су написане сигурно не задовољава бар један од ова два критеријума.

Прво, скраћенице су синтетичке творевине, које матерњи језик не познаје. Низ фонема који их чини не говори ништа о самоме себи (право значење скраћенице крије се, у другим речима), тј. нема природне сагласности између знака и значења. Скраћенице отуда и не улазе у лексички фонд стандардног и књижевног језика, односно у његов значењски систем; њихова вредност је ефемерна, а опстајање у језику махом привремено (трају док опстојава и садржај на који се односе).

Друго, пошто се склоп скраћеница не формира сходно прозодијским, изговорним законитостима језика, говорна репродукција је нерегуларна (и нерегулисана); то их као елемент споразумевања у значењском систему језика додатно дезавуише, јер се аутохтони језички знак (реч) увек остварује истим, у језику *утврђеним* гласовним садржајем.

Ево, примера: ту скоро у новинама је писало: „Ковачни резултати избора из 1990. године су: 194 места СПС, 19 СПО, осам ДЗВМ, ГГ осам, Демократска странка седам, СДА три, ССС два, СРСЈ два, а по једно место седам странака — СЈ, ДРСМ, НСС, СДС, УЈДИ, ПДД и ДСХВ“

(Политика од 26. октобра 1993.) Е, сад само треба замислити (с обзиром на малопре наведене опаске) шта би ово језички значило и како би „звучало“ када би се тако изговорило.

Ипак, знамо да се скраћенице у говорном језику не само чују већ и све више одомаћују; а како то „уживо“ изгледа, покажемо на неколико случајева. Сигурно је да највеће невоље за изговор задају скраћенички спојеви типа СПС, СПО, СРЈ, ВМРО, ДПМНЕ и сл. За њихову гласовну транспозицију у пракси уочавамо чак неколико „система“. Једном, скраћенице се читају „по Вуку“, дакле онако како је Вук „назвао“ ћирилична слова српске азбуке (Б као /б/, П као /п/, Р као /р/, С као /с/ итд.). У другом случају, репродукују се „латинично“, тј. онако како се читају слова абцеде (Б као /бе/, П као /пе/, Р као /ер/, С као /ес/ итд.). Код страних скраћеница (каткад и наших) примењује се и енглеско спеловање (Б се изговара као /би/, В као /ви/, Т као /ти/, Ц као /си/ итд.). И, најзад, уводе се, каткад, и властита решења по систему „како ти драго“ (па се, на пример С изговара као /се/, Р као /ре/, Ј као /ју/, /јот/ и сл.).

Тако се, рецимо, деси(ло) да исти спикер у оквиру истог текста исту скраћеницу СПС једном изговори: „С П С“ (као три посебне, чак акцентоване речи) па онда као: „еС Пе еС“ и, најзад, као: „Се Пе Се“. Недавно је, опет, једна телевизијска емисија названа „Ви и Ти Ви“ где је „Ти Ви“ уведено уместо уобичајенијег „Те Ве“ (ваљда да „Ти Ви“ буде у складу са „Ви и“).

Да би се предупредиле невоље са изговарањем неповољних сугласничких склопова, обично се ипак прибегава девокализацији сугласника или „латиничном“ читању (ХДЗ као /ха де зе/, СПС као /ес пе ес/, ПКБ као /пе ка бе/, СДК као /ес де ка/, ППТ као /пе те те). Снабдевши се паразитским вокалом, сугласници тако постају слогови, тиме и погоднији за изговор, иако неки сматрају да овакво („латинично“) изговорење слова није у реду, поготово ако се има на уму ћирилица (што опет проистиче из неспоразума око тога да ли је скраћеница ствар писма или говора).

Било како било, не можемо превидети да нам се свим овим језик иновира новим (ван)системским појавама. У овом случају: (1) настају нове, гласовно декомпоноване скраћеничке речи (слова се преуређују у слог), (2) слово или слог постаје формално „реч“, самостална изговорна јединица; као таква поприма чак и акценат, (3) добијамо „речи“ без семантичког садржаја (ван скраћеничког низа су неупотребљиве и не значе ништа), (4) такве творевине, ни у целини ни у деловима, немају способност лексичког обележја (значење се садржи у речима од којих је скраћеница и састављена).

Од помнутих случајева, међутим, унеколико се разликују скраћенице типа СУП, ЈАТ, ФАП, УЛУС, САНУ, БИГЗ, МУП, СИВ, РИВ, АВНОЈ, НИН и сл.; разликују се, у ствари, по томе што имају боље могућности да се лакше и природније изговоре, и то у облику у којем су написане. По томе им се могу прикључити скраћенице настале комбинацијом иницијалних слова и(ли) слогова, такве као ТАНЈУГ, НАМА, КОСМЕТ, ИМЛЕК, РУДНАП, ДЕПОС, БЕМУС, СУП, МУП, БИТЕФ и сл. На тај начин у стању су да, својим гласовним склопом, симулирају речи: изговарају се као реч (квазиреч), добијају акценатско обележје, лако се као форме уклапају у деклинациони систем, попримају ознаке грама-

тичког рода и сл., али се и оне од лексичких речи одликују тиме што немају своју властиту семантику.

Али зато имају нешто друго: захваљујући лакоћи изговора и честој употреби почињу да се, као ривалска форма вишечланом називу, устаљују у језичкој комуникацији до те мере да је временом могуће потпуно занемарити изворну садржину скраћенице и свести је на пуку ознаку датог појма (ТАЊУГ је, рецимо, све више само *име извесне новинске агенције*, а то што изворно значи: „Телеграфска агенција нове Југославије“ може и да се не зна; НИН је све више само *име листа*, а све мање „Недељне информативне новине“; СУП, МУП, ново „име“ за полицију, БЕМУС — за извесну музичку смотру, ПЕТЕТЕ за пошту, ЕСДЕКА за банку, ПЕКАБЕ(ТА) — за фирму (изворна значења временом бледе). На тај начин се не добијају само нова „имена“ (НИН, ТАЊУГ и сл.) већ и ривалске форме за опште лексеме, оне за које у језику постоје одговарајуће стандардне речи. Тако се уместо речи *пошта*, *поштански саобраћај*, готово равноправно употребљава *петете* (*петете услуге*, *петете саобраћај*, *петете везе*, и то још са дугим силазним акцентом на последњем слогу!); уместо *телевизија*, *телевизијски* устаљује се *те ве* (*те ве претплата*, *те ве емисија*, *те ве водитељ* — као две речи свака са властитим акцентом), *же те пе* место *железница*, *железнички*, да наведемо само толико, илустрације ради. Тиме скраћенице подлежу процесу лексикализације и отварају пут за улазак у лексички фонд језика.

Као такве, не само да стичу у језику „право грађанства“ већ постају основа за даљу творбу других речи, таквих као: *еспесовац*, *еспесовски*, *еспесов*, *хадезеовац*, *хадезеовски*, *хадезеов* и сл., које се затим уклапају и у нормалне граматичке категорије: мењају се по падежима, образују облике множине и др., чиме се репертоар овакве квазилексике и језичких иновација далекосежно проширује.

Јасан је и разумљив главни разлог скраћивања, у природи је језика изражајна економија. Зато се језик скраћивањем брани од претеране и нерационалне опширности, а њоме се одликују многи називи (у тежњи да назив потпуно и прецизно представи садржај, а често и из манифестационих или „рекламних“ разлога). Скраћенице, какве су да су, узимају се онда као „мање зло“, нарочито у писању, али често и у читању или слободном говору. Уз ово онда иде и механичко прибегивање скраћеницама, и кад оне немају довољно оправдања у изражајној економији.

А да ли се тиме језик богати или сиромаша, његова лепота негује или запушта, изражајне одлике усавршавају или нарушавају, а естетске особености оплемењују или уназађују — треба ли рећи.

Има пак ситуација када се скраћеница не може лако елиминисати. Онда када нам „скраћенички нанос“ надире са стране. Осим такозваних позајмљеница, речи страног порекла, у језику се преузимају и стране скраћенице, као: НАТО, ЦИА, КЕБС, УМПРОФОР, ПАСОК, УНЕСКО, ДОС, УНИЦЕФ, БИБИСИ, СИЕНЕН, СКАЈ, АЈСИЕН, ЕФБИЈАЈ итд.

Овакве скраћенице се обично преузимају у изворном (или спелованом) облику; не могу се транспоновати пуним речима јер су засноване на речима нама страног језика. Отуда оне у нас функционишу мање као скраћенице, а више као стране лексичке (немотивисане) речи, па се

њихово значење мора просто научити, односно значењску репродукцију (ако је потребно) вршити превођењем.

А одговор на питање — како писати такве скраћеница, посебно оне типа БИ БИ СИ, СИ ЕН ЕН и сл., поготово када се нађу у ћириличком окружењу — треба ипак тражити у новим правописним узусима, тим пре што је пракса у јавној писаној речи у том погледу и неуједначена и не увек с ваљаним решењима.

За наше пак скраћенице, правило би се лакше могло формулисати; можда најједноставније парафразом Вуковог: *пиши како не говориш, али и не читај како је написано.*

Неће ли нам се, у противном, језик претворити у говор шифрама који ће се све мање разумети.

Zusammenfassung

Egon Fekete

WIE DIE GESCHRIEBENE ABKÜRZUNGEN AUSLESEN

Es wird darüber diskutiert wie sollte man geschriebene Abkürzungen als sprachliche Texten annehmen (mundlich darstellen). Es wird unterstrichen dass die Abkürzungen in erste Linie zum Schreiben und weniger zum Umgangssprache gehören.

Мирослав Николић
(Институт за српски језик САНУ, Београд)

О ДУГИМ ЕНКЛИТИКАМА У СРПСКОМ КЊИЖЕВНОМ ЈЕЗИКУ

Сврха овога рада је, између осталог, да укаже на одређену аутономију стандардног језика, при чијем нормирању и променама норме прилике у дијалектима не морају бити од одлучујућег значаја.

У прошлом двоброју овога часописа објавио је проф. А. Пецо своја „размишљања о квантитативној компоненти енклитика у нашем језику“¹. На то га је подстакао проф. Ђ. Живановић својим радом *Шта је Вук могао научити од Копитара о акцентовању*², у којем се, између осталог, помиње и Вуково означавање дуге силабеме у енкл. *их* као погрешно. Анализирајући појаву дугог вокала у енклитикама (-) *ће* (3. л. пл.), *јој*, *их* и *им* свестрано (дијахронијски и синхронијски) и документовано, наводећи при томе бројне примере из народних говора (па и из Вуковог старог завичаја), проф. Пецо је, још једном, убедљиво показао и доказао да „нико није ћарио ко је Вука исправљао (што се аутентичности грађе тиче)“³.

Међутим, проф. Пецо се није задовољио само тиме да покаже како је Вук само записао оно што је говорио и да то што је тако говорио има своје вероватно историјско оправдање и несумњиво дијалекатско утемељење, већ је, управо се позивајући на историјске разлоге и дијалекатско стање, предложио „да и ту квантитативну особину [дужину у наведеним енклитикама — М. Н.] примимо као језичку реалност и да јој дозволимо опстанак у стандардном језичком изразу“ (стр. 172). Као додатни аргумент наводи се „чињеница да се за такву дужину зна и Вук“ (стр. 169).

Иако то за ово разматрање није битно, осврнућемо се прво на формулацију о праву на „опстанак“ оваквих ликова у стандардном језику (в. стр. 169. и 172). О опстанку говори проф. Пецо имајући вероватно на

¹ *Енклитика и квантитет*, Наш језик XXIX/3-4, Београд, 1993, 163—172.

² *Анали Филолошког факултета*, књ. 19, Београд 1992, стр. 231—256.

³ Р. Бошковић, *Одабрани чланци и расправе*, Титоград (Подгорица) 1978, стр. 471.

уму Вукову *Српску граматику уз Рјечник* из 1818, у којој, заиста, стоје енклитике *jōj* (дат. од она), *ū* (ген. од они) и *ћѐ* (3. л. пл. през. од ћети [хтјети])⁴. И у *Српском рјечнику* из 1852. налазимо *jōj* (s. v.) и *ū* (s. v.), али *их* (s. v.) Међутим, у савременим (и релативно савременим) стандарднојезичким приручницима заменичке енклитике имају кратку силабему. Исп., нпр.: Енциклопедијски лексикон *Српскохрватски језик* (ред. и ур. А. Пецо и Ж. Станојчић), Београд 1972, стр. 463; *Речник српскохрватског књижевног језика* Матице српске (Н. Сад 1971), књ. 4 (одреднице *она*, *они*); *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* САНУ, књ. 7 и 8 (s. v. *им*, *их* и *јој*), М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I*, Београд 1975, стр. 303; Р. Алексић — М. Станић, *Граматики српскохрватског језика за ученике гимназије*, Београд 1978, стр. 137; Ж. Станојчић — Љ. Поповић — С. Мицић, *Савремени српскохрватски језик и култура изражавања*, Београд — Нови Сад 1989, стр. 88. Такво стање није само на српској страни. Исп. *јој*, *их*, *им* у *Граматици хрватскога или српскога књижевног језика* Т. Маретића (Загреб 1963, стр. 191)⁵ и у *Приручној граматици хрватскога књижевног језика* групе аутора (Загреб 1979, стр. 122).

Из овога је јасно да се тешко може говорити о „опстанку“ дугих заменичких енклитика *jōj*, *ū* и *им* у стандардном језику, па чак и о њиховом „повратку“ у стандардни језик, и то не само због краткога *им* код Вука⁶.

Питање је, дакле, да ли мењати постојеће правило по којем су све заменичке енклитике у нашем стандардном језику кратке и допунити га новим, по којем неке од њих (*јој*, *их*, *им*) могу бити и дуге? По мишљењу проф. Пеце за то постоји више разлога. Прво, то је могућна старина дугих силабема код наведених енклитика: „неке дужине савремених енкл. облика замјеница не морају бити чисто 'дијалекатска особина', него се могу посматрати и као наслијеђе из ранијих епоха развитака нашега језика“ (стр. 169). Међутим, како то тачно примећује и сâм проф. Пецо, „њихова старина не значи у исто вријеме и њихово право да имају статус стандардне прозодијске особине и да, као такви, морају бити присутни и у стандардном изговору“ (стр. 169). То врло добро показује, нпр., судбина старих дужина у дат.-инстр.-лок. им. типа *жаба* (*жабама*), у придева типа *гдрав* и *бабин* и у гл. типа *бринџити*, *мислиџити*, *п(ј)деџити* — којих, упркос њиховој старини⁷, нема у стандардном језику. С друге стране,

⁴ В. стр. XLIX, L и LVII.

⁵ Упркос томе што се „по Хрватској ... енклитике *им*, *их*, *јој* говоре с дугим вокалом“ (стр. 136).

⁶ Нешто друкчије стоје прилике са гл. енкл. *ће*, која је дуга не само код Вука него и у *Правопису* МС-МХ из 1960 (s. v. *хтети*), у *Речнику* МС (4. књ., s. v. *хтети*) и *Граматици* Р. Алексића и М. Станића (стр. 196), а такође код Маретића (стр. 289) и у *Приручној граматици хрватскога књижевног језика* (стр. 167). Ипак, у цитираном лексикону *Српскохрватски језик* (стр. 273), уџбенику *Савремени српскохрватски језик ...* Ж. Станојчића, Љ. Поповића и С. Мицића (стр. 110) и првој књизи *Савременог српскохрватског језика* М. Стевановића (стр. 349) имамо кратко *ће*.

⁷ Исп. М. Пешикан, *О основима шкољавске акценуације*, Јужнословенски филолог XXVIII/1—2 (Београд 1969), стр. 118.

некада кратко *e* у през. гл. I врсте типа *грести*⁸ у стандардном језику је дуго (*грѣсѣм*).

Други аргумент који се наводи тиче се распрострањености ликова *јѓ*, *ѣх* и *ѣм* у народним говорима, која заиста није мала. Подаци које наводи проф. Пецо показују да је она знатно већа него што се то досад обично мислило и знало. Па ипак, (ни) широка распрострањеност неке особине у дијалектима, па и у онима који су послужили као основица при формирању стандардног језика и који су структурално њему најближи, није довољна да би нека особина добила стандарднојезички статус. Тако, нпр., имамо на целокупном новоштокавском простору, од Лике до Шумадије и од Кикинде до Колашина (и даље), контраховану вокалну групу *-ао* у радном гл. придеву типа *дошао*, *имао* (*дошо* или, на неупоредиво мањем простору, *доша*), али не и у стандардном језику. Обрнуто, стандардни језик може имати (и има) особине које су ретке у народним говорима, па чак и оне којих у релевантним дијалектима уопште нема. То, нпр., у великој мери важи за фонему *x* (из фонолошког) и гл. прилог *прошли* (из морфолошког система).

Као трећи, додатни аргумент у прилог дугих енклитика наводи се „чињеница да за такву дужину зна и Вук. А Вук нам је, још увијек, најсигурнији показатељ када су у питању неки 'сумњиви' облици. Јер, ако што налазимо код Вука, то је поуздано и као такво прихватљиво“ (169). И овај је аргумент, уосталом као и претходна два, несумњиво важан и свакако није изнет без разлога. Вук је утемељивач српског књижевног језика и уз то филолог у којег се може имати највеће могуће поверење. Питање је, ипак, колико нас те чињенице обавезују при утврђивању савремене норме нашег књижевног језика. Овде, наиме, није реч о томе да ли се Вук преварио што је записао *јѓ* и *ѣ(x)*, већ о томе да ли је то довољно да се наведеним ликовима да стандарднојезички статус. Чини нам се да је одговор, чак и кад се узму у обзир и други поменути разлози, негативан, и то не (само) зато што је Вук, уз дуге *јѓ* и *ѣ(x)*, имао кратко *им* (: они, оне, она)⁹, већ, између осталог, и зато што има много других особина код Вука које нису и особине савременог стандардног језика. Исп., нпр.: *апатека*; (*до-*, *за-*, *из-*, *про...*)*љевати*; *усиђелица*; *грмљети*, *живљети*, *сврбљети*, *трпљети*; *гатњик*; *тица*, *чела*, *шеница*; *намастир*; *леђење*, *с(ј)еђење*; *гадље/гадљи*; дат.-лок. *мене*, *тебе*, *себе*; дат. -инстр. -лок. *кдњама*; зам. *кака*, *така*, *никака* итд.¹⁰

Готово сви примери у овом малом узорку имају истовремено и широку дијалекатску распрострањеност. Указујемо, посебно, на облике

⁸ А. Белић, *Историја српскохрватског језика*, књ. II, св. 2: *Речи са конјугацијом*, Београд 1962, стр. 93.

⁹ В. у *Српској граматици уз Српски рјечник* из 1818, стр. L, као и у *Српском рјечнику* из 1852, s. v.

¹⁰ Много више оваквих и сличних примера наводе М. Ивић, *О језику Вуковом и вуковском*, Нови Сад 1990, 9—24; П. Ивић, *О Вуковом рјечнику из 1818. године*, Поговор уз другу књ. сабраних дела Вука Караџића, Београд 1966, 17—271; Ј. Кашић, *О Српском рјечнику из 1852*, Поговор уз једанаесту књ. сабраних дела Вука Караџића, Београд 1987, 1481—1823 и други истраживачи.

дат.-лок. *мене, тебе и себе*, који су и стари (тачније речено, старији од стандарднојезичких *мени, теби и себи*), и народни (заступљени у неким говорима у Србији и Црној Гори), и Вукови¹¹, па ипак их нема у стандардном језику. Разлози за то су двојаки, социolingвистичке и чисто лингвистичке природе. С једне стране, није их било у нашим највећим, главним културним центрима (Београду, Новом Саду, Сарајеву итд.), а, с друге стране — били су идентични с облицима ген.-ак. *мене, тебе и себе*.

И дугих заменичких енклитика нема у Новом Саду, Београду и другим градовима по Србији (и не само градовима), што, кад је у питању стандардна ортоепија, и није морало бити одлучујуће за њихову судбину. Много је важнији структурални моменат, односно међусобни односи у систему заменичких енклитичких форми. У стандардном језику имамо:

	ЈА	ТИ	ОН/ОНО	ОНА	МИ	ВИ	ОНИ/ОНЕ/ОНА	СЕБЕ
ген.	<i>ме</i>	<i>(те)</i>	<i>га</i>	—	—	—	<i>их</i>	—
дат.	<i>ми</i>	<i>ти</i>	<i>му</i>	<i>јој</i>	<i>нам</i>	<i>вам</i>	<i>им</i>	—
ак.	<i>ме</i>	<i>те</i>	<i>га (њ)</i>	<i>је (ју)</i>	<i>нас</i>	<i>вас</i>	<i>их</i>	<i>се</i>

Од двадесетак наведених форми код Вука су, и то условно, само три дуге: дат. *јој*, ген. *ѝ(x)* и ак. *ѝ(x)*¹² (у неким говорима имамо и дат. *ѝм*). Никакве функционалне сметње нису стајале на путу уједначавања у систему одн. потпуној нивелацији, која је и извршена у свим савременим приручницима и речницима стандардног језика. Чини се да нема ваљаних разлога, па ни кад изгледају тако убедљиви као они које износи проф. Пецо, да се нарушава један прозодијски уједначен и кохерентан систем заменичких енклитика као неортогтоничних и квантитетски необележених форми.

И код глаголских енклитика имамо:

	ЈЕСАМ	
1. л.	<i>сам</i>	<i>смо</i>
2. л.	<i>си</i>	<i>сте</i>
3. л.	<i>је</i>	<i>су</i>

	ХТ(Ј)ЕТИ	
	<i>ћу</i>	<i>ћемо</i>
	<i>ћеш</i>	<i>ћете</i>
	<i>ће</i>	<i>ће</i>

¹¹ Истине ради треба рећи да ове облике у *Српској граматици* из 1818. Вук даје у загради, док у *Рјечнику* из 1852. за дат. *мене* каже да је тако „по народу“ (в. *мене*). Шире објашњење даје Вук под одредницом *тебе* („dat. und. acc. von ти“): „Народ готово свуда говорн *тебе* у обадва падежа, н. п. *даћу тебе*, и *вићео сам тебе* и т. д., а књижевници почели су да разликују дателни од винителнога, па пишу дат. *теби*, и по њима гдјскоји (особито по варошима с ове стране Саве и Дунава) говоре сад“.

¹² У Вуковој *Српској граматици* дуг је само ген. *ѝ*, док за ак. стоји *ѝ* (стр. L). Међутим, у *Рјечнику* који следи наводи се под одредницом *ѝ* и облик ак.: *ја сам и вићео; зовни и*. У *Рјечнику* из 1852. *ѝ* се упућује на *их*, које је, пак, кратко!

Од дванаест форми код Вука је само једна дуга, она од 3. л. пл. гл. *хт(ј)ети* — *ћѣ*. Међутим, овде и у великом броју савремених речника и приручника имамо дуго *ѣ* у *ће* (3. л. пл.), нако дијалекатске прилике нису битно друкчије од оних које смо имали код заменичких енклитика¹³. Разлози за то су пре свега функционални. Наставци у тзв. личних гл. облика дају у нашем језику три информације: о самом гл. облику (презенту, аористу итд.), о броју (једини или множини) и о лицу (прво, друго или треће). Исте информације похрањене су и свакој од наведених енклитика. Само у форми *ће* изостаје једна информација, и то она о броју. Она се, међутим, у говору може исказати (и исказује се, мада не на целом новоштокавском подручју) краткоћом одн. дужином силабеме у *ће*. Кад већ постоји могућност да се језичким средствима (овде једним супрасегментним фактором) искаже разлика између хомонимних облика *ће* (3. л. ст.) и *ће* (3. л. пл.), ваљало ју је, по мишљењу многих (не свих), искористити. Код зам. енкл. тога није било. Отуда су у једном случају граматичари одступили од Вука (код *јѡј* и *ѡх*), а у другом му (*ћѣ/ћѣ*) већином остали верни.

Овај наоко ситан детаљ, који је управо био мотив за писање овога чланка, показује да о томе да ли *ће* и шта *ће* из народних говора ући у систем стандардног језика више одлучују структурни односи у томе систему него стање у дијалектима (па и у градским говорима). Да је то тако, показује и Вуков генијални потез с увођењем фонеме *х* у фонолошки систем нашег стандардног језика (наравно, не једини). Код нас се то обично тумачи као последица Вуковог накнадног упознавања оних (мањинских) штокавских говора у којима *х* није било изгубљено (дубровачком и др.), а то је Вуку, заправо, био само изговор, оправдање за такав поступак.

Пренебрегавајући специфичан карактер стандардног језика и погрешно схватајући овакве Вукове поступке, а посебно његово залагање за народни језик у књижевности, многи су граматичари настојали да измене или допуне постојећу норму особинама из дијалеката, при чему су то по правилу (и никако случајно) биле особине из њиховог завичајног говора. Тако, нпр., Д. Вушовић приговара Вуку за нејотоване секвенце *дје*, *тје* (< дѣ, тѣ), јер, вели он, „нарочиту благозвучност, свежину и мекоћу јужном наречју дају баш они гласови које правонис одбацује (уп. *ђеђе* и *гдјегдје* и сл.)“¹⁴.

Озбиљнији граматичари износили су и озбиљније аргументе за своје предлоге, указујући најчешће на стање у већем броју говора (на ширем простору) и позивајући се на неки од ауторитета (понајвише на Вука). Тако је, нпр., чинио проф. Стевановић кад је предлагао ревизију ортоепске норме у *владање*, *шијем* и *тресем*¹⁵, али је устао против допуне те норме

¹³ Врло је широко распрострањено само *хоћѣ* у 3. л. пл., одакле, свакако, и потиче дуго енклитичко *ћѣ*.

¹⁴ Српски дијалектолошки зборник III, Београд-Земун 1927, стр. 11.

¹⁵ *Око две недоследности и једне „спорне“ доследности Вуку у прозодији*, Радови АНУ БиХ LXXXIV, Сарајево 1989, стр. 7—19. Треба ли уопште помињати да је у Стевановићевом завичају *вѡдѡње* и сл. (М. Стевановић, *Систем акценације у тилперском говору*, Српски дијалектолошки зборник X, Београд 1940, стр. 174).

у очев и сестрин за коју се залагао Б. М. Николић¹⁶, иако су дуги посесивни наставци неупоредиво распрострањенији у новоштокавским говорима од краткоће типа *владѣње*.

Добро је познато да ни у једном савременом нормативном и сл. приручнику или речнику нема ни данас ликова *владѣње*, *шијѣм*, *трѣсѣм*, али ни *дчѣв*, *сѣстрѣн* и сл., као што ни у неким будућим вероватно неће бити ни *јѣј*, *ѣм* и *ѣх* које предлаже проф. Пецо.¹⁷ Томе, свакако, никакву сметњу не представља овакво или онакво наше мишљење, већ чињеница да је стандардни језик засебан, релативно аутономан језички идиом, са сопственим фонолошким, морфолошким, синтаксичким и лексичким системом и структуром. Ово, наравно, не значи да прилике у народним говорима (руралним и урбаним) уопште нису значајне за утврђивање стандарднојезичке норме, већ само да нису примарне.

Резюме

Мирослав Николић

О ДОЛГИХ ЭНКЛИТИКАХ В СЕРБСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ

Цель настоящей работы, между прочим, указать на определенную автономию стандартного языка, при нормировании которого а также и при изменении нормы, обстоятельства в диалектах не должны иметь решительное значение.

¹⁶ Он је у два наврата предложио да се ликови *дчѣв*, *сѣстрѣн* и сл. прихвате као стандардни (в. у Нашем језику VIII, Београд 1957, стр. 184—188 и Српском дијалектолошком зборнику XVII, Београд 1968, стр. 384—386). У Николићевом завичају су морфеме *-ов/-ев* и *-ин* у придева овога типа, наравно, дуге, а у Стевановићевом, наравно, кратке.

¹⁷ Аутор ових редова зна да се ништа п р а к т и ч н о не би променило и да се то догоди, јер ортојепска норма има мало утицаја на говорну праксу. Он, ипак, не сматра ово разматрање излишним, јер је претежно начелне природе, што значи да се односи и на онај сегмент норме (граматика, ортографија) који се, бар у некој мери, поштује у пракси.

САДРЖАЈ

XXIX књиге „Нашег језика“

Вјекослав Бориш, Приноси српскохрватској тимологији (I)	35—48
Даринка Гортан-Премк, О термилошким јединицама и њиховој обради у Речнику САНУ	49—54
Драгољуб Збиљић, Прилог расправи о писању великог и малог слова	241—254
Драгана Исаиловић, Терминологија куће и покућства у Судимљи под Копаоником	318—326
Маријана Киршова, О неким врстама српскохрватских именичких сложеница	182—196
Лили Лашкова, Српскохрватски језик у бугарским лексикографским приручницима	155—161
Весна Ломпар, О једном значењу речи „насељеник“	82—83
Рајна Марковић, Гранање значења речи које означавају кућу и њене делове	55—76
Др Хаснија Муратагић-Туна, Придеви одређеног вида у делима Ђамила Сијарића	84—95
Мирослав Николић, О дугим енкликима у српском књижевном језику	332—337
Ђорђе Оташевић, Садржај речника неологизама	306—317
Ђорђе Оташевић и Биљана Сикимић, Однос оказионализама према времену	77—81
Весна Павковић, Из кинолошке терминологије	235—240
Асим Пецо, Два прилога Стојана Новковића нашој акцентологији	112—122
Енклитика и квантитет	163—172
Митар Пешикан, Правила писања великог слова	1—34
О мењању географских имена и урбаних микропонима	123—130
Уз монографију „Пет векова српског штампарства“	131—154
На чему је наш књижевни језик данас	255—257
Поређење понуђених правописних правила	259—278

Марко Поповић, Ка могућој класификацији речи с најчесталијим префиксима грчког и латинског порекла	279—300
Стана Ристић, Лексички систем и лексичко значење	229—234
Стране речи у описним реченицама са аспекта речничког нормирања	301—305
Срето Танасић, Инструментал за живо у пасивним конструкцијама	173—181
Егон Фекете, О читању скраћеница	327—331
Милосав Ж. Чаркић, Гласовна структура стиха	96—111
Песничке метафоре Бранка Радичевића	197—228

